

God. XVIII, sv. 2, br. 36

LINGUA MONTENEGRINA

**časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues**

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Sekretar redakcije / Secretary of the Editorial Board

Irena Delja

Redakcija / Editorial Board

Adnan Čirgić (Cetinje, Crna Gora), Marc L. Greenberg (USA),
Vukić Pulević (Podgorica, Crna Gora), Ljudmila Vasiljeva (Lavov, Ukrajina),
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo, BiH), Emil Tokarz (Katovice, Poljska),
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla, BiH), Aleksandar Radoman (Cetinje, Crna Gora),
Milica Lukić (Osijek, Hrvatska), Goran Drinčić (Cetinje, Crna Gora),
Jakov Sabljčić (Osijek, Hrvatska), Mate Kapović (Zagreb, Hrvatska),
Novica Vujović (Cetinje, Crna Gora), Robert Bońkowski (Katovice, Poljska),
Tina Varga Oswald (Osijek, Hrvatska), Sanja Orlandić (Cetinje, Crna Gora),
Simon Sazdov (Skoplje, Republika Ševerna Makedonija),
Suada A. Džogović (Pejë/Peć, Kosovo), Martin Henzelmann (Njemačka),
Christoph Giesel (Jena, Njemačka), Saša Vojtech Poklač (Slovačka),
Aleksandra Banjević (Podgorica, Crna Gora)

Savjet / Members of the Council

Stjepan Damjanović (Zagreb, Hrvatska), Lidija Tanturovska (Skoplje, Republika
Ševerna Makedonija), Marjan Dović (Ljubljana, Slovenija), Ilija Velez (Skoplje,
Republika Ševerna Makedonija), Irena Jaros (Poljska), Tomislav Z. Longinović
(USA), Angela Richter (Berlin, Njemačka), Andrew Wachtel (Almaty, Kazakhstan),
Mateo Žagar (Zagreb, Hrvatska), Miloš Zelenka (České Budějovice, Češka),
Božidar Jezernik (Ljubljana, Slovenija), Sanjin Kodrić (Sarajevo, BiH)

linguamontenegrina.me

Cetinje, 2025.

Izvorni naučni rad
UDK 811.16'26:929Franko I.

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)
Sveučilište Ivana Franka u Lavovu, Ukrajina
milav2000@yahoo.com

JEZIKOSLOVNA PODRUČJA INTERESA IVANA FRANKA: UKRAJINSKO-JUŽNOSLAVENSKE PARALELE

Svestrani talent Ivana Franka očitovao se u mnogim područjima znanosti i kulture. Danas imamo priliku proučavati 50 svezaka njegovih djela. Međutim, mnogi ne znaju da među tim raznolikim interesima I. Franka važno mjesto pripada lingvističkim problemima. I. Franko bio je dobro upoznat s važnim postignućima tadašnje opće i slavenske lingvistike. Međutim, lingvističke studije o međusobnim problemima koji su vezani za proučavanje djelatnosti Ivana Franka zauzimaju skromno mjesto. Interes Ivana Franka za jezična pitanja, kao i za probleme standardizacije jezika, temeljio se prvenstveno na složenoj sociolingvističkoj situaciji koja je u ono vrijeme nastala u Galiciji, kao i u drugim etničkim ukrajinskim zemljama. U tom smislu, potrebno je napomenuti da se I. Franko u ono doba suočio sa složenom jezičnom situacijom, koju je morao razumjeti da bi odredio svoj stvaralački put, svoju znanstvenu i društveno-estetsku i umjetničku koncepciju u vezi sa svim tim problemima. Još je manje poznato da u Frankovoj ostavštini nalazimo analizu jezičnih problema koji su se odnosili na čitav slavenski svijet. Upravo su te paralele pružile I. Franku zanimljiv materijal za znanstvene zaključke i generalizaciju. A slavenska ideja bila je važan faktor u određivanju duhovnih orijentacija ukrajinske inteligencije Frankova doba, kao i njezinih prethodnih generacija, što je, naravno, utjecalo na formiranje lingvističkih pogleda znanstvenika. Stoga niz teorijskih uopćavanja istraživača u panslavenskom kontekstu možemo smatrati univerzalnim obrascem za čitav slavenski svijet onoga doba.

Ključne riječi: *jezikoslovna područja interesa Ivana Franka; jezikotvorni procesi kod Slavena; formiranje jezika na narodnoj osnovi; pravopisni problemi faze standardizacije, crkvenoslavensko naslijeđe u razvoju jezika*

U određenom smislu, ukrajinska lingvistička znanost duguje „nepoznatom Franku“ (J. Malanjuk), jer su njegove lingvističke i kognitološke ideje stvorile u određenom smislu metodološku osnovu za nastanak ne samo ukrajinske lingvističke znanosti, već i modernog antropocentrizma, kognitivne lingvistike i teorije komunikacije (Яремко, 2021).

Važno je spomenuti i da se Franko kao znanstvenik-lingvist formirao pod utjecajem istaknutih predstavnika slavenske filologije (Panjko, 1992: 32): J. Dobrovskog (1753–1829), J. Kollara (1793–1852), V. Kopitara (1780–1844), P. J. Šafaříka (1795–1861), F. Miklošiča (1813–1891), V. Jagića (1838–1923). I. Franko je u više navrata posjetio Beč – važno znanstveno slavističko središte onog doba, gdje je upoznao mnoge velikane suvremene slavistike. Zahvaljujući svojim dugim slavenskim tradicijama, počevši od V. Kopitara i F. Miklošiča, a zahvaljujući i poznatom seminaru V. Jagića u Galiciji, Beč je imao prestižan status središta slavenske znanosti.

Razdoblje 19. stoljeća postalo je za Slavene razdoblje formiranja jezika na narodnoj osnovi. Jezikotvorni procesi koji su se širili Galicijom i drugim ukrajinskim zemljama obuhvatili su cijeli slavenski svijet. Opisujući tu situaciju, I. Franko je primijetio da su slavisti onog vremena izjavili: „Kad nam više nije suđeno da imamo jedan pisani jezik, onda smo dužni, osvrćući se na stare Grke, poduzeti sve da se naši jezici što više zbliže“ (Франко, 1981c: 74). Reformator srpskog jezika V. Karadžić (1787–1864), aktivisti hrvatskog nacionalnog preporoda – ilirizma (1835–1848) – L. Gaj (1809–1872), I. Derkos (1808–1834), S. Vraz (1810–1851), I. Mažuranić (1814–1890), P. Preradović (1818–1872), imali su važnu ulogu u standardizaciji jezika Srba i Hrvata.

Kada se u Hrvatskoj i Slavoniji 1930-ih i 1940-ih pojavio Ilirski pokret, čiji su se ideolozi borili za književno i jezično ujedinjenje Južnih Slavena, Petar II. Petrović-Njegoš bio je njegov strastveni pristalica. Vođe Ilirskog pokreta, Lj. Gaj, Lj. Vukotinović i drugi, smatrali su Južne Slavene, uključujući Crnogorce, potomcima Ilira. Vjerovali su da kulturno jedinstvo treba poslužiti kao preduvjet za političko ujedinjenje stvaranjem Kraljevine koju bi činile Hrvatska, Slavonija i Dalmacija i to bi bio prvi korak prema formiranju jugoslavenske federacije kao posebnog entiteta unutar Habsburške Monarhije. Metropolit Petar Petrović-Njegoš u to vrijeme nije razvio dokumentirani politički program u vezi s formiranjem ujedinjene jugoslavenske države, ali se zdušno odazvao na sve pokušaje usmjerene na ujedinjenje Južnih Slavena. Stoga se pridružio Ilirskom pokretu i, podržavajući južnoslavensku politiku srpske vlade, stupio je u pregovore o zajedničkoj borbi protiv Osmanskog Carstva i stvaranju savezne države. Crnogorski metropolit Petar II. Petrović-Njegoš bio je jedan od prvih pristalica jedinstva južnoslavenskih naroda.

Obratimo pažnju na neke univerzalne procese koji se odnose na formiranja slavenskih književnih jezika u tom razdoblju. Borba za izbor određene vrste književnog jezika vodila se ne samo u obliku književnih i novinarskih polemika te administrativnih dekreta, već i kroz suparništvo različitih jezičnih oblika u književnim, novinarskim i znanstvenim djelima. Upravo u prednacionalnom razdoblju rivalstvo oblika s pojedinačnim okazionalnim ili privremenim oblicima doseglo je vrhunac, a smirivanje takvog rivalstva može se smatrati početkom funkcioniranja jedinstvenog književnog jezika.

Rješavanje kulturnih i povijesnih problema Hrvata, vezanih za probleme jedinstvenog jezika, koje se odvijalo u prvoj polovici 19. stoljeća, bilo je, kako je već navedeno, najvažnije pitanje u programu Iliraca. Važno je istaknuti da je Ivan Franko bio upoznat s problemima razvoja hrvatskoga jezika, naročito s činjenicom da je tijekom njegova formiranja došlo do konkurencije prednormi različitih književnih varijeteta temeljenih na čakavskom, kajkavskom i štokavskom narječju. Očito je bio svjestan jezičnih problema koje su Ilirci pokušavali riješiti. O tome svjedoči i njegova izjava: Lj. Gaj „...nastojao je okupiti sve Srbe, Hrvate i Slovence i stvoriti jednu ilirsku naciju s jednim pismom umjesto starijih partikularnih, poput dubrovačkog, hrvatsko-kajkavskog, hrvatsko-slovenskog u duhu Reljkovića itd...”¹ (Франко, 1981: 61).

U 19. stoljeću i u Srbiji se javila potreba za stvaranjem jedinstvenog jezika. Od kraja 16. do početka 19. stoljeća na srpskom tlu natjecale su se različite jezične varijante: slavenosrpski jezik (mješavina srpskih elemenata i crkvenoslavenskog jezika na istočnoslavenskoj osnovi – ukrajinska i ruska redakcija)²; narodni jezik (jednostavan srpski dijalekt, stiliziran prema porijeklu i preferencijama autora); i iskonski crkvenoslavenski jezik na istočnoslavenskoj osnovi.³

¹ Rast nacionalne samosvijesti Slovenaca i razvoj književnosti na slovenskom jeziku uvjetovali su stvaranje jedinstvenog književnog jezika u svim slovenskim regijama. Pedesete godine 20. stoljeća karakteriziraju dvije tendencije u stabiliziranju književne norme. Prva tendencija – slavenizacija (kroatizacija s elementima bohemizacije prema hrvatskom primjeru) slovenskog jezika – pod utjecajem spomenutih ideja Iliraca (tu je tendenciju podržavao i F. Miklošić) – nije bila uspješna. Ubrzo je pobijedila tendencija koja je predstavljala „najbolji oblik konsolidirane slovenske norme, koja sadrži etimološki opravdane (južno)slavenske elemente“ (Sesar, 1996: 123). Pedesetih godina 19. stoljeća učinjeni su prvi pokušaji stvaranja standardiziranog književnog jezika koji bi odražavao karakteristike živih makedonskih dijalekata. U ono vrijeme to nije bio zaseban književni jezik Makedonaca koji se formirao poslije, već jedinstveni književni jezik na narodnoj osnovi, razumljiv svim Slavenima Makedonije i Bugarske.

² Istraživačica L. Daškova smatra da je žanrovska stabilnost, koja je prevladavala na srpskim područjima, prvenstveno posljedica religijske orijentacije pisane srpske kulture (Дашкова, 1996: 31–41).

³ Poglavar srpske crkve, metropolit S. Stratimirović, naročito se zalagao za upotrebu slavenosrpskog jezika. Slavenosrpski jezik nazivao se različito: „slavenski“ (biskup Parfenij

Potrebno je napomenuti da nijedna od ovih varijanti nije bila standardizirana. Proučavajući književni jezik onog doba, srpski istraživač A. Mladenović došao je do zaključka da je od kraja 16. do početka 19. stoljeća funkcionirao „srednji“ književni jezik „slavenosrpski“ (taj se pojam spominje i u radovima A. Belića, M. Stevanovića (Младеновић, 1973: 50–58), a također u priručniku A. Milanovića (Милановић, 2004). Taj jezik, koji nije bio ni sasvim narodni, ni sasvim ruski (pod ruskim podrazumijevamo crkvenoslavenski na istočnoslavenskoj osnovi), bila je to neka mješavina tih dvaju jezika.

Istraživači srpskog književnog jezika, naročito I. Hrickat, daju sljedeću ocjenu ovog jezika: slavenosrpski jezik nije se oslanjao na vlastite norme, već na norme drugih jezičnih varijanti – srpske narodne, ruskog i crkvenoslavenskog jezika na istočnoslavenskoj osnovi. To ga je činilo donekle nejasnim i dalo je osnovu za tvrdnju da je, s jedne strane, postojao slavenosrpski jezik, iako je, s druge strane, to bilo teško utvrditi s lingvističkog gledišta (Грицкат, 1966: 55–67).

U vrijeme I. Franka u Galiciji se razvila složena jezična situacija. U 19. stoljeću vodila se borba između dva kulturna i politička pokreta – moskvofila i narodovoljaca, koji su podržavali različite jezične varijante. Postojali su: „jazičije“ – jezik koji su zagovarali moskvofil, i narodni jezik, koji je bio kritiziran zbog provincijskog karaktera, budući da je stiliziran prema porijeklu i preferencijama određenog autora. I. Franko je podržavao narodni jezik, što je vidljivo iz njegovih sljedećih riječi: „U najvažnije grijehe galicijsko-rusinskih pisaca on (B. Grinčenko. – Lj. V.) ubraja i upotrebu provincijalizama“, tj. riječi „koje postoje samo kod nekih Lemka ili Hucula“ (Франко, 1891: 358), a ne postoje u drugim ukrajinskim zemljama. Citat: „Kako bi ti pjesnici trebali pravilno pisati kada im je zabranjeno koristiti takve narodne riječi kakve čuju oko sebe? Bi li svi morali putovati u Psel i Sulu da bi naučili ukrajinski jezik?“ (Франко, 1891: 358).

Iz navedenog proizlazi da su u 19. stoljeću Ukrajinci, kao i Južni Slave-ni, naročito Hrvati, Srbi, a i Crnogorci, rješavali isti važan problem – problem formiranja jedinstvenog jezika. Međutim, postojale su određene razlike u jezičnoj situaciji vezane za povijesnu osobitost razvoja tih naroda. Lj. Gaj je u prvoj polovici 19. stoljeća uspio ujediniti Hrvate u jezičnom smislu, dok je u Ukrajini, čak i u vrijeme I. Franka, pitanje jedinstvenog jezika za sve Ukrajin-ce ostalo neriješeno. I. Franko se tim pitanjem morao pozabaviti na drugačiji način i mnogo kasnije. Prema T. I. Panjko, učinio je to kao velik znanstvenik (Панько, 1992), „koji je savršeno uzeo u obzir povijesno jedinstvo života svog naroda u prošlosti i u budućnosti“ (Корнієнко, 1956: 74).

Pavlović i metropolit Pavao Nenadović, 1760), „slavenosrpski“ (Hristofor Žefaravič, 1741), „ilirsko-slavensko-srpski“ (Konstantin Filippidi, 1773) itd. – za razliku od domaćeg srpskog (Stevan Rajić, 1793) (Васильєва, 2002: 52–55).

Jezična situacija u Ukrajini u vrijeme Ivana Franka u određenom smislu bila je tipološki slična situaciji kod Zapadnih Slavena; npr. u Češkoj, zbog dugotrajnog nepostojanja vlastite države, češki su jezik govorili uglavnom seljaci, jer je češka inteligencija bila germanizirana, pa je i ukrajinsku inteligenciju jako začudio „njezin“ jezični dualizam: „gente Ukrainus, nationale Russus (Polonus)“, odnosno: po porijeklu – Ukrajinac, po narodnosti – Rus ili Poljak. Ovaj problem trebali bi riješiti intelektualci. Njihova borba za oživljavanje jezika, obrazovanja i povijesnog pamćenja u prvoj fazi izgradnje nacije pridonijela bi buđenju nacionalne samosvijesti, kristalizaciji nacionalnog kulturnog identiteta, a zatim bi se, s povijesnom pravilnošću, uzdigla na višu razinu – od kulturnog do političkog samopotvrđivanja. Nije slučajno da se nacija naziva „politički organiziran narod“, „povijesni narod“ (Радевич-Винницький, 2013: 51), koji ima ili teži da ima vlastitu državu. Frankov plan modernizacije ukrajinskog društvenog života jasno ocrtava put transformacije od kulturnog naroda u politički organiziran narod – naciju, a pritom se velika očekivanja polažu „na ozbiljne, svjesne i čvrste ljude [kurziv – Lj. V.], pune ljubavi prema svom narodu i sposobne izraziti tu ljubav ne gromoglasnim frazama, već neumornim, tihim radom. Svaki narod i svako povijesno doba treba takve ljude, a veliko povijesno doba trebat će ih dvostruko više, kada će po prvi put u svom povijesnom postojanju cijela naša Ukrajina uživati barem malo potpune građanske i političke slobode“ (Франко, 1986: 409). Nije teško zaključiti da takvu slobodu narod može doživjeti samo u vlastitoj državi.

Jezični i kulturni razvoj Srbije i Hrvatske, kao što smo već spomenuli, bio je pod utjecajem njihovog dugotrajnog života u politički ovisnom položaju. Ta je činjenica dala I. Franku osnovu za brojne usporedbe jezičnih procesa u tim zemljama sa sličnim procesima u Ukrajini. Smatramo da je u vezi s tim potrebno usporediti tri važna pitanja, koja se odnose na: 1) formiranje književnog jezika na narodnoj osnovi, 2) rješavanje pravopisnih problema važnih za fazu njegove standardizacije, 3) ulogu crkvenoslavenskog naslijeđa u progresivnom razvoju jezika.

U djelu „Slavenska uzajamnost prema Janu Kollaru i sada“, analizirajući iskustvo međuslavenskih odnosa u njihovom progresivnom razvoju, I. Franko je došao do zaključka da se krajem 19. stoljeća odnosi među Slavenima više ne mogu ograničavati samo na prepoznavanje sličnih značajki u jezicima i književnostima. Znanstvenik je primijetio aktivnost svih Slavena u širenju međuslavenskih veza, u rješavanju političkih problema koji su se pojavili poslije, nakon objavljivanja programskog djela J. Kollara „O književnoj uzajamnosti između slavenskih plemena i dijalekata“. S obzirom na to, Franko je tvrdio: „...govoreći danas o slavenskoj uzajamnosti, nitko se ne bi usudio koristiti atribut „književni“, ne bi se usudio ograničiti tu uzajamnost

na samu književnost i filologiju, a isključiti politiku. Naprotiv, Slaveni su se tijekom tih 50 godina uvjerali da je nacionalni razvoj bez političkog razvoja gotovo nezamisliv te da duhovni i književni razvoj, iako obično prethodi razvoju političkih ideja i borbi, ipak tek uz potonje dobiva vitalnost i snagu te je obično njegov prethodnik, njegova priprema“ (Франко, 1981c: 64–65).

Znanstvenik je pokušao razjasniti pitanje rješavanja problema jedinstvenog jezika za Ukrajinke, pronaći njegove korijene, oslanjajući se na iskustvo njemu poznatih Srba i Hrvata. U svojim djelima „Etimologija i fonetika...“, „Abecedni rat u Galiciji“ i drugima, posvetio se razdoblju 18. stoljeća, kada je ukrajinski jezik imao mnogo zajedničkih točaka s drugim južnoslavenskim jezicima, naročito sa srpskim. Kao važan faktor u ovom razdoblju ukrajinskog jezičnog razvoja, koji je negativno utjecao na prijelaz sa staroukrajinskog na moderni jezik na narodnoj osnovi, istaknuo je tešku sociolingvističku situaciju uzrokovanu teritorijalnom razjedinjenošću i kulturnom izolacijom Ukrajinaca. Prema I. Franku, upravo je to uzrokovalo situaciju kada je književni jezik na narodnoj osnovi funkcionirao samo u pisanom obliku, ne popunjavajući na vrijeme prazninu koja je nastala kao posljedica nestajanja književnih stilova. Stoga nije utjecao na društveni i kulturni život Ukrajinaca u to vrijeme (Franko, 1981d: 154, 184; Franko, 1987: 564–568, 585–586; Franko, 1984: 332, 338, 339).

U Frankovo doba sociolingvistička situacija u Ukrajini nije se promijenila, jer se „teritorijalna razlika govorne sfere velikog teritorija Ukrajine nastavila produbljivati ulaskom Dnjeparskog, Galicijskog, Bukovinskog i Zakarpatskog područja u različite države“ (Панько, 1992: 89).

Ivan Franko neprestano se koncentrirao na egzistencijalna pitanja: jezično stanje društva; funkcije jezika u komunikaciji; interakciju jezika i vladinih struktura; proučavanje manipulativnih strategija i taktika; jezik političara u komunikaciji s narodom i dr. I. Franko je jasno shvaćao da put Ukrajinaca prema organiziranoj političkoj zajednici prolazi kroz njihovo kulturno i jezično formiranje, kroz „nepolitičku kulturu“ kao manifestaciju nacionalnog.

Situacija je bila još teža u Pridnjeparskoj Ukrajini, gdje je „ukrajinski jezik kraljevskim dekretom udaljen čak i s javnih koncerata“ (Franko, 1984: 510). Unatoč tome, I. Franko savjetuje galicijskim piscima da se angažiraju na stvaranju jezika koji bi se temeljio na zajedničkoj ukrajinskoj osnovi: „Pisac najprije mora dobro ovladati jezikom svog naroda, i to ne jezikom jednog sela, jednog okruga ili jedne pokrajine, već jezikom koji je bio podjednako njegov vlastiti, razumljiv i jezikom koji su voljele sve regije, pokrajine i sela, jezikom koji je bio književni jezik škola i inteligencije“ (Франко, 1981a: 9).

Može se pratiti i zajedništvo s Hrvatima, čija je kulturna raznolikost početkom 19. stoljeća također bila uzrokovana dugotrajnom političkom izola-

cijom zbog državne raznolikosti (Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo, Dubrovačka Republika, Mletačka Republika). I ondje su pojedini dijelovi etničkog prostora bili prilično neovisna kulturna središta koja su stvarala vlastite književne jezike. Treba napomenuti da je u hrvatskom Saboru početkom 19. stoljeća službeni jezik bio latinski, baš kao i u galicijskom Sejmu – njemački. Predstavnici hrvatskog nacionalnog preporoda uspjeli su uvesti hrvatski jezik kao službeni u svim hrvatskim zemljama. To su učinili bez potcjenjivanja bogate književne baštine kajkavskog i čakavskog jezika, o čemu jasno svjedoči bogata književnost nastala na tim jezicima mnogo kasnije, u 20. stoljeću.

Stoga je razumljivo Frankovo razmišljanje u članku „Govorimo o vuku, recimo to u ime vuka“, u kojem znanstvenik izražava zabrinutost za očuvanje bogatog naslijeđa dijalekata, visoko cijeneći njihove raznolike elemente: „Narod sa svojim jezikom, običajima i kreativnošću, ne odstupajući od zajedničkog ukrajinskog temelja, ipak pokazuje mnoge nijanse koje se ne mogu zanemariti, na koje je teško ljutiti se. Nemoguće je uništiti ili prikriti te nijanse, a nije ni potrebno. Uostalom, ovo nije neko ukradeno dobro, već dobro stečeno plodonosnim radom, koje je iz nekog razloga stvoreno i mora biti u korist cjeline“ (Франко, 1891: 358).

Kao što vidimo, u Hrvatskoj, kao i u Ukrajini, svi dijalekti odavno imaju temeljno jednaku vrijednost kao manifestacija raznolikosti književne i narodne umjetnosti. Za razliku od predstavnika hrvatskog narodnog preporoda, koji su uspjeli prevladati dijalektalnu nejednakost, I. Franko je pitanje jedinstva književnog jezika odgodio za budućnost, jer je smatrao da u njegovo vrijeme ne postoje političke pretpostavke za stvaranje jedinstvenog jezika u cijeloj Ukrajini. O tome je pisao: „Želio bih baciti ciglu na temelj međusobnog razumijevanja između Ukrajinaca i Galicijanaca na jezičnom području i na taj način pridonijeti rješavanju jednog vrlo važnog pitanja – budućeg jedinstva i jedinstvenosti našeg književnog jezika, budućnosti, ponavljam, jer je sada još nemamo i iz očitih, vrlo važnih razloga ne možemo je imati“ (Франко, 1891: 357).

Srpska područja tijekom svog povijesnog razvoja također su bila dio dviju različitih država – Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Ondje, međutim, nije bilo regionalno oblikovanih književnih jezika, kao što je to bio slučaj kod Hrvata, već su se natjecale različite stilske jezične varijante (Васильева, 2002: 52–55). Ovdje se može uočiti određena sličnost s jezičnom situacijom u Galiciji: postojanje „jazičija“ i narodnog jezika.

Jezična situacija u Crnoj Gori bila je jednostavnija nego u spomenutim regijama, u Crnoj Gori je bilo znatno manje prepreka Karadžićevoj reformi. I usvajanje te reforme postalo je još jedan argument u prilog Karadžićevoj koncepciji. U Crnoj Gori nije trebalo u potpunosti mijenjati osnovu književnog jezika. Rusko-crkvenoslavenski, slavenosrpski i narodni elementi na tim

područjima nisu bili u međusobnoj „zavadi“, budući da je crkvenoslavenski jezik mnogo ranije počeo nestajati, a narodni elementi su se sve više širili. Vladike, osobito Petar II Petrović-Njegoš, koristili su po potrebi i ruskoslavenski i slavenosrpski jezik, kao i izraze iz tih jezika, koji su ipak usvojeni kao strane riječi (Остојић, 1996). Njegoš je, osim toga, i svojom pjesničkom aktivnošću i osobnim prijateljskim stavom prema Vukovim postupcima, pokazao svoju privrženost narodnom tipu jezika. Prijateljski stav prema narodnom tipu jezika bio je veoma karakterističan za njegovog strica Petra I. Petrovića, koji se s pravom smatra pretečom Vuka Karadžića u crnogorskim zemljama (Ivić, 1985). Važno je napomenuti da je Njegoš, u skladu s Vukovim načelima, pokazao izvanrednu važnost narodnog jezika i iskazao veliku naklonost prema njemu i narodnoj pjesničkoj tradiciji (Ivić, 1990).

Sljedeće pitanje, kojeg ćemo se dotaknuti u ovom istraživanju, jest rješavanje pravopisnih problema među Južnim Slavenima i Ukrajincima. U prvoj četvrtini 19. stoljeća V. Karadžić je u Srbiji počeo reformu s ciljem uspostavljanja jedinstvenog srpskog književnog jezika na narodnoj osnovi i novog fonetskog pravopisa. U tom nastojanju oslanjao se na podršku uglednog J. Kopitara. Bît Karadžićevih nastojanja bila je poznata I. Franku. S obzirom na uspješan tijek pravopisne reforme u Srbiji, kao i oslanjajući se na iskustvo drugih Slavena, znanstvenik je ustvrdio da u svojim nastojanjima da objavljuju knjige na narodnom jeziku, Ukrajinci u Galiciji 20-ih i 30-ih godina 19. st. nisu bili sami – slijedili su primjer „Poljaka Hodakowskog, Slovaka Kollara, Srbina Karadžića, Ukrajinaca Certeljeva i Maksimovića“ (Франко, 1987: 111). To je, kao što je poznato, bio stav „Rus’kog trojstva“ („Руської трійци“) o pitanju razvoja ukrajinskog jezika i problema ukrajinske grafije, zajedničke za sve Ukrajinke, u Galiciji, koji je iznio M. Šaškevič (1823.) u djelu „Azбука i abeceda“ (1836). Također napominjemo da su djela „Rus’kog trojstva“ tiskana u Budimu u srpskoj tiskari. Prema I. Franku, „primjer Vuka u Srbiji utjecao je na mladu generaciju galicijsko-ruskih pisaca“ (Franko, 1981b: 46). O. Mišanič zapaža da je I. Franko imao na umu prvenstveno pravopis „Rusalka Dnjestrove“ (Мишанич, 2004: 7–22). Navedena usporedba ukazuje na sličnost faktora razvoja načela pisanja kod Srba i Ukrajinaca. Navodimo još nekoliko zajedničkih značajki u povijesti razvoja ukrajinske i srpske ortografije.

Od samog početka i ukrajinski i srpski pravopisni sustavi temeljili su se na ćirilici. U srednjem vijeku i Ukrajinke i Srbe karakterizirao je pokušaj uklanjanja inovacija u ukrajinskim i srpskim crkvenim knjigama pod bugarskim utjecajem s obzirom na reformu trnavskog patrijarha Eutimija. Već u suvremeno doba u Ukrajini, Srbiji, a i u Hrvatskoj, budući da su hrvatski studenti usvojili pravopisni koncept Karadžića i Daničića, bilo je pokušaja pisanja pre-

ma fonetskom načelu. U Ukrajini su to bili „Enejida“ (1798) I. Kotljarevskog, gramatika O. Pavlovskog (1818), u Srbiji – „Pismenica serbskoga jezika“ V. Karadžića (1814), kao i njegove zbirke narodnih pjesama.

Godine 1868. u Srbiji je službeno odobren novi pravopis srpskog jezika, ali je pravopisni kaos i dalje prevladavao u ukrajinskim publikacijama (Полюга, 2002: 154). Osobito se u Galiciji i dalje slijedio način pisanja koji je bio prilično udaljen od narodnog jezika. Manji sporovi oko upotrebe jednog ili drugog slova nisu prestajali što je, ne samo štetilo razvoju jezika i književnosti, već i kompliciralo kulturnu i političku situaciju u regiji. Podržavajući ukrajinski pravopis, I. Franko, kao književnik i znanstvenik koji je imao svoj jasan stav o pravopisu, u svojim se polemikama s etimolozima oslanjao na iskustvo situacije u Srbiji, pratio je polemičke aktivnosti V. Karadžića o tom pitanju te analizirao njegove rasprave s protivnicima novih načela pravopisa i grafike.

Za Franka kao znanstvenika u tom je smislu korisno bilo iskustvo V. Jagića i njegova plodna aktivnost vezana za rješavanje pravopisnih problema kod Hrvata, njegova podrška fonetskim načelima pisanja u Galiciji, za koja se I. Franko strastveno zalagao. Treba napomenuti da je V. Jagić u početku bio sklon etimološkom načelu u ortografiji (Бідер, 2004: 43).

U svom radu „Etimologija i fonetika“ I. Franko je naveo značajnu izjavu V. Jagića u korist fonetskog pravopisa: „Kad bi me netko pitao koji je pravopis bolji, bez sumnje bih odgovorio: onaj kojim se služi većina. Samo s tog praktičnog gledišta treba pristupiti pravopisu. Nema temeljnih nesuglasica koje se ne mogu riješiti: a nema ni takvog pravopisa koji bi bio dosljedan u svim aspektima. Osobno sam za fonetski pravopis, i to ne radi principa, već iz praktičnih razloga, zbog potrebe srpsko-hrvatskog jedinstva; mislim, međutim, da smo u tom smjeru već dovoljno daleko otišli i da nam nije potrebno kršiti zakone, čvrste i utvrđene od Vuka i Daničića“ (Франко, 1981d: 168). Komentirajući ovu izjavu, napisao je: „Ove riječi prof. Jagića odmah rješavaju problem u korist fonetike. Dva najvažnija praktična razmatranja govore u prilog tome: nužnost književnog i nacionalnog jedinstva galicijskih Rusina i Ukrajinaca“ (Франко, 1981d: 168–169).

Franko se ponovno poziva na primjer Karadžića koji je, „nakon što je objavio zbirku srpskih narodnih pjesama, objavio i gramatiku srpskog jezika i uspostavio, kako Franko primjećuje, novi fonetski pravopis za taj jezik“ (Франко, 1987: 53). Govoreći o borbi za fonetski pravopis u Galiciji sredinom 19. stoljeća, I. Franko je više puta naglasio ulogu „Rusalke Dnistrove“ u odricanju stare pisane tradicije.

Što se tiče Crne Gore, potrebno je naglasiti da se Vukov pravopis ondje počeo koristiti 1846. g. (Martinović, 1964), ali i nakon njegovog usvajanja, ve-

lika se pažnja i dalje posvećivala narodnim dijalektima, njegovanju njihovog leksičkog i fonetskog bogatstva. Tih godina izvršeno je dopunjavanje *Rječnika* Vuka Karadžića (izdanje iz 1852) rječnikom narodnog jezika u Crnoj Gori (Ostojić, 1996). Od školske godine 1863/64. započela je sustavna upotreba pravopisa u cetinjskoj „maloj školi“, cetinjskom kalendaru i almanahu „Orlić“ (od 1865), kao i u crnogorskoj upravi (1868). Zahvaljujući aktivnostima J. Sundeča, B. Novakovića, J. Pavlovića i drugih, Vukov fonetski pravopis, Mrkaljeva-Karadžićeva reformirana ćirilica i Gajeva reformirana latinica (najprije u almanahu „Orlić“ 1865) postupno su službeno uvedeni u crnogorsku kulturu i obrazovanje (uz određenu polemiku oko upotrebe novog pravopisa) (Šuković, 1976). Smatramo da je od tog trenutka, prema Vukovo-Daničićевой „pravilnosti“, započeo postupni proces istiskivanja primarnih jezičnih značajki Crnogoraca, najprije dubleta. Primarne jezične pojave Crnogoraca postale su sekundarne, a provincijalizmi i dijalektizmi, prethodno sekundarni – postali su primarni. Kodificirana književno-jezična norma nije ostavljala mjesta za tradicionalnu usmenu normu. Na provedbi nove norme radio je B. Novaković, koji je s jasnim ciljem stigao u Crnu Goru 1865. kao srednjoškolski učitelj. Od njegovog dolaska do 1900. godine, pravopis se u školama temeljio na osnovi Vukovih načela opće pravilnosti, što je pridonijelo uvođenju Vukove reforme u škole.

Međutim, mora se priznati da su za pobjedu Vukova jezika i jezične reforme Crnogorci, koristeći samo štokavski jezik s ijekavskim izgovorom, koji je postao osnova njihove nove norme, pretrpjeli najmanje gubitke (u usporedbi, naprimjer, s Hrvatima, koji su žrtvovali svoje kajkavske i čakavske dijalekte, na kojima su već bili formirani njihovi regionalni književni jezici, ili sa Srbima, koji su se odrekli torlačkog dijalekta i prethodne književno-jezične tradicije, kao i s Bošnjacima, koji su napustili velik broj značajki svojstvenih njihovoj štokavskoj dijalektalnoj osnovi. Zapravo, kada postoji narod, on mora posjedovati i njegovati vlastiti jezik, temeljen na vlastitim jezičnim tradicijama. Ako takve jezične tradicije postoje, onda niti jedan „organski dijalekt“, preuzet iz drugog jezika, ne može u potpunosti zamijeniti autohtone jezične tradicije sve dok narod ima nacionalnu samosvijest (Katičić, 1971). To je u svojim radovima isticao I. Franko.

Još jedna zajednička točka u razvoju jezika Srba i Ukrajinaca jest odstupanje od crkvenoslavenske jezične tradicije. Kao što je poznato, književnim jezicima tih naroda prethodile su faze u kojima su crkvenoslavenski idiomi bili odlučujući u njihovom progresivnom razvoju. Ivan Franko nije zanemario funkcije crkvenoslavenskih idioma u jezičnoj, književnoj i kulturnoj praksi „Južnih Rusa“ (imao je na umu Ukrajince – Lj. V.) i „Velikorusa“, osobito u 18. stoljeću (Франко, 1987: 55–56). Crkvenoslavenski faktor, kako je znanstvenik

primijetio, imao je značajnu ulogu u istom razdoblju u razvoju srpskog jezika zbog širenja knjiga iz kijevskih i moskovskih središta u Srbiji, donesenih na zahtjev srpskog metropolita M. Petroviča. Tako je rezolucijom Sinoda iz 1724. poslano 70 primjeraka „Slovenske gramatike“ M. Smotrickog, 400 primjeraka „Bukvara“ F. Prokopoviča i druge literature (Коць-Григорчук, 1997: 144). I. Franko nije izostavio istočnoslavenski utjecaj na srpski jezik. Kao važnu činjenicu spominje dolazak bivšeg „ukrajinskog studenta Kijevsko-Mogiljanske akademije, Kozačinskog“, u Srbiju, gdje je osnovao „slavenske škole, a čak je i pisao za Srbe školske drame o srpskoj povijesti“ (Франко, 1981d: 156); spominje i imena drugih ukrajinskih učitelja – nekadašnjih „studenata Kijevsko-Mogiljanske akademije: Kazunovskog, Klimovskog, Šumiljaka, Levandovskog, Minatskog, Zaluskog“, koji su također bili u Srbiji (Франко, 1981e: 197–198). Njih svakako treba dodati popisu ukrajinskih imena koja su pridonijela razvoju ukrajinsko-srpskih kulturnih odnosa.

Djelovanje škola u kojima su se koristile gramatike M. Smotrickog, L. Zizanija itd. Srbi su s pravom smatrali razdobljem kada je u srpskom obrazovanju, a u velikoj mjeri i u svjetovnim krugovima, crkvenoslavenski jezik srpske redakcije (srpskoslavenski), koji je nastavio srednjovjekovnu tradiciju, zamijenjen crkvenoslavenskim jezikom na istočnoslavenskoj osnovi. Za ljude koji su govorili srpskoslavenskim jezikom, crkvenoslavenski jezik na istočnoslavenskoj osnovi tada je bio sasvim razumljiv, pa je ubrzo postao jezik crkve i počeo dominirati u školi. Kako navodi njemačka slavistica A. Kretschmer, „ta činjenica nije bila shvaćena kao zamjena jednog jezika drugim, već samo kao usvajanje druge varijante istog raširenog jezika, što je dovelo do ujedinjenja s cjelokupnom kulturnom tradicijom Slavica Orthodoxae“ (Kretschmer, 1996: 31–32).

Pod utjecajem tog crkvenoslavenskog jezika na područjima Srbije ubrzo je stvoren spomenuti „slavenosrpski“ jezik. Na tom su jeziku E. Kozačinski i drugi istočnoslavenski učitelji propovijedali, na njemu su pisali i školske drame. J. Skerlić je u vezi s tim primijetio: u 18. stoljeću „slavenosrpski jezik postao je govorni jezik viših slojeva stanovništva“; slavenosrpski jezik ušao je ne samo u književnost, već je iz crkve, škole i knjiga počeo prelaziti u narod i inteligenciju, osobito je utjecao na studente i one koji su se školovali i počeli ga koristiti kao živi jezik (Скерлић, 1923: 152).

U Srbiji su crkvenoslavenski idiomi postali glavni oslonac svim jezičnim varijantama u situaciji vezanoj za razvoj književnog jezika i glavni faktor koji je osiguravao međudjelovanje njihovih blisko povezanih, ali različitih varijanti. Crkvenoslavenski idiomi u kombinaciji sa šumadijsko-vojvođanskim i drugim nacionalnim srpskim elementima (Албин, 1968: 107) bili su karakteristični za jezik srpskog novinarstva („Serbske novine“ (1792) i „Sla-

veno-serbske vedomosti“ (1792)) kao i za jezik nekih djela srpskih pisaca onog doba: Z. Orfelina, J. Rajića, D. Obradovića. Naravno, takva kombinacija različitih leksičkih slojeva u jeziku beletristike i novinarstva tada još nije bila standardizirana i uređena.

Slično tome, u pisanoj praksi Galicije, čak i u drugoj polovici 19. stoljeća, korišteni su crkvenoslavenski nazivi koji su bili u osnovi „jazičija“. Međutim, O. Serbenska smatra da je ta jezična raznolikost činila prepreku u razvoju jezika galicijskih periodičnih publikacija (Сербенська, 1990: 223). I. Franko, opisujući jezik njemu suvremenog ukrajinskog tiska, bio je sklon upravo jezičnom konceptu V. Karadžića, sasvim ispravno smatrajući da jezik, da bi odgovarao stupnju razvoja društva, treba obogatiti novim nazivima i izrazima koji nastaju u procesu razvoja civilizacije (Панько, 1992: 89). S obzirom na to, znanstvenik je posvetio pažnju problemu crkvenoslavenskog nazivlja u razdoblju uspostavljanja i stabilizacije jezika na narodnoj osnovi. Istaknuo je legitimnost odstupanja Srba od crkvenoslavenske jezične tradicije, naglasio svrsishodnost inicijativa Karadžića i drugih reformatora slavenskih jezika, budući da su „...i Srbi, Bugari i Rusini (Ukrajinci) podjednako čuli da [crkvenoslavenski] nije njihov živi jezik. I unatoč svim isticanjima uloge crkvenoslavenskog u njihovim dijalektima, nisu prestali u njemu vidjeti zaseban jezik crkve i crkvenih knjiga, baš kao što je to bilo u Poljskoj, Mađarskoj, Njemačkoj itd. s latinskim jezikom...“ (Франко, 1981b: 55). Znanstvenik je također naglasio važnost narodne kulture u formiranju ukrajinskog književnog jezika na narodnoj osnovi. Upravo zahvaljujući folklornim djelima, prema Ivanu Franku, ukrajinski narod „nije izgubio svoju nacionalnu posebnost“, već je „u svojim poslovicama, pjesmama i bajkama podigao na taj način trajan spomenik svojoj zdravoj, inteligentnoj, poštenoj misli...“ (Франко, 1980: 166). Važno je istaknuti da je prikupljanje, uređivanje i objavljivanje folklornih djela predstavljalo važnu komponentu znanstvenog života i Franka i Karadžića, koji su smatrali da je najprikladnija dijalektalna osnova za srpski jezik, jezik narodnih pjesama i usmenog narodnog stvaralaštva⁴. A Njegoš je, pokazujući izvanrednu važnost narodnog jezika, iskazao veliku naklonost prema narodnoj pjesničkoj tradiciji (Ostojić, 1987).

⁴ „Pjesnarica“, zbirka pjesama (1814), započela je klasični srbijanski Karadžićev korpus srpskih folklornih tekstova. Godinu dana poslije objavljena je druga knjiga pjesama V. Karadžića (Beč, 1815). Prva sadrži 108 tekstova, druga – 117. Nakon toga, Karadžić je počeo uređivati tekstove narodnih pjesama, značajno dopunjujući zbirku, klasificirajući pjesme i raspoređujući ih u četiri knjige pod zajedničkim naslovom „Narodne srpske pjesme“ („Narodne srpske pjesme“). Prve tri knjige ove zbirke objavljene su 1823–1824. Dvije godine ranije objavljene su „Narodne srpske pripovijetke“ („Narodne srpske pripovijesti“).

Jezik folklora bio je po svojoj prirodi prilično razrađen i, s obzirom na svoju značajnu teritorijalnu rasprostranjenost u usmenoj narodnoj umjetnosti u regiji, do određene mjere supradijalektalan.

Istodobno ne možemo zanemariti činjenicu da tadašnji narodni jezik i u Srbiji i u Galiciji nije sadržavao dovoljan broj sredstava za zadovoljavanje svih važnih sfera života tadašnjeg društva. J. Ševeljov je s pravom rekao: „... Crkvenoslavenski jezik, putem posuđivanja ili kalkiranja, upio je ogromna blaga starogrčkog apstraktno-filozofskog ili teološkog jezika, – i teško da se bilo koji narodni jezik na svijetu može pohvaliti takvim blagom“ (Шепех, 1998: 3).

Stoga se, zbog nedostatka vlastitih leksičkih sredstava, srpski jezik ubrzo počeo nadopunjavati turcizmima (za V. Karadžića i njegove sljedbenike turcizmi nisu bile strane riječi, budući da su pripadale narodnom jeziku). Turcizmima se davala prednost pred crkvenoslavenskim i istočnoslavenskim riječima, mađarizmima, romanizmima i germanizmima. Međutim, srpskom jeziku, utemeljenom na narodnom jeziku, od samog početka nisu bili potrebni samo turcizmi. S obzirom na snažan utjecaj istočnih (orijentalnih) i europskih civilizacija, oni nisu zamijenili druge jezične posuđenice, što se naročito odnosilo na apstraktni vokabular. Srpski jezik počeo se nadopunjavati germanizmima, anglicizmima, romanizmima itd. U njega su se vraćali i istočnoslavenski i crkvenoslavenski jezici, što primjećujemo i u Karadžićevom prijevodu „Novog zavjeta“. Slične procese u povijesti ukrajinskog književnog jezika primijetio je J. Ševeljov: „U povijesti ukrajinskog književnog jezika, s vremena na vrijeme val borbe protiv crkvenoslavenizama zamjenjuje suprotni val. Svaki od njih ima svoje specifične društveno-povijesne razloge... Ali sama činjenica stalnog oživljavanja crkvenoslavenizama u književnom jeziku sugerira da oni nisu slučajnost, nisu nečiji pojedinačni hir, već duboka organska komponenta. U prvom primjeru koji nam se nameće nije teško uočiti koliko književni jezik postaje osiromašen, osobito u području apstraktnog leksika, kada se iz njega uklone crkvenoslavenizmi“ (Шепех, 1998: 2).

Dakle, rezimirajmo. 1) Postoji dovoljno zajedničkih značajki u razvoju ukrajinskog i južnoslavenskih jezika. Ukrajinci, Srbi, Hrvati, Crnogorci, kao i drugi narodi, uložili su znatne napore u uređivanje jezika – važne komponente javnog i kulturnog života. 2) To su morali činiti u kompliciranim geopolitičkim uvjetima geografske razdvojenosti i kulturne izolacije. 3) I. Franko, kao izvanredan predstavnik slavenske misli onog doba, detaljno je proučio iskustvo Slavena u vezi s njihovim jezičnim razvojem tijekom razdoblja standardizacije i, uspoređujući jezične procese među Južnim Slavenima sa sličnim procesima u Ukrajini, izveo je važne generalizacije i u pravo vrijeme je ponudio Ukrajincima, posebice Galicijancima, realne načine

рješavanja gorućih problema u vezi s daljnjom standardizacijom ukrajinskog jezika i рješavanjem правописних problema.

Popis literature

- Албин, А. (1968). *Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794)*. Нови Сад: Матица српска, 127 с.
- Бідер, Г. (2004). „Історія вивчення української мови в Австро-Угорщині 1848–1918. Віденський та Грацький університети“. In: *Ucrainistica*. Кривий Ріг: М-во освіти і науки України, Криворізький держ. Пед. ун-т., с. 41–57.
- Васильєва, Л. (2002). *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 343 с.
- Галенко, І. Г. (1983). „Іван Франко і деякі питання загального мовознавства“. In: *Іван Франко і питання мовознавства*. – Львів: ЛДУ імені Івана Франка, вип.13, с. 11–20.
- Грицкат, И. (1966). „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика“. In: *Зборник за филологију и лингвистику*. Нови Сад: Матица српска, Књ. 9, с. 55–67.
- Дашкова, Л. (1996). „Почеци развоја књижевног језика код православних јужних Словена“. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд 1996, Кн.25/2, с. 31–41.
- Милановић, А. (2004). *Кратка историја српскоког књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 142 с.
- Корнієнко, Н. (1956). „Іван Франко – мовознавець“. In: *Жовтень*, № 9, с. 71–79.
- Коць-Григорчук, Л. (1997). „Вук Караджич – творець сербської літературної мови“. In: *Питання історії української і слов'янських мов та культури*. Львів: НТШ, с. 143–149.
- Мишанич, О. (2004). „Вук Караджич і Україна“. In: *3 минулих літ*. Київ: Основи, с. 7–22.
- Младеновић, А. (1973). „Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века“. In: *Реферати за VII Међународни конгрес слависта у Варшави*. Нови Сад: Матица српска, с. 50–58.
- Панько, Т. І. (1992). *Мова і нація в естетичній концепції І.Франка*. Львів: Світ, 192 с.
- Полюга, Л. М. (2002). „Порівняльна характеристика правописних систем української і сербської мов“. In: *Проблеми слов'янознавства*, вип. 52. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, с. 151–155.

- Радевич-Винницький, Я. (2013). *Мовна складова національного буття: студії з української лінгвополітології*. Дрогобич: Посвіт, 266 с.
- Сербенська, О. (2003). „Мовна комунікація: практика і теоретичні засади Івана Франка“. In: *Записки наукового товариства імені Шевченка*, том CCXLVI. Львів: НТШ, с. 321–340.
- Сербенська, О. А. (1990). „Роль Івана Франка в становленні і розвитку газетно-публіцистичного стилю української мови“. In: *Іван Франко і світова культура*. Кн. 1. Київ: Наукова думка, с. 220–227.
- Скерлиф, J. (1923). *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Напредак, 351 с.
- Франко, І. (1981a). „Наше літературне життя в 1892 р“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.29. Київ: Наукова думка, с. 9.
- Франко, І. (1981b). „Літературне життя полудневої Русі і Ян Коллар“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.29. Київ: Наукова думка, с. 46.
- Франко, І. (1981c). „Слов'янська взаємність в розуміння Яна Коллара і тепер“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 29. Київ: Наукова думка 1981, с. 61–74.
- Франко, І. (1981d). „Етимологія і фонетика в южноруській літературі“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.29. Київ: Наукова думка, с.154–184.
- Франко, І. (1981e). „Платон Кулаковский. Начало русской школы у сербов в XVIII в. Очерки по истории русского влияния южнославянские литературы“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.35. Київ: Наукова думка 1981, с. 197–198.
- Франко І. (1891). „Говоримо на вовка, скажімо і за вовка“. In: *Зоря*, 1891, ч. 18, с. 358, 357.
- Франко, І. (1982). „Українська пісня в Сербії“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 32. Київ: Наукова думка, с. 17–18.
- Франко, І. (1987). „Азбучна війна в Галичині“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 47. Київ: Наукова думка, с. 564–568, 585–586.
- Франко, І. (1984). „Історія української літератури. Частина перша“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 40. Київ: Наукова думка, с. 332–339.
- Франко, І. (1985). „З останніх десятиліть XIX в“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 41. Київ: Наукова думка, с. 510.
- Франко, І. (1987). „Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 47. Київ: Наукова думка, с. 111.
- Франко, І. (1980). „Хуторна поезія П. А. Куліша“. In: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 26. Київ: Наукова думка, с. 166.

- Франко, І. (1986). „Одвертий лист до гал[ицької] української молодечі“. In: Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, т. 45, с. 401–409.
- Шашкевич, М. (1923). *Його твори і значення для Галицької Русі* (За ред. Я.Вербицького). Львів: Просвіта, 123 с.
- ШЕРЕХ, Ю. (1998). „Невіддільна спадщина“. In: *Єдиними устами*. Бюлетень Інституту Богословської термінології та перекладів. Львів, с. 2–3.
- Ярослав Яремко, Я. & Лужецька, Н. (2021). *Іван Франко і поступ новітньої лінгвістики*. Львів : Видавництво „Апріорі“, 436 с.
- Ivić, P. (1985). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod u štokavsko narječje*. Novi Sad: Matica srpska, 214 s.
- Ivić, P. (1990). *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem*. Beograd: Prosveta, 256 s.
- Katičić, R. (1971). *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga, 220 s.
- Kretshmer, A. (1996). „О феномену тзв. Slavica Orthodoxa у контексту историје словенських стандартних језикау“. In: *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Кн.25/2. Београд, с. 31–32.
- Martinović, S. N. (1964). „Vukova pravopisna reforma i borba za književno jedinstvo u Crnoj Gori“. In: *Bibliografski vjesnik*. Br.1–3. Cetinje: NBCG, s. 1–49.
- Ostojić, B. (1987). „Književni jezik u Crnoj Gori i Vukova reforma“. In: *Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora*. Titograd: Univerzitetska riječ, s. 25–37.
- Sesar, D., (1996). *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 156 s.
- Šuković, R. (1976). „Prve rasprave o crnogorskim udžbenicima maternjeg jezika i njihov značaj za istoriju književnog jezika i literature“. In: *Zbornik radova povodom 140. godišnjice škole iz 1834. godine*. Cetinje, s. 233–247.

Liudmyla VASYLYEVA

**IVAN FRANKO'S LINGUISTIC AREAS OF INTEREST:
UKRAINIAN-SOUTH SLAVIC PARALLELS**

The versatile talent of Ivan Franko manifested itself in many areas of science and culture. Today we have the opportunity to study 50 volumes of his works. However, many do not know that among these diverse interests of I. Franko an important place belongs to linguistic problems. I. Franko was well acquainted with the important achievements of the then general and Slavic linguistics. However, linguistic studies of interrelated problems related to the study of Ivan Franko's activities occupy a modest place. Ivan Franko's interest in language issues, as well as in the problems of language standardization, was based primarily on the complex sociolinguistic situation that arose at that time in Galicia, as well as in other ethnic Ukrainian lands. In this regard, it should be noted that I. Franko at that time faced a complex linguistic situation, which he had to understand in order to determine his creative path, his scientific and socio-aesthetic and artistic conception in relation to all these problems. It is even less known that in Franko's legacy we find an analysis of linguistic problems that concerned the entire Slavic world. It was these parallels that provided I. Frank with interesting material for scientific conclusions and generalizations. And the Slavic idea was an important factor in determining the spiritual orientations of the Ukrainian intelligentsia of Frank's time, as well as its previous generations, which, of course, influenced the formation of the linguistic views of scientists. Therefore, a number of theoretical generalizations of researchers in a pan-Slavic context can be considered a universal pattern for the entire Slavic world of that time.

Key words: linguistic areas of interest of Ivan Franko; language-forming processes among the Slavs; language formation on a folk basis; orthographic problems of the standardization phase, Church Slavonic heritage in language development

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.44'282(497.16Njeguši)

Jelena ŠUŠANJ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

jelena.susanj@fcjk.me

NJEGUŠKI GOVOR I NJEGOŠEV JEZIK: PARADIGMA GLAGOLA RAZDVÁJŮ

U radu se analizira glagolski prilog sadašnji *razdvajući* iz 2121. stiha *Gorskog vijenca* Petra II Petrovića Njegoša, koji je u literaturi tumačen kao metrički hir, fonetska redukcija ili dijalekatski oblik. Polazeći od hipoteze da forma *razdvajući* ima uporište u stvarnoj morfološkoj strukturi njeguškoga govora, kroz pregled dosadašnjih interpretacija, tekstološke izvore i savremena terenska istraživanja pokazuje se postojanje dviju paralelnih glagolskih paradigmi tipa *-a/-a-* i *-a/-je-* u govoru Njeguša. Dokazano je da glagoli poput *razdvajati*, *nabrajati* variraju u prezentskoj paradigmi, a da oblik *razdvajući* predstavlja prirodan rezultat dijalekatske morfologije, a ne fonetsku redukciju ili metričku konstrukciju. Time se potvrđuje da Njegošev izraz ima dijalekatsko utemeljenje te da tumačenje kroz standardni oblik ili upućivanje na standard u kritičkim izdanjima nije lingvistički opravdano.

Ključne riječi: *Njegoš, njeguški govor, glagolske paradigme, crnogorski dijalekti, Gorski vijenac, morfologija*

Činjenica da je govor Njeguša maternji idiom najznačajnijega crnogorskoga pjesnika, mislioca i posljednjega crnogorskoga vladike – Petra II Petrovića Njegoša (1813–1852) čini da zanimanje za njeguški govor bude veliko. Stoga iznenađuje što su dijalektološka istraživanja na terenu bila rijetka i uglavnom površna. Govor Njeguša nije izučavao čak ni njegošolog Milan Rešetar, koji je obišao dio Crne Gore radeći na svojim studijama o štokavskome dijalektu i akcentuaciji (Rešetar, 1900, 1907).

Pitanje nepostojanja dijalektološkoga opisa njeguškoga govora uzrok je nedostacima i monografskih radova o jeziku znamenitih Njeguša – članova dinastije Petrovića (Mladenović, 1973; Ostojić, 1976; Nenezić, 2010) i guvernadura Radonjića (Krivokapić, 2009), te u monografijama i pojedinačnim člancima o Njegoševu jeziku (npr. Vušović, 1930; Stevanović, 1990; Maroje-

vić, 2002/2003), kao i u rječnicima Njegoševa jezika (Stevanović, Bošković, 1975; Stevanović et al., 1983).

U pomenutim se studijama kao dijalekatska osnova govora Petrovića i Radonjića ne uzima govor Njeguša, već dijalekatske crte govora koji se s njeguškim čak i ne graniče. U situaciji izrazite dijalekatske razuđenosti kakvu imamo u Crnoj Gori (cf. Milović, 1984; Čirgić, 2017) ovaj je postupak metodološki upitan, a verifikacija na terenu neophodna je da bi se izbjegla mogućnost izvođenja pogrešnih zaključaka.

Tema je ovoga rada tumačenje jednoga spornoga glagolskog oblika iz Njegoševa *Gorskog vijenca*. U 2121. stihu Njegoš koristi glagolski prilog sadašnji u formi *razdvajući*, koja je predmet lingvističkih sporenja i raznovrsnih tumačenja – od versifikacijskih preko fonoloških do morfoloških, u njemu se pronalazi kreativno igranje jezikom ili uticaj dijalekatske osnove. Stoga je cilj rada utvrditi je li *razdvajući* fonološki hir stiha ili morfološki dijalektizam. Polazišna je hipoteza da u njeguškome govoru, pa i u „jezičkome osećaju“ Njegoševu, postoje dvije paradigme ovoga (i sličnih) glagola. Za potvrdu hipoteze poslužiću se terenskim istraživanjima njeguškoga govora sprovedenim u 21. stoljeću, kao i samim tekstom Njegoševa *Gorskog vijenca*.

Postavka problema

Sporni glagolski oblik javlja se, dakle, u 2121. stihu, koji navodim uz adekvatan kontekst (prema Mladenovićevu izdanju *Gorskoga vijenca*, 2005: 146):

Pa se narod cio pomutio,
niko ne zna što hoće da radi,
pomrzjelo sve jedno na drugo.
Na čudo smo i na jade bili (2120)
razdvajući da se ne iskolje;
jedva smo ih ovamo savili
eda kako vi to pretečete.

U tumačenjima se polazi od toga da je umjesto glagolskoga priloga sadašnjega u obliku *razdvajući* očekivan danas standardnojezički oblik *razdvajajući*, što može potvrditi i „duža“ forma iz prozne didaskalije: *Velika graja i pravdanje među Turcima i Crnogorcima, nego mudriji razdvajaju da se ne pokolju, niko ništa* (prema Mladenovićevu izdanju, 2005: 80).

Ova dualnost u Njegoševu jeziku može ukazivati na to da je navedena forma zaista uslovljena versifikacijom, što i jeste bilo jedno od glavnih tumačenja. No supostojanje dvaju oblika (3. l. mn. prezenta i glagolskoga priloga sadašnjega, koji se tvori od 3. l. mn. prezenta) u istome tekstu može ukazivati i na supostojanje dviju paradigmi istoga glagola. Kako stvari stoje na terenu videćemo nakon izlaganja dosadašnjih istraživanja ovoga problema.

Dosadašnja tumačenja oblika *razdvajući*

Detaljnu istoriju nedoumica i pokušaja različitih razrješenja i razjašnjenja ovoga pitanja navodi Marojević (2002/2003: 220–223; kritičko izdanje *Gorskoga vijenca*, 2005: 732–737), nakon čega donosi svoju fonološku i tekstološku analizu. Tumačenja oblika bila su trojaka:

- metrička (Vušović, 1930: 131; Stevanović, 1990: 180)
- fonološka (Stevanović, 1976: 115 – haplologija; Marojević, 2002/2003: 220–224, 2005: 732–737, v. niže) i
- morfološka (Stevanović, 1983 II: 212, Mladenović, 1996: 288 i 1999: 14 – obojica govore o dvjema paradigmama).

U Stevanović-Boškovićevu Rječniku uz cjelokupna pjesnička djela P. P. Njegoša (1975: 211),¹ uz oblike *razdvājū* i *razdvājūći* stoji kvalifikator *dijal.* Uprkos tome što ovim oblicima daju akcenat koji je u datome govoru nemoguć, s obzirom na to da je u pitanju dvoakcenatski, starostokavski govor, očito je da ih tumače kao dijalektizam:

razdvajati: 1. *razdvājū dial.* (3. l. mn. prez.) – razdvajaju: nas *razdvaju* od Trojanah gore (Prev. 1, 303); 2. *razdvājūći dial.* (pril. vrem. sad.) – razdvajajući (*razdvajući* da se ne iskolje, GV 2121).

Stevanović (1983 II: 212) u *Rečniku Njgoševa jezika*, koji je radio sa saradnicima, ipak decidno govori o dvjema morfološkim paradigmama glagola *razdvajati*:

Razdvājati, *razdvājām* i *dijal. razdvājēm*, nesvrš. *rastavljati*. – Velika graja i pravdanje među Turcima i Crnogorcima; nego mudriji razdvajaju da se ne pokolju (GV, iza st. 1043). Na čudo smo i na jade bili / razdvajajući da se ne iskolje (GV, 2120–2121). Nas razdvaju od Trojanah gore / i nemirni hučni vali morski (Prev. PPI, 303–304).

~ **se** uz.-povr. *rastavljati se*. – I krenuše da se razdvajaju, / ali veli Kučević Ahmete (OS, XXXIII, 71–72).

Ipak, u studiji posvećenoj jeziku *Gorskoga vijenca* Stevanović (1990: 180) mijenja stav i rezonuje da bi taj oblik ipak bio neobjašnjiv u prozi i da se kod Njegoša javi „pogdekad nešto i čega nema ni u opšteknjiževnom jeziku ni u dijalektu, kao već ranije navođeno *razmišljavati* ili *razdvajući* (u stihu 2121)“.

¹ Na uvodnim stranicama jasno je razgraničeno da je M. Stevanović autor rječničkih odrednica od A do O, a R. Bošković od O do Š, što upućuje da je citirana rječnička definicija Boškovićeve.

Posebnu pažnju zahtijeva Marojevićeva (2002/2003: 222–223) fonološka analiza nastanka ovoga oblika, koja se zasniva na tome da se *a* između dva *j*, pritom „poslije (dugouzlaznog) akcenta *a* ispred poslijeakcenatske dužine“, potpuno fonetski redukuje, pri čemu „može imati u brzom izgovoru fakultativni alofon [ø]“. „Takva se redukcija“, pojašnjava dalje, „međutim, ne odražava u pisanju: u svijesti govornika (i slušaoca) sa srpskim jezičkim osjećanjem odslikava se fonološka struktura oblika, sa fonemom [a] između dva *j*, čak i onda kada se u brzom izgovoru to *a* ‘proguta’. U tom slučaju potpuna redukcija (nula glasa) tiče se gole fonetike, na funkcionalnom planu (*a* to znači i u svijesti govornika i slušaoca) fonem *a* ostaje. I svako će, u proznom tekstu, izgovoreno [razdváj:üći] zapisati: *razdvajajući*. I takav zapis je fonološki (*a* ne fonetski).“ Na to se, kako poentira, nadovezuje i struktura deseterca, pa je oblik *razdvajuci* lijepo poslužio kao prvi četvorosložni segment toga stiha. Otud ovakav zapis:

Na čudo smo [nāčudosmo] i na jade [inājade] bili
razdvaj'jući [razdváj:üći] da se ne iskolje.²

(Petrović Njegoš, P. II, 2005b: 171)

Mladenović (1999: 14) je smatrao da je ovo fonološko tumačenje „potpuno netačno jer pokazuje nepoznavanje dijalekatske situacije zetskog govora koji je u osnovi Njegoševog narodnog jezika“ i oblik objasnio tezom o postojanju dvije paradigme ovoga glagola. Marojević (2002/2003: 221) ipak ovu primjedbu odbacuje. Ustvrdjuje da „Mladenoviću očito nije poznata istorija pitanja o neobičnom obliku glagolskog priloga 2121. stihu“ te da ne zna da je Stevanović odustao od morfološkoga tumačenja o postojanju dviju paradigmi. Pritom, Marojević (2002/2003: 223) insistira da „‘dijalekatske’ prezentske paradigme *razdvajem*, da se poslužimo Stevanovićevom formulacijom, nema u dijalektu: nju je naš leksikograf smislio iz nužde – da bi objasnio zagonetne oblike *razdvaju* i *razdvajajući*. To znači da Stevanović nije pošao za opreznim Boškovićem (misli se na gore citiranu rječničku odrednicu – prim. J. Š.), koji je dijalekatskim smatrao samo navedene oblike, a ne čitavu paradigmu, niti za pouzdanim Lalićem, koji je istakao da je oblik *razdvaju* upotrijebljen umjesto *razdvajaju*, ne pozivajući se pri tom ni na kakve dijalekatske prilike. Zasluga dijalektologa Stevanovića je, međutim, u tome što je on opovrgao ne samo leksikografa Stevanovića nego i Boškovića: u dijalektu nema ne samo

² Svi govori podlavlčanske grane imaju dvočlani akcenatski sistem, bez tonske opozicije. U pitanju su dakle staroštokavski govori u kojima nema uzlaznih akcenata. Premda Marojević svoja kritička izdanja prozodijski prilagođava četvorakcenatskom sistemu i mlađoj štokavštini, koju karakteriše novoštokavsko prenošenje akcenata na proklitiku tipa [nāčudosam], [ijā], [nāsān], toga u govoru Njeguša nema, reći će se isključivo [nāčüdosam], [ijā], [nasān]. Javljaju se samo primjeri starijega preskakanja akcenta na proklitiku. Njeguški akcenat glagola o kojem se govorim u radu dat je u tekstu.

iskonstruisane prezentske paradigme nego ni posvjedočenih oblika *razdvajući* i *razdvajajući*.“ Privlači pažnju da Marojević u ovome objašnjenju Mladenovićevih „zabluda“ u potpunosti zanemaruje da se Mladenović (1999: 15) u svojem tumačenju ne poziva samo na Stevanovića (1983), već i na oblik *nabrajem* u studiji o crmničkome govoru Branka Miletića (1940).

Gledano s vremenske, a i geografske, distance na ove interpretacije, zanimljivo je (ili prije začuđujuće) kako su renomirani lingvisti koji su se bavili Njegošem i tumačili dijalekatsku osnovu njegova govora s toliko sigurnosti govorili o uzlaznoj akcentuaciji u Njegoševu govoru, o broju paradigmi ovoga glagola – a da pritom nijesu provjerili stanje na terenu.

Njeguški govor i dosadašnja istraživanja

Njeguška se teritorija graniči na jugu s Budvom i Grbljem, dalje prema zapadu s Bokom Kotorskom i mjestima Škaljari, Kotor, Dobrota, Ljuta i Orahovac. Sa ševerne je strane pleme Čeklići, a s istočne djelovi cetinjskoga plemena: Bajice, Bjeloši, Ugnji i Očinići. Nijedan od tih govora nije detaljno, monografski opisan, a s obzirom na to, pouzdani i precizni zaključci ne mogu se donositi na osnovu građe i studija koje nam nudi crnogorska dijalektologija 20. stoljeća.

Njeguški govor pripada podlovcenskoj grani jugoistočnih crnogorskih govora (Čirgić, 2017: 125). U literaturi su od bliskih govora najdetaljnije opisani srednjokatunski (Pešikan, 1965), ali autori se (upor. Mladenović, 1973, 1979) u opisu stilsko-jezičkih crta Petrovića često pozivaju na Miletićev opis crmničkoga govora (1940) ili na više podlovcenskih govora (upor. Krivokapić, 2009; Nenezić, 2010). Ipak, nijedan od tih govora ne može se s pouzdanošću uzeti kao dijalekatska osnova za istraživanje djela znamenitih Njeguša, jer premda se njeguški govor lijepo uklapa u opšte crte govorne grane kojoj pripada, ima svoje specifičnosti koje ga čine zasebnim govorom.

Prvo terensko istraživanje njeguškoga govora sproveo je Luka Vujović 1967. godine, za potrebe ispunjavanja Upitnika za Opšteslovenski lingvistički atlas (OLA), u kojemu su Njeguši poseban punkt (br. 74). To istraživanje nije proizvelo posebnu studiju, već su na osnovu njega Pavle Ivić i Dragoljub Petrović (1981) uradili kratak opis fonološkoga sistema njeguškoga govora, koji je Adnan Čirgić (2012a) s pravom doveo u pitanje.

Čirgić je s Aleksandrom Radomanom, ljeta 2008/2009. godine, uradio prvo detaljnije dijalektološko istraživanje govora Njeguša i transkripte objavio u časopisu *Lingua Montenegrina* (Čirgić, 2010). U periodu 2021–2023. više sam puta boravila na Njegušima s ciljem dijalektološkoga ispitivanja ovoga govora. Sva pomenuta istraživanja koristim u ovome radu.

Glagolske paradigme -a-/-a- i -a-/-je- u govoru Njeguša

Terenska istraživanja govora Njeguša danas pokazuju da se glagoli sa sufikslnim morfemom *-ja-* mogu mijenjati po dvjema paradigmama:

1. kao *-a-/-a-* glagoli, koji i u infinitivu i u prezentu imaju sufikslni morfem *-a-* (*razdvājāt – razdvājām, nabrājāt – nabrājām*)
2. kao *-a-/-je-* glagoli, koji u infinitivu imaju sufiks *-a-*, a u prezentu *-je-* (*razdvājāt – razdvājēm, nabrājāt – nabrājēm*).

U glagole *-a-/-je-* vrste u njeguškome govoru spadaju glagoli koji u infinitivu imaju sufikslnne morfeme *-a-*, *-ja-*, *-ava-*, *-isa-*. Među njima su najbrojniji glagoli sa sufiksom *-a-*:³ *blebētāt, brīsāt, brīvāt, dīzāt, gākāt, glodāt, iskāt, jāhāt, kakarīzāt, kāpāt, kāzāt, kidīsāt, kūpāt, lagāt, līzāt, lokāt, metāt/mečāt, mīcāt, mirīsāt, mjaūkāt, nīcāt, patīsāt, pīsāt, plācāt, plākāt, plēsāt, pomāgāt, rēzāt, roktāt, sīpāt*,⁴ *skākāt, slāgāt, spotīcāt, srīcāt, stēzāt, stīcāt, stīzāt, vīkāt, vēzāt, vīcāt, zobāt, zvīukāt*.

sīpāt

	<i>-a-/-a-</i>	<i>-a-/-je-</i>
jedn.	sīpām	sīplēm
	sīpāš	sīplēš
	sīpā	sīplē
mn.	sīpāmo	sīplēmo
	sīpāte	sīplēte
	sīpaū/sīpajū ⁵	sīplū

Po ovoj vrsti mijenjaju se i glagoli sa sufiksom *-isa-*: *ža(v)olīsāt – ža(v)olīšēm, intervenīsāt – intervenīšēm, kaparīsāt – kaparīšēm, operīsāt/aperīsāt – operīšēm/aperīšēm*.

U ovoj grupi nalazimo i glagole sa sufiksom *-ava-*, od kojih danas kod mlađih mnogi imaju prezent *-a-/-a-* glagola: *crkāvāt – crkājēm* (i *crkāvām*), *inkartāvāt – inkartājēm, obečāvāt – obečājēm* (i *obečāvām*), *odimāvāt – odimājēm* („dobijati mlijeko u vrijeme dojenja“), *održāvāt – održājēm* (i *održāvām*), *ofitāvāt – ofitājēm* (izdavati), *ostāvāt – ostājēm*,⁶ *preživlāvāt – pre-*

³ Navodim ih skupno, bez obzira na razlike u akcenatskim paradigmama, jer za ovaj rad to nije od presudnoga značaja.

⁴ Prefigirane glagolske tvorenice od glagola *sīpāt* zabilježene su samo u *-a-/-a-* paradigmi: *prosīpāt – prosīpām, presīpāt – presīpām*.

⁵ Ovakav zapis označava da se [j] u ovome obliku nekad redukuje, a nekad javlja (čak i kod istih govornika). U zavisnosti od vanjezičkih uslova i uticaja, [u] se u 3. licu množine prezenta može izgovarati dugo, poludugo ili kratko. Takav izgovor bilježim ovako [ū].

⁶ Ovaj glagol može poslužiti kao potvrda da se glagoli sa sufiksom *-ja-* približavaju glago-

živlā'ēm (i *preživlāvām*), *podešāvāt* – *podešā'ēm* (i *podešāvām*), *pofermāvāt* – *pofermā'ēm*, *poznāvāt* – *poznā'ēm/poznā'ēm*, *prodāvāt* – *prodā'ēm/prodā'ēm*, *preživlāvāt* – *preživlā'ēm* (i *preživlāvām*), *sumānkāvāt* – *sumānkā'ēm* (izostavljati), *sumāvāt* – *sumā'ēm* (misliti, namjeravati; gledati, osmatrati), *upotreblāvāt* – *upotreblā'ēm* (i *upotreblāvām*), *zadržāvāt* – *zadržā'ēm* (i *zadržāvām*), *za'ebāvāt* – *za'ebā'ēm*. Kod jednoga sam informatora npr. zabilježila *zafrkāvaju* i *za'ebā'ēm*.⁷

	<i>-a/-a-</i>	<i>-a/-je-</i>
jedn.	<i>obečāvām</i>	<i>obečā'ēm</i>
	<i>obečāvāš</i>	<i>obečā'ēš</i>
	<i>obečāvā</i>	<i>obečā'ē</i>
mn.	<i>obečāvāmo</i>	<i>obečā'ēmo</i>
	<i>obečāvāte</i>	<i>obečā'ēte</i>
	<i>obečāvaū/obečāvajū/obečāvaju</i>	<i>obečājū</i>

I glagoli sa sufiksom *-ja-* pripadaju ovoj vrsti (*zakačīnāt*, *žēlāt*, *kāšlāt*). Kod nekih se javlja i prezent *-a/-a-* glagola (u mlađih uglavnom tako, no i to zavisi od nivoa obrazovanja i vremena koje provode na Njegušima), poput *rāžāt* – *rāžēm* (češće *rāžām*), 3. pl. *rāžū*; *gāžāt* – *gāžēm* (i rjeđe *gāžām*), *dogāžāt se* – *dogāžē se* (češće *dogāžā se*), *plāčāt* – *plāčēm* (rijetko *plāčām*), *vrāčāt* – *vrāčēm* (nijesam zabilježila *vrāčām*⁸), na koje nailazimo i u drugim katunskim govorima (upor. Pešikan, 1965: 169), a i u široj oblasti makar djelimično.

U konačnome, u tu grupu spadaju i glagoli koji nas ovđe naročito interesuju: *nabrājāt* – *nabrā'ēm* (primjer iz Rječnika njeguškoga govora (Čirgić, 2009): *Nemo ni sebe sumanjkat kad već nabraješ*), *razdvājāt (se)* – *razdvā'ēm* (*nñ'e rēd da se brāt z brātom ili svōjta jēdna z drūg'ēm da se razdvā'ēmo radi pōlitikē*; na upit su i isti ispitanici odgovarali da kažu i *razdvājām* i *razdvā'ēm*, a jedan je informator dao i samoprocjenu: „*razdvājām*, *razdvā'ēm* (možda i prije *razdvā'ēm*)).

Pešikan (1965: 169) kaže da se pomjeranje iz jedne glagolske grupe u drugu javlja „samo kod iterativa, samo kod akcenatskog tipa *gāžāt*, samo kod osnova na meki suglasnik, najzad samo kad je ispred tog suglasnika *a*.

lima na *-ava-*. U njemu dolazi do analoške izmjene sufiksa, pa prema češćim glagolima na *-ava-* nastaje oblik *ostāvāt* (*Tāmo sam pō dvā mjēsēca ostāvāla; Ōni su ostāvāli ūvečēn u onī mājgazin*). U njemu je došlo i do akcenatskoga prilagođavanja glagolima na *-ava-* (**ostājāt* – *ostāvāt*).

⁷ Kraćina tematskoga vokala prezentskoga nastavka vjerovatno je arhaizam, a tipična je i za druge crnogorske govore. Upor. Kapović, 2015: 292, Kapović, 2018: 203.

⁸ Na to uticaja vjerovatno ima frekventniji glagol *vrāčāt* – *vrāčēm*.

Odavde se jasno vidi uzrok ove pojave: uticaj odnosa *-âvât: -âvâm/-âjēm*.“ To se potvrđuje npr. odnosom *zîdât – zîdām* (a ne **zîžēm*) naspram npr. *gāžât – gāžēm*. Pešikan (1965: 169) bilježi ove glagole: „*gāđât* (samo *gāđēm*, a kod ostalih se čuju oba tipa), *povāđât se, rādât, prisvājât, odvājât* i sl., *nabrājât* i sl., *prekrājât*; up. i *zaokâlē* Lj (iterativ prema *zaokolīt*)“.

Paradigmu *razdvâ(j)ēm* bilježi i Miletić u Crmnici (1940: 470).

Dvije paradigme glagola *razdvājât* u njeguškome govoru izgledaju ovako:

	<i>-a/-a-</i>	<i>-a/-je-</i>
jedn.	<i>razdvājām</i>	<i>razdvāĭēm</i>
	<i>razdvājāš</i>	<i>razdvāĭēš</i>
	<i>razdvājā</i>	<i>razdvāĭē</i>
mn.	<i>razdvājāmo</i>	<i>razdvāĭēmo</i>
	<i>razdvājāte</i>	<i>razdvāĭēte</i>
	<i>razdvājaū/razdvājajū</i>	<i>razdvājū</i>

Što nam *razdvājūci* govori o Njegoševu jeziku?

Sve navedeno upućuje na nekoliko zaključaka, koje potkrepljujem dodatnom argumentacijom:

1. Njegošev oblik *razdvajući jeste* dijalekatski: potvrđen je u govoru Njeguša, a i više je primjera sličnih glagola potvrđeno u literaturi u okolnim govorima (*prisvājât, odvājât, nabrājât, prekrājât*).

2. U dijalektu Njeguša postoje dvije paradigme glagola na *-ja-*: mijenjaju se po paradigmi *-a/-a-* glagola i po paradigmi *-a/-je-* glagola.

3. Razlog postojanja dviju paradigmi nije ni u kome slučaju fonetsko-fonološki, već morfološki, konkretnije analoški.

4. U izgovoru glagolskih oblika *razdvaju* i *razdvajući* u njeguškome govoru ne čuje se niti se iz fonoloških razloga može čuti produženo [j:], bez obzira na vanjezičke okolnosti (brzinu govora).

5. Terenska istraživanja njeguškoga govora ne bilježe redukciju glasa [a] koja bi odgovarala Marojevićevu opisu (između dva j).

6. Kod glagola *-a/-a-* vrste u njeguškome govoru, a i šire među jugoistočnim crnogorskim govorima,⁹ u 3. licu množine prezenta dolazi do reduk-

⁹ Potvrđeno i u govoru Crmnice (Miletić, 1940: 324–325), Paštrovića (Jovanović, 2005: 141–142), Bjelopavlića (Čupić, 1977: 40), u Lješaškoj nahiji i jugoistočnim katunskim govorima (Pešikan, 1965: 175) te u istočnocrnogorskim govorima (Kući, Bratonožići, Vasojevići, Piperi – Stevanović, 1933–34: 29–30). Stevanović ovu pojavu opisuje analogijom prema 3. l. pl. imperfekta (u pitanju su govori koji ne čuvaju *h*), no to je u njeguškome govoru neprimjenljivo, jer ima dobro očuvan imperfekat.

cije glasa [j] iz nastavka *-ju*. Od značaja za ovaj rad mogu biti primjeri upravo glagolskoga priloga sadašnjega zabilježeni na Njegušima (u glagolskoj i u pridjevskoj upotrebi): *računāūci*, *perčināūc se*, *prīčāūc*; *vladaūcē*. Da redukcija nije apsolutna, pokazuje i primjer jedne informatorke, koja u istome iskazu u direktnome slijedu izgovara *pjēvaūci* i *pjēvajūci*. Primjera je u korpusu značajno više za 3. lice množine prezenta, koji je relevantan za ovo pitanje jer je osnova za tvorbu glagolskoga priloga sadašnjeg: *prīčaū*, *rabōtaū*, *čēkaū*, *priprēmaū*, *ostāraū*, *isprāvlāū*, *slikāū*, *pītaū*, *pročītaū*, *guslāū*, *mīēnaū*, *pokrepāū*, *čēraū* itd. Kod starije generacije oblici s nastavkom *-ju* (bez redukcije [j]) rijetki su: *īgrajū*, *muntīrajū*, *dočērajū*, *prīčajū*, *tēpajū*, *pasājū*, *pokrīevajū*, dok kod mlađe generacije savremeni standardnojezički oblik dominira. S aspekta akcentuacije vrijedi naglasiti da je postakcenatska dužina postojana ako se ovaj oblik izgovara u oblicima s reduciranim [j], ali se djelimično krati ili posve gubi ako se [j] izgovara. Kratkoću nastavačkoga [u] ističe na više mjesta i Luka Vujović u Upitniku za OLA (1967), npr. *strijeljajū*, *īgrajū*, ali *kopāju*, *motāju* („bez dužine na u“), *dāju* („kratko u!“), *īmajū* („kratko u“).¹⁰

Pešikan (1965: 175) redukciju [j] u 3. licu množine prezenta ovih glagola objašnjava analogijom morfološkoga porijekla: „kod glagola koji imaju *j* i u drugim licima prezenta *-aju* nikad ne prelazi u *-au*, pa redovito imamo *grājū*, *lājū*, *prodājū*, *kājū se* i dr. Prema tome, oblici *čēraū/cērau* biće rezultat shvatanja *čera-* kao osnove i *-u* kao nastavka (prema drugim glagolima).“ Premda se u prezentskoj paradigmi glagola tipa *grājū*, *lājū*, *prodājū*, *kājū se* [j] djelimično ili posve redukuje između [a] i [e] u svim licima, što je fonetska crta znatno širega areala od crnogorskih govora, ostaje tvrdnja da je [j] stabilno u 3. licu množine u okruženju [a] i [u]. Stoga djeluje prihvatljivo zaključak da stabilnost [j] u sekvenci [aju] u glagolima jedne vrste, a njegovo gubljenje u istoj sekvenci u glagolima koji pripadaju drugoj paradigmi leži u morfološkoj analogiji. Uzrok tome može ležati i u drugim oblicima ovih glagola u kojima se čuva infinitivno *j*, ali i u tvorenica *graja*, *lajanje*, *prodaja*, *kajanje*, svi sa stabilnim [j], za što se analogija ne može naći u odglagolskim imenicama tipa *čeranje*, *igranje*, *kopanje*, *motanje*.

Ta morfonološka crta ukazuje na suštinsku neodrživost Marojevićeva zaključka o fonološkim uzrocima nastanka oblika *razdvajūci*. U njeguškome bi se govoru u formi *razdvajajući* zapravo redukovalo [j], a ne vokal [a], tako da se dobija oblik *razdvajaući* (naročito među starijom populacijom). To bi dalje onemogućilo redukciju vokala [a], ali i opisano duljenje sonanta [j], koje je i bez ove potvrde naučno posve neutemeljeno.

¹⁰ Vrijedi napomenuti da je Vujović za ovo istraživanje imao samo jednu informatorku, iz Dugoga Dola.

7. Marojević (2002/2003: 222) čita da Bošković u Rečniku (1975: 211)¹¹ kao dijalektizme tretira samo dva oblika: *razdvājū* i *razdvājūci*, na osnovu čega kasnije (2002/2003: 223) zaključuje da Bošković nije smatrao da ovi oblici pripadaju posebnoj paradigmi, pa dalje izvlači zaključak o fonološkim uzrocima, kojih kod drugih oblika te paradigme nema. No potvrdu o postojanju druge paradigme, istina od drugoga glagola, nalazimo upravo u Njegoševu *Gorskome vijencu* (u 1213. stihu, koji je jednako naveden i u Mladenovićevu i u Marojevićevu kritičkom izdanju, oba 2005):

Novi Grade, sjediš nakraj mora, (1210)
I valove brojiš niz pučinu
Kako starac, na kamen šedeći,
Što *nabraje* svoje brojanice.
Divna sank a što si onda snio!

Stevanović i Bošković (1975: 113) ovu paradigmu opisuju takođe kao dijalektizam: „nabrājati, nabrajām (*dijal.* nabrājēm), *nesvrš.* brojiti, prebrojavati“.

U ovome primjeru iz kola paradigma glagola *nabrājāt* ne može imati uticaja na ritam i metriku stiha, budući da je versifikacijski *nabrāē* i *nabrājā* istovrijedno.

Zaključak

U radu je pokazano da u njeguškome govoru postoje dvije produktivne paradigme glagola na *-ja*: *-a/-a-* i *-a/-je-*. Za dva tipična glagola morfološki trag tih paradigmatskih dubleta potvrđen je u *Gorskom vijencu* i u dijalektoškim opisima, pri čemu se savremeni terenski podaci (pretežno kod govornika starijih od 55 godina) poklapaju sa starijim literarnim svjedočanstvima. Fonetski nalazi sa terena potvrđuju redukciju [j] iz nastavka *-ju* u 3. l. mn. kod glagola *-a/-a-* tipa, dok redukcija [a] u tim glagolima nije zabilježena. Arealna razmatranja pokazuju tipološku bliskost susjednih govora s istim paradigmatskim crtama, a tekstološki uvid obuhvata i metrički motivisan i nemetrički primjer u više kritičkih izdanja.

Sve to skupa pokazuje da oblik *razdvājūci* u Njegoševu 2121. stihu aktiviraju metrički razlozi, ali to nije „greška“. Stoga u kritičkim izdanjima treba izbjegavati ujednačavanje oblika pod uticajem standardnoga varijeteta kroz komentare tipa „*razdvajući* umjesto *razdvajajući*“. To nije ni fonetsko kraćenje niti rezultat Njegoševe jezičke kreativnosti ili dovijanja, već je – što potvrđuje i primjer paradigme *nabrajat* – *nabrajem* – dio crnogorskoga dijale-

¹¹ Marojević referira na izdanje iz 1954. godine, str. 177.

katskoga inventara i jezičkoga ošućaja koji je ovaj crnogorski vladar i pjesnik stekao kroz svoj maternji njeguški govor.

Literatura:

- Čirgić, A. (2009). *Rječnik njeguškoga govora*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Čirgić, A. (2010). „Građa za izučavanje njeguškoga govora“. *Lingua Montenegrina*, III(5). Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, str. 599–645.
- Čirgić, A. (2012). „Akcenatske karakteristike njeguškoga govora“. *Lingua Montenegrina*, V/1(9). Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, str. 19–38.
- Čirgić, A. (2012a). „Povodom jednog pogrešnog dijalektološkog opisa“. *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 13(49). Podgorica: Matica crnogorska, str. 445–454.
- Čirgić, A. (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Ćupić, D. (1977). „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XXIII. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, str. 1–226.
- Ivić, P., Petrović, D. (1981). Njeguši. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšte-slovenskim lingvističkim atlasom*. Posebna izdanja, knjiga LV. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Jovanović, M. V. (2005). *Govor Paštrovića*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Kapović, M. (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kapović, M. (2018). „Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire)“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 44(1). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. str. 159–285.
- Kapović, Mate (2023). *Uvod u fonologiju*. Zagreb: Sandorf.
- Krivokapić, M. (2009). *Jezik u pismima serdara i guvernadura Radonjića*: doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet.
- Marojević, R. (2002/2003). „Rekonstrukcija suglasnika u kritičkom izdanju *Gorskog vijenca*“. *Naš jezik* XXXIV/3–4. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, str. 209–233.
- Miletić, d-r B. (1940). Crmnički govor. *Srpski dijalektološki zbornik*, IX, Beograd, str. 209–455.

- Milović, J. M. (1984). *Crnogorski govori: rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju* (radovi sa naučnog skupa). Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Mladenović, dr A. (1973). *Jezik vladike Danila*. Novi Sad: Matica srpska.
- Mladenović, A. (1979). „O današnjem proučavanju jezika mitropolita Petra I Petrovića“. *Južnoslovenski filolog* XXXV. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, str. 201–218.
- Mladenović, A. (1999). „O nekim napomenama uz današnje izdanje „Gorskog vijenca“. *Riječ*, V(1–2), str. 10–23.
- Nenezić, S. (2010). *Jezik Nikole Petrovića*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Ostojić, B. (1976). *Jezik Petra I Petrovića*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Petrović Njegoš, P. II (1996). *Gorski vijenac*. Prir. A. Mladenović. Cetinje: Obod.
- Petrović Njegoš, P. II (2005a). *Gorski vijenac*. Sabrana djela, kritičko izdanje. Prir. A. Mladenović. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Petrović Njegoš, P. II (2005b). *Gorski vijenac* (kritičko izdanje, tekstologija). Red. i kom. R. Marojević. Podgorica: CID.
- Pešikan, M. B. (1965). Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori. *Srpski dijalektološki zbornik*, XV. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, str. 1–294.
- Rešetar, M. (1900). *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Rešetar, M. (2010). *Štokavski dijalekat*. Podgorica: Matica crnogorska. (Prijevod s njemačkoga. Original: Rešetar, M. (1907). *Der štokavische Dialekt*: mit zwei Karten. Wien: Alfred Hölder, K. u K. Hof- und Universitäts-Buchhandler.)
- Stevanović, M. (1933–1934). Istočnocrnogorski dijalekat. *Južnoslovenski filolog*, XIII. Beograd: Srpska akademija nauka, str. 1–128.
- Stevanović, M. (1976). *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*. Beograd: Srpska akademija nauka i umjetnosti.
- Stevanović, M. (1990). *O jeziku Gorskog vijenca*. Beograd: Srpska akademija nauka i umjetnosti – Naučna knjiga.
- Stevanović, M., Bošković, R. (1975). *Rečnik uz celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*. Beograd: Prosveta.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M. & Tešić, M. (ur.) (1983a). *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga prva: A–O*. Beograd – Titograd – Cetinje: Vuk Karadžić; Narodna knjiga; Obod; Prosveta; SANU; SKZ; CANU.

- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M. & Tešić, M. (ur.) (1983b). *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga druga: P–Š*. Beograd – Titograd – Cetinje: Vuk Karadžić; Narodna knjiga; Obod; Prosveta; SANU; SKZ; CANU.
- Šušanj, J. (2024). *Govor Njeguša* (doktorska disertacija). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer.
- Vujović, L. (1967). Njeguši (Cetinje), punkt 74. *Upitnik za Opšteslovenski lingvistički atlas*. Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU (rukopis)
- Vušović, D. (1930). „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“. *Južnoslovenski filolog*, IX, str. 93–196.

Jelena ŠUŠANJ

NJEGUŠI DIALECT AND NJEGOŠ'S LANGUAGE: THE PARADIGM OF THE VERB *RAZDVÁJŮ*

The paper analyzes the present active participle *razdvajući* from line 2121 of Petar II Petrović Njegoš's *Gorski vijenac*, a form that has been interpreted in the scholarly literature as a metrical device, a phonetic reduction, or a dialectal variant. Starting from the hypothesis that the form *razdvajući* is grounded in the actual morphological structure of the Njeguši dialect, the paper – through an overview of previous interpretations, textual sources, and contemporary field research – demonstrates the existence of two parallel verbal paradigms of the *-a/-a-* and *-a/-je-* types in the speech of Njeguši. It is shown that verbs such as *razdvajati*, *nabrajati*, and others vary in their present-tense paradigms, and that the form *razdvajući* represents a natural outcome of dialectal morphology rather than a phonetic reduction or metrical construction. This confirms that Njegoš's usage is dialectally grounded and that interpreting it according to the norm of the standard language in critical editions is not linguistically justified.

Keywords: *Njegoš, Njeguši dialect, verbal paradigms; Montenegrin dialects; Gorski vijenac; morphology*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.1:003.349.1/2
821.163.42-6.09“18“

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
vblazevic1@ffos.hr

ĆIRILOMETODSKE TEME U PREPISCI BARSKOGA NADBISKUPA ŠIMUNA MILINOVIĆA I HRVATSKOGA GLAGOLJAŠA DRAGUTINA ANTUNA PARČIĆA

Radom se prikazuje i obrađuje 26 pisama koja su barski nadbiskup Šimun Milinović i hrvatski glagoljaš i jezikoslovac Dragutin Antun Parčić razmjenjivali između 1887. i 1895. godine. Pisma su svojina javnosti uglavnom nepoznatoga dijela Parčićeve ostavštine koji je pohranjen u Arhivu Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu. Naglašene su ćirilometodske teme njihove korespondencije, u prvome redu argumenti filološke snage koji problematiziraju odabir jezika i pisma temeljne (staro)slavenske liturgijske knjige – *Misala*. Podupiru se također ranijim filološkim i historiografskim istraživanjima naznačena pitanja mjesta otiskivanja *Misala*, njegove cenzure, pribavljanja dozvole za tisak kao i (ne)prilika koje su pratile čitav posao otiskivanja temeljne liturgijske knjige. Prikazano se arhivsko gradivo ocjenjuje kao vrijedan prinos boljem poznavanju hrvatske *Cyrrillomethodiane*, ali i hrvatsko-crnogorskih književno-jezičnih i kulturno-političkih odnosa u drugoj polovici 19. stoljeća.

Ključne riječi: *hrvatska Cyrrillomethodiana, 19. stoljeće, Šimun Milinović, Dragutin Antun Parčić, Misal, crkvenoslavenski jezik, glagoljica, ćirilica*

1. UVODNO: HRVATSKO-CRNOGORSKA ĆIRILOMETODSKA SPONA

U okviru hrvatske ćirilometodske znanosti i pokreta sasvim je jasno izražen zadatak obnove (hrvatskih) crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga te njihovoga eventualnoga proširenja na čitav južnoslavenski prostor kojemu bi (staro)slavenska liturgija poslužila kao poluga zbližavanja konfesionalno

razjedinjene „slavenske braće“ (Dartel, 1984: 57–60), a u konačnici nedvojbeno pridonijela i sjedinjenju istočne i zapadne Crkve (Lukić, 2005: 22–23). Utemeljitelji hrvatske *Cyrillomethodiane* – đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer i njegov najbliži suradnik Franjo Rački – na projektu su obnove ćirilometodske baštine u drugoj polovici 19. stoljeća imali mnoge suradnike, među svećenicima i filolozima one koji su se istaknuli radom u Odboru u izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga (1867/1868), poglavito Dragutina Antuna Parčića i Ivana Berčića, uz njih i slovačkoga slavista Martina Hattalu, pa Vatroslava Jagića, Đuru Daničića i Mihovila Pavlinovića (Lukić, 2012: 322; Blažević-Krezić, 2024: 147), dok su među biskupima i nadbiskupima svoj obol davali *prijatelji* (staro)slavenskoga bogoslužja poput senjsko-modruškoga biskupa (kasnijega zagrebačkoga nadbiskupa) Jurja Posilovića¹ ili pak barskoga nadbiskupa Šimuna Milinovića, čija je uloga u zaštiti crkvenoslavenskoga jezika i glagoljice kao liturgijske povlastice Katoličke Crkve u hrvatskim zemljama i Barskoj nadbiskupiji dobro istražena historiografska i filološka tema (Lukić, 2009a: 65–75; Grižak, 2018: 215–255).

Najvažnije postignuće hrvatske *Cyrillomethodiane* nedvojbeno je bilo objelodanjivanje *Rimskoga misala slavenskim jezikom*² (Rim, 1893) u redakciji Dragutina Antuna Parčića kojemu suvremena filološka znanost pridružuje oznaku reprezentativnoga spomenika hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika s kraja 19. stoljeća (usp. Blažević-Krezić, 2020: 207–208). Budući da su u drugoj polovici 19. stoljeća na snazi bile mnoge zabrane i ograničenja (staro)slavenskoga bogoslužja u hrvatskim biskupijama, biskup Strossmayer je nakon potpisivanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore (18. kolovoza 1886) prepoznao i iskoristio priliku kojom se temeljna liturgijska knjiga iz novije povijesti hrvatskoga glagoljaštva ipak može otisnuti, u prvome redu za katolike Barske nadbiskupije.³ Iako je konkordatom dopuštena uporaba sla-

¹ Uporaba hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga glagoljičnoga *Misala*, koji je 1893. u Rimu priredio i otisnuo D. A. Parčić, bila je u hrvatskim biskupijama propisana, ali i ograničena, dekretima rimske Kongregacije za obrede od 13. veljače 1892. i 5. kolovoza 1898. (Fućak, 1975: 144–150). Senjsko-modruški biskup Juraj Posilović u travnju je 1893. izdao uredbu prema kojoj se služba Božja ima provoditi na crkvenoslavenskom jeziku, a kapitularni vikar Franjo Volarić 30. rujna 1893. izdao je uredbu kojom se u Krčkoj biskupiji od 1894. ne dopušta služenje drugim knjigama osim *Parčićevim misalom* (usp. Lukić, 2001: 173–176; Blažević-Krezić, 2020: 71).

² *Rimski Misalъ slavѣnъskimъ ezikomъ presv. G. N. Urbana Papi VIII povелѣniemъ izdanъ* – *Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum Clementis VIII. Urbani VIII et Leonis XII auctoritate recognitum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893; ²1896; ³1905).

³ Korespondencija đakovačkoga biskupa Strossmayera i crnogorskoga knjaza Nikole I. Petrovića Njegoša pruža obilje podataka u vezi s istaknutom problematikom i bila je u tom

venskoga (poslije će se precizirati crkvenoslavenskoga) jezika u liturgiji Barske nadbiskupije, papinski nuncij u Beču A. Galimberti pismom je upućenim cislitavskim biskupima i zadarskom nadbiskupu (12. svibnja 1887) požurio zauzdati odobrenje dano Crnoj Gori potvrdivši da se ono ne smije prenositi na hrvatske biskupije pod kapom Austro-Ugarske Monarhije (Fućak, 1975: 138). Najprije je odlučeno da će se crkvenoslavenske liturgijske knjige, potrebne Barskoj nadbiskupiji, otisnuti građanskom ćirilicom, međutim naknadnim je kodificiranjem od 15. ožujka 1890. papa Lav XIII. odlučio da se crkvenoslavenske liturgijske knjige imaju otisnuti glagoljicom (kako stoji u već spomenutim dekretima rimske Kongregacije za obrede iz 1892. i 1898. godine).

Budući da je crkvenoslavenski *Misal* namijenjen katolicima Barske nadbiskupije zahtijevao involviranost ćirilometodijanaca kojih se ta problematika izravno ticala – barskoga nadbiskupa Šimuna Milinovića⁴ s jedne i Dragutina Antuna Parčića⁵ s druge strane – ovim se prilogom obrađuju ćirilo-

ključu opetovano obrađivana, no najsustavnije u knjizi Milorada Nikčevića *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš – U duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske* iz 2009. godine (usp. Lukić, 2012: 318–319).

⁴ Fra Šimuna Milinovića (Opanci kraj Lovreća u Dalmaciji, 24. veljače 1835 – Bar, 24. ožujka 1910) kao ćirilometodijanca profilirala je Milica Lukić (2009a: 65–75), tragom onoga što je ranije zapisao Josip Bratulić (1987/1988: 165–176), istaknuvši kako je u Beču primio, uz bogoslovsku, i izobrazbu iz povijesti i zemljopisa ali, što je za vizuru ovoga priloga zanimljivo, i slavistike koju je slušao kod glasovitoga F. Miklošiča na Bečkom sveučilištu (njega kao savjetnika u jezično-pismovnim *misalskim* pitanjima spominje u pismu D. A. Parčiću od 17. svibnja 1887). Svoje zanimanje za staroslavenski jezik i glagoljicu iskazuje i prije negoli je postao barskim nadbiskupom (1886). Milica Lukić pobrojila je gotovo 40 ćirilometodskih tekstova koje je samo tijekom 1880. godine objelodanio u *Katoličkoj Dalmaciji* čiji je vlasnik i urednik bio don Ivo Prodan. Za isto je crkveno glasilo priredio popis svih glagoljaških župa u Dalmaciji te onih u kojima se svećenici djelomice služe čistim hrvatskim jezikom. Spomenuti su tekstovi najzad pretočeni u knjigu *Crte o slovenskoj liturgiji. Preštampano iz Katoličke Dalmacije. Na uspomenu tisućnog goda glagoljice* (Zadar, 1880) koja je imala važnu ulogu u „borbi za glagoljicu“ što je u hrvatskim, napose dalmatinskim, biskupijama zapodjenuta i vođena krajem 19. te početkom 20. stoljeća. Kako ga je na poticaj biskupa Strossmayera papa Lav XIII. imenovao barskim nadbiskupom, doznaje se iz studija Milorada Nikčevića (1995, 1999, prema Nikčević, 2009: 9–64) koji je analizirao arhivsku građu crnogorskih i hrvatskih arhiva i raščlanio pitanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore, odnosno uvođenje *Parčićeva misala*, tj. crkvenoslavensko-glagoljične liturgije u Barsku nadbiskupiju. Iako se te dužnosti i službe nerado prihvatio, barskim nadbiskupom ostaje pune 24 godine tijekom kojih „udara novo poglavlje na međudržavnom i crkvenom planu te na unapređivanju kulture i uspostavljanju čvrste suradnje između crnogorske vlade i papinske kurije“ (Nikčević, 2002: 78; prema Lukić, 2009a: 73).

⁵ Dragutin Antun Parčić (Vrbnik na Krku, 26. svibnja 1832 – Rim, 25. prosinca 1902) od godine 1841. bio je franjevac trećoredac glagoljaš. Školovao se u zadarskoj gimnaziji (1843–1851), a u zadarskom sjemeništu studirao je bogoslovje (1851–1855). U Glavotoku je položio svečane zavjete s redovničkim imenom Dragutin ili Karlo (1854), a mladu je misu služio u Prvić Luci na otoku Prviću (1855). Radio je kao profesor hrvatskoga jezika i

metodske teme njihove neobjavljene korespondencije koja se čuva u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu (usp. Kuhar, 2015: 66). Njemu pripadan segment ostavštine Dragutina Antuna Parčića baštini, među ostalim, 21 pismo koje mu Šimun Milinović upućuje između 1887. i 1895. godine, upotpunjeno s čak pet Parčićevih otpisa iz 1888, 1890, 1892. i 1895. godine.⁶

Iako je teme Milinovićeve i Parčićeve prepiske moguće tumačiti iz nekoliko disciplinskih uglova, ovdje se pozornost svraća na filološke aspekte pripreme temeljne crkvenoslavenske liturgijske knjige (*Misala*): odabir jezika i, u vezi s čime se žustro raspravljalo, pisma kojim se ta knjiga ima otisnuti. Svojinom je njihovih pisama i isticanje potrebe sastavljanja i otiskivanja *Časoslova* i *Rituala*, ali i pomoćnih liturgijskih priručnika kojima se ne samo olakšava služenje novim liturgijskim knjigama nego i stabilizira norma hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika, za što su neizostavni pristupi povijesne sociolingvistike i percepcijskoga jezikoslovlja (dijalektologije) (usp. Conde-Silvestre i Hernández-Campoy, 2012: 1–2; Preston, 1999: 23–40).

matematike na zadarskoj realnoj gimnaziji, a iskazao se svojom leksikografskom i gramatikografskom djelatnošću: *Grammatica della lingua slava (illirica), compilata da P. Carlo A. Parčić del III. Ord. Di S. Francesco* (Zadar, 1873, 1878), njegov *Rječnik ilirsko (slovin-ski)-talijanski* (Zadar, 1858) i *Rječnik talijansko-slovin-ski (hrvatski)* (Zadar, 1868) doživjeli su više izdanja. Od godine 1864/1865. počinje se zanimati za projekt novih (glagoljskih) liturgijskih knjiga, posebice *Misala*. Između 1866. i 1871. u nekoliko navrata zatražuje eksklaustraciju priželjujući postati profesorom staroslavenskoga jezika na zadarskoj bogosloviji. Razočaran odbijenicama, osamljuje se u glavotočkom samostanu i otvara tiskaru *Serafinski tisak* (1871–1876). Godine 1876. – zahvaljujući biskupu J. J. Strossmayeru – napušta franjevački treći red i postaje kanonikom Zavoda sv. Jeronima u Rimu. Njegovo rimsko razdoblje (1876–1902) najvećim je dijelom posvećeno glagoljaškoj *misalskoj* misiji, a obilježeno je bogatom izdavačkom djelatnošću: npr. rasprava *Za obstanak glagoljice* 1882; *Rimski misal slavenskim jezikom* 1893, 1896; *Rimski ritual* 1893, *Mali azbukvar* 1894, treće izdanje *Rječnika hrvatsko-talijanskoga* 1901. itd. (usp. Vranić, 2017: 11–45). Pratila ga je oznaka konzervativnoga ćirilometodijanca koji se ustrajno zalagao za „našu starinu, našu svetinju“, odnosno glagoljično pismo i hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgijskim knjigama. Kadšto mu se zamjerala uporaba „nečitljive glagoljice i primitivnoga pravopisa“ kao i ustrajanje na morfološke, sintaktičke i leksičke arhaiziranju (Blažević-Krezić, 2020: 86).

⁶ Uvid u arhivsko gradivo realiziran je dozvolom i ljubaznošću fra Branka Lovrića, provincijala (i mons. Ive Martinovića, bivšega provincijala); fra Jurice Galića, gvardijana Samostana sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu (i fra Zvonimira Brusača, bivšega gvardijana Samostana sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu); te fra Mirka Miškovića, samostanskoga vijećnika, odgojitelja bogoslova i postulanata, provincijskoga vijećnika i tajnika. Pisma se u prilogu na kraju rada donose u prijepisu.

2. CRKVENOSLAVENSKI JEZIK I PISMO SLAVENSKIH LITURGIJSKIH KNJIGA U PREPISCI MILINOVIĆ – PARČIĆ

2.1. Glagoljica i/ili ćirilica (građanska ili crkvena)

U pismu od 24. travnja 1887. Šimun Milinović Dragutina Antuna Parčića obavještava kako je papa Lav XIII. dozvolio uporabu crkvenoslavenskoga jezika u rimokatoličkoj liturgiji na prostoru Barske nadbiskupije, što je u skladu s otprije poznatim i u recentnoj povijesno-filološkoj literaturi primjerno obrađenim pitanjem uvođenja crkvenoslavenskoga jezika u liturgiju crnogorskih katolika tek nakon potpisanoga konkordata iz 1886. (usp. Nikčević, 2009; Lukić, 2009a; Lukić, 2009b; Lukić, 2011; Grijak, 2018 i dr.). Iz teksta se konkordata nije, naime, dalo razaznati na što se točno odnosi izraz „en langue slave“ („slovenski jezik“) (usp. Nikčević, 2009: 214–215) pa je, na poticaj biskupa Strossmayera, kneza Nikole I. Petrovića-Njegoša i nadbiskupa Šimuna Milinovića, pokrenuto raspisivanje posebnoga kodicila kojim se Barskoj nadbiskupiji dopušta uporaba crkvenoslavenskoga jezika u bogoslužju. Sveta Stolica objavila ga je 29. ožujka 1887. (usp. Jovović, 2005: 194–196).

Milinovićevo je oduševljenje, potaknuto spomenutim odobrenjem crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji, prizemljeno viješću da se nove slavenske liturgijske knjige ne kane otisnuti glagoljicom, nego građanskom ćirilicom, na što su članovi Odbora za izradbu liturgijskih knjiga, a navlastito Parčić, bili primorani, o čemu je također iscrpno pisala i hrvatska filološka i povijesna znanost (usp. Velčić, 1993: 121–142; Damjanović, 2008: 365–372; Lukić i Pilj Tomić, 2010: 75–107; Lukić, 2012: 317–337; Blažević-Krezić, 2024: 143–169).

Ćiriličnu inačicu crkvenoslavenskoga *Misala* u ozbiljno su razmatranje tih godina dovodili čak i ćirilometodski *oci* – biskup Strossmayer i Franjo Rački (još od 1882, tj. 1883. godine, usp. Šišić, 1930: 110) – a nakon potpisivanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore, ćirilična će opcija glagoljičnoj najprije oduzimati primat, iako su se glagoljici kao najboljem izboru sve vrijeme priklanjala obojica sudionika istraživane korespondencije – i nadbiskup Š. Milinović i D. A. Parčić. Godine 1887. raspravljajući se fokus – na poticaj Cesarea Tondinija⁷ – usmjerava na građansku ćirilicu koju je valjalo odabrati umjesto stare crkvene. Iako su filološki autoriteti akcije – I.

⁷ Cesare Tondini de Quarenghi (1839–1907) bio je katolički talijanski svećenik poznat po promoviranju jedinstva istočne i zapadne Crkve. Dopisivao se s biskupom Strossmayerom u vezi s položajem i uređenjem Katoličke Crkve u Srbiji (usp. Priante i Slišković, 2016: 284). Njegovo je djelovanje u Srbiji izazvalo negativne reakcije Austro-Ugarske Monarhije, ali i srpskih vlasti, pa se Strossmayerovim zalaganjem posvećuje konkordatu između Svete Stolice i Crne Gore, a njime se pak godine 1886. uređuje i pitanje (staro)slavenskoga jezika u liturgiji (usp. Velčić, 1993: 129; Jovović, 2005: 177; Nikčević, 2009: 47–53 i dr.).

Črnčić, D. A. Parčić i V. Jagić – odredili pojedinosti kojima će se građanska ćirilica⁸ bez poteškoća prilagoditi (novo)crkvenoslavenskim jezičnim zahtjevima (usp. Soldo, 1990: 177; Blažević-Krezić, 2020: 77–79; Blažević-Krezić, 2024: 156–157), očigledno je da se crnogorska strana s tim odabirom nikako nije mogla pomiriti te da su i knez Nikola I. i njegov kancelar J. Sundečić, a – iz ovih pisama vidimo – i barski nadbiskup Š. Milinović svesrdno podržavali crkvenu ćirilicu kao „poćudniju“ starom jeziku liturgijskih knjiga, a i bližu pravoslavnim Slavenima (kako Rusima tako i svim južnoslavenskim pravoslavicima – stoji u Milinovićevu pismu Parčiću od 17. svibnja 1887). Korespondencija biskupa Strossmayera i Franje Račkoga odaje da su i oni s Crnogorcima složni bili u pogledu preferiranja crkvene ćirilice (Šišić, 1930: 306), pa su se Vatroslav Jagić i Dragutin Antun Parčić morali prilagoditi mišljenju većine (8. lipnja 1887, usp. Blažević-Krezić, 2024: 168–169). U pismu koje Milinović 9. srpnja 1887. upućuje Parčiću čitamo kako je C. Tondini pogrešno prenio Milinovićeve stavove o ćirilici istaknuvši da joj se barski nadbiskup ipak priklanjao, što nije bilo točno. Ne želeći usporavati proces izdavanja novih crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, Milinović je – i to samo ako Rim ne odobrava glagoljicu – kompromisno pristajao na ćirilicu, ali nikako na građansku, nego samo na crkvenu.

U čitavoj problematici nazire se Milinovićev pomirljiv i filološki osviješten stav prema kojemu pismo nije presudno⁹ da se održi ono glavno, tj. „staroslovenština“. Parčićev *Rimski misal slavenskim jezikom* najzad je godine 1893. u cijelosti otisnut glagoljičnim slovima, ponajprije za vjernike Barske nadbiskupije, a prema odluci pape Lava XIII. izraženoj već spomenutim kodificirom od 15. ožujka 1890. (usp. Blažević-Krezić, 2020: 76). Barski nadbiskup u pismu Parčiću 7. travnja 1889. bilježi da je upoznat s promjenom odluke, tj. da mu je Sundečić dojavio kako će Parčić dopustiti da se *Misal* tiska samo i isključivo glagoljicom. Na drugom mjestu priznaje da nije bilo lako kneza nagovoriti na glagoljicu („trebalo mi je velike okretnosti i taktike dok sam

⁸ Parčić je u takvoj ćiriličnoj grafiji priredio pokusni otisak (ulomak, list) *Misala* o kojemu se Milinović u korespondenciji nepovoljno izražava. Iako priznaje da nije stručnjak, s praktičnoga Milinovićeva gledišta takav se uzorak ne čita lako i stoga ne zadovoljava. Na kraju pomirljivo priznaje kako shvaća da se nije moglo drugačije (pismo od 9. srpnja 1887). Pokusni je ćirilični list *Misala* Parčić 30. svibnja 1887. poslao i Vatroslavu Jagiću (usp. Blažević-Krezić, 2024: 156–157).

⁹ Svojedobno je biskup Strossmayer Parčiću prigovorio što zastupa stav da se „bitnost slavenske liturgije sastoji u slovima“ (usp. Blažević-Krezić, 2020: 61). Tako se izrazio u pismu koje mu je uputio 6. ožujka 1883, kada se raspravljalo o zahtjevima latinične transkripcije *Misala*, iznesenima 1882. u *Spomenici* dalmatinskih svećenika predvođenih Franom Bulićem i Ivanom Danilom, na koja je – u obranu glagoljice – Parčić odgovorio tekstom *Za obstanak glagoljice* (otisnutim u *Katoličkoj Dalmaciji* 1882, ali i u separatu istoga naslova).

Knjaza za glagoljicu sklonio“, pismo od 21. lipnja 1890). Ćirilici su se na kraju usprotivile i austro-ugarska i ruska diplomacija koje su s njom povezivale panslavističku i austroslavističku propagandu, odnosno katolički prozelitizam (usp. Soldo, 1990: 179; Lukić, 2009a: 72; Jovović, 2012: 163–164; Grijak, 2018: 225; Blažević-Krezić, 2020: 60, 79).

2.2 Mjesto otiskivanja *Misala* (Bar, Cetinje, Zagreb ili Rim)

Nadalje, u pismima koja nadbiskup Milinović upućuje Dragutinu Antunu Parčiću razmatra se moguće mjesto otiskivanja *Misala*, polazišne liturgijske knjige za kojom će crnogorski katolici trebati ostale (*Časoslov* i *Obrednik*), dodaje Š. Milinović. Još od prvoga pisma Parčiću – upućenoga 24. travnja 1887. – Milinović prepoznaje „da bi se *Misali* najbolje i najjeftinije tiskali u Zagrebu“, i dodaje da to treba činiti pod Parčićevom paskom, a tako je pisao i biskupu Strossmayeru u korespondenciji koju je interpretirao Zoran Grijak (2018: 224).¹⁰

Crnogorski knez Nikola I. najprije je tiskanje *Misala* htio upriličiti u Baru, no ono se zbog određenih zapreka, koje Milinović Parčiću spominje u pismu od 30. svibnja 1888, nije moglo provesti. Knez je u Cetinju prepoznao alternativno mjesto otiskivanja *Misala*, s čime se Milinović složio, a u planu je bilo onamo dovesti Parčića kao voditelja tiskarsko-korekturnih poslova. Knez je također priželjkivao da se *Misal* otisne do njegova rođendana te 1888. godine, što je prema prosudbi obojice korespondenata – Parčića i Milinovića – nažalost bilo nemoguće realizirati. Nakon Strossmayerova pisma i Milinovićeve nagovora knez se ipak odlučuje za Zagreb te za otiskivanje *Misala* u crkvenoj ćirilici.

U pismu koje Milinović Parčiću šalje 18. svibnja 1889. još jednom se u vezi s tiskanjem *Misala* spominje Zagreb. Međutim, pismom koje Parčiću šalje 7. travnja 1889. Milinović otkriva da se u vezi s mjestom otiskivanja *Misala* knez iznova predomislio (vjerojatno potaknut Sundečićevim prijedlozima) te da se umjesto Zagreba, za koji ga je Milinović 1888. jedva oraspoložio, iznova predlaže Cetinje. Iako je Milinović držao da je Zagreb praktičniji i povoljniji za tisak, knezu se nije htio suprotstavljati, a tako je pisao i biskupu Strossmayeru (usp. Grijak, 2018: 224).

¹⁰ Biskup Strossmayer o tome je 13. lipnja 1888. pisao Franji Račkom: „Milinović dolazi sam početkom srpnja u Zagreb. Lako sa se i ja tu s njim sastanem. On je pisao Parčiću, da odmah odilazi u Zagreb.“ (Šišić, 1930: 372, v. i Soldo, 1990: 178). Na drugom mjestu – u pismu od 22. srpnja 1888. – Rački Strossmayeru otpisuje da je manje važno gdje će knjiga otisnuti te da je presudno osigurati cenzuru *Misala*, a potom i dozvolu za tisak: „Stvar je u sebi indiferentna, gdje da se tiska. Sada je prvo, da se cenzura crkvena obavi i zadobije *imprimatur*. Ja sam mislio, da je to već odavna obavljeno.“ (Šišić, 1931: 3).

Kako je na kraju odlučeno da se uvažuje drevne odredbe Tridentskoga koncila prema kojima se katolički liturgijski tisak centralizira u Rimu (usp. Nikčević, 2009: 120), u korespondenciji Milinović – Parčić nije posebno naznačeno.

2.3. Cenzura *Misala* i upućivanje u tisak

Milinović se u pismima Parčiću često žali na odugovlačenje s cenzurom (korekturom) *Misala* koja se knezu Nikoli I. još više zamjerila. Slično je poslije bilo i s tiskanjem temeljne liturgijske knjige koje „sbog maloće i nevještnosti slagara idje odveć sporo“ (v. Milinovićovo pismo Parčiću, 22. srpnja 1891). Poznato je da se „komisija za cenzuru“ *Misala* sastojala od nekoliko članova: Ivana Črnčića, Dragutina A. Parčića, fra Euzebija Fermendžina te, kao predsjednika, lavovskoga metropolita Silvestra Sembratovića (Soldo, 1990: 178). Manje je poznato da im je fra Stjepan Ivančić,¹¹ odlukom Š. Milinovića i na Parčićev poticaj, pomagao s dijelom završnih poslova, vjerojatno zauzimajući Črnčićovo mjesto u spomenutoj komisiji (Blažević-Krezić, 2020: 31). Iz pisma koje je 1890. Š. Milinović uputio kardinalu i državnomu tajniku Rimske kurije M. Rampolli čitamo kako su završni poslovi priređivanja *Misala* za tisak u cijelosti povjereni Dragutinu Antunu Parčiću (naslov „apostolskoga protonotara *ad instar*“), što 21. lipnja 1890. Milinović navodi u pismu Parčiću, a Parčić pak u pismu njemu upućenom 14. studenoga 1895.¹²

Neprijatelji crkvenoslavenskoga – zapravo ćirilometodskoga – projekta prepoznavali su se na svakom koraku, kako pri Svetoj Stolicu te u ruskoj i austro-ugarskoj diplomaciji tako i među domaćim biskupima koji su se radije priklanjali liturgiji na latinskom jeziku i/ili šćavetu, tj. latiničnim pismom i narodnim jezikom oblikovanim (para)liturgijskim knjigama. Iz pisama koja Milinović upućuje Parčiću, a i iz sačuvanih Parčićevih otpisa, do izražaja počesto dolaze spomenute bojazni i stvarne ugroze (primjerice nesuradljivoga Poljaka M. H. Ledóchowskoga, prefekta Kongregacije Propagande¹³ koji se spominje

¹¹ U prepisci Milinović – Parčić Stjepan Ivančić spominje se na dva mjesta: u Milinovićevu pismu od 21. lipnja 1890. („iztaknuo sam da pod nipošto nepovjeravaje se uprava štampe i korekture *Misala* do tebe samoga i O. Ivančića“) te u Parčićevu pismu od 10. travnja 1892. u kojem se čita da mu Ivančić više nije mogao pomagati s „tiskarskim poizpravljanjem“ („moj pomoćnik Ivančić udaljen je iz Rima, i tako moram sve sam“).

¹² Papa Lav XIII. odlikovao ga je zlatnom medaljom *Pro Ecclesia et Pontifice* (Gostl, 1998: 40, usp. i Jovović, 2012: 165).

¹³ Izdavanje crkvenoslavenskih liturgijskih u knjiga u Rimu je – uz Kongregaciju za obrede – motrila Sveta kongregacija za širenje vjere ili Zbor za širenje vjere (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, 1622). U tekstu se sreću i skraćeni izrazi (*Kongregacija*, *Propaganda*, *Zbor*) koji se odnose na tu kongregaciju i njezinu tiskaru – *Typographia Polyglotta* – osnovanu 1626. godine.

u Milinovićevu pismu od 11. veljače 1892. te u Parčićevu otpisu od 10. travnja 1892). I austro-ugarskoj i ruskoj diplomaciji odgovaralo je ne samo osujetiti otiskivanje *Misala* ćirilicom nego i, kada se najzad pristalo na glagoljicu, maksimalno usporiti poslove cenzure *Misala* i pribavljanja dozvole za tisak pri Kongregaciji za obrede i Kongregaciji Propagande,¹⁴ o čemu Parčić s neskrivenim razočaranjem piše Milinoviću u pismu od 29. lipnja 1890.¹⁵

Otprije je poznato da se na udaru crkvenoslavenskih neprijatelja našla i naklada prvoga izdanja *Parčićeva misala* iz 1893. Budući da je otisnuto samo 300-tinjak „na vatru“ raznesenih primjeraka (usp. Soldo, 1990: 181; Nazor, 1993: 108), brzo je trebalo misliti na pripremu drugoga izdanja, također pod opterećenjem koje donose anonimne pritužbe na netočnosti u prijevodu te na heretične (*antidogmatske*) sadržaje u *Parčićevu misalu* (tobože o Blaženoj Djevici Mariji i Sv. Trojstvu), iza kojih vjerojatno stoji porečki i pulski biskup Giovanni Battista Flapp, notorni progonitelj (staro)slavenske liturgije na području svoje dijeceze. Pitanja naklade i pripreme drugoga izdanja također su dijelom Milinovićeve i Parčićeve prepiske, a zastupaju ih Milinovićevo pismo od 8. siječnja 1891. te Parčićevo od 14. studenoga 1895.

Diskutiralo se i o broju primjeraka koji imaju pripasti Barskoj nadbiskupiji u odnosu na one upućene hrvatskim glagoljaškim biskupijama (Nazor, 1993: 110), a jedan, tj. dva potpisana – zalaganjem Šimuna Milinovića – papa Lav XIII. poslao je crnogorskom knezu Nikoli I. i ruskom caru Aleksandru III. te je preko državnoga tajnika Svete Stolice kardinala Mariana Rampolle jedan primjerak poslan i ministru vanjskih poslova (Soldo, 1990: 181; Nikčević, 2009: 56, 94, 120; Lukić, 2009a: 74).¹⁶ Uporaba netom otisnute temeljne

¹⁴ U prepisci se opetovano spominju imena državnoga tajnika Svete Stolice kardinala Mariana Rampolle del Tindara, potom kardinala Domenica Bartolinija, inače poklonika Slavena i slavenske liturgije koji je Svetoj braći posvetio knjigu (*Uspomene povjestno-kritično-arheološki* o *Ss. Cirilu i Metodu*, Rim, 1881, u hrvatskom prijevodu Ivana Danila objavljena 1885, usp. Lukić, 2009b: 169), pa kardinala Giovannija Simeonija, također i prefekta Kongregacije za širenje vjere, te Serafina Vanutellija, apostolskoga nuncija u Beču, i drugih.

¹⁵ Parčić je svoj rukopis – „za dobro Crkve“ – nakon konkordata upućenima dao na raspolaganje, ne očekujući nagrade ili plaće (usp. Soldo, 1990: 177), tj. tražeći samo da ostane uključen u poslove cenzure i tiskanja. Kako se s time odugovlačilo, htio je povući svoj rukopis i obustaviti suradnju: „Meni ne preostaje drugo nego popitati natrag svoju radnju, a to preko Propagande, kojoj sam ju bio izručio; želim ću, ako pristanu na to, neka rukopis zavežu i zapečate uz izjavu da je bio pregledan, pak tako da ostane kod mene dok se bolja vremena pojave, ili makar da ga sa mnom i nestane sa ovoga svijeta.“ (Parčićevo pismo Milinoviću, 29. lipnja 1890). Milinović ga je pozivao na strpljenje i razboritost navodeći kako se o svim „protivštinama koje su se pokazale za štampanje Misala“ ne smije u pismima ni očitovati. Na drugome mjestu bilježi kako mu se pisma „što jih na Propagandu i Vatikan šalje[m], otvaraju na austrijanskim poštam“ (Milinovićevo pismo Parčiću od 6. ožujka 1889).

¹⁶ Ti se primjerci u Crnoj Gori nažalost nisu sačuvali (Nikčević, 2009: 120). Raspolaze se zato dvama primjercima *Misala* – starijim iz 1893. i mlađim iz 1905. godine – sačuvanima u

crkvenoslavenske liturgijske knjige u Crnoj je Gori nastupila 1. siječnja 1895. kada je barski nadbiskup Šimun Milinović održao „prvi pontifikal staroslovenski“ (Milinovićevo pismo Parčiću od 4. siječnja 1895, usp. Lukić 2009a: 73–74)¹⁷ otvorivši tako „vrata glagoljici“ u Crnoj Gori kojoj je još od konkordata i stupanja na nadbiskupsku stolicu (1886/1887) priželjkivao aktivan život na području svoje nadbiskupije, iako je ona brojila najviše albanskih i talijanskih katolika koji nisu razumjeli crkvenoslavenski jezik (Jovović, 2005: 177). Još u prvom pismu koje Milinović Parčiću odašilje 24. travnja 1887. barski nadbiskup napominje kako dopustu koji se tiče crkvenoslavenskoga jezika (i glagoljice) u liturgiji svoje nadbiskupije želi da ne bude „samo u sjeni nego da činom postane i ostvari se“.

2.4. Pomoćni novocrkvenoslavenski liturgijski priručnici i ostale liturgijske knjige (*Časoslov, Ritual*)

Poznato je da je *Parčićev misal* i s filološke strane bio „pojav veoma znamenit“ (Rački, 1893: 78–79) te se – primjenom (povijesno)sociolingvističke metodologije (Conde-Silvestre i Hernández-Campoy, 2012: 1–2) – danas tumači da je otisnut hrvatskim novocrkvenoslavenskim jezikom (usp. Blažević-Krezić, 2020: 27). U njega su pak – sastavnicama jezičnoga planiranja – uvrštene i u ravnotežu postavljene odlike hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika prethodnih razdoblja, od najstarijih srednjovjekovnih spomeničkih (liturgijskih) potvrda iz vremena glagoljičnih fragmenata, preko tekstova koji pripadaju zlatnom dobu hrvatskoga glagoljaštva, sve do onih uvrštenih u razdoblje tzv. istočnoslavenizacije (ili ukrajinizacije) hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova tijekom 17. i 18. stoljeća. Unutarjezična analiza *Parčićeva misala*, koji se drži reprezentativnim hrvatskim novocrkvenoslavenskim tekstom 19. stoljeća, podržala je spoznaje do kojih se dolazi obradom tekstova što oblikuju načela Parčićeve jezične koncepcije i udaraju temelje hrvatskom novocrkvenoslavenskom jezičnom planiranju (planiranju statusa i korpusa,

Župi Škaljari kod Kotora (usp. Vranić, 2017: 24; Lokmer, 2008: 193). Tzv. *Barski misal* ili *Parčićev misal* (v. Vučinić, 2011: 7–8) iz 1905. godine koji je u njihovu posjedu pretiskan je (kao faksimilski primjerak) zahvaljujući biskupu Iliji Janjiću i don Antonu Belanu u Podgorici 2011. godine, a prati ga predgovorna studija Steva Vučinića (*Missale Romanum Slavonico Idiomate*, za izdavača: Marko Čulafić, Dr. Miroslav Marić, Kujević Štamparija – Rožaje, NVO „Ivan Mažuranić“, Fond za manjine Crne Gore, Podgorica, 2011).

¹⁷ „Knjaz je izvanredno bio oduševljen, poslao svoga zamjenika ministra Božu Petrovića, načelnika sa Cetinja, Rieke, Ulcinja, Podgorice itd., i odlična odaslanstva iz sve Crnogore, a da bude bilo liepše vrieme, bio bi došao on i nasljednik. Sve je prošlo najbolje. Moj improvizirani govor, uprav je sve zanio i obćarao.“ (Milinovićevo pismo Parčiću, 4. siječnja 1895).

usp. Mićanović, 2006: 23–26; Blažević-Krezić, 2020: 161–162). Izuzmemo li same liturgijske tekstove u kojima je norma primijenjena, ovdje u obzir ulaze pomoćna liturgijska izdanja, točnije priručnici kojima se stabilizira hrvatska novocrkvenoslavenska norma (crkvenoslavenska gramatika, rječnik te slovo-pis s pravopisnim načelima – sve što je Parčić priredio i što je uglavnom, osim *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* iz 1894, ostalo u rukopisu), ali i javna rasprava o jezično-pismovnim pitanjima *Misala* (uopće novih crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga) kakva je – primjerice – bila zastupljena u onodobnoj periodici, prvenstveno crkvenim časopisima poput *Katoličkoga lista* (usp. Lukić, 2009b: 149–194). U njima su stavovi ćirilometodijanaca pridruženih Odboru za izradbu novih liturgijskih knjiga, ali i njihovih kritičara s kojima su polemizirali (poput F. Bulića i I. Danila), bili javno obznanjivani, a dodatno su pak obrazlagani i – što može biti zanimljivo istraživanjima percepcijske (pučke) lingvistike (dijalektologije) (Preston, 1999: 23–40) – manje biranim riječima iznošeni u privatnoj korespondenciji, kakva se i ovim radom interpretira.

Takva je kontekstualizacija preduvjet opisu onih dijelova Milinovićeve i Parčićeve prepiske kojima se podcrtava zanimljiv prijedlog uvaženoga filologa Milana Rešetara, tadašnjega profesora u Splitu, a kasnije i Jagićeva nasljednika na slavističkoj katedri u Beču. Rešetar je naime Milinoviću ponudio bez naknade sastaviti kratku crkvenoslavensku gramatiku i rječnik te se obvezao oblikovati *Ritual* i *Časoslov* (što Milinović navodi u pismu upućenom Parčiću 30. svibnja 1888). Imajući u vidu složen proces normiranja hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika, a i činjenicu da je već priredio sve potrebne pomoćne liturgijske priručnike, Parčić Milinoviću otpisuje 10. lipnja 1888. i prigovara Rešetarovoj ponudi ističući da „u ostalom bi valjalo da se strogo drži i da bude dosljedan prema ovoj recenziji sadašnjega *Misala*“ te da nije siguran treba li, kako Rešetar nudi, *Ritual* urediti starim jezikom, jer to se čini u novom – „sadašnjem“ – jeziku, upozorava Parčić, tj. prijevodom i prilagodbom rimskoga *Rituala* kakvu su on i Črnčić već pripremili (i to latiničnim slovima,¹⁸ a riječ je o izdanju objelodanjenom godine 1893).¹⁹

¹⁸ Latinična se izdanja spominju i na samom kraju njihove prepiske (Milinović se zalaže za latinični *Časoslov* u pismu od 21. prosinca 1894. jer je latinica „praktičnija i manje obsežna, i čitljivija“), u osvit 20. stoljeća kada se tom pitanju ozbiljno posvećuje novoosnovana Staroslavenska akademija, a u njezino ime ponajprije J. Vajs koji je *Misal* u latiničnoj transkripciji i objelodanio 1927. godine.

¹⁹ Krajem 1890. – kada je *Misal* – u studenom – upućen u tisak koji je trajao sve do kraja siječnja 1893. (Bonefačić, 1903: 23), na što se Parčić osvrće u pismima upućenima Milinoviću (npr. u pismu od 10. travnja 1892. bilježi „dosad imam tiskanih od prilike 56 araka, a još će ih se jedno 40“, a u pismu od 28. prosinca 1892. stoji „još preostaju za tiskanje od prilike tri, četiri arka, što će vjerojatno biti dokončano u sve i po sve najdalje do konca siečnja“)

3. ZAKLJUČAK

Iako je temeljni zadatak 19-stoljetne hrvatske *Cyrrillomethodiane* – pitanje proširenja privilegija uporabe crkvenoslavenske liturgije u hrvatskim (pa i svim južnoslavenskim) zemljama, kao i pribavljanje, tj. sastavljanje potrebnih crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga – i historiografski i filološki dobro istražena tema, još uvijek obiluje neistraženom (i neobjavljenom) arhivskom građom što „otvara putove za nova, iscrpna i zaokružena istraživanja ove problematike“ (Lukić, 2009a: 75).

Prepiska Šimuna Milinovića i Dragutina Antuna Parčića koja je pohranjena u ostavštini potonjega, u Arhivu Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu, ovdje je prikazana i protumačena kao svojevrsan odgovor na poziv za prikupljanje i obradu ćirilometodske arhivske građe, upućivan u radovima prethodnih istraživača naznačene problematike. Podcrtana su filološka pitanja razvidna u pismima koja su Milinović i Parčić razmjenjivali od 1887. do 1895. godine, ponajprije odabir jezika i pisma *Misala* kao temeljne slavenske liturgijske knjige, a nisu se mogle zaobići ni otprije poznate dvojbe u vezi s mjestom otiskivanja *Misala*, kao ni problem odugovlačenja s poslovima cenzure i otiskivanja *Misala*.

Iako je crkvenoslavenski liturgijski projekt na kojemu su dvojica korespondenata intenzivno surađivala imao nezanemariv doprinos hrvatsko-crnogorskim književno-jezičnim i kulturno-političkim vezama, praktična mu primjena – u Crnoj Gori pogotovo – nije mogla biti zajamčena, što zbog albansko-talijanske katoličke većine u Barskoj nadbiskupiji, kojoj je crkvenoslavenski jezik providen glagoljičnim pismom bio nerazumljiv i stran, što zbog nedovoljne naklade prvoga izdanja koje je u Crnu Goru dospijevalo „na kapaljku“, gotovo kao prokrijumčareno dobro (usp. Nikčević, 2009: 120), a što zbog – vjerojatno i presudnoga – nedostatka naobraženoga glagoljaškoga svećenstva s kojim bi crkvenoslavenska liturgija mogla zaživjeti u narodu.

– Parčić je još uvijek mislio da njegov *Ritual* neće biti otisnut jer je I. Črnčić u tom smislu djelovao na J. Posilovića, a i M. Cepelić u Đakovu već je dovršio sličan zadatak (misli se na *Obrednik Biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske* iz 1878. godine).

4. IZVORI I LITERATURA

Izvori

Arhiv Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu:

- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (24. travnja 1887)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (17. svibnja 1887)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (9. srpnja 1887)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (30. svibnja 1888)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (20. lipnja 1888)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (17. srpnja 1888)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (6. ožujka 1889)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (7. travnja 1889)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (18. svibnja 1889)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (17. lipnja 1889)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (7. kolovoza 1889)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (10. siječnja 1890)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (21. lipnja 1890)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (8. siječnja 1891)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (22. srpnja 1891)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (11. veljače 1892)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (31. ožujka 1892)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (23. prosinca 1892)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (21. prosinca 1894)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (4. siječnja 1895)
- pismo Šimuna Milinovića Dragutinu A. Parčiću (20. prosinca 1895)
- pismo Dragutina A. Parčića Šimunu Milinoviću (10. lipnja 1888)
- pismo Dragutina A. Parčića Šimunu Milinoviću (29. lipnja 1890. / 1. srpnja 1890)
- pismo Dragutina A. Parčića Šimunu Milinoviću (10. travnja 1892)
- pismo Dragutina A. Parčića Šimunu Milinoviću (28. prosinca 1892)
- pismo Dragutina A. Parčića Šimunu Milinoviću (14. studenoga 1895)

Literatura

- Blažević-Krezić, V. (2020). *Književnimi radnjama za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčičeva misala iz 1893*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Blažević-Krezić, V. (2024). „Tko je savjestan, a tko mlitav bio?! Jagićeva spomena vrijedna zapažanja o (hrvatskim) crkvenoslavenskim bogoslužnim knjigama 19. i 20. stoljeća“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin (HAZU)*, 35, str. 143–169.
- Bonefačić, Kvirin Klement (1903). *Dragutin A. Parčić*. Krk: Kurykta.
- Bratulić, J. (1987/1988). „Fra Šimun Milinović u krugu hrvatskih ćirilometodskih znanstvenika“. *Kačić*, 19–20, str. 165–176.
- Conde-Silvestre, J. C. & Hernández-Campoy, J. M. (ur.) (2012). *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Chichester: Blackwell Publishing Ltd.
- Damjanović, S. (2008). „Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga“, u: Marijanović, S. (ur.) *Međunarodni znanstveni skup Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, [Osijek, Đakovo 15. do 17. svibnja 1990.]*, zbornik radova. Osijek: Filozofski fakultet, str. 365–372.
- Fućak, Jerko (1975). *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gostl, I. (1998). *Dragutin Antun Parčić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Grijak, Z. (2018). „Korespondencija Šimun Milinović – Josip Juraj Strossmayer kao povijesni izvor“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, str. 215–255.
- Jovović, I. (2005). *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar: Nadbiskupijski ordinarijat – Bar.
- Jovović, I. (2012). *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*. Bar: Matica crnogorska – Ogranak Bar.
- Kuhar, K. (2015). „Trećoredska glagolitika“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 47/1, str. 61–68.
- Lokmer, J. (2008). „Tiskane glagoljske liturgijske knjige u fondu Knjižnice Biskupija senjske i modruške u Senju“. *Senjski zbornik*, 35 (1), str. 161–212.
- Lukić, M. & Pilj Tomić, M. (2010). „Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću“. *Lingua Montenegrina*, 3/2 (6), str. 75–107.
- Lukić, M. (2001). „Uvođenje *Parčičeva misala* u Biskupiju senjsko-modrušku (Prema izvješćima Glasnika Biskupija Bosanske i Srijemske)“. *Godišnjak Matice hrvatske Vinkovci*, 18, str. 173–176.

- Lukić, M. (2005). *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst)*. Doktorska disertacija u strojopisu. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lukić, M. (2009a). „Uloga Šimuna Milinovića – barskog biskupa glagoljaša u oživljavanju ćirilometodske ideje u drugoj polovici XIX. stoljeća u Crnoj Gori“, u: Nikčević, M. *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima: u duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske*. Osijek: HCDP Croatica-Montenegrina RH – CKD M-M, str. 65–75.
- Lukić, M. (2009b). „O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine“. *Lingua Montenegrina*, 2/1 (3), str. 149–194.
- Lukić, M. (2011). „Glagolitica croatica – montenegrina ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću“, u: Lukić, M. & Sabljčić, J. (ur.) *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića (povodom sedamdesete godišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenoga rada)*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, str. 577–598.
- Lukić, M. (2012). „Dragutin Antun Parčić i njegov *Rimski misal slaven-skim jezikom* (Rim, 1893) – (u povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska njegova glagoljskog *Misala* u Crnoj Gori)“. *Lingua Montenegrina*, 5/2 (10), str. 317–337.
- Mićanović, K. (2006). *Hrvatski s naglaskom – standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Nazor, A. (1993). „Tragom Parčićeva glagoljskoga Misala“, u: Derossi, J. (ur.) *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko, 18. i 19. listopada 1992)*. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, str. 103–120.
- Nikčević, M. (2009). *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima: u duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske*. Osijek: HCDP Croatica-Montenegrina RH – CKD M-M.
- Preston, D. R. (ur.) (1999). *Handbook of Perceptual Dialectology – Volume I*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Priante, M. & Slišković, S. (2016). *Tondini i Strossmayer – jedinstveni za jedinstvo*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rački, F. (1903.) „Novo izdanje glagoljskog misala“. *Glasnik Biskupija bosanske i sriemske*, 5, str. 78–79.
- Soldo, A. J. (1990). „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal“. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 39–40, str. 167–186.

- Šišić, F. (ur.) 1930. *Korespondencija Rački – Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 3. (od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888).* Zagreb: JAZU.
- Šišić, F. (ur.) 1931. *Korespondencija Rački – Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 4. (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894).* Zagreb: JAZU.
- van Dartel, G. (1984). *Ćirilometodska ideja i svetosavlje.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Velčić, F. (1993). „Politički odjeci Parčičevih liturgijskih izdanja“, u: Derossi, J. (ur.) *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992).* Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, str. 121–142.
- Vranić, S. (2017). „Predgovor“, u: Vranić, S. & Badurina, L. (prir.) *Stoljeća hrvatske književnosti. Dragutin Antun Parčić i Marcel Kušar – izabrani radovi i pisma.* Zagreb: Matica hrvatska, str. 11–64.
- Vučinić, S. (2011). „Predgovor – Barski ili Parčičev glagoljski Misal na staroslovenskom jeziku“, u: Kern, I. (prir.) *Римски Мисалъ словѣнскимъ езикомъ пресв. Г. Н. Урбана Папи VIII повелѣниемъ изданъ – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum Clementis VIII. Urbani VIII et Leonis XII auctoritate recognitum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1905). *Pretisak.* Podgorica: NVO „Ivan Mažuranić“ – Fond za manjine Crne Gore, str. 1–10.

Prilog 1. Prijepis pisama Šimuna Milinovića upućenih Dragutinu Antunu Parčiću (21) te pisama Dragutina Antuna Parčića upućenih Šimunu Milinoviću (5), Arhiv Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu.²⁰

1.

Milinović Parčiću (24. travnja 1887)

Bar dne 24/4 87

Velečasni Gospodine i Prijatelju!

Vaše ugodno od 17, pa istodobno Tondinovo i Državne sekretarie, jučer sam primio. Te ono što ga sada mogu odgovoriti.

Najprije Vam očitujem da sam se u duši obradovao što je s. Otac, Duhom Božjim nadahnut, dopustio staroslovenštinu, koju sam tražio i uslišan bio. Ali me je opet iznenadilo, i mogu reći, smutilo što je određeno da se knjige liturgične građanskom ćirilicom izdadu. Ja sam pitao „Glagoljicom“, pak ako nije moglo biti ovom, onda bi mi bila poćudnija crkovna ćirilica, koju rabe i pravoslavni u svojih crkovnih knjiga. Tu je Tondini, ili tko drugi, sujetom preneglio, te da mi nije do stvari, istinu kažem, da bih se uzprotivio odriešito. Znam i ja da je bolje išta nego ništa, ali kada se moglo bolje, zašto bismo gore?

Crkovnom ćirilicom, uzporedili bi se bili a i ugodili više pravoslavnim, nego građanskom. Ja ću se još o tom bolje promisliti, nu makako neću oporbe ali zaprieka izvadjati.

Moja je stavna odluka da staroslovenštinu u moj prabiskupiju uvedem, te da dopust nebude samo u sjeni nego da činom postane i ostvari se. Nu naravno da bez klera i dotičnih liturgičnih knjiga to se izvesti ne bi dalo. Sada je daklen najviše do mene i do Knjaza²¹ da se to što prije izvede. Nego o ovom ništa izviestna nemogu Vam reći dok se sa Knjazom neporazgovorim i sa istim nezaključimo kako da to ostvarimo. Ja se nadam brzo sastati sa Knjazom, i od moje strane predložiti ću mu, da bi se Misali najbolje i najjeftinije tiskali u Zagrebu pod Vašim rukovodstvom. Trebalo bi da Vi mene međjutim točno izviestite, neka ja mogu Knjazu predočiti, pod kakve uvjete Vi biste rukopis ustupili i preinačili sa ćirilicom građanskom, neka mu mogu čisto i

²⁰ Prijepis pisama drži se izvornih slovopisnih i pravopisnih načela. Tekst u uglatim zagradama rekonstrukcija je (tj. dopuna) autora ovoga priloga, dok su uglate zagrade s trotočjem oznaka nečitljivih tekstnih dijelova. Oznakom *Corr.* upozoreno je na neke ispravljene pogreške.

²¹ Crnogorski knez i kralj Nikola I. Petrović Njegoš (1841–1921). U nastavku prepiske redovito označen kao *Knjaz*.

točno kazati. Ja scienim da će Knjaz moje mnijenje prihvatiti. Odmah ću Vam reći: moja je želja da se i novi časoslov i obrednik spravi. Razumijem ja sve mučnosti koje su s tizim skopčane, nu svakako će to trebati, pa i opet je moja želja da, kada ne mogu biti glagoljicom, da budu barem starocrkovnom ćirilicom, jer mi se nešta u tom uzvišenijega pred očima prestavlja. Ja ću nastojati; nu uhvam se da nas u tom hitrolije paklene i dušmanske nadvladati neće moći. I opet velju: ne mogu se ja pismom koliko ustmeno sa Knjazom sporazumiti. Uz to nadam se svakdano i Strossmayeru, te ćemo utanačiti.

Od srca Vas štujući i pozdravljajući ostajem

Vaš odani

† O. Šimun Milinović

Prabiskup²²

2.

Milinović Parčiću (17. svibnja 1887)

Bar dne 17/5 87!

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Osim svečanosti krsnoga imena, bio me je pozvao Knjaz i sbog staroslovenskoga bogoslužja i dotičnih Misala na Cetinje. Ali na žalost taman se onoga dana razbolio, te sam tri četiri dana očekivao da se podigne, a kada nije, onda sam pošao u visitu i sinoć se u Bar povratio, gdje sam ovo Vaše pismo od 29 prošloga našao.

I opet očitujem moju veliku neugodnost, što se je u Rimu naprlo savjetovanjem da se „glagoljica“ u „gradjansku ćirilicu“ promjene. U tomu preinačenju imalo se je mene za savjet pitati, te bih naveo razloge s kojih nikomu poćudno nije da se nova ćirilica uvadja. Vjeruj, da mi nije naškodovati samoj stvari, ja bih joj se iz petnih žila protivio.

Zašto stvarati novu azbuku, kada imade jurve crkovna ćirilica. To Vi znadete dobro da u izgovaranju staroslovenštine nejma nova ćirilica podpunih slova; treba ih daklen iz stare ćirilice uzajmljivati; to će reći novu azbuku stvarati. Ta i u Rusiji, kao što i u Crnojgori i Srbiji, služe se u bogoslužnih knjiga crkovnom ćirilicom, tim je bilo naravnije i skladnije da se u tom š njima sje-dinimo, kada nismo mogli „glagoljicu“ imati. Vjerujte mi da ni Knjazu niti ikomu u Crnojgori nije poćudno što je nova mjesto crkovne ćirilice odabrana. Sbog ovih uzroka neću da prešim sa štampaniem Misala. Molim Vas da se posavjetujete, a i ja ću, sa Miklošićem i Jagićem i ukažete im moje razloge.

²² Na kraju pisma stoji napomena o Parčićevu odgovoru od 29. travnja 1887, no taj rukopis nije saćuvan u pregledavanoj zbirci.

Nu nikako sa ovim nemislim osujetiti stvar, niti dotjeravati do čega čim bi se stvari moglo škodovati. Osvjedočen sam da bi u Rusiji i kod Jugoslovena pravoslavnih, više odziva crkovna no gradjanska ćirilica našla.

Imam još učiniti visitu ovoga i početkom dojučega mjeseca po župam, onda ću poći do Knjaza, koji će odobriti što ja učinim. Kada š njim stvar utanačim, onda ću okolo desetak [desetog, op. a.] srpnja, jer prije nije mi moguće, doći u Dalmaciju. Ako Vi dotle ostanete, onda ćemo se viditi i razumjeti; ako li neuzmognete ostate, onda pojdite u Rim, te ćemo se pismeno sporazumjeti. Moja je nakana u tom poslu triezmeno i oprezno postupati. Za to volim dva tri mjeseca više počekati sa štampom Misala, no kasnije se pokajati da nisam učinio sve što sam imao učiniti. Ja mislim da bi se najtočnije u Zagrebu pod Vašim rukovodstvom štampali, ali i opet veljuh: o tom ništa konačna nemogu još odrediti.

Vi dobro možete shvatiti moj položaj i odgovornost, te mi nezamjerite što polako postupam da čvršći temelj posadim. Pišite mi.

Grleći Vas od srca ostajem za vazda u hitnji

Vaš

† O. Milinović

3.

Milinović Parčiću (9. srpnja 1887)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Sva Vaša pisma pak i najpotonje 3 tek. primio sam, kao što i primjerke tiskane Misala. Znajte da ovde stiže a tako i odlazi samo jednoč parobrod, pak eto zašto zakašnjivaju odgovori na pisma!

Na sva Vaša pisma ništa ne mogu odgovoriti, jer ništa niesam mogao sa Knjazom o stvari progovoriti, budući on bio bolestan kada sam se na Cetinju desio, a istom se eto jučer povratio iz Francuske, te neznam kada ćemo se sastati i utanačiti. Tko nezna, ali neće da pozna položaja u komu se ja nalazim, napire jedino da se odmah i to odma Misal štampa, kao da je to posao gdje se imadu sva sredstva na raspoloženje i da se može kako se hoće. Mene vjeruj mi u toj stvari vrlo uznemiriva P. Tondini, jer on neobazdirući se na okolnosti i na druge poslove koje još pri tomu biskup imade, kidisao neka se odma štampa počme. Ne zna on ni to da nije u stanju Crnagora podnašati velikih troškova.

Ja sam pitao „glagoljicu“, pak sam za ovu i sada, mnogo više kada vidju kako u Dalmaciji na nju napadaju, pak kada mi je Tondini pisao da će se mučno glagoljica u Rimu dozvoljiti, biti ću mu odgovorio, neka se dopušti bilo glagoljicom ali kojom mu drago ćirilicom; a on sada svakomu piše da sam ja za odlučio da bude dozvoljena ćirilica, dočim i prije nego je moje pismo u

Rim prispjelo, stvar se je riešila. Meni je žao bilo, a i sada je, poklen niesam bio uslišan za glagoljicu, što se nije sa mnom posavjetovalo glede promjene pitanja. Kada je došla dozvola ćirilice gradjanske, odmah i ja i Knjaz pokazali smo negodovanje i složno se izrazili da kada se je htjela ćirilica onda da bi umjestnija bila crkovna. U tom smislu sam pisao i S. Otcu, a moja je prošnja predana na dotično mjesto za proučavanje.

Poklen sam pak opazio sve što se snuje, i kako bi se moglo oduzeti i ono što je udieljeno, opet sam pisao u Rim, da odustajem sa moje strane od svakoga daljega predloga, neka Rim u tom poslu ima slobodne ruke, samo neka se održi glavno, t. j. staroslovenština.

Što se tiče pak odlomka po Vami tiskanoga, ja niesam baš strukovnjak da bi mogao razsuditi s pogleda uporabe slova, ali s pogleda praktičnoga čitanja mogu iskreno kazati da je malko zanovetno, te pomješanje stare i nove ćirilice čini ne malu smetnju u čitanju. Nu i sam razumjem da pri porabi gradjanske ćirilice baš nije se moglo drugčije.

Ja ću u Dalmaciju istom na 21 ali priličnije na 28, ali scienim da će mi trebati u rujnu ali listopadu u Rim, da prije sa Rimom i s Vami čisto utanačim posao, i odmah zatim počme se štampa.

Ako primite moju u Dalmaciji; i budete imati vremena, možete mi u Sinj pisati, gdje ću vas kolovoz ostati.

Sa najvećim poštovanjem ostajem

Bar 9/7 87

Vaš odani

† Šimun Milinović

4.

Milinović Parčiću (30. svibnja 1888)

Veleučeni Gospodine i Prijatelju!

Nemoj misliti da sam ja zanemario posao glede izdanja Misala. Ništa nje-sam mogao odlučiti dok nijesam Knjaza sklonuo da se odluči. On je najprije htio da se u Baru izdade, ali sbog nekih neprividjenih zapreka nije se štampa ovdje utemeljila. Zatim htiede da se štampa na Cetinju i da onamo činim da ti dojdeš, upravo i korekturu vodiš, a i meni bi²³ najugodnije bilo da se na Cetinju izdade; nu predviđjam sve mučne okolnosti na koje bismo mogli možda nabasivati, pak za to taman jučer, i to najviše predočivši mu pismo Strosmajerovo, odluči se Gospodar da se štampa Misal u Zagrebu, dakako ćirilskim crkovnim slovima. Knjaz bi želio da bude gotov do njegova rodjendana 7 oktobra, što je nemoguće.

²³ *Corr. bih.*

Ja sam danas pisao Dr. Vojinoviću neka on sa Dr. Račkim i drugim strukovnjaci izaberu najshodnija slova i sve što treba sprave, pak ću i ja doći u Zagreb koncem Junia ali početkom Julia da sve ostalo udesimo i blaženi Misal štampati dademo. Nu to se razumi da bez tebe to ništa nemože biti. Po onomu što sam ja sa tobom govorio i po onomu što mi Strosmajer javlja, sudim da sa tvoje strane neće biti nikakve zaprieke, te da ćeš ti što prije poći u Zagreb i sa gori spomenutimi dogovoriti se i prirediti sve što treba do moga dolazka, pak onda ili ćeš onde ostati ili da tko drugi korekturu voditi bude, kako se vidilo bolje. Što se tiče troškova, nešto ću ja, nešto Strosmajer, a ostalo Knjaz. Pišem o tomu i kardinalu Simeoniu, a neznam tko mu bih mogao drugomu da ti za to potrebitu dozvolu dadu da smjedeš poć do Zagreba. Ja želim da to sve koliko se može kao otajna stvar ostane, da se neke vlasti nezblamljivaju.

Ponudio mi se je sam gosp. profesor Rešetar u Spljetu da će mi spraviti malu staroslovensku slovicu i jedan riečnik da se svećenici budu mogli podučavati u tom jeziku, a onda da će mi spraviti Ritual i Breviar, a to sve bezplatno. Ja sam ponudu primio.

Nadam se Vašemu odgovoru, koji će mi najbrže doći ako ga subotom ili nedieljom jutrom preko Ankone pošaljete, odkolen talijanski parobrod pone-dieljkom k Zadru polazi, a iz Zadra k Baru utorkom.

S Bogom
Bar dne 30/5 88
† O. Milinović

5.

Parčić Milinoviću (10. lipnja 1888)

Preuzvišeni i Presvietli Gospodine

Vaše štovano pismo od 30/5 nemalo me obradovalo što se već napokon primiće čas da započnemo tu željenu i davno razpravljaju radnju. Bilo i tako, samo na slavu Božju! Što se moje dozvole tiče, Vi ste dobro pisali kard. Simeoniu, ali kako mi je onda govorio preuzv. Strosmajer vrlo će nam bit na ruku, da se lakše postigne ta dozvola za moje privremeno odsuće od Sv. Stolice, kard. Serafino Vanutelli, koji je osobiti Strossmajerov prijatelj, a i Protektor naše svetojeronimske kongregacije. Za to vrlo bi zgodno i probitačno bilo da Vi, a čim vam ova moja stigne, namah pišete ovomu kardinalu u istom smislu jeda mi bude dozvoljeno medjutim dobivati ovdješnje kanoničke dohodke, što inače i crkveno parvo priznaje. Ako se ova stvar ima smatrati *ad Ecclesiae utilitatem*, a u ostalom ja cijenim da moj boravak u Zagrebu bi imao prilično više trajati, ako se promisli da ću morati ponješto preinačiti transkripciju prema

srbskoj recenziji, i pomno paziti da tiskarska radnja izpade što moguće točnije.

Na onu drugu točku o ponudi prof. Rešetara imam nješta primetnuti, to je da slovnici i mali rječnik prema našem crkvenom jeziku rabljenu u ovoj recenziji, ja sam jurve opremio i dogotovio (te svakako tiskati ću je glagoljskom azbukom). Misli li pak isti profesor urediti Ritual u novom sadašnjem jeziku, sada i taj ovdje od mene i Črnčića je urađen prema Ritualu Rimskom, i već se poduzeo bisk. Posilović da će ga dati tiskati, komu ako se Vi pridružite prištedili bi za puno; o Brevialu pak neka slobodno se bavi, jer zanj ja nemam gotove radnje nego samo Psaltir poizpravljen prisposodobiv za to sve dosadašnje meni poznate glagoljske rukopisne knjige, u ostalom bi valjalo da se strogo drži i da bude dosljedan prema ovoj recenziji sadašnjega Misala. To napominjem da ne budemo smiešni pak da bi dobro bilo da Vi uzmete shodne mjere, te da g. Rešetara o tom izvolite obavijestiti.

Za sad ne kanim drugo, nego očekujući dotično rješenje koje ću vam odmah javiti, i cjelujući Vam sv. desnicu ostajem sa osobitim štovanjem.

Rim 10/VI 88.

6.

Milinović Parčiću (20. lipnja 1888)

Velečasni Gospodine Dragutine!

Tvoje pismo primio sam, i ovo danas obrazloženo pišem N. Uzoritosti Serafinu Vanutelli-u neka ti dozvoli poč u Zagreb, i neuzkraćiva običnu platu, jer ćeš za dobro crkve raditi, a za tvoj rad ja nejmam čim da ti nadoknadim. Pisao sam mu da mislim ondalen na 28, ali ako bi²⁴ me što neprividjeno smelo, na 5 dojučega, jer ondalen samo jednoč na tjedan polazi parobrod za Dalmaciju, te ću [...] u Zagreb, gdje se uhvam tebe naći.

Pisao sam što mi o rječniku i ritualu kažeš g. Rešetaru, te ću u polazku nastojati sa istim se sporazumjeti. Kada će Pošilović na se troškove preuzeti za iste, toliko bolje, jer ja i ne bi imao čim, a ne bih ni znao odkud troškove podmiriti. Ostalo ću ti na više poviediti.

Netreba da ti dalje što o stvari pišem, nego te srđeno pozdravljajući ostajem

Bar dne 20/6 88

Tvoj
† O. Š. Milinović

²⁴ *Corr. bih.*

7.

Milinović Parčiću (17. srpnja 1888)

Čašni Gospodine i Prijatelju!

Došav ovde pročit²⁵ mi D. Rački tvoje pismo koje me iznenadilo i uznemirilo. Danas pišem ozbiljno kardinalu Simeoni-u označiviši mu [...] posljedice koje bi sledile ako bi se štampanje zabranilo ili otezalo. Preporučio sam mu da odredi cenzora D. Račkoga i kazao mu da polazim u *Sauerbrunn bei Rohitsch in Stiria* [Rogaška Slatina] na ljekarne [...] gdje ću ostati dvadesetak dana. Onde bi mogao primiti odgovor, a i tvomu ću se nadati, neka se znadem vladati.

Danas polazim stoga ti u priši pišem i pozdravljajući te [...].

Zagreb dne 17/7 88.

Tvoj
† O. Š. Milinović²⁶

8.

Milinović Parčiću (6. ožujka 1889)

Bar dne 6/3 89.

Mnogo Prečasni Gospodine!

Jučer primih pismo preč. Vitića, koji mi javlja da od pol godine nikakvo pismo moje niste primili. To mi je začudno! Ja sam Vam dva puta pisao, jedno o Božiću, a drugim putom isti dan kada i Vitiću. Neznam daklen što se je od pisama zbilo. Nisu li na austrijskim poštam zaplijenjena? Moguće.

Kada ste mi iz Rima prošle jeseni pisali, Vaše pismo zateklo me na smrtnoj postelji, te sam kroz tri ciela mjeseca u postelji prikovan bio. Zatim sam se počeo bio nadizati, onda nadodje groznica, koja eno još ni sada neće da me se prodje. Za vrijeme Vašega boravljenja u Dalmaciji nijesam mogao Vam odpisati; kašnje kada sam počeo nadizati se stao sam na cielu gomilu službenih i privatnih pisama odgovarati, pak sam i Vami odgovorio. Ovo pismo šaljem poštom preko Krfa. Moja pisma, javili su mi iz Rima, što jih na Propagandu i Vatikan šaljem, otvaraju na austrijanskim poštam.

Pisao mi je O. Fermendžin da će cenzura do ožujka gotova biti sa mi-salom. Knjaz se je nemilo razljutio na toliko otezanje, te je mislio odlučni

²⁵ Corr. pročitah.

²⁶ Na kraju pisma stoji napomena o Parčićevu odgovoru od 29. srpnja 1888, no taj rukopis nije sačuvan u pregledavanoj zbirci.

korak učiniti, ali smo ga ja i Sundečić jedva umolili, predstavivši mu da to nije krivnja ničija već treba cenzuri vremena da pregleda. Nije se osvjedočio, ali se je nešto umirio. Sve sam ovo Propagandi i Vatikanu priobćio, ali mi je odgovoreno da su tomu krivi sami naši ljudi koji trun i u jaju gledaju. Neznam daklen kako sada stvar sa Misalom stoji, i hoće li cenzura kroz pet šest godina svoj zamašiti posao moći svršiti.

Ovde je Knjaz, jučer me je počastio svojim posjetom, a ja sam imao žestoki oganj, i odmah me upita: „Što je od Misala? Rim se sa mnom šali, ali ću se znati osvetiti...” Danas idjem u Knjaza, [koji cijeli sat dolje planuje], i poniću mu Fermendžinovo pismo da vidi.

Ja, mogu reći, kusam kinin i druge ljekarije, ali mi sve to malo pomaže, te bih jurve bio kudgodir pošao da promjenem zrak, ali je ovdje Knjaz, te me to zaustavlja.

Želeći Vam svako dobro, i od srca Vas pozdravljajući ostajem

Vaš odani
† O. Š. Milinović

9.

Milinović Parčiću (7. travnja 1889)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Vaše pismo od 31 eno ovog časa sa radostju sam primio, pak Vam odmah i odgovaram. Njegovo Visočanstvo taman predjučer povratio se na Cetinje, a budući bio ovde kod mene cijelih osam dana i g. Sundečić, da budem primio Vašu mogao bih bio stvar utanačiti.

Prošle godine ja sam jedva bio sklonuo Knjaza da se Misal u Zagrebu a ne na Cetinju štampa, nu nekidan Sundečić bez zle nakane rek bi da ga je opet uvjerio da bi najbolje bilo da se štampa na Cetinju, jer da bi tim veću slavu dobio nego da najveću bitku zadobije. Potla toga nisam mogao sa Knjazom govoriti. Ja sam želio, a i sada sam toga mnienja, da bi najlašnje bilo kada bi se u Zagrebu štampao, nu ako Knjaz navre da bude na Cetinju, neću mu se protiviti. Nego prije nego ja konačno stvar sa Knjazom utanačim, treba da se ja s Vami čisto bistro razumim, neka mu mogu točno predstaviti.

Kao što znadete, da sam ja čekao najprije da bude Misal glagoljski štampan, nu drugi su tu moju misao i Knjaževu odbili i narinuli ćirilicu gradjansku; protiva ovoj i Knjaz i ja bili smo, te sam pitao ćirilicu crkovnu. Pokojni Bartolini javio mi privatno da je dopušteno crkovnom ćirilicom, ali službeno nisam o tom dobio odgovora jer su onda tamo nadošle prietnje austro-ugarske vlade. Reče mi pak Sundečić kako je čuo da Vi nećete dopuštiti da se Misal ćirilicom

no glagoljicom štampa. O tomu me izviestite da znam kako stoji stvar. Ja naravno ostajem pri ćirilici crkovnoj.

Osim toga: koji su Vaši zahtjevi glede rukopisa Misala, i glede nagrade za trud istoga?

Što pitate za trošak mjesečno za vrijeme što biste boravili u Zagrebu ili na Cetinju doklen bi se štampa obavila?

Sve ostale zahtjeve koje scienite da su pravedni sa Vaše strane, naznačite mi, da se znadem ravnati.

Kada primim od Vas pismo konkretno, onda ću poći na Cetinje i sa Knjazom se sporazumiti, a zatim ću pisati kardinalu u smislu Vašega pisma, i ako uztreba doći ću ja glavom u Rim da [...] bolje uspjeh.

Vi znadete sami da će biti troškovi ogromni, a da će ti meni siromašnomu najviše na vrat pasti; nu hvala Bogu, ja želim da stvar bude. I jučer imao sam ognja.

S Bogom.

Vaš odani

† O. Milinović Prabiskup²⁷

10.

Milinović Parčiću (18. svibnja 1889)

Velečasni Gospodine i Prijatelju.

Nebili me puštala groznica pošao sam na 3 tekućega iz Bara preko Cetinja i prispio ovde u Split, te ću opet do 30 ovoga biti na povratku u Baru. Uhvao sam se da će cenzura sa Misalom do Uskrsa biti gotova, pak bih bio odmah u Zagreb da udesim što za tisak treba. Knjaz je vrlo kivan na tako otezanje, jer nešto stoga što nezna sporost cenzure, a drugo što misli da je to otezanje naročito po tudjemu maslu. Sve sam to dotične u Rimu izviestio.

Neznam daklen kako sada biva sa cenzurom, niti u kakvu se stadiju nahodi posao; molim Vas da biste me izviestili, neka znadem Knjazu kazati koji će u Bar brzo doći.

Ja sam i jučer imao ognja, a i danas se slabo osjećam. Hvala Bogu!

Želeći Vam svako dobro ostajem

Split 18/5 89

Vaš odani

† O. Milinović

²⁷ Na kraju pisma stoji napomena o Parčićevu odgovoru od 14. travnja 1889, no taj rukopis nije sačuvan u pregledavanoj zbirci.

11.

Milinović Parčiću (17. lipnja 1889)

Veleučeni Gospodine!

Malo posla nego sam poslao pismo na počtu stiže mi i Vaše. Hvala Bogu da se stvar Misala primiće k cilju, ako i opet kakvi intrigni što nesmetu. Evo danas pišem kardinalu Simeoni-u i molim ga, da prije nego se zatvore uredi kongregacije rieši posao. Istodobno sam ga zamolio neka se zauzme na dotičnom mjestu da Vam se podieli dopust za vrieme tiskanja jer bez Vas da nije moguće raditi korekturu, a tako isto neka Vam se neustegne obična plata kroz vrieme odsutnosti budući Vi radite *pro bono ecclesiae*, a ja da nejman čim Vam trud nagraditi budući će ionako na me najviše trošak pasti, jer se amo obeća a neuzdrži se obećanje.

Priporučio sam sve što sam mogao, sada mi je red čekat na odgovor. Dne 29 ovoga biti će proglašen punoljetnim Nasljednik Danilo, komu dovršiva 18 godina, pak će biti izvanredna svečanost na koju sam i ja pozvan na Cetinje. Ondolen ću za Dalmaciju i ostati ću u Spljetu do 6 došastoga, zatim preko Zagreba u Rogatac, da nekoliko dana sa Strosmajerom projdem. Dotlen držim biti će u Rimu gotov posao. Knjaz će sa obitelam koncem došastog opet u Rusiju da bude pri vjenčanju kćeri. Želeći Vam svako dobro ostajem za vazda

Vaš

† O. Š. Milinović Prabiskup

12.

Milinović Parčiću (7. kolovoza 1889)

Velečasní Gospodine i Prijatelju!

Primio sam Vaš najposljednji list iz Rima na koji se odnosi oni iz Zadra od 23 osmoga koga sam istom jučer onde u Spljetu primio. Na prvi sam Vam jurve odgovorio i izvietio Vas što sam nakon primljenoga Vašega pisma kardinalu Simeoniu pisao, pak bi rekao da Vam moj list nije do ruku dopao. Priporučio sam istomu što se moglo bolje i glede riešenja Misalova posla, odnosno i Vašega, te nisam od njega nikakva odgovora primio. Strosmajer je kardinalu Rampolli-u priporučio stvar. Neznam što drugo, nego ne bude li se stvar riešila do studenoga poći ću ja u Rim i stvar na čistac izvesti. Sutra polazim u Dubrovnik, a na 13 mislim biti u Baru.

Bolje sam ali nisam ozdravio još. Iskreno Vas pozdravljajuć ostajem

Spljet 7/8 89.

Vaš

† O. Š. Milinović

13.

Milinović Parčiću (10. siječnja 1890)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Vaše od 15 proš. primio sam. Hvala Vam na izvješću. Ja sam odlučan korak učinio bio, ali da sv. Stolica dopušta što je svečano dala, ili inače ja hodo odkuda sam i došao. Uzoriti kard. Rampolla odgovorio mi sa *ibis redibis*, iz čega sam upoznao da traži odgoditi dozvolu. Naložio je Preuz. Strosmajeru da me umiri; nu možda bi mene i umirio, ali će mučno moći umiriti Knjaza. Ja tražim da se stvar izvede, pak neću prestat dok svrhu nepostignem makar što bilo. Ako što doznaš, javi mi. Zaludu ćete k Rampolli ođiti, kada sada ja i Strosmajer š njime o tom radimo. S Bogom u hitnji

Bar dne 10/1 90

Vaš
† O. Milinović

14.

Milinović Parčiću (21. lipnja 1890)

Prečasni Gospodine i Otče!

Bio sam na Cetinju i sa Knjazom poravna sve i koji je na sve pristao, samo želju izrazio neka se i Njegova i Njegove porodice u predgovoru Misala uspomena učini, kao što sam jučer poslao staroslovenskom crkovnom ćirilicom naštampan biljet uzoritom kardinalu Rampolliu. Istom sam pisao u smislu onomu kako smo govorili i što si mi pismom naznačio pri odlazku iz Rima; sve sam vruće preporučio. Da ne bude djete kilavo iztaknuo sam da pod nipošto nepovjeravaje se uprava štampe i korekture Misala do tebe samoga i O. Ivančića, jer da će samo tako stvar dobro poći.

Scienim da neće već nikakve zaprieke biti, te ako te nebi Rampolla zovnuo, mogao bi mu se ti isti predstaviti da stvar brže zaprime. Predložio sam istomu da ti bude podieljen naslov u tvom pismu naznačen kao nagrada za trud, a na koncu nastojati ću da te Knjaz čim odlikuje. Dakako da sam imao muke i trebalo mi je velike okretnosti i taktike dok sam Knjaza za glagoljicu sklonio. Ako bi doznao za kakve zaprieke javi mi.

S Bogom
Bar dne 21/6 1890

Tvoj
† O. Milinović

15.

Parčić Milinoviću (29. lipnja 1890. / 1. srpnja 1890)

Preuzvišeni, Presvietli Gospodine

Evo već mjesec dana, da očekujem kakvugod viest od vas; sbilja (kao pesimista) slabo sam se nadao kakovu povoljnu uspjehu, te Vaš muk daje pod-puno pravo mojim slutnjam, i morat ćete mi priznati da se nisam prevario. Ja želim sada da mi javite što mi je učiniti; ako se je sve za neizvjestno vrieme izjalovilo, onda savjetujte me, jer ja mislim uvesti u djelo ono što sam Vam bio natuknuo, to je da nemarim više ostaviti u rimskih arhivih svoga Rukopi-sa. Vi znate dobro da sam ga ja bio Vam ponudio uz taj uviet da ga pregleda crkvena cenzura, i odobri za štampu; prvi dio uvieta je bio riješen, drugoga nekane riješiti uz sadašnje okolnosti; dakle? ... Meni ne preostaje drugo nego popitati natrag svoju radniu, a to preko Propagande, kojoj sam ju bio izručio; želit ću, ako pristanu na to, neka rukopis zavežu i zapečate uz izjavu da je bio pregledan, pak tako da ostane kod mene dok se bolja vremena pojave, ili makar da ga sa mnom i nestane sa ovoga svieta. Čim mi stigne Vaš odgovor, koji ću očekivati najdalje za petnaest dana, ja ću se dat na posao, pak nakon toga odlučit ću se ovako ogorčen i razočaran na ono što sam već od davna u takovu slučaju bio nakanio.

Cjelujući Vam desnicu ostajem sa dubokim poćitanjem

Rim 29/VI 890

Vaš preponizni
Dragutin A. Parčić

Presvietli

Primio sam Vašu knjigu, kad sam već bio bacio svoju na poštu. Još dosad nije s dotična mjesta ni glasa ni priglasja. Medjutim ću se nekoliko uztrpjeti, pak pokušati onda obavijestiti Vas, netom saznadem da se što miće. A ono, što vam napisah, neka za sad ostane *in suspenso*.

Rim 1/VII 890

16.

Milinović Parčiću (8. siječnja 1891)

Prečasni Kanoniče i Prijatelju!

Vaše ljubezno od 24 proš. primio sam, te Vam od srca zahvaljivam na čestitanju za mlado ljeto, i na izvješću o tiskanju našega glagoljskoga Misala, što sam vrlo i želio znati.

Dragi Moj Prijatelju! nemogu ti pismeno povieriti protivštine koja su se pokazale za štampanje Misala i na nekim stanovitim mjestima. Stoga da nebudem bio više nego okretan ne bismo ništa izposlovali; ali smo barem toliko izposlovali da eto, uzprkos svih očitih i otajnih, dušmana ipak se štampa. Nije korist u ničemu dodijavati uzoritim kardinalim, a najmanje Rampolli-u. Vi ako imadete koji drugi posao, možete k njemu poći i kao uzput mu glede tiskanja Misala zahvaliti, ali samo za taj posao, nemojte.

Što se tiče broja iztisaka, treba nam i tu pametno postupati. Ako nebudem mogao prije, a to barem kada bude blizu svrha štampe, o čemu ćete me u svoje vrieme obavijestiti, i nastojati ću ja doći u Rim i još tkogod, te ćemo uznastojati bez galame da bude što više iztisaka otisnuti se. Moja je namjera, da postupajući triezmeno, izposlujem zatim štampanje i trebnika i časoslova. Kod kardinala Simeoni-a u tom smislu ništa neće se postignuti, ako nepostignemo kod viših faktora.

Ja razumiem Vašu želju, koja je ista i moja, ali potla otkrivenih nekih tajnih suprotivština, treba razboritosti, jer da tamo u Rimu znadu, što ja znamdem, zaustavili bi odmah sve. Sve će ovo budem li živ na javnost s vremenom doć. Nastojati ću svakako da i ove godine dojdem u Rim.

Čestitajući Vam takodjer sretnu novu godinu, i iskreno Vas pozdravljajući ostajem za vazda

Bar dne 8 Siečnja 1891

Vaš prijatelj
† O. Š. Milinović

17.

Milinović Parčiću (22. srpnja 1891)

Velčasni Gospodine i Vrli Prijatelju Dragutine!

Očekivao sam odavno Vaše kakvo pismo da saznam u koja smo doba sa tiskanjem našega Misala, pak stoga niesam ni ja Vami ništa pisao. Davno ste mi priobćili da tiskanje sbog maloće i nevieštine slagara idje odveć sporo, a ja sam Vam odgovorio da nesmiem napirati na Propagandu da pribavi više slagara, jer radi nekih meni poznatih uzroka mogao bih i istoj stvari škoditi. Želim daklen znati koliko se doprlo sa tiskanjem. Možda početkom Agusta pojdem do Rohića da se vidim sa Strosmajerom, stoga možete pismo upraviti u Spljet: Convento dei Francescani [...], gdje ću scienim okolo šest biti, i to ako se povrati, kao što se nadam, N. V. Knjaz koji se nahodi sada u Njemačkoj.

Želeći Vam svako dobro, ostajem za vazda

Bar dne 22 Srpnja 1891

Vaš odani prijatelj
† O. Šimun Milinović

18.

Milinović Parčiću (11. veljače 1892)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Još na 29 Decembra pisao sam kardinalu Rampolli-u, kako mi je N. V. Knjaz izjavio sve svoje negodovanje što se toliko zavlači štamptom Misala i što ga se tako za nos poteže. Scienim da je moje pismo i S. Otcu priobćio, jer je sadržavalo i drugih uzroka, nu dosle nisam nikakva odgovora dobio. Stoga molim Vas izviestite me, kako posao sa štamptom idje, i je li Vam poznato da su na Propagandi poduzeli da se pospiešnije dotiska, neka se opet smiedem obratiti uprav na S. Otca, da se prava lakrdija već dovrši. Ledokovski znam da je protivan staroslovenštini, te nebi rada da opet zapne. Pozdravljajući

Vas od svega srca ostajem za vazda

Vaš odani

Bar dne 11/2 92

† O. Š. Milinović

19.

Milinović Parčiću (31. ožujka 1892)

Bar dne 31 marta 1892

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Prije mjesec dana javio sam Vam da sam pisao uzoritom kard. Rampolli-u što mi je Knjaz rekao glede štampe Misala. Kardinal mi je odgovorio da je moje izvješće poslao na Prefekta Propagande, te da se na istoga obratim. Nu prije nego to učinim želio bih da me Vi izviestite u komu smo stadiju sa štamptom. Dosle nisam mogao ni smio puno napisati zbog uzroka koje Vam pismeno nepriobćivam, nego ću Vas ustmeno izviestiti. Ako mi daklen jurve niste pisali, i ako niste primili moje pismo pak stoga niste ni odgovorili, onda molim Vas priobćite oni stvar kako jest, neka se znadem vladati za dalje korake.

Možda moja pisma i tamo love i otvaraju, kao što čine i na drugim mjestima. Želeći Vam svako dobro i od srca Vas pozdravljajući ostajem za vazda

Vaš

† O. Š. Milinović

20.

Parčić Milinoviću (10. travnja 1892)

Preuzv. G(ospodi)ne!

Primio sam čitava i zdrava oba vaša lista od 11/2 i 31/3 na koja mi je čast i dužnost odgovoriti. Raduje me da ste izjavili na dotičnom mjestu svoje negodovanje zbog otezanja ove naše radnje. Ja mnijem da kard. Ledokovsky još nije potanko obaviešten o stvari, jer ovi dana (pa morao je već dobiti ono Vaše pismo priobćeno mu od Tajnika sv. Otca) ja sam bio kod njega da mu se predstavim kao taj kom je bilo poviereno poizpravljanje tiskarske radnje, i tad sam mogao opaziti da on malo ili ništa još nezna te, bar tako mi se činilo, medju tim ja sam se pobrinuo kod ravnatelja tiskare da mu preporučim nek se požuri, i nek se bar sa nastajućom godinom dotiska, a to tim više što buduće godine nastaje znamenita ugoda jubilarnih svečanosti svetomu Otcu; to ga je nekako sklonulo da je opredielio još jednoga pomoćnika ondašnjemu slagaru; hoćemo li tako uspjeti, ja još nebih znao, javit ću Vam. Evo, na čemu smo: Dosad imam tiskanih od prilike 56 araka, a još će ih se jedno 40. Ja bih želio vruće da se to dogotovi prije nego mi se zdravlje poremeti, jer počeo sam čutiti nekakvu upalu na očiju, što mi prieči raditi obnoć, pri svieći, i bojim se veoma te nesreće, tim više što tiskarsko poizpravljanje zahtieva bistre i neumorne oči. Moj pomoćnik Ivančić udaljen je iz Rima, i tako moram sve sam. Bože daj, da nebude šta gorjega. Ja bih kanio poći do kard. Rampolle, kao da mu se zahvalim na pouzdanju što su mi povjerili taj dični nalog, pa bih mogao uzput možda što god više doznati.

Čestiti i blagosrećni Vam nadošli Uzksrni blagdani, što Vam od svega srдца želim, sa podpunim štovanjem ostajem Vaš ponizni P.

Rim 10/IV 92

21.

Milinović Parčiću (23. prosinca 1892)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Najprije čestitam Vam od svega srca sretnu novu godinu, a zatim molim Vas da biste me izviestili kako stojimo sa dogotovljenjem našega Misala, jer za njegovim dogotovljenjem došao bih i ja u Rim. Nekidan je bio iz Rima jedan dopis u pariškomu *L'Observateur français*, da će do februara biti dotiskan, i da će Vas s. Otac sa vlastoručnim pismom poslati Knjazu da mu jedan iztisasak predate; to je Knjaza obveselilo i bilo je prenešeno u *Glasu Crnogorca*. Ako što još u obzir toga moglo bi me zanimati, molim izviestite me.

Sa osobitom častju ostajem za vazda
Bar dne 23/12 92.

Vaš odani
† O. Šimun Milinović

22.

Parčić Milinoviću (28. prosinca 1892)

Netom sam primio Vaše štovano pismo od 23/12. Odgovaram i obavješćujem Vas u koliko mi je dosad poznato – najprije milo mi je čestitat Vam novo nastajuću godinu, da Vam Svemogući podieli najbolje zdravlje i svakovrstne duševne i tjelesne blagodati.

Evo gdje smo s Misalom: još preostaju za tiskanje od prilike tri, četiri arka, što će vjerojatno biti dokončano u sve i po sve najdalje do konca siečnja. Nek Vam to služi na znanje. Ovu viest za *Observateur* neznam da pače dvojim da je potekla iz mjerodavna izvora, jer meni još dosad nije ništa doprlo do ušiju. [...].

Sa osobitim štovanjem ostajem

Bio sam još, kako ste me bili savjetovali, i kod kard. Rampolle – koji me je liepo primio i raspitao se o radnji. Od tud sam pošao zadovoljan.

Rim 28/XII 92

23.

Milinović Parčiću (21. prosinca 1894)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Najprije čestitam sretan Božić i Mlado Ljeto, onda Vas obznanjivam da sam danas od strane moje i Knjaževe pisao kardinalu Rampolliu, i zamolio s. Otca, da bi činio i Časoslov tiskati, kao nerazlučiv od Misala, za Barsku nadbiskupiju, i da se Vami stvar tiskanja pouzda kao najvještijemu, jer da ste krasnim tikanjem Misala opoštenili svetu Stolicu. Izrazio sam moje mnijenje i želju da bi se Časoslov latinicom dao tiskati kao praktičnijom i manje obsežnijom, i čitljivijom. Možda Vas pozovne Rampolla na savjet.

Želeći Vam svako dobro ostajem za vazda

Bar dne 21/12 94

Vaš
† O. Š. Milinović

24.

Milinoić Parčiću (4. siječnja 1895)

Jučer sam primio odgovor kard. Rampolle, da je predao on svojom rukom S. Otcu moje pismo u pogled tiskanja Časoslova, čekajmo daklen uspjeh. Na prvi od godine najsvečanije služio sam prvi Pontifikal staroslovenski, i tim otvorio vrata našoj glagoljici u Crnojgори. Knjaz je izvanredno bio oduševljen, poslao svoga zamjenika ministra Božu Petrovića, načelnika sa Cetinja, Rieke, Ulcinja, Podgorice itd., i odlična odaslanstva iz sve Crnegore, a da bude bilo liepše vrijeme, bio bi došao on i nasljednik. Sve je prošlo najbolje. Moj improvizirani govor, uprav je sve zanio i občarao. S Bogom

Bar dne 4/1 95

Vaš odani
† O. Š. Milinoić

25.

Parčić Milinoiću (14. studenoga 1895)

Presvietli G.

Od početka godine, kad ste mi pisali Vaš zadnji list do sad proteklo dobrano vremena, a ja svedjer očekujem, da će od uzor. Rampolle štogod banuti; nu ništa još. Bi reć da baš za naše stvari nije najpovoljnije doba. Bi se moglo čekajuć izgubiti uztrpljenje; meni toga nefali, ali zdravlje mi svakdano malaksa, godine su, pak se nije čemu ni čuditi. Sve nekako mi se čini, da ja neću već dočekati nikakve odluke o toj stvari. Ove godine sam bio kojekuda na liečenju; a u proljeću kanim se, i posve riešiti ovoga kanoničkoga mjesta, pogurati se gdje god u zabit, pa mirna Bosna!

Strašno me uznemiruje zajedničko boravljenje sa vašim biskupljanom, ovdješnjim kan. Vitićem; niste mogli (Bog vam prosti!) poslati amo sgodnije osobe, koja napastuje svakoga, i pravi nepritika baš i samomu obstanku ovdješnjeg našeg zavoda. Gadi mi se izpripoviedati Vam sve, dozlogrdilo i samomu kardinalu Vannutelli-u, našem sadašnjem vizitatoru. Ovo meni zadaje trista jada, ako želim još ikoliko proživjeti, (najveć sbog toga), moram tražiti drugo mirnije boravište. Dakle vraćajuć se na prvu, učinite još što možete, da se pospješi stvar; to jedino ako bi povoljno bilo riešeno, moglo bi mi uljeti srdca da se žrtvujem do skrajnosti, inače nije kud kamo. Na Vatikanu ili ne razumiju, ili neznadu cieniti, sve što sam ja uradio za crkvenu stvar; počast apostolskoga Protonotaria, koja jedino dolikuje tomu koji se ovakim poslom bavi, bi donjekle opravdala priznanje sv. Stolice; ali nam puše uvijek vjetar u provu. A na Propagandi, žalibože, sadašnji kard. Led... glavni nam je protivnik...

Ostavimo na stran žalostna razmatranja. Pri svršetku smo sa drugim izdanjem Misala. Sva je nada da na novu godinu bude gotovo. Mislim da Vam već prije Božićnih blagdana ne budem pisati, za to primete unaprijed moja čestitanja. Neka Bog naspori!

Sa odličnim
štovanjem ostajem Vaš

odani i ponizni
Dr. A. Parčić

Rim 14/XI 95

26.

Milinović Parčiću (20. prosinca 1895)

Prečasni Gospodine i Prijatelju!

Prije svega čestitam Vam Božić i Mlado Ljeto.

Zatim Vam javljam da sam u smislu Vašega posljednjega pisma, pisao kardinalu Rampolli, koji mi nije ništa odgovorio. Zauzeo sam se bio još prije nego sam Vaše primio, na drugomu mjestu, koje je na Vatikanu pristupno, ne bili se postiglo tiskanje i ostalih bogoslužnih staroslovenskih knjiga, dosle nevidim da se je uspjelo, a Bog zna i hoće li uz sve protivštine. Što je tamo došao Vitić, to je želio pok. Simeoni, i zato su molili Monsigr. Dochi, Gjivanić i drugi. Ja sam daklen učinio veliko požrtvovanje... pristajuć na molbe, i darovao Vam ga da Rim usreći. Ostajem za vazda

Bar dne 20/12 95

Vaš odani
† O. Š. Milinović Nadbiskup

Prilog 2. Izvornik pisma Dragutina Antuna Parčića Šimunu Milinoviću (29. lipnja 1890) te Šimuna Milinovića Dragutinu Antunu Parčiću (4. siječnja 1895), Arhiv Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu.

Preuzviseći, Previšti Gospodine
 Evo već mjesec dana, da očekujem kakvog
 oist od Vas; stitja (kao posimista) slabo
 sam se nadao kakovu povoljnu uspjehu,
 te Vaš mišak daje podquas prave mojim
 slutnjama, i morat ćete mi priknati da
 se nisam prevario. Ja želim sada da
 mi javite što mi je važniti; ako se je, ka
 nekujestno vruće izjalovilo, onda saje
 tujte me, jer ja mislim uvesti u djelo
 ono što sam Van bio natakruo, to je da
 nemarim više ostaviti u rimskih arhivih
 svoja Rukopisa. Vi znate dobro da sam
 ga ja bio Van ponudio u taj uiet da
 ga pregleda ekvena/cenkura, i odobri za
 štampu; proi dio uvieta je bio riešen, dru
 goga nekane riešiti uz sadašnje okolnosti;
 Dahte?... Meni ne preostaje drugo nego po
 pitati natrag svoju radnju, a to preko
 Propagande, kojij sam ju bio izručio; ne
 lit ću, ako pristanu na to, neka Ruko
 pis Zaveću i napičate uz izjavu da je

bio pregledan, pak tako da ostane kod
 mene dok se bolja vremena pojave, ali
 makar da ga na mnom i nestane na ovo
 ga ovista. Čim mi stigne Vaš odgovor,
 koji ću očekivati najdalje za petnaest dana,
 ja ću se dat na posao, pak nakon toga
 odlučit ću se ovako ogorčen i razočaran
 na ono što sam već od davnna u takvom
 slučaju bio nakraio.
 Čekajući Vaš dionu odgovor sa du,
 bolim počinjavam
 Vaš preporaz
 Rim 29/VI 89
 Dragutin K. Barić

Prečasnim gospodine i Dujakelji!

Još sam primio odgovor Kard. Rampalle, da
je predao on moju rukom S. Olu moji pismo
u pogled liškanja „Časopisna“, iskajmo doblen
uspjeh.

Na prvi od godine najsvetije služio sam
prvi Pontifikat starodonski, i tim otvorio
vrata našoj „glagoljici“ u Crnogori. Knjaz je
izvanredno bio dobronamjeran, poslao moga zamjenika
ministra kralja Bohuica, naučnika sa Cetinja,
Riske, Vukinja, Radgorice itd, i adriana odadom.
Tada i me Crnogore, a da bude bilo lijepše vrie-
me, bio bi došao on i nosilac ruk. Sve je po-
šlo najbolje. Najimproviziraniji govor, upravo
je me zanio i obćarao. Bezgani

Bar 24/95

Naš adoni
+ Ophelinovici

CYRILLOMETHODIAN TOPICS IN THE CORRESPONDENCE OF ŠIMUN MILINOVIĆ AND DRAGUTIN ANTUN PARČIĆ

This paper presents and analyzes the correspondence between Archbishop of Bar Šimun Milinović and Croatian Glagolitic priest and linguist Dragutin Antun Parčić. It includes 26 letters exchanged between 1887 and 1895 which are part of publicly unknown segment of Parčić's legacy, preserved in the Archive of the Croatian Province of Tertiary Glagolitic Franciscans at Ksaver in Zagreb. Cyrillomethodian topics of correspondence are apostrophized, primarily philological arguments concerning the choice of language and script for the fundamental (Croatian) Church Slavonic liturgical book – the Missal (1893). This study also supports previous philological and historiographical research results regarding the possible place of printing the Missal, its censorship, printing permission and some other peculiarities that characterized the process of editing and printing this fundamental liturgical book. Archival material studied in this paper is assessed as a valuable contribution to better understanding of Croatian Cyrillomethodian studies as well as Croatian-Montenegrin literary-linguistic and cultural-political relations in the second half of the 19th century.

Keywords: *Croatian Cyrillomethodian studies, 19th century, Šimun Milinović, Dragutin Antun Parčić, Missal, (Croatian) Church Slavonic language, Glagolitic script, Cyrillic script*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.1'37:003.349.1/.2"14/16"

Gordana ČUPKOVIĆ (Zadar)

Department of Croatian Studies, University of Zadar
gcupkov@unizd.hr

Petra BUŠELIĆ (Zagreb)

Postgraduate doctoral study programme *Humanities*, University of Zadar
petra.buselic@gmail.com

CONCEPTUALIZATION OF QUANTITY IN THE GLAGOLITIC TWITCH DIVINATION TEXT (*TREPETNIK*) IN COMPARISON WITH OTHER SLAVIC TEXTS

The paper investigates lexical quantifiers that modify quantity in the twitch divination (*trepetnik*) texts written in Glagolitic and Cyrillic scripts from the 15th to the 17th centuries (a Croatian, two Bosnian, a Macedonian, a Moldavian and a Serbian twitch divination text). The frequency of statements with quantifiers is studied, their semantic features analyzed, and the possibility of establishing syntagmatic meanings in certain metonymic and metaphorical relations is explored. The research shows that the meaning of indeterminacy that characterizes the apodosis of a conditional sentence, as the basic structural element of the *trepetnik*, is also mapped onto the concept of quantity, so that the meaning of syntagmatic conjunctions in which lexical quantifiers occur is typically based on the concept of vertical orientation as quantity and the concept of abstract entities as limited sets that are typically modified by indefinite and proportional quantifiers. From a historical perspective, the foundation of the studied utterances in metonymic and metaphorical relationships related to body and space, especially to the sensorimotor domains, but also a variant connection with the domains of time and emotions, is evident.

Key words: *lexical quantifier, semantics, construction grammar, Glagolitic script, Cyrillic script*

Trepetnik, or a book of twitching, is a specific type of a prophetic text in which prediction of future events, valued through the opposing abstract concepts of good and evil, is based on attributing meaning to involuntary (uncon-

trolled) myoclonic twitching of parts of the body, which also have appropriate traditional names like “eye wink”, “eyelid tremor”, “ear ringing”, „ringing in one's ear“ (cf. Speranski 1899). This type of divination has been an integral part of folk culture until modern times, and as a motif can be traced back to ancient literature: Speranski (1899) cites examples from Theocritus' *Reliquiae* (the motif of right eye twitching as a positive sign), Lucian's dialogues (on ear ringing), and from Plautus' *Pseudolus* (on eye twitching). As a special genre, books of twitching were particularly diverse in medieval times, when they were also formed and mediated within mysticism; it is only in later explorations of medieval transcripts of books of twitches that their ancient origins are emphasized, and they are attributed to different thinkers, ranging from Socrates' and Plato's contemporaries to Alexandrine mystics (cf. Speranski, 1899: 16).

Slavic twitch divination texts can also be found in anthologies and booklets as early as from the 15th century, written in Glagolitic and Cyrillic scripts, and they are usually included among folk medicine books or by magical, apocryphal or prophetic texts, such as the book of dreams, caroling book, the book of zodiac, moon divination, thunder divination, kalandologion etc. In this paper, we shall explore a 15th century Glagolitic text and compare it to five Cyrillic books of twitching, written contemporaneously or somewhat later, with a special emphasis on specific expressions which modify the quantity of the predicted events.

GLAGOLITIC AND CYRILLIC BOOKS OF TWITCHING TEXTS FROM 15TH TO 17TH CENTURIES

Here we present six Slavic twitching divination texts, recorded between the 15th and 17th centuries. The texts were selected based on their availability and representation in the literature, noting that these are not the only Slavic books of twitching from this period.

The text *Skazan'e trepetnika* ‘Telling of the books of twitching’ was written in cursive Glagolitic script on the sheets 5r–6r of Benković's (Vinodol) Glagolitic folk medicine book, stored at the Archive of the Croatian Academy of Arts and Sciences (*sign. IV d 55*; hereinafter: *IVd55*). This is a booklet containing different divination texts and recipes, written in angular and cursive Glagolitic script in the second half of 15th century, in Ikavian-Ekavian Čakavian dialect, with a prominent layer of Old Church Slavonic elements, which is linked to the Vinodol area on the basis of later accounts of its owners, the Benković family from Grižan, and its origins (cf. Štefanić, 1969: 168–169). The text, without critical commentary, was

published by Strohal (1910), and we present the critical transliteration in the appendix to this paper.

A 15th century book of twitching was also recorded in the Cyrillic Bosnian anthology *Libro di mantica*, part of the De Rossi Collection in Biblioteca Palatina in Parma (*sign Ms 1993 Parmense*; cf. Nakaš 2019; hereinafter: *Parm.*). This is a small volume encompassing apocryphal prophetic texts and *Hronografija*, which has been recognized as written in Ikavian Štokavian pre-migration Livno-Vrbaš dialect (cf. Nakaš 2019: 62). With the title *Trepetnikъ udovъ čl(ovi)ka. Začelo trepetnika* ‘Book of Twitching of the Limbs of Men. The Beginning of the Twitching Book’, it was recorded on f. 4r–4v, and its critical transliteration was published in Nakaš (2019: 77).

Moldavian Old Church Slavonic book of twitching from the first half of the 16th century, kept in the Russian State Library (*sign. RGB F. 209, No. 201*; hereinafter: *RGB*) was published by Pascal (2023).

Maja Anđelković (2002) has published two Cyrillic books of twitching from the second half of the 16th century, kept in the National Library of Serbia: the Macedonian book of twitching with the characteristic of the Resava school (*NBS, No. 36*; hereinafter: *NBS36*) and the book of twitching from Western Bosnia (*NBS, No. 53*; hereinafter: *NBS53*).

Among other texts, Speranski has published a Serbian book of twitching from the manuscript kept in the National Library in Sofia (*NBB, No. 80*, f. 64–66; hereinafter: *NBB*), dating from the 17th century (cf. Speranski, 1899: 36 and Speranski, 1899, “Teksty”: 7–13).

Considering the listing of body parts, the general composition of the books of twitching can be traced from the upper to the lower parts: from head to toes (cf. Anđelković, 2002: 386). In the studied books of twitching, the composition is as follows: from larynx to the outermost toe (pinky toe) and from the top of the head to the foot (*NBS36*), from behind the right ear to the left calf (*NBS53, RGB*), from behind the right ear to the left toes (*IVd55, NBB*), from the top of the head to toes (*Parm.*).

The differences between the manuscripts are visible in the listed body parts: in some manuscripts, individual parts are omitted or not analyzed in detail (cf. the table in Anđelković, 2002: 386–388). Thus, unlike in *RGB, NBS36, NBS53, NBB*, in *IVd55* and *Parm.*, the tongue is not mentioned. Each finger is listed individually (by its name: *mali, drugi lihi, veliki, palac IVd55, palecъ, mali, srédnii, vtorii RGB, palecъ, srêdenъ, mali NBS36* ‘thumb, second finger, middle/big finger, second odd finger, small finger’, or by the number *Parm.*), or is listed only in general, collectively: *prsti (Parm.)*, the latter referring to toes.

All books of twitching are characterized by the variability of predictions based on embodied spatial orientation: the outcomes of the prediction are

contrasted with respect to whether the left or right side of the affected body part is twitching. This contrast is also an element of composition, and it has thus been recognized that the manuscript *NBS36* is organized into two units: the first unit refers only to the right side of the body, and the second to the left, while in the manuscript *NBS53* the contrasts of the left and right sides are listed alternately in sequence (cf. Anđelković, 2002: 385). The left/right contrasts in the sequence of body parts are also listed alternately in the books of twitching *IVd55*, *RGB*, *Parm.*, *NBB*. This difference in the organization of the unit is also an indicator of different textual sources, which are also indicated by certain content differences between the two groups.

The outcomes of predictions are typically marked in terms of value as positive or negative events, or as benefits or harms to the affected individual or group. It has been recognized that typically, although not without exception, the twitching of the right side is interpreted as a prediction of positive events, and the twitching of the left side as indicating negative ones (cf. Anđelković, 2002: 385); this is also the case in the studied books of twitching. Furthermore, variance with regard to intended users of the books is pointedly based in social stratification has been highlighted among variabilities concerning user groups: the result of the prediction depends on whether it refers to the rich or the poor (cf. Anđelković, 2002: 384–385); this distinction in the studied books of twitching is not a regular occurrence in the sense of being linked to a specific body part and is typically not contrasting (there are examples in which the same thing is predicted for both groups).

The basic expressive and structural element of the twitching segments is the conditional clause: *If P, then Q*,¹ where the protasis indicates real circumstances of the twitching body parts, while the apodosis states different tendencies of generalizing outcomes/effects, e.g.:

Ako ti potrepečet' zauš'e des'no pribitak kaže (IVd55) 'If you have twitching behind the right ear/it foretells profit'

As the projection of alternative future events, the prediction is at the expressional level expanded by asyndetic constructions, and by compound and disjunctive constructions. Anđelković notes that some books of twitching contain only copulative constructions: *NBS53*, while others also contain di-

¹ Regarding the structure of conditional clauses from the cognitive and pragmatic perspective, cf. Dancygier and Sweetser (2005). In that book, conditionality, with its typical pragmatic function of prediction, as the imagination of effects and the associated development of a positive or negative attitude, is also presented as an important aspect of human thought in general.

sjunctive relations: *NBS36* (Anđelković, 2002: 384). Exclusively copulative constructions in apodosis are also featured in *IVd55*, *Parm.*, and *RGB*. In *NBB*, copulative, adversative and disjunctive constructions are found.

Conditional expressions can be stated or unstated. In stated expressions the conjunction is regularly repeated, while the predication may be omitted. The conjunction *if* emphasizes a mental projection in relation to existing reality (cf. Dancygier and Sweetser, 2005) and, in the studied corpus, it is recorded in its Old Church Slavonic form: *ače* (*RGB*, *NBS53*, *NBB*), with the intensifying (initially interrogative) particle *ače li* (*NBS53*), and in the vernacular form: *ako* (*IVd55*, *Parm.*). The conjunction ‘when’ underlines the positive epistemic viewpoint (cf. Dancygier and Sweetser 2005: 32), and its form *egda* is predominantly recorded in *NBS36*, while *kada* can be found as an exception in *IVd55*. Elliptical nominalised protases, where body parts are listed without surface conditional expressions (e.g. *nozdrъvъ desna – dobro Parm.* ‘The right nostril – good’) indicate the familiarity of the textual genre on one hand, and on the other, emphasize the definiteness of the condition (the twitching of the body part); in both scenarios, the condition, as a generally known convention, remains in the mental space.

In previous research, variant expressions that express (modify) the quantity of the effect of the condition have not been studied: whether the entity that the prediction refers to will be affected as a whole or partially, to a greater or lesser extent; and this conceptualization, given that it typically refers to general and abstract effects, is fundamentally metaphorical and embodied.

THE BODY OF THE UNCOUNTABLE

The body parts in the books of twitching are not used in their symbolic or metaphorical meaning, but in their literal anatomical meaning, and their connection to spatial and temporal relations is based in universal conceptual metaphors, which ensures easy transferability and functionality of the texts across languages and cultures. The books of twitching recognize an “anthropocentric perspective of the world view” (Anđelković, 2002: 383), which is a literal manifestation of the universal embodiment of the human mind: it is precisely within cognitive science that interpretations of abstract concepts are developed by basic spatial relations and projections with respect to the human body (cf. Lakoff and Johnson, 1999: 34–35), including with respect to the sensorimotor domains of size and vertical orientation (cf. Lakoff and Johnson, 1999: 50–54). In conceptualization of vertical orientation (based in the metaphor MORE IS UP) and size (based in the metaphor IMPORTANT IS BIG), fusion of spatial relations and intensification comes to the fore, so that quantification

can also be expressed by means whose primary function is intensification. The visual perception of quantity is universal, which characteristic links it to the conceptualization of space and time.² It is presupposed that there are at least two cognitive modules for determining quantity: the basic evolutionary one, which refers to estimation, which also implies comparison with other entities: whether there is a lot or a little of something, more or less than something else, and the abstract counting module that evolved from it (cf. Henik et al, 2012).³ Langacker considers quantification on a syntagmatic level, particularly emphasizing the phenomenon of “mass unitization” of countable nouns in the sense of the human tendency to conceptualize the world through discrete objects that we can understand as wholes (cf. Langacker, 2008: 342). Related to this are the conceptualization of discrete entities as typically countable and non-discrete as typically uncountable, but also the ability to conceptualize non-discrete entities as discrete and vice versa (cf. Stanojević, 2013: 68).

Šarić (2002) distinguishes between the explicit quantification “by quantifying words” and the implicit one “by general context or context introduced by the sentence containing the quantified unit” (Šarić, 2002: 162), emphasizing that “in natural language, the assessment of quantity applies to the sets consisting of separate elements and the sets referring to uncountable totality (*many books – all books; a lot of bread – all bread*)” (Šarić, 2002: 158). Belaj and Tanacković Faletar (2014), from the view of construction grammar, distinguish between indeterminate absolute quantifiers (*mnogo, malo, nešto* ‘a lot, a little, some’ etc.), which denote the quantity of elements of the referential set, and the relative quantifiers (*svi, svaki, bilo koji, neki* ‘all, each, any, some’), whose meaning also encompasses “the relation to the whole set, i.e. the total referential quality” (Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 156). Among the deliberations listed above, the conceptualization of the entity modified by quantifiers as a set, even in cases when the referent is abstract, should be particularly emphasized.

What was stated above shows that the expressions of quantification/quantity, excluding numbers, are diverse and cannot be classified merely on a grammatical level. This is especially evident in ascribing quantity to abstract entities that are not bounded as independent concepts, i.e. that have no body. In those cases, on one hand there is a visible tendency to bring quantifiers clo-

² Research has shown that the visual perception of the amount of objects in reality is located in the prefrontal and parietal lobes – in the intraparietal sulcus of the brain (cf. Lakoff and Nuñez, 2000: 23–24).

³ The first method of determining quantity is not only used by humans, but also by many other (if not all) species, while the ability to count (numerical cognition or competence) is recognized as inherent in humans (it is considered to be innate; cf. Lakoff and Nuñez, 2000: 15–16).

ser to nominal expressions and qualifiers, and on the other hand to intensifiers, as an amplification of ineffability; in both cases, processes of metaphorical conceptualization aimed at the materialization of the abstract are involved.

The effectiveness of a prophetic text lies in its generality, i.e. in the possibility of interpretation (application) in as many scenarios as possible, so that in the area of projected reality, on which the apodosis is based, abstract and general concepts of good and evil are dominant,⁴ modified due to the need to distinguish prophetic utterances referring to different parts of the body; however, in this specification (narrowing down) of abstract concept, generalizing expressions are also used and therefore, when there is a conceptualization of quantity, lexical quantifiers which are not numbers are used,⁵ i.e. uncountability expressions are predominant. At the same time, lexical quantifiers objectify the meanings of uncountable nouns by type or quantity, or by the measure of the represented feature.

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE ANALYSIS OF QUANTITY EXPRESSION VARIABLES

In the studied corpus, quantification is achieved by adjectives, adverbs and indefinite pronouns. In the six studied books of twitching, all expressions that modify the quantity or scope of the effect in the apodosis were identified by thorough reading. The prevalence of quantifiers was determined by the ratio of the number of utterances with a quantifier to the total number of conditional utterances.

⁴ Abstract nouns are generally uncountable, whether formally belonging to *singularia tantum* or *pluralia tantum* (cf. Znika, 2002: 89), they can become countable if “accompanied by a noun which individualizes them through its quantifying character” (Znika, 2002: 40), which actually restructures their meaning into a unit/measure or type.

⁵ Regarding quantifiers from the structural linguistic aspect cf. Znika 2002, regarding grammaticalization and lexicalization of quantity cf. Kuna 2008, Pranjković 2013, regarding syntactic determination of countability cf. Peti 2005. Kuna (2008: 42–3) and Šarić (2002: 218) divide lexical quantification into definite (which is realized by numbers) and indefinite (which is realized by nouns, adverbs, indefinite pronouns, and the number one). For uncountable nouns, Znika notes that they can only be directly quantified non-numerically, while numerically they can only be quantified indirectly (Znika, 2002: 98–99).

Table 1. Quantifier representation

Manuscript	Total number of utterances	Number of utterances with quantifier	Representation (in percentages)
<i>IVd55</i>	56	18	32%
<i>Parm.</i>	57	4	7%
<i>RGB</i>	61	11	18%
<i>NBS36</i>	74	15	20%
<i>NBS53</i>	53	16	30%
<i>NBB</i>	38	7	18%

The highest prevalence of quantifiers is found in the Glagolitic manuscript (*IVd55*), which is comparable in percentage to the Cyrillic manuscript from western Bosnia (*NBS53*). The lowest prevalence is in the manuscript in which the utterances are the most concise, the Bosnian manuscript *Parm.*, in which even superficial expressions of predication are omitted: only nominal words denoting body parts and effects are listed. The Moldavian (*RGB*) and Serbian manuscripts (*NBB*) have a similar prevalence of modifiers, while the Macedonian manuscript (*NBS36*) has a slightly higher prevalence.

Table 2. Types of quantifiers

Expressions in the function of quantifier	Number of tokens per manuscript	Total number of tokens
<i>mnogo, mnogi/mnozi, mnozi, mnogu</i> ('a lot, many')	5 (<i>IVd55</i>), 2 (<i>RGB</i>), 2 (<i>Parm.</i>), 1 (<i>NBS36</i>), 2 (<i>NBS53</i>), 1 (<i>NBB</i>)	13
svi ('all'): <i>vsi, vsem, vse</i>	5 (<i>IVd55</i>), 2 (<i>RGB</i>), 1 (<i>Parm.</i>), 4 (<i>NBS53</i>), 1 (<i>NBB</i>)	13
svaki ('each'): <i>vsako</i>	1 (<i>NBS53</i>)	1
neki ('some'): <i>niko, niki, neki, nekoi, nekoe</i>	4 (<i>IVd55</i>), 1 (<i>Parm.</i>), 7 (<i>NBS36</i>), 4 (<i>NBS53</i>), 2 (<i>NBB</i>)	18
nešto ('something'): <i>nečo, nečemu</i>	1 (<i>NBS36</i>), 1 (<i>NBS53</i>), 1 (<i>NBB</i>)	3
nikako ('in no way')	1 (<i>RGB</i>)	1
ničemu (< ništa) ('to nothing' < 'nothing')	1 (<i>RGB</i>)	1
veliki ('big'): <i>veliki, veliku, velikoju, velie, velikim, vëlika</i>	1 (<i>IVd55</i>), 3 (<i>RGB</i>), 5 (<i>NBS36</i>), 3 (<i>NBS53</i>), 2 (<i>NBB</i>)	14

malo/mali ('little'/ 'small')	1 (<i>IVd55</i>), 2 (<i>RGB</i>)	3
brzo ('quickly')	1 (<i>IVd55</i>)	1
neprestano ('constantly'): <i>vinu</i>	1 (<i>NBS53</i>)	1
kadgod ('whenever'): <i>otъ kade gode</i>	1 (<i>NBS36</i>)	1
gorko ('bitter')	1 (<i>IVd55</i>)	1

The most prevalent quantifiers are derived from the stem *mnog-* 'a lot', 'many': they appear in all studied manuscripts, but with a total of 11 tokens. The largest token number is found for the quantifier *neki* 'some' (18 in total for quantifier use, excluding *neki* functioning as a determiner), found in five manuscripts. *Svi* 'all' (a total of 13 tokens) and *veliki* 'big' (14 tokens) used as quantifiers (excluding other usages, such as determinators) are found in five manuscripts. The least prevalent are the quantifiers which do not typically signify quantity: these are the modifiers where the quantity is signified by metaphor, and their literal meaning refers to the course of time (*brzo* 'quickly', *vinu* 'constantly', *kadgod* 'sometimes') and sensations (*gorko* 'bitter'), which can serve as intensifiers, but also denote a large quantity of an abstract entity.

Among adjectival quantifiers, antonyms 'big' and 'small', *mali* and *veliki*, are used, with the adjective *big* much more prevalent (14 tokens vs. 3 tokens); it is one of the most frequent modifiers by its general prevalence in the studied corpus. Although they do not independently provide an answer to the question of *How many?*, in the apodoses found in books of twitching, they modify the quantity of the entity to which the projection is directed, and therefore function as quantifiers with additional meaning of intensification (see the example *velikim mōžemъ* below). The adjective *big* can metonymically replace an entire phrase which does not express the quality of bodily height or social significance, but rather a broad and general span of the countable entity: *mali prsъ t' [livie ruke kaže] s velikim mužem ras prišenie* (*IVd55*) 'On the left hand, the pinky finger means quarrelling with many people'. When signifying uncountability, it appears in phrases with abstract entities of emotions (joy) and positive events (honor): *velika radost* (*RGB*), *čestъ velikoju* (*NBS36*). In phrases with abstract entity of state (illness, care): *bolēznъ velikъ* (*RGB*), *skrъbbъ vēlika* (*RBB*), it unites the meaning of indeterminateness and intensification, alongside qualification. In these examples, the emotion and state are not conceptualized as an individual body compared to other related entities by dimension; rather, a more intense quantity of states and emotions is conceptualized, also activating the vertical orientation domain (the MORE IS UP metaphor).

To denote a weaker intensity of a condition, the phrase: ‘malo bolesti’ (lit. ‘a bit of illness’) is used, signifying a smaller quantity and weaker intensity; in the studied corpus, the idiomatized prepositional phrase “v *mali*” is equal to the adverb *malo*: *nedogbъ vъ malê* (RGB), lit. ‘illness in little’ = ‘a little bit of illness’; *A zagr’st’ bolêzan’ v mali kaže*, ‘And the wrist means a little illness’ (IVd55).

The quantitative adverb *mnogo* (‘much’) and adjective *mnogi* (‘many’) have the properties of indefinite absolute quantifiers: they independently denote a quantificational value and, due to their reference to an imprecise quantity, cannot be combined with numerals or with universal and partial relative quantifiers (e.g. with “one”; cf. Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 152). In prophetic texts, by expressing the impossibility of conceptualizing quantity, the certainty of the appearance of the entity limited by the quantifier is simultaneously underlined. The adjective *mnogi* is also used metonymically for an uncertain large number of individuals: *mnogi* (RGB) in the phrase ‘mnogi ljudi’ (‘many people’). This adjective, as a signifier of uncountable mass of agents at the same time functions as an adverb quantifying an indeterminate activity, combined with distributive meaning of the prefix *-po*: *mnozi tomu porabotaqt* (RGB), *mnogi tomu porabotaju* (Parm.), *mnozi tomu porabotajutъ* (NBS36, NBB), all meaning ‘they will have to work much/a lot’. The adjective *mnogo* quantifies positively marked abstract entities: *mnogo dobro* (IVd55) ‘many goods’, *mnogo imênie* (RGB) ‘much property (higher status)’, or indeterminate concrete entities: *mnogu iminju* (Parm.) ‘with much property’. The adjective *mnogi* signifies the collectiveness of different types of negatively marked conditions: *boliz’ni mnogie* (IVd55) ‘many illnesses’, *mnogimъ večemъ pečalb* (NBS53) ‘worrying about many things’.

The indefinite pronoun *neki* (‘some’), as a proportional relative quantifier, in addition to quantity, also includes the relationship to the whole set in its meaning, so it typically profiles a quantity that does not exceed half of the total (cf. Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 156). In the text of the prophecy, it suggests a lower intensity of the affected entity. This pronoun also expresses a downward divergence from the typical value⁶ and is therefore used in the text to modify the meaning of the entity to which it refers, not only in its reduced quantity, but also reduced value. Most often, it appears as the modifier of a general abstract entity with positive value: ‘neko dobro’ (‘some good’) (IVd55, NBB, NBS36, NBS53). In addition, it modifies: the utterance (in conjunction with ‘savjet’, ‘advice’ Parm.), emotion (*neka griža* NBS36 ‘remorse’), entities which are general even when referring to the material (in conjunction with

⁶ In this meaning, it can become the instrument of emotionalization of the utterance, as a “dissociation from the expected value of the element” (cf. Stanojević, 2020).

‘blago’, ‘treasure’ *IVd55* and ‘dobitak’, ‘profit’ *NBS36*), indeterminate negatively marked event which can affect an object or body (in conjunction with *ubitak IVd55*, *Parm.* ‘danger’ or loss), abstract general status (*nečastь nekoju* *NBS36* ‘some dishonor’).

The adjectival pronoun *svaki* (‘each’), as a universal quantifier, profiles “one member of a set, one variant, which stands for all variants” (Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 157), with particular emphasis on the set from which the entity is separated. In the manuscripts studied, it quantifies one manifestation of emotion: *vsako oblude* (*NBS53*) ‘each craving/lust’.

The indeterminate pronoun *svi* (‘all’) as both a proportional and a universal quantifier profiles the reference group as a certain dimension of “total referential quantity” (Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 156). In the studied corpus, this quantifier additionally generalizes the abstract entity, expanding its scope and intensifying positive markedness: ‘dobro svemu’ (‘good to all’) (*IVd55*, *RGB*, *Parm.*, *NBS53*, *NBB*), ‘blago svemu’ (‘beneficial to all’) (*NBS53*); it has the same function in the quantification of negatively marked condition entity: ‘o svemu bolest’ (‘illness on all’) (*NBS53*).

The pronoun *nešto* (‘some’), as an indefinite absolute quantifier (cf. Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 153–155), does not require the specification of quantitative and qualitative features; the lack of detailed information opens up the possibility that the scope and number of the set can be described depending on the context. In the studied corpus, it is syntagmatically limited only by a positive expectation: “something will come to you that will make you happy” (*NBS36*, *NBB*), or by a negative one: *ubitak nečemu* (‘loss to something’ or ‘danger to something/someone’ *NBS53*), without specifying if it is an object, state or event.

The use of the pronoun *ništa* (‘nothing’), as a quantifier referring to a quantity corresponding to zero, is not characteristic of the text of the prediction; in the single token recorded, it summarizes the expression of double negation: ‘pogibelj/gubitak ničemu kaže’ (*RGB*) > ‘does not predict danger/loss to anything’, and is therefore also a kind of reverse implicit prediction that achieves extreme generality and vagueness: if nothing dangerous will happen, then we can assume that nothing will happen at all (which makes the prediction void), or if it does happen, the event, emotion, or state will be positively marked.

In the function of generalized indeterminate reverse prediction, the adverb *nikako* (‘in no way’) is also used which, as a modifier meaning ‘in no case’, also indicates a quantity amounting to zero: ‘dobro nikako ne kaže’ (‘does in no way indicate good’) (*RGB*). The above expression suggests that something completely indeterminable is bound to happen, whose only content is the value determinant of negative markedness.

Relative universal quantifier *koji god/bilo koji* ('whichever/any'), as well as the quantifier *svaki* ('each') profiles one member of the set, but this member is imprecisely determined and random (cf. Belaj and Tanacković Faletar, 2014: 157), and therefore the entity it modifies is less prominent, i.e. its value is reduced, as is its effect on the user of the prediction. Such relationship of indeterminate particularization is also marked by the temporal adverb *kad-god* ('whenever'), which profiles an imprecisely determined and random temporal segment: 'dobar glas od kada god' ('good reputation since whenever') (NBS36).

Metaphorically, the properties of quantification can also be attributed to utterances denoting the passage of time, based on the conceptual metaphor TIME IS SPATIAL MOTION. As a quantifier of the whole of abstract entity, temporal adverb is used: *vinu dobro* (NBS53) 'constantly good'. As a focalizer and bounder of a temporal segment, adverb of manner is used: *brzo dobro* ('quick good') (IVd55), for an indeterminate abstract good predicted to arrive in the near future.

As an intensifier and a marker of a larger quantity, the adverb of sensation *gorko* ('bitter'): *razdrušenje gorko* (IVd55) 'great destruction', is used, which establishes the analogy between the quantity and intensity of the predicted general event and its negative value markedness based on the conceptual metaphor BAD IS BITTER.

The examples show that in the studied texts of the books of twitching, the indeterminacy of quantity in the apodosis of prediction is typically based on the conceptualization of vertical orientation as quantity and the conceptualization of abstract entities as limited sets that are modified by the indefinite absolute independent (context-free) quantifier *mnogi* 'many', the proportional universal quantifier of the total number of elements (*svi*, 'all') and the proportional relative quantifier of the isolated elements of reduced quantity (*neki*, 'some'). The expression of quantity can also be connected with the expression of the passage of time, but these metaphors are exceptions; in the studied corpus they appear with one token each. The above shows us that the conditional sentence of the text of the book of twitching is structured by the metonymic contrast between a part and the whole: the parts of the body (from the protasis) are contrasted with the totality of abstract wholes (in the apodosis), which are attempted to be delimited as a body (set) through quantification. The supplementation of the indefinite content (narrowing and concretization in the number of elements of the set and its scope) depends on the knowledge and experiences of specific twitch divination users, which ensures the effectiveness of the prediction. The striving for the reliability of the text (or its verifiability in the sense of truthfulness of the statement) can go so far that the statement is

completely emptied of content by double negations and reverse predictions, i.e. that both the qualification and positive quantification are completely transferred into the knowledge and experience of the user, which can also be supported by the atypical expression of zero quantity, which is uncharacteristic of books of twitching.

CONCLUDING REMARKS

The study of the books of twitching written in Glagolitic and Cyrillic scripts from the 15th to the 17th century shows that the Glagolitic and the majority of Cyrillic texts were formed from the same matrix: of the six studied texts, only one text (Cyrillic Macedonian book of twitching *NBS36*) refers to a different matrix in terms of composition and content. Of the texts that are consistent in composition and comparable in terms of the sequence of content units, the Glagolitic text exhibits more shared features with the Cyrillic texts, the creation of which is linked to the area of western Bosnia and Herzegovina.

The singled-out lexical category of quantifiers is represented in the texts in the share ranging from 8% to 32%, with the highest representation in the Glagolitic text, which in this segment shows the greatest openness to author interventions by the scribe, as particularly evident in the examples of individual modification of quantity by adverbs of manner and sensation. The conditional sentence, which establishes the correlation of the anatomical part of the body from the protasis and the indefinite state, abstract value, emotion and general event as a material set from the apodosis, has been confirmed as the basic structural element of the book of twitching. The use of lexical quantifiers, as expressions of uncountability in apodosis, is consistent with the indefiniteness of prediction, and quantifiers are typically used, which delimit the abstract entity to which the projection is directed as a (material) set of indefinite elements, so in the segment of conceptualizing quantity, the relationship between protasis and apodosis also appears as a metonymic relationship between a part and the whole of the body. In addition to the typical grounding in the spatial and sensorimotor domains, individual solutions also demonstrate metaphorical transfers in the domain of time and emotions (through the senses). A comparison with the texts of the much more numerous younger books of twitching (dating from the 18th century to the present day) would show whether the process of individualization has prevailed (in the sense of increasing the frequency and diversity of quantifiers, and also in the segment of their generation through metaphorical mappings, either with the aim of elaborating indeterminacy or with the aim of materializing the abstract) or whether the tendency to preserve the convention of form has prevailed.

SOURCE

- Archive of the Croatian Academy of Sciences and Arts, *sign. IV d 55. Po ogradab ka[d] si ogr(dobl)en.* (‘Counter spells; when enchanted’) Magical texts and recipes, 15th century.

LITERATURE

- Anđelković, M. (2002). Анђелковић, М. „Два нова преписа трепетника“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 50, vol. 1–2, pp. 377–391.
- Belaj, B. & Tanacković Faletar, G. (2014). *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva: Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput.
- Dancygier, B. & Sweetser, E. (2005). *Mental Spaces in Grammar. Conditional Constructions*. New York: Cambridge University Press.
- Henik, A. et al. (2012). „Quantities, amounts and the numerical core system“. *Frontiers in Human Neuroscience*, 5 (186), pp. 1–4.
- Kuna, B. (2008). „Gramatička kategorija broja i drugi načini izražavanja količinskih značenja“, in: Bagić, K. (ur.) *Način u jeziku / Književnost i kultura pedesetih. Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet – Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste, pp. 37–47.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- Lakoff, G. & Núñez, R. E. (2000). *Where Mathematics Comes From: How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. New York: Basic Books.
- Nakaš, L. (2019). „Parmski zbornik Libro di mantica“, in: Nakaš, L., *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti. Forum Bosnae*, 83–84/18, Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, pp. 61–85.
- Pascal, A. D. (2023). Паскаль, А. Д. „‘Трепетник’, как прогностическая модель в сознании средневекового человека“. *Архив истории науки и техники*, VII (XVI), pp. 440–449.
- Peti, M. (2005). *Što se i kako u jeziku broji. Rasprave o semantici kategorije broja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pranjković, I. (2013). *Gramatička značenja*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Speraniski, M. N. (1899). Сперанский, М. Н. *Из истории отреченной литературы. 2. Трепетники*. Санкт-Петербург: Комитет Императорского Общества Любителей Древней Письменности. Тип. В. С. Балашев и Ко.
- Stanojević, M-M. (2013). *Konceptualna metafora. Temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Europa.
- Stanojević, M-M. (2020). „Gdje se u gramatici javljaju osjećaji?“, in: Molvarec, L. & Pišković, T. (ed.) *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 48. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: FF Press, pp. 195–215.
- Strohal, R. (1910). „Različni zapisi i čaranja“. *Zbornik za narodni život i običaje*, XV, pp. 120–132.
- Šarić, Lj. (2002). *Kvantifikacija u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Tapkova-Zaimova, V. & Miltenova, A. L. (1984). „The problem of prophecies in Byzantine and Bulgarian literature“. *Balkan studies*, 25, pp. 499–510.
- Znika, M. (2002). *Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

**APPENDIX: TRANSLITERATED TEXT OF A
GLAGOLITIC BOOK OF TWITCHING**

Archive of CASA, *sign. IV d 55*

5r, 6–27

Skazan'e trepet'nika.

Ako ti potrepečet' zauš'e des'no pribitak'
kaže. A livo pos'pih' kaže tême pečal'
kaže zatilak' plač' kaže.

Okolo des'no zlo kaže.

A livo oko m'nogo dobro kaže obrv' desnoga [oka]
zlo kaže. A livoga dobro i veselie kaže
Ako nos' potrepečet' brzo dobro kaže: nozdrv'
des'na biis'tvo kaže. A liva nozdrv' dobra
v'semu i pribitak' kaže. A obi nozdr'vi
zaedno m'nogo dobro v'semu i pribitak' kaže.
ustna des'na suprem' vraždu kaže.
ust'na liva radost' kaže
lice desno plač' kaže lice livo blago-
šas'tie i veselie kaže. brade desna
strana dobro kaže. A liva ne dobro

Zubi sasikaûće razdrušenie gorko kaže.

Obi rameni ranam' obrêt(e)nie kažeta
Miš'ca liva trud na blago kaže i sla-
vu kaže. oba lakta radost' kažeta
Ruka des'na v' miš'ci velikim' nedug'
a ubozim' delo kaže. A zagr'st' bolêzan'
v' mali kaže. A desna zag'rst' ot' v'se-
ga s'hranenie i v'semu dobru kaže.
5v, 1–25

Ruke de[s]nie prst' mali obledenienie kaže
A lihi plač' kaže. Pr'st' veliki m'nogo
dobro vrazi tvoi padut' se. Pr'st'
četrti niko dobro kaže. Palac' imeniû
g(ospo)din' i vladika budeš. livie ruke

Explanation of twitches

If you get a twitch behind your right ear, this means/predicts a gain, and behind the left, a success. The top of the head means worries, and back of the head weeping.

The right eye means misfortune, and the left a great good.

The right eyebrow means misfortune and the left means good and joy. If your nose twitches, it means soon/strong/great good. The right nostril means poverty (scarcity), and the left means good and gain to all. Both nostrils together means good and gain to all.

The right lip means quarrelling with the enemy, and the left lip means joy. The right side of face means weeping, and the left side of face means well-being and joy. The right side of chin means good, and the left not good.

If your teeth grind, this means great/strong/bitter destruction. Both shoulders, means being wounded. The left biceps (upper arm muscle) means fruitful effort and glory. Both elbows mean joy. The right biceps means weakness (sickness) for the wealthy and labor for the poor. And the wrist means a little bit of illness. And the right wrist means protection from everything and good in everything.

The right pinky finger means longing and the odd finger means weeping. The big finger means great good, and your enemies shall fall (die). The fourth finger means some good. The thumb means that you shall be a lord and owner of property.

[livie ruke]

mali prs't' s velikim' mužem' ras'priše-
nie. drugi lihi pečal' kaže.

Srêdni veliki radost kaže.

Četr'ti ne dobro ubitak niki kaže.

Palac' v'z'vraćenie miru kaže.

Sasac' desni v' nikoi ti strani blago
kaže. sasac' livi bolizan' kaže.

Črivo livo po putu šastie kaže.

A des'no radost kaže. uho des'no ako poz'vo-
nit pečal' kaže. uho livo ako poz'vonit

[bla]go ti niko kaže. sluh' des'ni časti

slišaniê kaže. sluh livi blago ka-

že. Rebra desna vsemu dobru kaže.

Rebra liva pečal' bludnac' o če-

ladi radost' kaže. Pleče desno

dobro kaže. Pleče livo pečal' kaže

koleno desno radost' kaže koleno

(ko)leno levo put' kaže. steg'no desno

gda poigra mnozi tomu porabotaût'

stegno livo boliz'ni mnogie bêtet

6r, 1–6

list' livi pribitak' kaže.

list' desni radost' kaže.

Prsti noge des'ne radost' kaže.

A live pribitak' kaže.

On the left hand, the pinky finger means fighting (quarrelling) with many people.

Second odd finger means worrying.

Middle big finger means joy.

Fourth finger means not good, danger/loss.

The thumb means the return of peace.

The right breast predicts fortune in some area. The left breast means illness.

The left gut means travelling and the right means joy. If the right ear rings, it means worries. If the left ear rings, it means some benefit. If the right hearing hums, you will hear honor, and if the left hums, it means benefit. Right ribs mean good in all,

left ribs mean worries for fornicators, and joy to other people. Right shoulder (right part of the shoulder) means good. Left shoulder means worries. Right knee means joy, and the left knee means travelling. When the right thigh twitches, many shall work,

and the left thigh means that many illnesses shall flee.

The left calf means gain

and the right calf means joy.

Right toes mean joy

and the left toes mean danger.

**OPOJMLJIVANJE KOLIČINE U GLAGOLJIČNOM
TREPETNIKU U USPOREDBI S DRUGIM
SLAVENSKIM TEKSTOVIMA TREPETNIKA**

U radu se proučavaju leksički kvantifikatori kojima se modificira količina u tekstovima trepetnika zapisanih glagoljicom i ćirilicom od 15. do 17. stoljeća (hrvatski, dva bosanska, makedonski, moldavski i srpski trepetnik). Razmatra se učestalost iskaza s kvantifikatorima, raščlanjuju se njihova značenjska obilježja te se propituje mogućnost utemeljenja sintagmatskih značenja u pojedinim metonimijskim i metaforičnim odnosima. Istraživanje pokazuje da se značenje neodređenosti koje obilježava apodozu pogodbene rečenice, kao osnovnoga strukturnoga elementa trepetnika, preslikava i na opojmljivanje količine pa je značenje sintagmatskih sveza u kojima dolaze leksički kvantifikatori tipično utemeljeno opojmljivanjem vertikalne orijentacije kao količine te opojmljivanjem apstraktnih entiteta kao omeđenih skupova koji se tipično modificiraju neodređenim i proporcijskim kvantifikatorima. Iz historijske perspektive vidljiva je utemeljenost proučavanih iskaza u metonimijskim i metaforičnim odnosima vezanim za tijelo i prostor, posebno za senzomotoričke domene, ali i varijantno povezivanje s domenama vremena i emocija.

Ključne riječi: *leksički kvantifikator, semantika, konstrukcijska gramatika, glagoljica, ćirilica*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42:811.112.2'371

Sandra LUKŠIĆ (Split)
Filozofski fakultet u Splitu
sluksic@ffst.hr

Marta RADALJ (Split)
radaljmarta@gmail.com

ŽIVOTINJSKO NAZIVLJE KAO LEKSIČKA KOMPONENTA U PSOVKAMA I POGRDNIM IZRAZIMA U HRVATSKOM I NJEMAČKOM JEZIKU: POREDBENA ANALIZA*

Na temelju kontrastivne analize, studija ispituje uporabu životinjskog nazivlja u psovkama i pogrđnim izrazima u svakodnevnom hrvatskom i njemačkom jeziku. Analiza je potkrijepljena razmatranjem ne samo doslovnog i konotativnog značenja izraza, već i njihove moguće kulturne uvjetovanosti, kako bi se utvrdile sličnosti i razlike između pogrđnih izraza koji sadrže životinjsko nazivlje u dvama jezicima. U tu svrhu odabrani su životinjski leksemi iz različitih izvora, uključujući akademska djela i rječnike standardnog i kolokvijalnog hrvatskog, odnosno njemačkog jezika. Kombiniranom kvantitavno-kvalitativnom metodom utvrđen je broj pogrđnih izraza sa životinjskim nazivljem koji je relevantan za kontrastivnu analizu, te su odabrani oni izrazi koji sadrže slične ili identične životinjske lekseme u oba jezika, koji se zatim uspoređuju na temelju značenjskih i kulturološki-uvjetovanih aspekata, tj. sličnosti i razlika u konceptualizaciji fenomena psovanja. Članak daje pregled pojmova „psovanja“ i „psovki“, njihovog utjecaja na društvo, te povijesti uporabe psovki s nazivima životinja na hrvatskom i njemačkom, uzimajući u obzir da su teme psovanja i pogrđnih izraza kao oblika verbalne agresije tek nedavno postale predmetom lingvističkih istraživanja. Trenutno postoji malo studija i znanstvenih izvora na temu „nazivlja životinja u psovkama“, posebno s obzirom na poredbenu lingvističku analizu. Rezultati istraživanja pokazuju da iako hrvatski i njemački jezik sadrže približno

* Članak je nastao u koautorstvu na temelju diplomskog rada Marte Radalj i njezine mentorice, docentice dr. sc. Sandre Lukšić obranjenog u rujnu 2024. godine pod naslovom „Vergleichende Sprachanalyse von Schimpfwörtern mit Tieren in deutscher und kroatischer Sprache“.

jednak broj životinjskih leksema koji se koriste u psovkaama i pogrđnim izrazima, njihova raznolikost je veća u njemačkom nego u hrvatskom jeziku. Utvrđeno je osam najčešće korištenih leksema za životinje kao komponenti u pogrđnim izrazima, od kojih je analizirano šest: „majmun“ (njem. *Affe*), „pas“ (njem. *Hund*), „magarac“ (njem. *Esel*), „zmija“ (njem. *Schlange*), „guska“ (njem. *Gans*) i „svinja“ (njem. *Schwein*). Poredbena analiza otkriva velike sličnosti u konotaciji i motivaciji uporabe pogrđnih izraza s ovim leksemima, kao i određene razlike u njihovoj tvorbenoj strukturi.

Ključne riječi: *psovanje, pogrđni izrazi, životinjsko nazivlje, poredbena analiza*

1. Umjesto uvoda: o definicijama, funkcijama i uzrocima psovanja

U znanstvenim pristupima jeziku, psovke i pogrđni izrazi rijetko su predmet istraživanja, iako je riječ o društvenom i jezičnom fenomenu koji predstavlja neizbježan element jezične komunikacije (Badurina/Palašić, 2019: 97) u svakoj jezičnoj i kulturnoj zajednici, koji je jednako raširen u suvremenoj jezičnoj uporabi kao što je bio i u prošlosti², a u nedostatnoj znanstvenoj literaturi se često različito i nejasno definira. Aman (1975: 153) *psovanje* opisuje kao „čin napadanja uvredljivim, pogrđnim riječima“ i objašnjava da je psovanje posljednja karika u trodijelnom uzročno-posljedičnom lancu koji se ugrubo može podijeliti na uzrok i posljedicu na sljedeći način:

Frustracija (frustrirajući uzrok) → Afekt (stanje uzbuđenja) → Agresija (psovanje, neprijateljstvo)

Sukladno tomu, *psovanje* je agresivan čin koji je jezično neprijateljski nastrojen, obično se javlja u stanju uzbuđenja i motiviran je nekom vrstom ljutnje (ibid.). *Psovanje* se općenito smatra nepristojnim u međuljudskoj komunikaciji, jer često uključuje korištenje vulgarnih i opscenih riječi, napade i uvrede ili kršenje društvenih tabua (usp. Pilch, 2011: 22). *Psovati* na hrvatskom jeziku (od protoslavenskog „p̑sovati“ = „grđiti“, čije je osnovno značenje povezano s riječju „pas“³) znači (i) „govoriti nepristojne riječi“ i (ii) „napadati/grđiti koga/što ostrim riječima“. Psovke se općenito definiraju kao

² Neke psovke imaju drevno podrijetlo, ali su i danas relevantne, dok su druge izgubile značenje, promijenile značenje ili su s vremenom zaboravljene (Louadah, 2020: 4).

³ Izvorno značenje glagola „grđiti“ bilo je oslovljavati nekoga kao psa – dakle, na nedostojanstven način. S vremenom se značenje ovog glagola proširilo i obuhvatilo sve izraze uvreda i zlostavljanja (Gregurović, 2021: 4).

„nepristojne riječi koje se komu upućuju u gnjevu, u kojima se nešto izvrgava ruglu ili koje se upotrebljavaju kao poštapalice u neuglađenu govoru“ (Hrvatski jezični portal)⁴.

U njemačkom jeziku glagol *schimpfen* (hrv. „psovati/proklinjati/grditi“) postoji još od vremena starovisokonjemačkog jezika (njem. *Althochdeutsch*) od 9. do 11. stoljeća, kada se pojavio kao *skimpfen* i značio „zbijati šalu“, „rugati se“ (Louadah, 2020: 6). U srednjovisokonjemačkom (njem. *Mittelhochdeutsch*) od 12. do 15. stoljeća zadržao je isto značenje s prvim naznakama današnjeg značenja i tek je kasnije u novovisokonjemačkom (njem. *Neuhochdeutsch*) razvio dva glavna značenja koja ima u modernom njemačkom jeziku: (1a) „nekontrolirano izraziti svoju ljutnju/nespremnost“, (1b) „ukoriti/izgrditi nekoga“ i (2a) „odnositi se prema kome na pogrdan, uvredljiv način“, odnosno (2b) „neprimjereno, sarkastično i podrugljivo opisivati/nazivati sebe ili drugoga“ (npr. *Und Sie schimpfen sich Fachmann!*)⁵. Dakle, glagol *schimpfen* danas ima drugačije značenje, jer se više ne shvaća kao šala ili zabava, već kao izraz ljutnje, bijesa i mržnje. Miodek (2014: 206) smatra da svaka agresivno korištena riječ može funkcionirati kao psovka (njem. *Schimpfwort*), ali da su važne i druge popratne okolnosti poput tona glasa, izraza lica i gestikulacije, te da takva riječ, ovisno o mjestu i vremenu uporabe, može imati potpuno različite konotacije⁶.

Ova se definicija psovke u njemačkom jeziku podudara s nešto starijom definicijom u hrvatskom jeziku, prema kojoj se intenzitet psovke pojačava ili smanjuje melodijom rečenice, naglaskom pojedinih rečenica i uporabom modalnih riječi (v. Mikić i sur., 1999: 33). Na taj način možemo razlikovati i prepoznati situacije u kojima se psovke koriste, npr. napad prepoznamo po ushićenju i radosti zbog prijetnje. U nekim slučajevima, psovka se sastoji od izgovaranja samo jedne ili dvije riječi (npr. *du Hund!*), što ima manje snažan učinak nego kada se kombinira s drugim pogrđnim riječima⁷. Pri tome onaj koji psuje koristi pogrđnu riječ kako bi izrazio negativnu emociju ili osjećaj, poput nezadovoljstva, ogorčenosti, ljutnje, uzrujanosti, razdražljivosti ili mržnje i to obično u duljim iskazima ili u tekstovima čiji je sadržaj dodatno

⁴ https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d11kXxM%3D (Pristup: 1. 8. 2025).

⁵ Hrv. „A Vi/ti sebe nazivate/nazivaš stručnjakom!“ <https://www.duden.de/rechtschreibung/schimpfen> (Pristup: 2. 8. 2025).

⁶ „Als Schimpfwort kann generell jedes aggressiv verwendete Wort fungieren, wobei es vor allem auch auf die weiteren Begleitumstände wie Tonfall, Mimik und Gestik ankommt. [...] Je nach Ort und Zeit der Verwendung kann ein als Schimpfwort gebrauchtes Wort völlig andere Konnotationen besitzen“.

⁷ Učinkovitost psovke određuje i kontekst. Učinak se također može oslabiti ili pojačati upotrebom pridjeva, izraza, i uvodnih rečenica, npr. *Du grober Lämmel!* (hrv. „Ti bezobrazna huljo!“) vs. *Du Lämmel!* (hrv. „Ti huljo/nitkove!“).

naglašen izrazima lica i gestama. Psovke mogu – namjerno ili nenamjerno – uvrijediti, isprovocirati ili poniziti osobu i mogu nadilaziti prijekor i kritiku (usp. Louadah, 2020: 9). Međutim, psovanje ne mora nužno biti agresivna reakcija, smatra autor, već može služiti demonstriranju snage i nadmoći ili ponižavanju osobe. U takvim situacijama, psovanje prvenstveno služi omalovažavanju druge osobe, a manje je izraz određenog stanja uzbuđenja ili emocionalnog naboja.

Ljung (2011: 4)⁸ smatra da su psovke samo oni govorni činovi koji sadrže tabuizirane riječi i izraze koji se koriste figurativno, čime ih razlikuje od vulgarizama⁹. Psovke su svakako podvrsta vulgarnosti, a vulgarnost je društveni konstrukt određen kršenjem komunikacijskih obrazaca uljudnosti (Badurina/Palašić, 2019: 97) putem riječi i izraza koji označavaju neku opasnu, neugodnu ili šokantnu pojavu (Bagić, 2012: 119), tj. vulgarizama. Vulgarizmi se mogu definirati kao riječi koje potječu iz područja nekog društvenog tabua (Badurina/Palašić, 2019: 98), tj. kao (i) „nepristojni izrazi u govoru i jeziku; kletva“ ili (ii) „iskrivljeni oblici riječi“¹⁰. Tabuizirane riječi i izrazi su oni elementi jezičnog sustava koji čine jezgru većine psovki ili pogrdnih izraza, a odnose se na određene tabu teme, čija je uporaba zabranjena ili neprimjerena u pristojnoj i/ili društveno prihvatljivoj komunikaciji u određenoj jezičnoj zajednici¹¹, pa se psovanje može smatrati oblikom tabuiziranog jezika.

Iz navedenog proizlazi da psovanje ovisi, između ostalog, o društvenim uvjetima te da psihološki motivi za psovanje mogu dolaziti iz različitih izvora, uključujući ritualne zabrane ili tabue (smrt, poroci, spolnost, teške bolesti), odgojne prakse, društvene nagrade i kazne, seksualnost, intimnost i emocionalne potrebe (usp. Jay, 2010: 88)¹². Slijedom toga, postoji nekoliko „oblika“ psovanja (usp. Barišić, 2019: 23)¹³, koje antropolog Montagu (1973: 140) sažima u pet funkcionalnih kategorija koje su prvenstveno relevantne u engleskom jeziku, ali čija se klasifikacija, po našem mišljenju, može primijeniti i na druge jezike, uključujući hrvatski i njemački jezik.

Brojne su teme koje se pojavljuju u psovkaama, kao što su: bolesti, muškost, imena životinja, religijska sfera, prostitucija, preljub, organi, genitalije

⁸ V. Badurina/Palašić (2019: 98).

⁹ Badurina/Pranjeković (2016: 229) navode da vulgarizmi ne moraju biti psovke, odnosno da psovke ne moraju sadržavati vulgarne riječi.

¹⁰ <https://jezikoslovac.com/word/8s4b> (Pristup: 1. 8. 2025).

¹¹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/tabu> (Pristup: 1. 8. 2025).

¹² „The psychological motives for cursing come from a variety of sources: language acquisition, personality traits, child-rearing practices, social rewards and punishments, human sexuality and intimacy, and emotional needs.“

¹³ Prema nazivu djela Ashleja Montagua „The classification of the **Forms of Swearing**“ (1973).

itd. Prema Montagu (1973: 30) ovi i drugi motivi psovki podijeljeni su u pet kategorija, od kojih je za potrebe ovog rada relevantna treća kategorija (riječi povezane s prirodom, kojoj pripada životinjski svijet):

- Riječi povezane s kršćanstvom
- Imena predaka, heroja, kraljeva ili autoriteta općenito
- Riječi povezane s prirodom, prirodnim silama i pojavama
- Opscene, vulgarne riječi (koje društvo smatra takvima)
- Riječi koje same po sebi imaju pozitivno značenje, ali negativno značenje dobivaju samo u kontekstu

Montaguova podjela prva je sustavna klasifikacija fenomena psovanja koja je relevantna i za lingvistiku, unatoč činjenici da prvenstveno kao antropolog proučava izvanjezične učinke psovki. Naime, zbog lingvističke utemeljenosti psovanja, Montagu je bio prisiljen primijeniti djelomično lingvistički pristup fenomenu (Barišić 2019: 22). Ta nas činjenica dovodi do samog korijena problema u proučavanju psovki i bavljenju tim fenomenom – do pitanja perspektive u metodologiji poredbene analize, koja se zasigurno ne može oslanjati samo na lingvističke argumente, već mora uključivati i izvanjezične aspekte, te mora biti interdisciplinarne prirode, o čemu će biti više riječi u poglavlju posvećenom metodologiji rada.

2. Kratak povijesni pregled psovanja

Povijest psovki i kletvi stara je koliko i sam ljudski jezik. Vjerojatno je da stvarno podrijetlo sposobnosti govora leži u atavističkoj ljudskoj potrebi da pronade načine izražavanja osjećaja poput straha, ljutnje, razočaranja, radosti, zadovoljstva ili iznenađenja, izvan urođenih, manje-više genetski kontroliranih gesti, izraza lica i zvukova koji bi kasnije postali semantički jasni uzvici. Čim su se ti prvobitni zvukovi razvili u stvarne konvencionalne prvobitne uzvike, a iz tih prvobitnih uzvika u stvarne, nedvosmislene koncepte ili izjave poput „bojim se“, „žedan sam“, „ljut sam“ ili „gubi se“, može se pretpostaviti da su uvrede, psovke i kletve također počele igrati ulogu u novootkrivenoj verbalnosti. U svakom slučaju, nikada nije otkrivena i opisana nijedna ljudska skupina, ma koliko mala, izolirana, netaknuta i kulturno nekontaminirana bila, u kojoj bi se isključila uporaba uvreda i psovki. Prvi oblici psovki (kletvi) pojavljuju se u hijeroglifima i na takozvanim „pločama prokletstva“. Te su ploče bili tekstovi upućeni bogovima i demonima, u kojima se od raznih mitoloških bića tražilo da kazne i naude omraženoj osobi. Čini se da su psovke, kletve i psovanje univerzalne značajke ljudskog ponašanja. Prije otprilike 3000 godina, jedna indijska pjesma nazivala je neotesanu osobu „psom“, a prema

Evangelju po Mateju, Isus je navodno vrijeđao licemjerne pisare nazivajući ih „leglom otrovnih zmija“¹⁴.

Podrijetlo usmenog psovanja povezano je s mitološkim, folklornim i povijesnim slojevima određenog jezika (Gregurović, 2021: 4). Povijest psovki istraživao je Gavran u svom djelu „Bludne psovke“ (1962) u kojem pruža uvid u povijest južnoslavenskog psovanja od srednjeg vijeka do danas. Autor tvrdi da je psovanje izvorno nastalo iz kletve, te da je kletva prirodna spona koja je dovela do modernog standardnog oblika psovanja (Gregurović, 2021: 4). Montagu (1973: 35) također tvrdi da je kletva jedan od najstarijih oblika psovanja koje možemo pratiti. Riječi koje su se povezivale s višim silama često su bile tabu, kao što se može vidjeti, primjerice, u staroslavenskim tekstovima. U srednjem vijeku, pod kršćanskim utjecajem, vjerski tabui zauzeli su središnje mjesto, a pojavilo se i stvarno proklinjanje ili psovanje općenito: bogohuljenje i kletve protiv svetaca, protiv Crkve, protiv dostojanstvenika, protiv Pape, svećenstva, vraga, protiv neba i pakla smatrane su ozbiljnim prijestupima i stoga su izazivale snažne emocionalne reakcije. Budući da je uporaba tabuiziranih riječi i izraza (kletvi) bila zabranjena, postajale su sve tajanstvenije i nepoznatije govornicima, pa su se, prema izreci *Omne ignotum pro obsceno* („Sve nepoznato čini se opsceno“) koristile uz već uobičajene izraze verbalne agresije i razvile se u psovke (Montagu, 1973: 90). U 20. stoljeću kršenje tabua postalo je uobičajeno, osobito u 1960-ima i 1970-ima, kada su se jezični tabui sve više kršili. Feminizam, seksualna revolucija i pop kultura doveli su do toga da su mnoge nekadašnje psovke izgubile svoju eksplozivnu moć, dok su druge – posebice one povezane s rasizmom, homofobijom ili diskriminacijom – dobile novu eksplozivnost. U današnjem svijetu psovke igraju ambivalentnu ulogu. S jedne strane, češće su nego ikad prije, ali s druge strane, kritički se preispituju. Izrazi koji su se nekada koristili bez oklijevanja sada se smatraju diskriminirajućima ili uvredljivima – na primjer, u odnosu na teme poput spola, etničke pripadnosti ili invaliditeta. Istodobno su se pojavili novi „kreativni“ oblici psovanja – često upitno humoristični ili ironični, dok klasične psovke poprimaju nove oblike kroz emojije, memeove ili sleng. Zbog svega navedenog se riječi *Fluchwort* (hrv. „kletva“) i *Schimpfwort* (hrv. „psovka“) u ovom radu ne koriste kao sinonimi, kao što se navodi u nekim rječnicima, npr. u digitalnom rječniku njemačkog jezika (njem. *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*) u kojem je *Fluchwort* sinonim za *Schimpfwort*¹⁵.

¹⁴ <https://tuccillo.ch/kleine-geschichte-des-schimpfen-und-fluchens/> (Pristup: 4. 8. 2025).

¹⁵ Bedeutungsverwandte Ausdrücke Fluchwort Ordinärwort Schimpfwort beleidigender Ausdruck <https://www.dwds.de/wb/Schimpfwort> (Pristup: 10. 5. 2024).

Pojava psovki u hrvatskom jeziku dokumentirana je još u 16. stoljeću u djelima poznatih hrvatskih književnika Marina Držića i Nikole Nalješkovića. Gavran (1962) navodi da su se prve opscene riječi koristile u njihovim komedijama: „Dera t’ pas mater!“ („Jeba t’ pas mater!“). Važno je spomenuti i zbirku pjesama Janka Polića Kamova „Psovka“ (njem. *Schimpfwort*) iz 1907. godine, budući da je „Psovka“ „govorni – a zatim i pjesnički – čin buntovnog stava, duševnog stanja i kritičkog doživljaja pjesnika“ (Rogić-Musa, 2010: 12).

Povijest psovanja u Njemačkoj duga je i složena, oblikovana društvenim promjenama i kulturnim razvojem. Psovke i uvrede mogu se pronaći u raznim povijesnim tekstovima u Njemačkoj, od srednjovjekovnih spisa do modernih medija. Uporaba psovki mijenjala se tijekom vremena, ali i dalje odražava tabu teme i društvene norme. Od prvih pisanih dokaza oko 800. godine poslije Krista do danas, u njemačkoj književnosti postoje mnoge psovke koje se iz kulturnih i društvenih razloga osobito često pojavljuju u književnostima kasnog srednjeg vijeka, reformacije, pokreta u njemačkoj književnosti *Sturm und Drang*, realizma, naturalizma i sadašnjosti (usp. Aman, 1975: 159).

3. Životinjsko nazivlje u psovka i njihova struktura

Kao što je prethodno spomenuto, psovke se koriste u vezi s najrazličitijim temama. Jedna od njih su životinje, koje se često pojavljuju u psovka ne samo u hrvatskom i njemačkom jeziku, već i u drugim jezicima diljem svijeta. Prema Cohnu (1910: 26), psovke koje se odnose na životinje datiraju iz najranijih vremena čovječanstva i zajedničke su svima: „Nijemac – iako ne jedini – voli davati ljudima životinjska imena, ali obično samo da bi opisao nepovoljne karakteristike svojih bližnjih“. Leach (1972: 38), britanski antropolog, smatra da su psovke koje se odnose na životinje izrazi koji izjednačavaju ljudska bića sa životinjama i navodi da kada se ime životinje koristi kao uvreda, to ukazuje na to da joj se pripisuje određena moć te da je ta kategorija životinja u nekom smislu tabu, tj. sveta.

Psovke i pogrdni izrazi koji sadrže životinjsko nazivlje stoga imaju metaforički karakter, a njihova zajednička karakteristika je kombinacija izvornog (doslovnog) i figurativnog značenja. To znači da se životinjsko nazivlje i epiteti u pogrđnim izrazima i psovka ne odnose na određene životinje, već na karakteristike koje im se općenito pripisuju, a time i na ljude koji su definirani tim karakteristikama (Winkler, 1994; Louadah, 2020: 5). Životinje su stoga posebno prikladne kao izvor identifikacije ljudi sa životinjama i njihovog vrijeđanja ako pokazuju određene životinjske karakteristike ili se ponašaju na određeni način karakterističan za životinje. Čak ni osobna imena kao jezični izrazi koja se odnose na specifične aspekte životinjskog svijeta (npr. hrabrost

ili plahost u imenima *Vuk, Lav, Lana*) i prenose se na ljude nisu pošteđena utjecaja životinjskog svijeta. To je motivirano raznolikim odnosima između ljudi i životinja, koji se odražavaju u sljedećim aspektima (Szczęk, 2018: 175):

- ljudi uzgajaju i pripitomljavaju životinje
- ljudi drže životinje kao kućne ljubimce
- ljudi žive od životinja, od njihovog rada i svega što im životinje pružaju
- ljudi love životinje

Slijedom navedenog Aman (1975: 183) tvrdi da se psovke uglavnom koriste figurativno u kombinaciji sa metaforama životinja čije se karakteristike općenito prepoznaju kao negativne. To uključuje domaće životinje poput ovaca, volova i krava, ali i poznatije egzotične životinje kao što su deve i nosorozi ili neželjene životinje poput štakora i stidnih ušiju.

Budući da je fokus ovog rada na poredbenoj analizi psovki i pogrdnih izraza koji sadrže životinjsko nazivlje u hrvatskom i njemačkom jeziku, glavni je zadatak analizirati kategorije tih izraza kao i njihovu strukturu, pod kojom razumijevamo jezičnu krutost ili fleksibilnost izraza (usp. Perić, 2018: 86). Prema svojoj strukturi mogu se razlikovati tri vrste psovki povezanih sa životinjama (Szczęk, 2018: 177):

- 1) Jednostavne psovke koje se odnose na životinje, kao što su *Esel* (hrv. „magarac“), *Schwein* (hrv. „svinja“) i *Kuh* („krava“).
- 2) Životinjske psovke s pridjevima, npr. „stara sova“ (njem. *alte Eule*), „glupi pas“ (njem. *blöder Hund*) itd.
- 3) „Novo“ generičko nazivlje životinja kao osobna uvreda, npr. u njemačkom jeziku složenice poput *Sauhund* (hrv. „kopile“) ili *Brüllaffe* (hrv. „galamdžija“).

Zbog drugačije prirode hrvatskog jezika u usporedbi s njemačkim, psovke u obliku složenica su rijetke ili upće ne postoje¹⁶. Međutim, i njemački i hrvatski jezik imaju različite sufikse koji mijenjaju značenje i intenzitet riječi, što se odnosi i na psovke. Primjeri u hrvatskom su sufiksi poput „-etina“, koji naglašavaju negativnu konotaciju, tj. pogrdno značenje za žene, npr. „kravetina“, „gusketina“ itd., i pojačavaju učinak psovke (usp. Odorčić, 2015: 23). U njemačkom jeziku, na primjer, postoje različiti afiksi koji sadrže životinjsko nazivlje, npr. *-schwein*, *-bock*, *-sau/sau-* (*Hurenbock*, *Markenschwein*, *Wildsau*, *sauteur*¹⁷). Uz sufikse, tj. afikse, Mikić i sur. (1999: 146) navode i

¹⁶ „Općenito se može reći da složenice u hrvatskom jeziku nisu tako zrele i plodne metoda kao u njemačkom jeziku“ (Mikić i sur., 1999: 128).

¹⁷ Hrv. „bludnik“, „uglavnom površna osoba koja nosi samo (skupu) odjeću poznatih marki“, „divljak“, „bezobrazno skupo“.

jezične strukture psovki kao distinktivnu značajku koja omogućuje njihovo razlikovanje u hrvatskom i njemačkom jeziku. Autori razlikuju tri osnovne skupine psovki prema njihovoj strukturi: prva skupina uključuje „strukture bez glagola“, tj. one strukture u kojima se imenice i pridjevi koriste kao glavne riječi. Druga skupina uključuje „strukture s glagolima“, ali i druge vrste riječi, dok treću skupinu čine strukture koje se pojavljuju u obliku fraza, poslovice i sličnih jezičnih struktura. Uz ove strukture, autori navode i mnoge podstrukture, no za potrebe ovog rada autorice se usredotočuju na prvu skupinu struktura, koja sadrži nominalne elemente, tj. imenice. Struktura psovki u obliku poslovice i idioma uglavnom je dobro istraжена, pa je već niz godina dostupan „Rječnik hrvatskih animalističkih fraza“ (2017) autora Vidović Bolt i suradnika, dok u njemačkom jeziku postoje mnogi znanstveni radovi na temu frazeologizama s nazivima životinja.

4. Metodologija i osnovna hipoteza

Poredbena analiza psovki, tj. pogrdnih izraza koji sadrže životinjsko nazivlje u hrvatskom i njemačkom jeziku provodi se kombiniranom kvantitativno-kvalitativnom metodom¹⁸. Kvantitativna metoda analize odnosi se na utvrđivanje broja psovki koje sadrže nazive životinja kao leksičku komponentu u hrvatskom i njemačkom jeziku. Za taj dio analize korišteni su sljedeći rječnici: *Dudens Deutsches Universal Wörterbuch* (1989), *Veliki rječnik hrvatskog jezika* (Anić, 2006), *Das große Schimpfwörterbuch* (Pfeiffer, 1999) i *Rječnik hrvatskog žargona* (Sabljak, 2001). Navedeni rječnici poslužili su nam kao izvori za sastavljanje korpusa iz kojeg smo izdvojili lekseme za životinje u psovkaма u hrvatskom i njemačkom jeziku kako bismo ih usporedili, tj. utvrdili moguću razliku u broju psovki koje sadrže lekseme za životinje kao sastavnicu psovki u oba jezika. Na temelju kvantitativne metode utvrđen je broj leksema kao i koje su životinje zastupljene u psovkaма samo u hrvatskom jeziku, ali ne i u njemačkom i obratno. Ova metoda, u kombinaciji s kvalitativnom metodom, omogućuje usporedbu pogrdnih izraza, tj. psovki koje sadrže nazive životinja u hrvatskom i njemačkom jeziku na semantičko-pragmatičkoj razini analize, te se uz njezinu pomoć ispituju i uspoređuju semantički (konotacijski) i potencijalni kulturološki aspekti odabranih izraza, kao i motivacija njihove uporabe u hrvatskom i njemačkom jeziku. Za potre-

¹⁸ Schmied (1993) smatra da je kvalitativna metoda često prethodnica kvantitativnoj analizi – prije nego što klasificiramo i izbrojimo jezični/-e fenomen/-e, moramo identificirati klasifikacijske strategije. Cilj kvalitativne analize je složen i detaljan opis, koji omogućuje uočavanje finih razlika, dok se kod kvantitativne analize radi o klasifikaciji i brojanju značajki te konstrukciji statističkih modela u pokušaju objašnjenja onoga što je uočeno.

be analize različitih konotacija psovki u oba jezika primjenjuje se semantika značajki ili obilježja (njem. *Merkmalssemantik*), poznata i kao komponentna analiza ili semanaliza, koja opisuje značenje pogrdnih izraza na temelju njihovih sastavnih značajki (komponenti). U tu svrhu odabrane su karakteristike ili svojstva koja najbolje opisuju svaku životinju. Za usporedbu psovki za koje bi analiza mogla biti uspješna, odabrane su životinjske psovke koje imaju ekvivalente u hrvatskom i njemačkom jeziku i češće se koriste (ili imaju više varijanti): „majmun“ (njem. *Affe*), „pas“ (njem. *Hund*), „magarac“ (njem. *Esel*), „zmija“ (njem. *Schlange*), „guska“ (njem. *Gans*), „svinja“ (njem. *Schwein*), „kokoš“ (njem. *Huhn*) i „konj“ (njem. *Pferd*). Za obje metode korišteni su isti rječnici, a uz navedene rječnike, konzultirani su i relevantni znanstveni radovi kako bi se dobila što vjerodostojnija slika o razlikama i sličnostima psovki s nazivima životinja kao leksičkom komponentom u hrvatskom i njemačkom jeziku.

Cilj poredbene analize je utvrditi sličnosti i razlike između psovki s nazivima životinja u hrvatskom i njemačkom jeziku, s obzirom na doslovno i konotativno značenje, kao i potencijalne kulturološki uvjetovane razlike između njih. Ciljevi ovog rada vode do tri osnovna istraživačka pitanja, a to su:

1. Koje su sličnosti između životinjskih psovki u hrvatskom i njemačkom jeziku i na čemu se temelje?
2. Koje su razlike između životinjskih psovki u hrvatskom i njemačkom jeziku?
3. Postoje li razlike u motivaciji uporabe životinjskih psovki u hrvatskom i njemačkom jeziku i na čemu se temelje?

Budući da je, s jedne strane, hrvatski jezik (kao i drugi južnoslavenski jezici, npr. bošnjački i srpski jezik) često stereotipno poznat kao jezik čiji govornici vole koristiti psovke u svakodnevnoj uporabi, postavlja se pitanje njihove raznolikosti kada je riječ o pogrdnim izrazima s nazivima životinja. S druge strane, i njemački jezik je poznat kao jezik s bogatom i širokom lepezom pogrdnih izraza i psovki. Njegovi govornici, daleko brojniji od govornika hrvatskog, psuju u prosjeku 9,5 puta dnevno¹⁹, pri čemu mlađa populacija (16–24 godine) psuje u prosjeku dvostruko više od starije populacije (55+). Iz svih ovih razmatranja može se izvesti osnovna hipoteza rada, a to je da njemački jezik pokazuje veću raznolikost psovki koje sadrže nazive životinja nego hrvatski jezik.

¹⁹ <https://preply.com/de/blog/schimpfgewohnheiten-deutschland/> (Pristup: 5. 8. 2025).

5. Poredbena analiza

5.1. Kvantitativna metoda analize

Kao što je prethodno navedeno, ova poredbena analiza koristi kvantitativnu metodu za usporedbu psovki koje sadrže nazive životinja u njemačkom i hrvatskom jeziku te za utvrđivanje njihove raznolikosti. Metoda uključuje identificiranje i klasificiranje onih leksema koji se odnose na životinje i imaju pogrdno značenje u izrazima koji su prethodno identificirani kao psovke. Za sastavljanje korpusa korištena su četiri jednojezična rječnika iz hrvatskog i njemačkog jezika (v. str. 9), kao i tri istraživačka rada koja se bave (poredbenom) analizom psovki u jeziku i jedna autorska knjiga, kako bi analiza bila što preciznija, uključujući: *Psovka u hrvatskome i češkome jeziku* (Pilch, 2011), *Zum Beleidigungspotential der von Tiernamen abgeleiteten Personenbezeichnungen im Deutschen* (Szczęk, 2018), *Schimpfwörter gebildet aus deutschen Tiernamen* (Zehan, 2011) i *Psovka u hrvatskome i njemačkome jeziku* (Mikić i sur., 1999). Nakon sastavljanja korpusa koji sadrži određeni broj pogrdnih izraza/psovki sa nazivima za životinje u oba jezika, provodi se njihova usporedba na temelju semantičkih ekvivalenata korištenjem dvojezičnog online rječnika *Langenscheidt*²⁰. Rezultati usporedbe pokazuju da su neke psovke/pogrdni izraz prisutni u oba jezika, ali i da je određeni broj psovki/pogrdnih izraza prisutan samo u jednom od dva jezika.

5.2. Rezultati kvantitativne analize

U hrvatskom jeziku postoji brojne psovke koje sadrže nazive životinja. Na temelju gore navedenih izvora pronađeni su sljedeći leksemi koji se odnose na životinje:

ameba, bedevija, beštija, bik, bivol, buba, buha, bumbar, cipal, crna udovica, crv, čavka, čegrtaša, čigra, čimavica, ćuk, ćuran, deva, dinosaur, galeb, glavonožac, glista, glodavac, gmaz, gmizavac, gnjida, gnjurac, gorila, govedo, guda, guja, gusan, guska, gušter, hijena, insekt, jarac, jazavac, jegulja, jež, junac, klokan, kljuse, kobac, kobila, kokoš, konj, kopitar, kornjača, kos, koza, krastača, krmača, krava, krmak, krokodil, krpelj, krtica, kučka, kuja, kukavica, kurjak, kvočka, lešinar, lija, lisac, liska, mačak, mačor, magarac, majmun, mamut, mazga, meduza, medvjed, miš, morž, mrav, mula, naočarka, obad, osa, otrovnica, ovan, ovca, pacov, papagaj, papiga, pas, pastuh, patak, patka, picajzla, pijavica, prasac, priljepak, pudla, puran, riba, skakavac, slon, smuk, stjenica, stoka, stršljen, strvinar, svinja, svraka, šakal, šišmiš, škorpija, štakor,

²⁰ <https://en.langenscheidt.com/german-croatian/> (Pristup: 11. 5. 2024).

tarantula, telac, tele, termit, tovar, trakavica, trut, tuka, tukac, tuljan, tvor, uš, vol, vrana, zec, zmija, zvečarka, zvijer, zvjerka, žaba, ždrijebac, žirafa, živina, životinja, žohar.

U njemačkom jeziku također postoje brojne psovke sa životinjskim nazivljem, a među leksemima koji se nalaze u izvorima su:

Aal, Aasgeier, Affe, Ameise, Amsel, Antilope, Assel, Bär, Bestie, Blutegel, Brillenschlange, Büffel, Bulle, Chamäleon, Dachs, Dachshund, Dinosaurier, Distelfink, Drache, Ekel, Elefant, Elster, Ente, Esel, Eule, Fasan, Federvieh, Ferkel, Fink, Floh, Frosch, Fuchs, Gans, Gänserich, Gaul, Geier, Gelbschnabel, Giftschlange, Giraffe, Gockel, Gorilla, Grasmücke, Grünspecht, Hahn, Hai, Hammel, Hase, Hecht, Hendl, Hengst, Hering, Hirsch, Hirschkäfer, Holzwurm, Huhn Hund, Hündin, Hyäne, Insekt, Kakerlake, Kalb, Kamel, Kanarienvogel, Kapau, Katze, Kaulquappe, Kauz, Kiebitz, Klapperschlange, Klepper, Kopffüßer, Köter, Krähe, Kriecher, Kriechtief, Krokodil, Kröte, Kuckuck, Kuh, Laus, Leichenhuhn, Lerche, Luchs, Mähre, Maulesel, Maultier, Maus, Meerkatze, Molch, Mops, Motte, Natter, Nilpferd, Nisse, Ochse, Paradiesvogel, Pavian, Pfau, Pferd, Pinguin, Pudel, Qualle, Raben-Krähe, Ratte, Raubtier, Raupe, Regenwurm, Rentier, Rhinoceros, Rindvieh, Rüde, Salamander, Sau, Saukerl, Schabe, Schaf, Schimpanse, Schildkröte, Schlange, Schleich, Schnecke, Schwalbe, Schwein, Spatz, Specht, Spottdrossel, Stichling, Steineule, Stieglitz, Stier, Stinktief, Tarantel, Tier, Tintenfisch, Totenvogel, Trampeltief, Uhu, Unke, Vielfraß, Viper, Wachtel, Walross, Wanze, Werwolf, Wiederkäuer, Wildschwein, Wolf, Wurm, Zecke, Ziege, Ziegenbock, Zikade, Zugvogel.

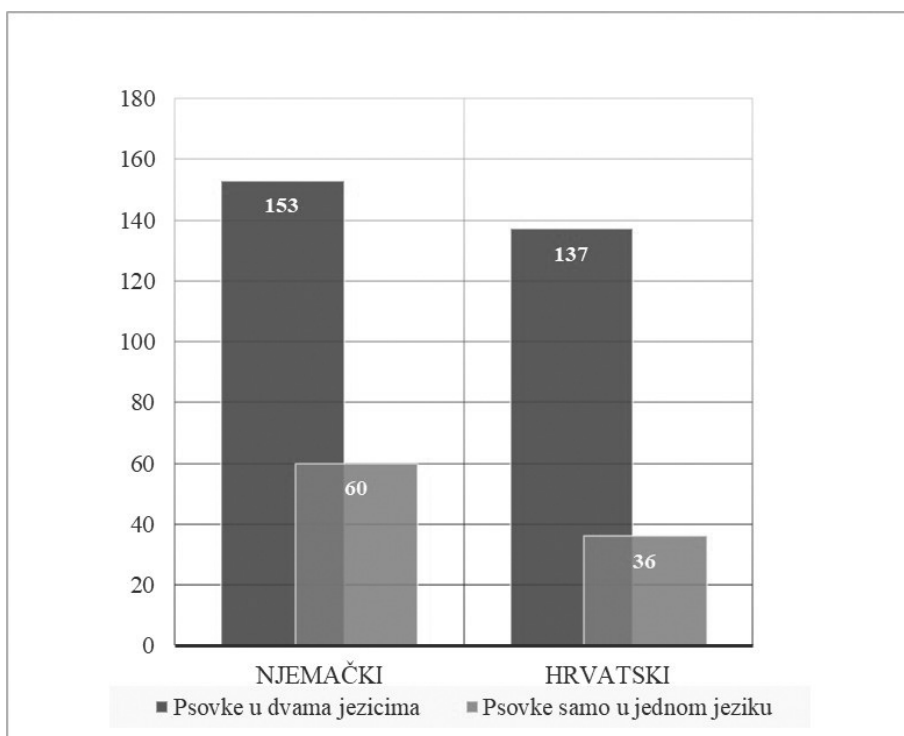
Tablica 1. (vidi prilog) prikazuje lekseme koji imaju semantičke varijante u oba jezika; u nekim primjerima, pojedine životinje se nazivaju različitim leksemima i stoga se navode kao jedna te ista životinja, npr. u hrvatskom jeziku postoji nekoliko leksema za „pastuha“, baš kao i u njemačkom jeziku gdje se ista životinja može nazivati različitim leksemima, poput leksema *Sc-habe* i *Kakerlake* koji se odnose na „žohara“.

Iako postoje brojne psovke s nazivima za životinje koje imaju ekvivalente u oba jezika, postoji i niz leksema koji se pojavljuju kao komponenta psovki samo u jednom jeziku. Tablica 2. (vidi prilog) prikazuje životinjske lekseme koji se pojavljuju samo u hrvatskom jeziku. Jednako tako postoji niz leksema koji se javljaju kao komponenta psovki samo u njemačkom jeziku, a prikazani su u Tablici 3. (vidi prilog).

Rezultati kvantitativne analize pokazuju da u oba jezika postoji značajan broj leksema koji se odnose na životinje i pojavljuju kao sastavne značajke ili komponente u pogrđnim izrazima u hrvatskom i njemačkom jeziku. Na temelju korpusa u hrvatskom jeziku identificirano je 137 psovki koje sadrže

životinjsko nazivlje, dok je u njemačkom jeziku broj psovki nešto veći – 153. Također je utvrđeno da se leksemi za neke životinje koriste u psovka u oba jezika, a neki samo u jednom jeziku. Razliku između psovki koje sadrže životinjsko nazivlje u hrvatskom i njemačkom jeziku ilustriraju leksemi koji se pojavljuju kao komponente samo u jednom jeziku: u hrvatskom jeziku takvih je leksema (psovki) 36, a u njemačkom 60. Na sljedećem grafikonu prikazana je usporedba prikupljenih podataka o psovka u hrvatskom i njemačkom jeziku:

Slika 1: Usporedba broja psovki s leksemima životinja u njemačkom i hrvatskom jeziku

Leksemi koji se ne koriste u jednom jeziku, ali se pojavljuju u drugom jeziku obično su specifični, npr. leksem *Tier* (hrv. „životinja“) javlja se kao leksička komponenta u psovka u njemačkom jeziku, kao i njegov hiponim *Kriechtief* (hrv. „gmaz“). Međutim, u njemačkom jeziku se „kameleon“ koristi isključivo kao hiponim leksema *Kriechtief*. Slično tomu, naziv za kukca koristi se kao komponenta u pogrdom izrazu u oba jezika, ali njegov hipo-

nim (npr. „osa“, njem. *Wespe*) koristi se kao komponenta samo u psovci na hrvatskom jeziku. Kvantitativna analiza pruža pregled spektra životinjskog nazivlja i njihove zastupljenosti u psovka dvaju jezika. Međutim, budući da pogrdni izrazi i psovke imaju svoje oblike i strukture, detaljan opis njihove veće ili manje zastupljenosti u korpusu pojedinog jezika nije moguć bez kvalitativne analize. Kvantitativna analiza stoga može samo utvrditi koliko se životinjskih leksema zapravo pojavljuje u psovka, na temelju čega možemo zaključiti da u njemačkom jeziku postoji veća raznolikost životinjskih leksema kao sastavnica psovki.

5.3. Kvalitativna analiza

Kvalitativna analiza psovki/pogrdnih izraza s nazivima životinja omogućuje dublju analizu i složeniju usporedbu, koja rasvjetljava preklapanja (sličnosti) i razlike između psovki u njemačkom i hrvatskom jeziku na temelju konotacija, motivacije, strukture uvreda, rodničkih aspekata pogrdnih izraza sa životinjskim nazivljem, kao i naših zabluda o životinjama. U ovom dijelu analize uspoređuje se šest od osam najčešće korištenih životinjskih leksema s obzirom na navedene aspekte u pogrdnim izrazima/psovka u hrvatskom i njemačkom jeziku, među kojima su: (1) „majmun“ (njem. *Affe*), (2) „pas“ (njem. *Hund*), (3) „magarac“ (njem. *Esel*), (4) „zmija“ (njem. *Schlange*), (5) „guska“ (njem. *Gans*), (6) „svinja“ (njem. *Schwein*), (7) „kokoš“ (njem. *Huhn*) i (8) „konj“ (njem. *Pferd*). Što se tiče sličnosti između hrvatskog i njemačkog jezika u pogledu strukture psovki, može se zaključiti da ih nema mnogo, budući da njemački jezik često koristi složenice, a ekvivalenti hrvatskih psovki često sadrže pridjeve i jednostavne imenice. Primjer za to je složena imenica u njemačkom jeziku *Schlangenbrut*, čiji je hrvatski ekvivalent izraz „zmijsko leglo“. Dakle, uporaba psovki sa životinjskim nazivljem u pridjevskom obliku daleko je češća u hrvatskom nego u njemačkom jeziku, dok se u njemačkom češće koriste složenice, koje su u hrvatskom rijetke.

Međutim, suštinski različita struktura psovki u hrvatskom i njemačkom jeziku ne znači nužno da su i same konotacije psovki različite. Za gotovo sve psovke koje sadrže nazive životinja postoji konotacijska poveznica između hrvatskog i njemačkog jezika (barem što se tiče analiziranih životinjskih leksema). Za neke životinje konotacija je čak i identična, na primjer u slučaju leksema „magarac“ (njem. *Esel*): u oba jezika ovaj leksem označava „glupu ili tvrdoglavu osobu“. Primjer u kojem nema mnogo sličnosti između hrvatskog i njemačkog jezika jest pogrdni izraz čija je leksička komponenta imenica „konj“ (njem. *Pferd*). Konotaciju između psovki može odrediti i asimetrija među spolovima kojima je psovka upućena. Većina pogrdnih izraza pripisuje

se određenom spolu, pa su leksemi poput „kokoš“, „guska“ i „zmija“ u tim izrazima u oba jezika uglavnom upućeni ženskom spolu u pogrđnom smislu. Psovke koje sadrže leksičku komponentu „pas“ (njem. *Hund*) obično su upućene muškarcima, ali oba jezika imaju i svoje oblike leksema za ženski rod (npr. *Hündin* i „kuja“). Kod nekih drugih analiziranih psovki ne može se uočiti jednaka simetrija među rodovima u hrvatskom i njemačkom jeziku. Dobar primjer za to je leksička komponenta „svinja“ (njem. *Schwein*), koja je u njemačkom jeziku srednjeg roda, dok u hrvatskom postoji leksem koji se odnosi na osobu muškog spola („svinja > „prasac“) i na osobu ženskog spola („svinja“ > „prasicica“). Općenito, uspoređujući konotacije između psovki u njemačkom i hrvatskom jeziku, motivacija za uporabu gotovo svih životinjskih leksema u njima je ista. Slične konotacije i motivacije za uporabu životinjskih leksema u psovkama hrvatskog i njemačkog jezika mogu proizaći iz čovjekove percepcije pojedinih životinja. Neke od tih percepcija su netočne, odnosno radi se o pogrešnim procjenama. Kako se radi o psovkama s nazivima životinja, stavovi prema životinjama od kojih psovke potječu pretežno su negativni. Stoga se magarci smatraju „glupim“, a svinje „prljavim“ životinjama, iako je takav način razmišljanja pogrešan i temelji se na nedostatku znanja o biološkom ponašanju ovih životinja u svrhu njihova očuvanja. Primjerice, magarci odaju dojam svojeglavosti, iako se njihovo „tvrdoglavost“ ponašanje zapravo temelji na izbjegavanju opasnih situacija. Slično, svinje se štite od parazita prljanjem.

Iz navedenog se može zaključiti da postoje sličnosti između psovki/pogrđnih izraza sa životinjskim nazivljem u hrvatskom i njemačkom jeziku, posebno u pogledu konotacije, a time i motivacije uporabe pojedinih psovki. Dakako, postoje i razlike između hrvatskog i njemačkog jezika kad je riječ o ovoj vrsti psovki, koje se uglavnom tiču njihove strukture, a detaljnije su objašnjene u poglavlju o rezultatima kvalitativne analize šest najčešćih leksičkih sastavnica psovki u dvama jezicima.

5.4. Rezultati kvalitativne analize

5.4.1. „Majmun“ – *Affe*

Nije iznenađujuće da je „majmun“, kao životinja najbližija ljudima, odigrao važnu ulogu u frazeologiji. Izvorno je ljudima predstavljen kao karikatura njih samih te se stoga u većini jezika koristio kao simbol ružnoće (usp. Louadah, 2020: 22). Pfeiffer (1999: 13) u rječniku psovki (njem. *Das große Schimpfwörterbuch*) navodi da se predodžba „majmuna“ kao tipskog predstavnika vrste sisavaca temelji na slici majmuna nekoć poznatog iz cirkusa ili

sa sajмова: najčešća asocijacija na ovu životinju je imitacija i ismijavanje nekoga, a od ljudskih stanja/osobina, „majmun“ se često povezuje s opijanjem/pijanstvom, ali i taštinom. Sukladno tomu, u njemačkom jeziku riječ *Affe* je, s jedne strane, psovka za „glupog“, „idiotskog“ tipa, a s druge strane pogrđni izraz za „taštu“, „afektivnu“, „umišljenu“ osobu (ibid.). Često dolazi u pratnji pridjeva (pridjev + *Affe*), kako bi učinak pogrđnog izraza/psovke bio snažniji: „glupi“ (njem. *blöder, dummer*), „idiotski“ (njem. *dämlicher*), „umišljeni“ (njem. *eingebildeter*), „pompozni“ (njem. *aufgeblasener*), „tašti“ (njem. *eitler*), „majmun“ (njem. *Affe*). U njemačkom jeziku postoje mnoge kolokacije u kojima se pojavljuju složenice s prvom komponentom *Affe[n]* (+ imenica) i koje funkcioniraju kao psovke, tj. pogrđni izrazi za ljudske osobine, bilo da se radi o karakternim crtama ili o fizičkom izgledu: *Affenarsch, Affenfratze, Affengesicht, Affenkopf, Affenschwanz, Affenstall*²¹ itd. (Pfeiffer, 1999: 13). Iako je osnovna konotacija riječi *Affe* u njemačkom jeziku negativna i odnosi se na ljudsku glupost ili ružnoću (npr. *Affengesicht*), pridjev *affenartig*²² (izveden od *Affe[n]*-) ne koristi se kao psovka.

Riječ „majmun“ se ne koristi puno drugačije u hrvatskom jeziku ako ima negativne konotacije. Prema Aniću (2006: 716), riječ „majmun“ u hrvatskom jeziku, kao figurativna, pogrđna riječ, označava „onoga tko oponaša drugu osobu ili radi nešto poput majmuna“, ali i „onoga tko je glup“. Sabljak (2001: 124) navodi nekoliko pogrđnih značenja riječi „majmun“: „budala/glupan“, „muški spolni organ“ i „crnčuga/crnja“. U hrvatskom, kao i u njemačkom jeziku, pridjevi u pratnji ove riječi pojačavaju njezino pogrđno značenje, npr. „glup“ i „drogiran“. Izraz „majmunarija“ također se koristi pogrđno za „veliku glupost“ ili „smiješno poniženje“, kao i pridjevi „majmunski“ i „majmunoliki“.

Na temelju rezultata kvalitativne analize leksičke komponente „majmun“ (njem. *Affe*) u psovka i pogrđnim izrazima u hrvatskom i njemačkom jeziku, može se zaključiti da postoje brojne slične negativne konotacije u oba jezika: leksem se u oba jezika povezuje s „glupošću“, ali za razliku od hrvatskog, u njemačkom se neke kolokacije s ovom leksičkom komponentom odnose i na fizičku ružnoću osobe, dok u hrvatskom ima rasističku konotaciju i odnosi se na osobe tamne kože.

²¹ Hrv. „majmunsko dupe“, „majmunska grimasa“, „majmunsko lice“, „majmunska glava“, „majmunski rep“, „majmunska koliba“.

²² Hrv. „majmunski/poput majmuna“.

5.4.2. „Pas“ – *Hund*

Psu kao čovjekovom omiljenom kućnom ljubimcu treba pripisati samo dobre osobine. Pa ipak, čovjekov najbolji prijatelj je među prvim na popisu psovki. Psovke koje uključuju leksičku komponentu „pas“ naglašavaju „prijevaru“, „nedaću“ i „zlo“, a zabilježene su još u staroindijskoj zbirci pjesama *Rigveda* i u svim indoeuropskim jezicima, uključujući germanske, romanske i slavenske jezike, ali i grčki, keltski, armenski itd. (usp. Louadah, 2020: 39). U svojoj knjizi „Imena životinja u psovkama“, Cohn (1910: 8)²³ tvrdi da je „pas“, kao najstarija i najraširenija pripitomljena životinja, najčešće korištena psovka, međutim, nije jasno zašto upravo čovjekov najbolji prijatelj više puta služi kao prefiks ili predložak za psovku (Cnyrim, 2021: 103). Pfeiffer (1999: 18) navodi da u njemačkom jeziku leksička komponenta *Hund* (hrv. „pas“) služi kao gruba uvreda za „podlog“ (njem. *niederträchtig*) i „zločestog“ (njem. *gemein*) tipa i kao pogrđni izraz za mušku osobu kada se pojavljuje s odgovarajućim atributom, npr. *falscher, hinterhältiger, verrückter, dummer, elender* i *verlogener Hund*²⁴. Pfeiffer (1999: 184) u svom rječniku objašnjava da morfem *Hund-* kao dio složenica označava dodatno omalovažavanje i prezir osobe ili je leksička komponenta u pogrđnim izrazima koji se odnose na usporedbu ljudskih fizičkih karakteristika s dijelovima psećeg tijela, npr. *Hundeschnauze*, ili karakternih osobina, npr. *Hundehund* ili *Hundekerl*²⁵. To također uključuje izraze poput *Hundenarr, Hundesohn* i *Hundsbebe*²⁶. Postoje i razne druge negativno konotirane riječi prvenstveno usmjerene prema osobama muškog spola, ali i izvedenica *Hündin* koja ima negativne konotacije i pogrđna je životinjska metafora usmjerena prema ženskom spolu (hrv. „kučka“), za koji se pretpostavlja da je pokoran i seksualno dostupan muškarcima.

U hrvatskom jeziku sama riječ „pas“ nema negativno značenje. Međutim, često se u hrvatskom koristi izraz „Pas ti mater!“, koji, prema Sabljaku (2001: 158), znači „Gubi se od mene!/Bježi kvragu od mene!“. Kao što se u njemačkom jeziku *Hund-* koristi za pojačavanje psovke, u hrvatskom se koristi pridjev „pasji“, izveden od imenice „pas“. Stoga se, prema Aniću (2006: 1022), ovaj pridjev rabi, primjerice, uz riječi „lažljivac“ ili „varalica“. Sabljak (2001: 158) navodi da se „pasji zub“ koristi za označavanje ženskog spolnog organa. Kao što se riječ *Hündin* (hrv. „kučka“) u njemačkom jeziku koristi

²³ *Tiernamen als Schimpfwörter.*

²⁴ Hrv. „lažno, podmuklo, ludo, glupo, jedno i lažljivo pseto“.

²⁵ Hrv. „pseća njuška“; kolokvijalni ili dijalektalni izraz kojim se intenzivira značenje riječi „pas“ u pogrđnom smislu, kao npr. „kopile“ ili izraz prijezira i omalovažavanja u pogrđnom kontekstu, npr. „pseto“.

²⁶ Hrv. pejor. „ljubitelj pasa“ – osoba koja troši previše vremena ili energije na pse, zanemarujući druge aspekte svog života, „kućkin sin“ i „pogrđni naziv za momka“.

pejorativno, tako se i hrvatska riječ „kuja“, koja označava ženku psa, koristi kao pogrdan izraz u značenju „žena sklona spletkama i podmuklim djelima“ (Anić, 2006: 634).

Iz kvalitativne analize može se zaključiti da postoji određena sličnost u konotaciji leksema *Hund* i „pas“ u psovka u hrvatskom i njemačkom jeziku. U njemačkom jeziku se leksička komponenta *Hund* prvenstveno odnosi na osobu muškog spola koja je podla, zločesta i u osnovi prevarant. U hrvatskom jeziku se leksem „pas“ koristi na sličan način, posebice kao pridjev („pasji“), i često se koristi u negativnom smislu za osobu koja vara ili laže. Isto vrijedi i za izvedenice *Hündin* u njemačkom i „kuja“ u hrvatskom jeziku: iako obje leksičke komponente imaju negativne konotacije, u hrvatskom jeziku opisuje prijetvornu, podmuklu i intrigantnu žensku osobu, dok se u njemačkom prvenstveno koristi kao seksistička uvreda protiv žena i implicira promiskuitet ili propitivanje tradicionalnih rodni uloga. U svakom slučaju, treba naglasiti da nijansirana značenja u oba jezika, posebno u njemačkom, u potpunosti ovise o odgovarajućem kontekstu uporabe.

5.4.3. „Magarac“ – Esel

Prema Pfeifferu (1999: 105), magarac je već kod starih Rimljana smatran pogrdnim izrazom. Dugouhi, sijedi rođak konja smatran je tvrdoglavi i glupim, ali u stvarnosti je vjerojatno pametniji od konja. No, činjenica da su magarci „skloni oduprijeti se svim pokušajima da ih se prisili na nešto što smatraju opasnim“ razlog je takvog nesporazuma. To je također znak da bi magarci mogli biti pametniji od svojih vlasnika (Schmauks, 2014: 108), za koje su bili važno oruđe za rad (Louadah, 2020: 27). Nadalje, kada je 1910. objavljeno djelo „Imena životinja u psovka“, „magarac“ se smatrao jednom od tri najčešće korištene leksičke komponente psovki sa životinjskim nazivom (Cohn, 1910: 8). Budući da se magarci doživljavaju kao „tvrdoglave“ i „glupe“ životinje, izraz „magarac“ se smatra uvredom i implicira da je osoba „budala“ ili „idiot“. „Ušminkan“, „star“, „umišljen“ i „odrastao“²⁷ magarac često su korišteni atributi koji prate leksem *Esel* u njemačkom jeziku (Pfeiffer 1999: 105), a u analizi značajki temeljenoj na Dudenovom rječniku (1989.), identificirani su i atributi „tvrdoglav“, „nespretn“ i „glup“²⁸. Postoje i drugi pridjevi koji se koriste s leksemom „magarac“, npr. pridjev *alt* u kolokaciji *alter Esel*, koji se pogrdno, čak i podrugljivo, odnosi na čovjeka koji se čini glupim ili smiješnim jer se, unatoč poodmakloj dobi, ponaša kao mladić, npr. jureći mlade djevojke (Pfeiffer, 1999: 17). Drugi poznati izrazi su „magare u

²⁷ Njem. *ausgemachter, alter, eingebildeter, ausgewachsener Esel*.

²⁸ Njem. *störrisch, tölpelhaft, dumm*.

lavljoj koži“ i „magareća glava“²⁹, čija je opća konotacija „glupost“.

U hrvatskom jeziku leksem „magarac/magare“ koristi se u pogrđnim izrazima za „glupana“, „budalu“, „šupka“ (Anić, 2006: 847), a kako bi se pojačalo pogrđno značenje psovke, koristi se i augmentativ „magarčina“. Uz leksem „magarac“ obično se upotrebljava pridjev „tvrdoglav“ (Sabljak, 2001: 120). Anić (2006: 847) između ostalog navodi i izraz „magareština“ u pogrđnom smislu za „podli, lažni čin ili djelo“. U hrvatskom jeziku rabi se i pridjev „namagarčen“ koji se odnosi na onoga tko je „prevaren, nadmudren, ponižen ili izigran“ (Sabljak, 2001: 139). Leksičke natuknice pokazuju da se konotacija riječi „magarac“ u oba jezika odnosi isključivo na glupe ili tvrdoglave ljude.

5.4.4. „Zmija“ – *Schlange*

Leksem „zmija“ (njem. *Schlange*) primjer je naziva životinje čiji je gramatički rod promijenjen metaforičkom uporabom – u starovisokonjemačkom (*ahd.*) ‘slango’ i srednjovisokonjemačkom (*mhd.*) ‘slange’ riječ je bila muškog roda, ali ubrzo se naziv *Schlange* počeo povezivati s ženama, a za tu promjenu odgovoran je nastavak -e. Danas, kada se govori o „zmiji“ (njem. *Schlange*), u pogrđnom smislu misli se samo na ženu, npr. *falsche, alte Schlange; so eine hinterlistige Schlange*³⁰; *weibliche Person, die als falsch, hinterlistig, heimtückisch gilt*³¹ (usp. *Agricola*, 1962/1972: 510; *Pfeiffer*, 1999: 368; *Duden*, 1989: 1715). Naziv „kraljevska kobra“ je proširenje tog značenja i koristi se za žene koje imaju izrazito britak jezik. Naime, zmija je od davnina imala važno značenje i ljudi su je oduvijek smatrali simbolom „laži“ i „zlobe“. Strah od ovih jezivih gmazova dodatno je pojačan zbog toksičnosti nekih zmija, čiji ugriz može dovesti do trenutne smrti. Dodatnu odbojnost ljudi su osjećali i zbog kršćanske simbolike, u kojoj je vrag prikazan u obliku zmije (*Louadah*, 2020: 44). Kada se leksem „zmija“ (njem. *Schlange*) koristi kao psovka, koristi se i pridjev „lažna“ (njem. *falsch*), a ta kolokacija, kao što je već spomenuto, proizlazi iz kršćanske slike vraga kao zmije koja zavodi Evu.

U njemačkom jeziku, riječi *Schlangenbrut* (hrv. „zmijsko leglo“) i *Schlangengezucht* (hrv. „uzgoj zmija“) također se koriste kao pogrđni izrazi koji izražavaju prezir prema podmulim, zlim ljudima i lošem društvu. U njemačkom je česta i složenica *Schlangenfraß* koja pogrđno opisuje hranu koja je loše pripremljena ili jedva jestiva (*Duden*, 1989). Leksem *Schlange* također se često pojavljuje u frazeologizmima: jedan primjer je poslovice *Da ist eine*

²⁹ Njem. *Esel in der Löwenhaut* (u značenju „kamuflaže i obmane“, kada osoba nastoji sakriti svoju pravu prirodu i pretvara se da je nešto drugo), *Eselkopf*.

³⁰ Hrv. „lažna, stara zmija“; „tako prijetvorna zmija“.

³¹ Hrv. „ženska osoba koja se smatra lažnom, prijetvornom i podmulom“.

*Schlange unter dem Laub versteckt*³², koja simbolizira kontrast između vanjskog izgleda osobe i njezine prave prirode/naravi (Louadah, 2020: 45).

U hrvatskom jeziku postoje brojni frazem i vezani uz riječ „zmija“. U *Rječniku animalističkih frazema* (Vidović Bolt i sur., 2017) navedeni su idiomi: „imati zmiju na novčaniku“, „kriti koga, kao zmija noge“, „ići zmiji na rupu“ itd., no, sama riječ „zmija“ koristi se za „zlu, podmuklu osobu“ (Sabljak, 2001: 256). Kao i kod nekih od prethodno spomenutih životinja, riječ „zmija“ se također koristi u obliku pridjeva kada ima pogrдно značenje, npr. izraz „zmijsko/gujino leglo“ (njem. *Schlangenbrut*) se i u hrvatskom (usp. Vidović Bolt i sur., 2017: 207) i u njemačkom jeziku koristi metaforički i ima isto značenje: „leglo“ kao prljavo (nečisto) mjesto u kojem se legu „gujina jaja“ ili zlikovci, lažljivci i odmetnici³³. Osim u navedenom primjeru, pridjev „zmijski“ koristi se u kolokaciji „zmijski jezik“, koja se prema Aniću (2006: 1364) odnosi na zajedljivu i zločestu, tj. pakosnu osobu.

Proučavanjem različitih rječnika u oba jezika, očito je da leksem „zmija“ kao leksička komponenta u pogrđnim izrazima sa životinjskim nazivljem ima slične konotacije u hrvatskom i njemačkom jeziku. Osim što se češće koristi za žene u oba jezika (vjerojatno zbog činjenice da je sama riječ ženskog roda u oba jezika), izraz za zmiju nosi konotaciju lukavstva u negativnom smislu. Isto tako, oba jezika koriste jezičnu strukturu „zmijsko leglo“ (njem. *Schlangenbrut*) sa sličnim značenjem, a u oba jezika ova se struktura pojavljuje daleko češće u frazeologiji nego u psokama.

5.4.5. „Guska“ – *Gans*

Pogrđni izraz „guska“ (njem. *Gans*) možda potječe iz činjenice da se guska nekoć smatrala „glupom“ životinjom, te je stoga ta karakteristika prenesena na ljude. Međutim, Heckmann (1975: 120) i Louadah (2020: 33) tvrde da je pogrešno smatrati gusku „glupom“ životinjom. Činjenica da je guska u divljini razvila impresivne sposobnosti da zaštiti sebe i svoje mlade, da prevari lovca i pobjegne od progonitelja, opovrgava „glupost“ koja joj se pripisuje.

Pfeiffer napominje (1999: 134) da je leksem *Gans* u njemačkom jeziku figurativni izraz za „mladu“, „naivnu“ djevojku, ali i pogrđan izraz za „glupavu“ i „umišljenu“ mladu ženu³⁴. *Elegans*³⁵ se također koristi kao pogrđan

³² Hrv. „pod lišćem se krije zmija“.

³³ <https://germanistik.unitbv.ro/wp-content/uploads/2020/01/Gall-2018-Tiere-und-Tiermetaphern-Bibel.pdf> (Pristup: 11. 8. 2025).

³⁴ Njem. *alberne, eingebildete junge Frau*.

³⁵ Francuski *élégant* < latinski *elegans* = „izbirljiv“, „ukusan“, varijanta od: *eligen*, 1. particip od: *eligere* (*exlegere*) = „odabrati“ <https://www.duden.de/rechtschreibung/elegant> (Pristup: 12. 8. 2025).

izraz u njemačkom jeziku, što je igra riječi (*elegant + dumm*) koja opisuje elegantnu, ali glupu osobu. Čak i u latinskom jeziku, značenje leksema *ELEGANS* moglo je postati negativno: kao pridjev značio je „izbirljiv“ i „nametljiv“ u negativnom smislu³⁶. Valja napomenuti da se ovaj leksem, kao leksička komponenta u pogrđnom izrazu, upotrebljava isključivo za žene, npr. *dumme Gans* za opis „glupe, neiskusne ili nespretnne žene“ (usp. Pfeiffer, 1999: 92). Uz spomenuti izraz koji se koristi za opisivanje „glupe“ mlađe ženske osobe, u njemačkom jeziku se također koristi leksem *Schnattergans* (nastao od participia *schnatternd* + imenice *Gans* = „kvocajuća guska“) za opis žene koja voli „brbljati“ u podrugljivom kontekstu (ibid., 377). Nešto blaži leksem *Gänse-reich* također se koristi figurativno za opis osobe koja ima gegajući hod ili se smatra priprostim i nezrelom (uglavnom se odnosi na mlađe žene) (ibid.).

U hrvatskom jeziku leksem „guska“ nema toliko varijacija kao ostale leksičke komponente u psovkama/pogrđnim izrazima s nazivima životinja. U svom osnovnom obliku „guska“ označava „glupu žensku osobu“ (Anić, 2006: 478). Drugi oblici imena ove životinje također se koriste kao pogrđni izrazi, a to su augmentativni oblik „gusketina“ i deminutiv „guskica“, koji imaju isto značenje kao i osnovni oblik leksema.

Zaključno se može utvrditi da se i u hrvatskom i u njemačkom jeziku leksem „guska“, odnosno *Gans*, koristi kao leksička sastavnica u pogrđnim izrazima sa životinjskim nazivljem, te da se odnosi isključivo na „glupu“ žensku osobu. Na temelju kvalitativne analize se može zaključiti da nema značajnih razlika u strukturalnom i konotacijskom smislu između leksema u hrvatskom i njemačkom jeziku.

5.4.6. „Svinja“ – *Schwein*

Leksemi „svinja“ (njem. *Schwein*) i „pas“ (njem. *Hund*) u Bibliji se prikazuju kao „ekspONENTI nečistoće“ te ih pastva doživljava kao inferiorna bića, što je razumljivo u slučaju „svinje“ kao nečiste životinje (usp. Schroer, 2010: 92). Prezir prema svinjama, a implicitno i prema ljudima koji su imali posla s njima, također je vidljiv u prispodobi o izgubljenom sinu. Čuvanje svinja predstavlja najnižu razinu na koju se čovjek može spustiti. Uostalom, svinje su također podložne demonskoj moći: zli duhovi koje Isus istjeruje iz opsjednutih Nazarena ulaze u svinje uz Isusovo dopuštenje (Evangelje po Mateju 8, 32). I Pfeiffer (1999: 389) navodi da su se svinje oduvijek smatrale „prljavim i pohlepnim“³⁷ životinjama s obzirom na svoje stanište. Schmauks

³⁶ Lateinisch-deutsches Handwörterbuch <https://www.e-rara.ch/download/pdf/28933930.pdf> (Pristup: 12. 8. 2025).

³⁷ Njem. *schmutzig, gefräßig*.

(2014: 108) navodi da su se u judaizmu i islamu svinje smatrale nečistima i stoga nejestivima, dok su se u ranom kršćanstvu često smatrale simbolom proždrljivosti. Međutim, svinje su zapravo izbirljive u jelu i valjaju se u blatu kako bi se rashladile i zaštitile od nametnika, što proturječi stereotipnoj slici ovih životinja kao prljavih, lijenih i pohlepni (ibid.). Ipak, zbog te stereotipne slike nastale su brojne psovke i izrazi koji se vežu uz leksem „svinja“ (njem. *Schwein*).

U njemačkom jeziku leksem *Schwein* smatra se grubom uvredom za „prezira vrijednu“, „pokvarenu“ i „prljavu“ osobu, a Pfeiffer (1999: 389) nadalje navodi da izraz opisuje „nemoralnu osobu“ koja govori „svinjski“³⁸. Atributi poput „glupa, debela, proždrljiva, stara, kukavička, pijana, prljava“³⁹ svinja najčešće se koriste kao dopune uvredi. Sufiks {-schwein} je također vrlo raširen, a njegovo primarno značenje odnosi se na tvorbu složenica koje opisuju ljude koji se ponašaju na određeni način karakterističan za prljavštinu: *Bullenschwein*, *Dreckschwein*, *Kapitalistenschwein*, *Kommunistenschwein*, *Rampenschwein*, *Riesenschwein*, *Warzenschwein*⁴⁰ itd. (ibid.). Prefiks {Schwein(e)-} se neznatno razlikuje od sufiksa {-schwein} i služi za tvorbu složenica koje opisuju „rulju“, „loše društvo“, npr. *Schweinebande* i *Schweinepack* (ibid., 390). Ostali primjeri s ovim prefiksom upućuju na pojedince i imaju slično pogrdno značenje: *Schweinebacke*, *Schweinekerl*, *Schweinigel* und *Schweinekopf*⁴¹. Ostali oblici leksema u uporabi uključuju izraze i složenice poput *Schweinchen Schlau* (koji se izvorno koristio za komični lik Mickeyja Mousea, a sada se koristi za „pametnjakovića“ (ibid., 389), *Schweinbastard*, *Schweinefresse* i *Schweinepimmel*⁴² (Cnyrim, 2021: 168).

U hrvatskom jeziku leksem „svinja“ koristi se u raznim oblicima kao leksička komponenta u psovka/pogrdnim izrazima, u značenju „gad ili podlac“ (Sabljak, 2001: 209), „prljava, neuredna osoba“ ili „karakterno nizak čovjek, ništarija“ (Anić, 2006: 1004). Životinjsko stanište, „svinjac“, također se koristi u negativnom smislu, kao opis za „prljavu, neurednu kuću ili prostoriću“⁴³. Izvedenica „svinjarija“ koristi se pogrdno za opis „nepoštenih i ružnih postupaka“, koji ostavljaju loš dojam ili nanose štetu. Kao i gotovo svi do

³⁸ Njem. *schweinisch reden* znači „izražavati se na grub, nepristojan ili vulgaran način“. Može se odnositi na prljav, opscen ili uvredljiv jezik koji se smatra nepristojnim ili neukusnim.

³⁹ Njem. *blödes, dickes, vollgefressenes, altes, feiges, besoffenes, dreckiges Schwein*.

⁴⁰ Hrv. „policajska svinja“, „prljava svinja“, „kapitalistička svinja“, „komunistička svinja“, „ogromna svinja“, „showman“, „bradavičasta svinja“.

⁴¹ Hrv. „odvratan tip“, „nitkov/hulja“, „prljava/nečista osoba; koja govori nepristojno/opsce-no“, „tvrdoglava i nerazumna osoba“.

⁴² Hrv. „svinjsko kopile/gad“, „bezobrazno/drsko/prljavo lice“, „svinjsko spolovilo“.

⁴³ https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1lgURA%3D (Pristup: 12. 8. 2025).

sada analizirani leksemi životinja u psovka i pogrđnim izrazima, i ovaj ima svoju inačicu u obliku pridjeva: „svinjski“. Ovaj pridjev se koristi uz imenice da bi se opisalo nešto nepošteno, loše ili ružno.

Na temelju kvalitativne poredbene analize možemo zaključiti da je uporaba leksičke komponente „svinja“ (njem. Schwein) u psovka/pogrđnim izrazima slična u oba jezika. U njemačkom jeziku postoje različiti oblici leksema Schwein, a opća konotacija povezuje se s prljavštinom, nečim lošim ili neugodnom osobom (obično muškog spola). Različiti oblici leksema u hrvatskom jeziku imaju slična značenja kao i njihovi ekvivalenti u njemačkom jeziku: dok se većina oblika leksema Schwein u njemačkom jeziku prvenstveno koristi za pogrđan opis ljudi (ili društva), izvedenice leksema „svinja“ u hrvatskom jeziku mogu se odnositi i na opis zapuštenog, neurednog i prljavog mjesta („svinjac“).

6. Umjesto zaključka

Psovke s nazivima životinja imaju dugu povijest upotrebe. Njihova primjena odražava sliku jezika u uporabi temeljenu na tvorbenoj strukturi, različitim konotacijama i specifičnoj komunikacijskoj motivaciji uporabe, dok se njihova poredbena analiza u ovom radu temelji na integrativnom kvantitativno-kvalitativnom istraživačkom modelu. Takva analiza omogućuje bolji uvid u raznolikost uporabe pogrđnih izraza u hrvatskom i njemačkom jeziku, pokazujući da se sličan broj leksema koristi u oba jezika kao leksičke sastavnice psovki/pogrđnih izraza, ali da njemački jezik ima nešto veću raznolikost životinjskog nazivlja u odnosu na hrvatski jezik.

Poredbena analiza otkriva osam najčešće korištenih leksema životinja kao komponenti psovki i pogrđnih izraza u oba jezika („majmun“ = *Affe*, „pas“ = *Hund*, „magarac“ = *Esel*, „zmija“ = *Schlange*, „guska“ = *Gans*, „svinja“ = *Schwein*, „kokoš“ = *Huhn* i „konj“ = *Pferd*), od kojih je kvantitativno-kvalitativnom metodom u ovoj studiji analizirano prvih šest leksema. Njihovom usporedbom otkrivene su brojne sličnosti u konotaciji i motivaciji uporabe u različitim psovka i pogrđnim izrazima koji sadrže lekseme navedenih životinja kao leksičku komponentu. Analizom su također utvrđene određene razlike između pojedinih leksema koje se prvenstveno odnose na tvorbenu strukturu, što istodobno predstavlja najveću razliku u pogrđnim izrazima između dva jezika.

S obzirom na utvrđene sličnost i razlike koje se pojavljuju između dva jezika u pogledu psovki sa životinjskim nazivljem, može se zaključiti da ovi izrazi predstavljaju segment jezika u uporabi koji ima svoj komunikacijski potencijal te je za pretpostaviti da imaju određenu funkciju i ulogu i u interkulturalnoj komunikaciji. Budući da je tema psovki i pogrđnih izraza sa

životinjskim nazivljem još uvijek nedovoljno istražena, te da postoji mali broj poredbenih analiza ovoga tipa, vjerujemo da ovaj rad može doprinijeti boljem razumijevanju psovki i pogrdnih izraza sa životinjskim nazivljem kao leksičkom komponentom, koji, iako se nalaze na marginama jezične uporabe, svjedoče o stvarnoj slici jezika u uporabi i potrebi za novim potencijalno zanimljivim smjerovima istraživanja.

Literatura:

- Agricola, E. (1962, 1972). *Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Aman, R. (1975, 1986). *Bayrisch-Österreichisches Schimpfwörterbuch. Lexikon der Schimpfwörter. Psychologisch-sprachliche Einführung in das Schimpfen*. München: Goldmann.
- Anić, V. (2006). *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Znanje.
- Badurina, L.; Palašić, N. (2019). „Komunikacijska funkcija psovke i pitanje njezine vulgarnosti“. *Croatica XLIV* (2020) 64: 97–114.
- Badurina, L.; Pranjković, I. (2016). „Jezična i pragmatična obilježja psovke“. *Romanoslavica LII* (2), 227–235.
- Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barišić, A. (2019). *Komparativna analiza psovke kao frazeološkog fenomena u hrvatskom i engleskom* (Diplomski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Cnyrim, P. (2021). *Das Buch der Schimpfwörter und Flüche*. München: Riva Verlag.
- Cohn, H. (1910). *Tiernamen als Schimpfwörter*. Berlin: Weidmann.
- Duden (1989). *Deutsches Universal Wörterbuch A–Z*. 2. Aufl. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Gavran, I. (1962). *Bludna psovka: povijesno-psihološka studija*. Sarajevo: Udruženje katoličkih svećenika Dobri pastir.
- Gregurović, M. (2021). *Psovke u hrvatskom jeziku* (Diplomski rad). Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Heckmann, W. G. (1975). *Tiere – Begleiter unserer Sprache*. Münster: Aschendorff.
- Jay, T. (2000). *Why we curse*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Leach, E. (1972.) „Anthropologische Aspekte der Sprache. Tierkategorien und Schimpfwörter“. U: Lenneberg, Eric (ur.), *Neue Perspektiven in der Erforschung der Sprache*, 32–37. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Ljung, M. (2011). *Swearing. A Cross-Cultural Linguistic Study*. New York: Palgrave Macmillan.
- Louadah, A. (2020). *Tierbezeichnungen in deutschen, englischen und französischen Schimpfwörtern. Semantische Analyse zu Konnotationen unter Berücksichtigung kultureller Einflüsse*. München: GRIN Verlag.
- Miodek, W. (2014). „Bezeichnungen von Wildtieren, Fischen, Reptilien und Lurchen als Beschimpfungen im Deutschen, Polnischen und Spanischen“. *Beiträge zur Linguistik: Grammatik, Pragmatik, Lexikologie, Rechtssprache*, 204–223. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mikić, P.; Pehar, M.; Mikić, M. (1999). *Psovka u hrvatskome i njemačkome jeziku*. Mostar: Ziral.
- Montagu, A. (1973). *The Anatomy of Swearing*. New York: Macmillan Publishing.
- Odorčić, J. (2015). *Derivacijska tvorba imenica u mjesnom govoru Kompolja (prema građi u rječniku Ričnik gacke čakavščine – konpoljski divan Milana Kranjčevića)* (Diplomski rad). Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Perić, B. (2018). „Bedeutsame Defäkation, unbedeutende Kopulation. Semantische und pragmatische Unterschiede zwischen südslawischen und deutschen Maledikta“. *Zagreber germanistische Beiträge* 27/2018, 79–101. <https://doi.org/10.17234/ZGV.27.5>
- Pfeiffer, H. (1999). *Das große Schimpfwörterbuch*. München: Wilhelm Heyne Verlag.
- Pilch, P. (2011). *Psovka u hrvatskome i češkome jeziku* (Završni rad). Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Rogić Musa, T. (2010). „Metaforika u psovci Janka Polića Kamova – prilog poetičkom konstituiranju hrvatske pjesničke avangarde“. *Fluminensia* 22 (1), 7–24.
- Sabljak, T. (2001). *Rječnik hrvatskoga žargona*. Zagreb: VBZ.
- Schmauks, D. (2014). „Curs, crabs, and cranky cows: Ethological and linguistic aspects of animal-based insults“. *Semiotica* 198, 93–120.
- Schmied, J. (1993). „Qualitative and quantitative research approaches to English relative constructions“. U: Souter, Clive i Atwell, Eric (ur.), *Corpus-based Computational Linguistics*, 85–96. Amsterdam: Rodopi.
- Schroer, S. (2010). *Die Tiere in der Bibel: Eine kulturgeschichtliche Reise*. Freiburg/Basel/Wien: Herder GmbH.
- Szczęk, J. (2018). „Zum Beleidigungspotential der von Tiernamen abgeleiteten Personenbezeichnungen im Deutschen“. *Colloquia Germanica Stetiniensia*, 27 (1), 171–183. Doi: 10.18276/cgs.2018.27-10.
- Vidović Bolt, I. i sur. (2017). *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema*. Zagreb: Školska knjiga.

- Winkler, A. (1994). „Ethnische Schimpfwörter und übertragener Gebrauch von Ethnika. (Ein erster Überblick mit Glossar)“. *Muttersprache* 4/94, 320–337.
- Zehan, R. L. (2011). „Schimpfwörter gebildet aus deutschen Tiernamen“. *Research Journal of Agricultural Science*, Bd. 43 (4), 373–377.

Mrežni izvori:

- https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d11kXxM%3D (1. 8. 2025).
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/schimpfen> (2. 8. 2025).
- <https://jezikoslovac.com/word/8s4b> (1. 8. 2025).
- <https://www.enciklopedija.hr/clanak/tabu> (1. 8. 2025)
- <https://tuccillo.ch/kleine-geschichte-des-schimpfen-und-fluchens/> (4. 8. 2025).
- <https://www.dwds.de/wb/Schimpfwort> (10. 5. 2024).
- <https://preply.com/de/blog/schimpfgewohnheiten-deutschland/> (5. 8. 2025).
- <https://en.langenscheidt.com/german-croatian/> (11. 5. 2024).
- <https://germanistik.unitbv.ro/wp-content/uploads/2020/01/Gall-2018-Tiere-und-Tiermetaphern-Bibel.pdf> (11. 8. 2025).
- <https://www.duden.de/rechtschreibung/elegant> (12. 8. 2025).
- <https://www.e-rara.ch/download/pdf/28933930.pdf> (12. 8. 2025).
- https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d11lgURA%3D (12. 8. 2025).

PRILOZI:

Tablica 1. Životinjski leksemi u psokama u njemačkom i hrvatskom jeziku

Leksemi u hrvatskom jeziku	Leksemi u njemačkom jeziku
bedevija, kljuse	<i>Gaul, Klepper, Schleich</i>
beštija, zvijer, zvjerka	<i>Bestie</i>
bik	<i>Bulle, Stier</i>
bivol	<i>Büffel</i>
buba, stjenica, čimavica	<i>Wanze</i>
buha	<i>Floh</i>
crv	<i>Wurm</i>
čegrtuša, zvečarka	<i>Klapperschlange</i>
ćuk	<i>Kauz, Steineule, Totenvogel</i>
deva	<i>Kamel, Trampeltier</i>
dinosaur	<i>Dinosaurier</i>
glavonožac	<i>Kopffüßer</i>
glista	<i>Regenwurm</i>
gmaz, gmizavac	<i>Kriecher, Kriechtief</i>
gnjida	<i>Nisse</i>
gorila	<i>Gorilla</i>
govedo	<i>Rindvieh</i>
gusan	<i>Gänserichs</i>
guska	<i>Gans</i>
hijena	<i>Hyäne</i>
insekt	<i>Insekt</i>
jarac	<i>Ziegenbock</i>
jazavac	<i>Dachs</i>
jegulja	<i>Aal</i>
kobila	<i>Mähre</i>
kokoš	<i>Huhn, Hendl</i>
konj	<i>Pferd</i>
kornjača	<i>Schildkröte</i>
kos	<i>Amsel</i>
koza	<i>Ziege</i>
krastača	<i>Kröte, Unke</i>
krmača, guda	<i>Sau</i>
krava	<i>Kuh</i>
krmak	<i>Saukerl</i>
krokodil	<i>Krokodil</i>
krpelj	<i>Zecke</i>

kučka, kuja	<i>Hündin</i>
kukavica	<i>Kuckuck</i>
lešinar, strvinar	<i>Aasgeier</i>
lisac, lija	<i>Fuchs</i>
mačak, mačor	<i>Katze</i>
magarac, tovar	<i>Esel</i>
majmun	<i>Affe</i>
mazga, mula	<i>Maulesel</i>
meduza	<i>Qualle</i>
medvjed	<i>Bär</i>
miš	<i>Maus</i>
morž	<i>Walross</i>
mrav	<i>Ameise</i>
naočarka	<i>Brillenschlange</i>
otrovnica	<i>Giftschlange</i>
ovan	<i>Hammel</i>
ovca	<i>Schaf</i>
pacov, štakor	<i>Ratte</i>
pas	<i>Hund, Köter</i>
pastuh, ždrijebac	<i>Hengst</i>
patka	<i>Ente</i>
pijavica	<i>Blutegel</i>
prasac	<i>Ferkel</i>
pudla	<i>Pudel</i>
slon	<i>Elefant</i>
stoka	<i>Vieh</i>
svinja	<i>Schwein</i>
svraka	<i>Elster</i>
tarantula	<i>Tarantel</i>
telac, tele	<i>Kalb</i>
tvor	<i>Stinktief</i>
uš, picajzla	<i>Laus</i>
vol, junac	<i>Ochse</i>
vrana	<i>Krähe</i>
zec	<i>Hase</i>
zmija, guja	<i>Schlange</i>
žaba	<i>Frosch</i>
žirafa	<i>Giraffe</i>
živina	<i>Huhn</i>
životinja	<i>Tier</i>
žohar	<i>Schabe, Kakerlake</i>

Tablica 2. Životinjski leksemi u psokama samo u hrvatskom jeziku

ameba (<i>Amöbe</i>)
bumbar (<i>Hummel</i>)
cipal (<i>Meeräsche</i>)
crna udovica (<i>Schwarze Witwe</i>)
čavka (<i>Dohle</i>)
čigra (<i>Kreisel</i>)
ćuran (<i>Truthahn</i>)
galeb (<i>Möwe</i>)
glodavac (<i>Nager</i>)
gnjurac (<i>Lappentaucher</i>)
gušter (<i>Eidechse</i>)
jež (<i>Igel</i>)
klokan (<i>Kängaru</i>)
kobac (<i>Sperber</i>)
kopitar (<i>Huftier</i>)
krtica (<i>Maulwurfshügel</i>)
kvočka (<i>Glucke</i>)
liska (<i>Wasserhuhn</i>)
mamut (<i>Mammut</i>)
obad (<i>Dasselfliege</i>)
osa (<i>Wespe</i>)
papagaj (<i>Papagei</i>)
papiga (<i>Papagei</i>)
priljepak (<i>Napfschnecke</i>)
puran (<i>Truthahn</i>)
riba (<i>Fisch</i>)
skakavac (<i>Grashüpfer</i>)
stršljen (<i>Hornisse</i>)
šakal (<i>Schakal</i>)
šišmiš (<i>Fledermaus</i>)
škorpija (<i>Skorpion</i>)
termit (<i>Termite</i>)
trakavica (<i>Bandwurm</i>)
trut (<i>Drohne</i>)
tuka(c) (<i>Truthahn</i>)
tuljan (<i>Seehuhn</i>)

Tablica 3: Životinjski leksemi u psovkama samo u njemačkom jeziku

<i>Antilope</i> (antilopa)
<i>Assel</i> (šumska uš)
<i>Chamäleon</i> (kameleon)
<i>Dachshund</i> (jazavičar)
<i>Distelfink</i> (češljugar)
<i>Drache</i> (zmaj)
<i>Ekel</i> (žaba krastača)
<i>Eule</i> (sova)
<i>Fasan</i> (fazan)
<i>Fink</i> (zeba)
<i>Geier</i> (sup)
<i>Gelbschnabel</i> (žutokljunac)
<i>Gockel</i> (pijetao)
<i>Grasmücke</i> (cvrkutavac)
<i>Grünspecht</i> (žuna)
<i>Hahn</i> (kokot)
<i>Hai</i> (ajkula)
<i>Hecht</i> (štuka)
<i>Hering</i> (haringa)
<i>Hirsch</i> (jelen)
<i>Hirschkäfer</i> (jelen kornjaš)
<i>Kanarienvogel</i> (kanarinac)
<i>Kapaun</i> (kopun)
<i>Kaulquappe</i> (punoglavac)
<i>Kiebitz</i> (kukac)
<i>Leichenhuhn</i> (mrtva piletina)
<i>Lerche</i> (ševa)
<i>Luchs</i> (ris)
<i>Meerkatze</i> (crveni majmun)
<i>Molch</i> (dažddevnjak)
<i>Mops</i> (mopsić)
<i>Motte</i> (moljac)
<i>Nilpferd</i> (nilski konj)
<i>Paradiesvogel</i> (rajska ptica)
<i>Pavian</i> (babun)
<i>Pfau</i> (paun)
<i>Pinguin</i> (pingvin)
<i>Raben-Krähe</i> (gavran)
<i>Raubtier</i> (zvijer grabljivica)

<i>Raupe</i> (gusjenica)
<i>Rentier</i> (sob)
<i>Rhinozeros</i> (nosorog)
<i>Salamander</i> (salamander)
<i>Schnecke</i> (puž)
<i>Schwalbe</i> (lastavica)
<i>Spatz</i> (vrabac)
<i>Specht</i> (djetlić)
<i>Spottdrossel</i> (ptica rugalica)
<i>Stichling</i> (priljepak)
<i>Stieglitz</i> (češljugar)
<i>Tintenfisch</i> (sipa)
<i>Uhu</i> (sova ušara)
<i>Vielfraß</i> (krmak)
<i>Viper</i> (zmija otrovnica)
<i>Wachtel</i> (prepelica)
<i>Werwolf</i> (vukodlak)
<i>Wiederkäuer</i> (preživač)
<i>Wildschwein</i> (divlja svinja)
<i>Zikade</i> (cvrčak)
<i>Zugvogel</i> (ptica selica)

Sandra LUKŠIĆ
Marta RADALJ

ANIMAL NAMES AS LEXICAL COMPONENTS IN SWEAR WORDS AND DEROGATORY EXPRESSIONS IN CROATIAN AND GERMAN: COMPARATIVE ANALYSIS

Based on a contrastive analysis, the study examines the use of animal terms in swear words and derogatory expressions in everyday Croatian and German. The analysis is supported by considering not only the literal and connotative meaning of the expressions, but also their possible cultural conditioning, in order to determine the similarities and differences between derogatory expressions containing animal lexemes in the two languages. For this purpose, animal lexemes were selected from various sources, including academic works and dictionaries of standard and colloquial Croatian and German, respectively. A combined quantitative-qualitative method is used to determine the number of derogatory expressions with animal terms that are relevant for the contrastive analysis, and those expressions that contain similar or identical animal lexemes in both languages are selected, which are then compared on the basis of semantic and culturally conditioned aspects, i.e. similarities and differences in the conceptualization of the phenomenon of swearing. The article provides an overview of the terms *cursing* and *swearing*, their influence on society, and the history of the use of animal lexemes in swearing in Croatian and German, taking into account that the topics of swearing and derogatory expressions as a form of verbal aggression have only recently become the subject of linguistic research. Currently, there are few studies and scientific sources on the topic of „animal names in profanity“, especially with regard to comparative linguistic analysis. The results show that although both languages contain approximately the same number of animal lexemes used in swear words and derogatory expressions, their diversity is greater in German than in Croatian. Eight most frequently used animal lexemes as components in derogatory expressions are identified, of which six are analysed: *monkey* („majmun“, *Affe*), *dog* („pas“, *Hund*), *donkey* („magarac“, *Esel*), *snake* („zmija“, *Schlange*), *goose* („guska“, *Gans*) and *pig* („svinja“, *Schwein*). Comparative analysis reveals great similarities in connotation and motivation for the use of derogatory expressions with these lexemes, as well as certain differences in their formation structure.

Keywords: *swearing, derogatory terms, animal terminology, comparative analysis*

Pregledni rad
UDK 811.163.2'373.21

Alexis MANASTER RAMER (Chicago)

Wayne State University

manasterramer@gmail.com

DANUBE BULGAR ТУТХОЊ (A PLACE EITHER IDENTICAL OR NEAR TO ANKHIALO(S)/POMORIE, BULGARIA)

ТУТХОЊ (i.e., **Tutkhon'** = **Tuthon'** = **Tutxon'**) was the name (obviously not Slavic) found in some medieval Slavic texts for the coastal city known in Greek as Ἀγχιάλος or some place very near it. We can identify it as a Turkic (specifically, Danube Bulgar) translation of the Greek, composed of ***tur-** 'salt' + **t(e)g-/m/n** 'reaching' + **-i** 'of/its' (izaſet). Several of the details are impossible to be sure of at the present time, but most of the morphemes as well as the loss of **r** before another consonant and the syncope are obvious.

Keywords: *Linguistics, Danube Bulgar, Etymology, Tutkhon'*

What we can transliterate as **Tutkhon'** or **Tuthon'** (or, to please the general linguist and confuse everyone else, **Tutxon'**)¹ used to be said (e.g. Vasilevskii, 1895: 114, Marquart, 1903: 500, Zlatarski, 1908: 25, Beševliev, 1981: 320) to be the name (obviously not Slavic) found in some medieval Slavic texts for the coastal city known in Greek as Ἀγχιάλος (whence the recent Slavic Bulgarian neologism **Поморие**). More recently, there has been some doubt expressed about this precise identification, but the upshot is that, if not that very city, it was still a place very close to it (Georgiev 2009, Momchilov, 2010). For our purposes that may well be close enough. For not EVERY detail matters. In fact, most details do not: the color, and cultivar, of the apple that fell at Newton's feet (if any did) – or even the fact that it was an apple and not a pear or a plum. One just has to either know, or be lucky in guessing, which details do matter and which ones do not.

For, we are interested here not in the exciting history of these locales (especially as the scene of decisive fighting in the Bulgar-Roman wars) but in whether the word really does come from the sparsely attested Danube Bulgar

¹ As noted below, the final letter was surely still pronounced, as a short vowel, when the name first appeared.

language – so sparsely that every little bit could be significant. The authors cited, as it happens, either did not discuss (or even admitted that they had no idea) what the etymology of the name might be. Since then however the world has changed, and there are now at least three exciting new etymologies (and the way these things work, if one Googles long enough, surely one will find even more).

One is Ivanov's (n.d.) *ТѣУ Тѣ ГѣНѣ* 'вятър носи лодка, платноходка', literally 'the wind carries the boat, sail boat'. At first we were not able to identify the language family that this would place DBg in. But in the conclusion of his work, which by the way appears on no less than the website of the Bulgarian Academy of Sciences' Institute of Mathematics and Informatics, the author reveals that:

Прабългарите са говорили език, който е бил непосредствено близък или еднакъв с първооригиналния човешки език. Езикът, който Господ е дал на човека при сътворението. И този първоизворен, божествен език те са ни оставили, вписан почти изцяло в съвременния български език.

Proto-Bulgarians spoke a language that was close to or identical to the original human language. The language that the Lord gave to Man at creation. And they left this original, divine language to us, incorporated almost as a whole into Modern Bulgarian.

Given such a buildup, one wonders why this etymology, although mentioned by Momchilov (2010), is denied an explicit endorsement there. How dare he? As for me, I have no doubt that if I decided to purchase a sailboat, that I will be able to obtain one anywhere on the Bulgarian Black Sea coast by asking for a "ТѣУ Тѣ ГѣНѣ".

Just one question, if this (and the same applies to every single etymology taught by Ivanov, who is not alone but rather one of a whole movement of authors writing about Danube Bulgar) has indeed been inherited by the modern Bulgarian language, why does he have to gloss every word in modern Bulgarian at all? Why f.ex. is a sailboat, which should be *ТѣУ Тѣ ГѣНѣ*, explained as 'платноходка', and why are each of the three words *ТѣУ Тѣ ГѣНѣ*, which supposedly still means 'wind carries boat' in Modern Bulgarian, glossed as 'вятър носи лодка'? If Modern Bulgarian has preserved all these words, then why do they need to be glossed at all? The same of course applies to the entirety of the work claiming since the 1980s that Danube Bulgar was not Turkic and that the modern Slavic language is the same language as Danube Bulgar, and moreover one so close to its new-found non-Turkic relatives that a Bulgarian can freely communicate with inhabitants of the Pamir without

an interpreter. If this is so, why does the vast literature on this subject constantly gloss the words which, if these claims were true, should be immediately comprehensible to the modern Bulgarian speaker? There must be some answer that I am simply too stupid to grasp.

To be sure, there are people with less faith than mine, who have other etymologies, not nearly as divine and typically "Iranian". Thus, another Ivanov (n.d.) gives this "Iranian etymology":

На основа на ... примери за иранските названия на вода може да се предположи, че топонимът Тутхон ще има смисъл, подобен на този на Анхиало. И наистина Тутхон може да се раздели на ТУ + ТХОН. Тук ТХОН (или ТОН) е вариант на скито-сарматското ДОН - "вода". За смисъла на началното ТУ - вариант на прабългарския (и славянски !) предлог ДО виж етимологията на прабългарската дума ДОХЪТОР (възглавница) (...). Показано е, че ДОХЪТОР = ДО + ХЪТ + ОР = ДО + ГЛАВА + НИЦА. Така че, ТУТХОН би могло да означава "до вода", което семантично е еднакво с гръцкото Анхиало и следователно е негова буквална калка. С други думи, прабългарите просто са превели гръцкото название Анхиало на своя ирански език, получавайки Тутхон.

On the basis of the ... examples of the Iranian name of water [as we will see, he means Ossetic **don**), we may assume that the toponym **Tutkhon** will have a sense similar to that of **Ankhialo**. And in point of fact Tutkhon can be divided into TU + TKHON. Here TKHON (or TON) is a variant of the Scytho-Sarmatian DON 'water'. For the sense of the initial TU-, a variant of the Proto-Bulgarian (and Slavic!) prefix DO, see the etymology of the Proto-Bulgarian word DOKHЪTOR 'pillow' (...). It has been shown that DOKHЪTOR = DO+ KHЪT + OR = DO + HEAD + -NITSA. Thus, TUTKHON could mean 'near water' [Blg. do voda], which is semantically identical to Greek Ankhialo and consequently is a literal calque thereof. In other words, the Proto-Bulgarians simply translated the Greek name of Ankhialo into their own, Iranian language, yielding Tutkhon.

Yet another but also Iranian etymology is given by *letopisec* (2015) according to whom **tutkhoni**, as he writes it,² meant 'four khoni' (the author apparently either thinks that **khoni** is a word of Bulgarian or simply fell victim to sloppy editing here), referring to the idea that some part of Bulgaria ("the

² It is quite likely that at the time the word arose the last vowel was in fact pronounced.

left sarakt”³) was itself divided into four parts, curiously one of them being controlled by the supreme ruler, Krum, while the others supposedly were ruled by three others, adding that:

очевидно Анхиало е било избрано за административен център на източната част от Крумовия саракт”.

Obviously Anchialo was selected as the administrative center of the Eastern part of Krum’s sarakt.

This being less than obvious to me than the fact that we have here two mutually exclusive “Iranian” etymologies that bear no earthly connection to any real ancient Iranian language, I decided to offer a Turkic one of my own devising – and see if it will end up being called Iranian. No one, it seems, can tell the difference anyway.

Of course, whatever language it comes from, the natural way to begin looking for an etymology of a place name is with the working hypothesis (which of course need not pan out!) that this is a calque on some other, more familiar name (often in another language). If so, our word could perhaps basically mean something like ‘Near the Sea’ and in particular perhaps ‘Near the Salt(y Sea)’ – as indeed others have seen too (e.g. Ivanov n.d. cited above). Or anyway something to do with salt, which was, and still is, made in this area – which is why we just used the word ‘pan’.

Now, in fact, the Danube Bulgar language was Turkic and more specifically a member of that branch of Turkic (out of two) that I prefer to call ‘Uncommon’ or ‘Lirical’ (or at worst ‘Lir’). The speakers of these languages once rode roughshod over great swaths of Northern Eurasia from the borderlands of Mongolia and China to southern Italy and Western France but is now represented only by Chuvash and by variously numerous or sparse loanwords in other (mostly non-Turkic) languages (notably, Mongolic and Hungarian, but also in Slavic, and here especially, though not only, Bulgarian and Russian). Of course, this branch has been called many other things by other linguists, philologists, and historians, including Chuvashic, Bulgaric, r-languages, r/l-languages, but Togan’s Lir seems to me better—and mine own coinages of course the best.

However, at various times and especially ever since the 1980s a surprising number of scholars as well as amateurs, usually Bulgarian but with some

³ This is a much-debated word. It is actually attested as **saraktu**, and it is a mere conjecture that that is a Greek genitive, with the base word being **sarakt-**. This is though a universally held assumption among scholars, with me being the odd man out. Its meaning is also uncertain but from the context it would seem to be a military force and not a district (though the district sense has indeed been proposed). I discuss this word elsewhere, taking the final vowel to be part of the word itself in Turkic, not a Greek case ending.

recognition outside of Bulgaria, try to make it something else, preferably something Indo-European and more specifically often though not always Iranian (or more generally Indo-Iranian) or at least some kind of mix of Turkic with the above. Or even some sort of unique language, not Iranian and for some indigenous to the country where it is currently spoken but then (a popular idea in such circles) supposedly taken East into Asia, perhaps indeed into Iranian-speaking areas or even further, before conveniently coming back – and supposedly not all changed in the process.

For the record, while an Iranian etymology of the name of the ruler Asparukh was accepted long before these ideas came up, perhaps in the 1980's, I am not at all sure that this etymology is right either. And all other of the few etymologies of Danube Bulgar words that I accept or have developed myself are just Turkic and, where it is possible tell, from the Uncommon Turkic branch.

Now, as I said, a reasonable first guess at the origin of Tutkhon' would be it meant the same (or close to the same) as Ἀρχίαλος. Given what we know of Turkic grammar, of course, the order of elements would be the reverse of the Greek and Slavic, something corresponding to virtual Ἀλ-αρχι- (and in Slavic as море-по-). In other words, the part meaning 'sea' (or perhaps 'salt(y) sea') would be the first part (prebound as I like to say) of this compound and the part meaning 'near (to)' would be the second part (postbound).

Now, as we know, the Shaz Turkic languages have *tūz 'salt' whereas Chuvash has тăвap (tăvar), dialectally тyap, тoap (e.g., Fedotov 1996). The correspondence of Shaz **z** : Uncommon (Lirical) **r** is (as we have seen) well-known. The vocalism seems discrepant, and seems to me⁴ to suggest some sort of diphthong in Proto-Turkic (*ua or *oa). Finally, the loss of **r** before a following consonant, in particular **t** has long been known to be a feature not just of Chuvash but also of Volga Bulgar and apparently of Danube Bulgar as well (e.g. Pritsak 1981). Thus we may with some degree of confidence suppose that we are dealing with *tur- 'salt' as the prebound. Why it is -u- and not a diphthong we cannot tell, but we know that other diphthongs are inconsistently represented between Volga Bulgar and Chuvash anyway, and as to what happens in Danube Bulgar no one can tell as yet, since so little is known about this language so far – and most of what is thought to be known is wrong.

Since Danube Bulgar certainly had some sort of vowel syncope (Pritsak 1981 again), we might then look for the postbound in some Turkic word of the rough form *tVg/k(V)m(V). Since the relevant (8th) volume of the *Этимологический словарь тюркских языков* has not been published and no

⁴ What is usually reconstructed as *yunt 'horse' is actually to be reconstructed as another example of this diphthong, to wit, *dwant (and so *prima facie* of Indo-European origin, but this is a small set of real IE borrowings in Turkic.

data from or manuscript of it is has been made available to me, I do not have access to the best source of such information. But for our purposes various older works are entirely sufficient. There is a widespread Turkic root **TEG** “properly ‘to reach (a place *Dat.*) but with various extended meanings from an early date, including ‘to attack (someone), to touch (something), to concern (someone), to be worth (i.e. to reach a price of so much)’.” (Clauson 1972: 476), found in Chuvash as **tĕk-** (e.g. Fedotov 1996). If my approach is right, this is the root of the postpound, though the exact form is difficult to be sure about. Possibly we are dealing with the derived reflexive stem **tegin-** “with a curiously wide of meanings [...] (occasionally) ‘to reach, attain [...]’” (Clauson 1972: 484).

However, too little is known as yet about this language (or other old Uncommon/Lirical Turkic languages) to identify the exact nominal form involved. It has to be some nominalization, of course, whether with a zero suffix, a mere vowel suffix, or perhaps **-Vn-** (with syncope making this impossible to be sure about). And what of the final **-b**? It is hard to be sure again but this is either itself part of the nominal suffix and/or the *izafet* marker (identical to the 3rd person possessive), which would be expected just where we find it, in a Turkic compound (though other examples of this have been consistently missed by other investigators in this language so far).

I do not insist on any of even the little that I have proposed. I do insist that the approach I am following is the only one that can lead to any robust results on this (or any other) language (or any other topic whatever in any field, not just linguistics). If someone else, following this approach but either by dint of being even more faithful to it or simply in virtue of being smarter or blessed with access to more information, reaches a different (and superior) result, I will not be at all displeased – so long as it is admitted that at least I did try to introduce into this field some of the methods of science developed since Antiquity and especially those of historical linguistics developed in the 18th, 19th, and early 20th century.

References

- Beševliev, Veselin. 1981. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam: Hakkert.
- Clauson, Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Fedotov / Федотов, М. Р. 1996. *Этимологический словарь чувашского языка*. 2 vols. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук.
- Georgiev / Георгиев, Павел. 2009. Тутхон – кампусът – “град” на река Ахелой. *Сборник в чест на професор Велизар Велков*, 495–507. София: Национален археологически институт и музей – БАН.
- Ivanov / Иванов, Борислав. n.d. Говореща азбука на прабългарите. <http://www.math.bas.bg/~tabov/azbuka.htm> (No date but apparently no later than 15 May 2001, see <http://www.math.bas.bg/~tabov/>) Accessed 11 July 2019.
- Ivanov / Иванов, Иван Танев. n.d. Кратки хипотези за историята и културата на прабългарите. Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика, 5. Хидроними и топоними, образувани чрез иранските думи за "вода". <http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/HIPOTEZI%20%20PRABAALGARITE/Hipoteza%205%20-%20Dumi%20za%20voda%20pri%20prabaalgarite%20.htm>. Accessed 11 July 2019.
- Marquart, Josef. 1903. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig: Dieterich.
- Mochilov / Момчилов, Димчо. 2010. Ролята на Анхиало и Маркели при военните конфликти между България и Византия през периода на Първото българско царство. *ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология*, 1: 437–448.
- Pritsak, Omelyan. 1981. “The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions”. *Studia Turco-Hungarica* 5: 33–61.
- Vasilevskii / Васильевский, В. 1895. Хроника Логофета на славянском и греческом. *Византийский временник* 2: 78–144.
- Zlatarski / Златарски, Васил. 1908. „Известия за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет“. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 24: 3–161.

Алексис МАНАСТЕР РАМЕР

**ПОДУНАВСКО БУГАРСКИ „ТУТХОЊ“
(МЕСТО ИДЕНТИЧНО ИЛИ БЛИЗО
АНХИАЛОСА/ПОМОРЈЕ, БУГАРСКА)**

Тутхоњ је име (очигледно несловенско) које се налази у неким средњовековним словенским текстовима за приморски град познат на грчком као Ἀρχίαλος или неко место веома близу њега. Можемо га идентификовати као туркијски (тачније, подунавски бугарски) превод грчког, састављен од **tur-* „со“ + *t(e)g-/m/n* „достизање“ + *-i* „од/његовог“ (изафет). Неколико детаља је тренутно немогуће са сигурношћу утврдити, али већина морфема, као и губитак р испред другог сугласника и синкопа су очигледни.

Кључне речи: *лингвистика, подунавски бугарски језик, етимологија, Тутхоњ*

Pregledni rad
UDK 811.161.2'28:39

Марія ФІЛПЧУК (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
maria.filipchuk@chnu.edu.ua

Лілія ГАЗУК-КОТИК (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
l.gazhuk-kotyk@chnu.edu.ua

Наталія ПОПОВИЧ (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
n.porovych@chnu.edu.ua

**ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДИСКУРСУ
НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ**

У пропонованій статті автори здійснюють етнолінгвістичний аналіз контекстів народного мовлення, окреслюють коло мовних одиниць, які є константами української етнокультури та виокремлюють етнолінгвістичні коди: (вербальний, локативний (просторово орієнтований), темпоральний (часовий, залежно від пори року, доби), реальний (предметний), зображальний (символічний), музичний. Особливу увагу у статті приділено поняттю дискурсу народного мовлення, підтверджуючи думку, що народне мовлення – це мова етносу, це система знаків та символів, що відображає специфіку світосприйняття через мову. У статті встановлено взаємозв'язки українських обрядів із дохристиянськими віруваннями. На основі контекстів народного мовлення з'ясовано походження та джерела поповнення певних шарів української лексики, розкрито символіку та первісне значення ряду лексем і фразеологізмів, що сприяє продуктивному вивченню мови як джерела реконструкції давньої духовної етнокультури.

При дослідженні семантики слова, фразеологізованого сполучення використано описово-аналітичний, порівняльно-історичний метод з елементами концептуального аналізу контексту та встановлення зв'язку мовних явищ. Застосовано також новітні методи концептуального аналізу, в тому числі лінгвокультурний опис ряду стійких асоціативно пов'язаних ланцюгів мовних одиниць, характерних для народного мовлення.

Отримані у під час дослідження висновки допомагають усебічно осмислити роль та місце етнокультурного компонента в семантиці мовних одиниць, з'ясувати глибинний зміст мотивованого слова та спонукають до подальшого опрацювання загальної проблеми взаємозв'язку мови та культури.

Ключові слова : *етнолінгвістика, дискурс, концепт, народне мовлення, код, символ, реалія.*

ВСТУП

Загальновідомо, що проявом національної самобутності будь-якого етносу є мова, яка зберігає і передає наступним поколінням етнічні особливості, культуру, світогляд, народні думки та почуття, звичаї та обряди, що втілені у відшліфованих словесно-виражальних формах, здебільшого символізованих та сакралізованих. Духовна етнокультура, елементи її вираження були об'єктом наукових зацікавлень Б. Грінченка, М. Грушевського, Д. Зеленіна, М. Костомарова, І. Охрімовича, О. Потебні, М. Сумцова, П. Чубинського тощо. Дослідження мовних явищ у світі суміжних галузей знань спонукали до появи нових наукових напрямків, зокрема етнолінгвістики. Основу етнолінгвістичних досліджень заклали у своїх працях В. фон Гумбольдт, Д. Зеленін, І. Огієнко, О. Потебня, Е. Сепір та ін., які використовували не лише дані мовознавства, а й етнографії, зокрема й контексти народної культури.

Значний внесок у розвиток етнолінгвістики, в тому числі вивчення народного мовлення, зробили А. Вежицька, Є. Верещагін, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Костомаров, В. Русанівський, О. Тищенко та ін. Сучасні дослідження мовних одиниць ґрунтуються здебільшого на широкому залученні позамовних чинників, пов'язаних з широкими культурними надбаннями народу.

Одним з важливих напрямків сучасної лінгвістики є аналіз дискурсивного народного мовлення, що дозволяє розкрити особливості національної мовної культури, визначити типове та національне у мовній картині світу. Народне мовлення – це жива, невимущена форма комунікації, яка зберігає національну самобутність, історію та традиції певно-

го етносу, це «національний мовний організм, що розвивається, взаємодіючи з різними сторонами життя етноспільноти» (Жайворонок, 2007: 8). Вивчення лексики народної мови допомагає заглибитись у глибину матеріальної та духовної культури пранароду, з'ясувати особливості його світосприймання, що в подальшому сприятиме опрацюванню етнолінгвістичної теорії мовної одиниці в цілому. У цьому і вбачаємо актуальність нашого дослідження.

Мета наукової розвідки – це здійснити етнолінгвістичний аналіз мовних одиниць народного мовлення, з'ясування ролі контексту у формуванні етносвідомості народу.

Об'єктом дослідження є дискурсивні тексти як продукт національної лінгвокультури, зокрема лексика і фразеологія. Предметом дослідження виступає етносимволіка лексичних та фразеологічних одиниць вербального коду контекстів.

Методологія та методи дослідження.

У нашому дослідженні мовні одиниці розглядаємо як з погляду лінгвоцентризму, тобто коли в центрі уваги перебуває те чи те мовне явище як елемент системи, так і з погляду антропоцентризму, коли мовні одиниці вивчаємо як творчий продукт їхнього носія, етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент національної культури (Жайворонок, 2007: 8). Аналіз народного мовлення проводимо в основному описовим та експериментальним способами, використовуючи контекст обрядового дискурсу, який має певні традиції, передбачає свої форми вираження, отже має своєрідну лексику, фразеологію, граматику. Обрядовий текст становить єдність реального, вербального та акціонального та зміцнює синонімічність мовних знаків, представлених у ритуалах у різних формах, має певні відмінності від власне лінгвістичного тексту, оскільки включає такі елементи, які не можуть бути передані лише за допомогою мовних знаків. У контексті обряду окреслюється внутрішня форма певних слів, їхні конотації, розкривається співвіднесеність мовної ознаки з її первинною та вторинною номінаціями (Філіпчук, 2007:7). Досліджуючи семантику слова або фразеологізованого сполучення, використовуємо описово-аналітичний, порівняльно-історичний, зіставний методи з елементами концептуального аналізу етнокультурного контексту та встановлення зв'язку мовних явищ з елементами етнокультурних чинників. Також застосовуємо новітні методи концептуального аналізу, виокремлюючи лінгвокультурний опис ряду стійких асоціативно пов'язаних ланцюгів мовних одиниць, характерних для народного мовлення українців.

Результати дослідження

У дослідженні активно послуговуємося терміном «дискурс», «дискурсивне мовлення», «етнолінгвістичний код», а тому виникає потреба з'ясувати семантику цих понять.

Термін «дискурс» (англ. discourse від лат. discourses – «бесіда, розмова»; фр. discours – «мовлення») є своєрідним подійним текстом, об'єктом наукового розгляду. Це зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними факторами – етнокультурним, прагматичним, соціокультурним, психологічним, розглядається як цілеспрямована соціальна дія, що сприяє взаємодії людей і механізмів їхньої свідомості – когнітивних, мислительних, акціональних (Селіванова, 2011: 120–122). Дискурс – це мовлення, «занурене у життя», тому терміни *дискурс* і *текст* не тотожні (скажімо, коли йдеться про давні тексти, зв'язки із живим життям у яких безпосередньо не встановлюються). Поняття дискурсу віддзеркалює особливості сучасного лінгвістичного дослідження, особливо яскраво це проявляється у лінгвістиці тексту. Здебільшого дискурс трактується науковцями як системне утворення. Своєю появою поняття «дискурс» та «аналіз дискурсу» завдячують З. Харрісу, який вперше використав їх для дистрибутивного аналізу не лише окремих речень, але й текстів, розглядаючи у контексті соціокультурної ситуації (Селіванова, 2011: 121). Пізніше це поняття почало асоціюватися з лінгвістикою тексту, при цьому малося на увазі вивчення закономірностей формування та функціонування текстів. Дискурсивне мовлення – це складна система комунікативного процесу, яка відображає національно-культурну специфіку мовців, історичний досвід, етнічну ментальність тощо.

Етнолінгвістичні коди – це системи знаків і символів, що відображають специфіку світосприйняття певного етносу через мову й формуються на основі культурного, історичного досвіду народу та знаходять своє вираження у мовних засобах. Мовний супровід обрядодій регулюється набором певних кодів: акціональним, локативним, темпоральним, реальним, персональним, зображальним, музичним, власне вербальним (Філіпчук, 2007: 7).

Вербальний код. Особливу увагу в контекстах народного мовлення приділяємо слову, оскільки слово є найбільш явним для свідомості показником здійснення акту пізнання, бо, як зауважує В. Жайворонок, воно є дійсним актом думки і точним свідченням ступеня її розвитку (Жайворонок, 2007: 50–52), а «мова завжди є своєрідним показником сили та висоти культури кожного народу» (Огієнко, 2004: 34). За народними віруваннями слово лікує, приносить добро, благословляє, підносить або,

навіпаки, воно може шкодити, може нагнати хворобу і навіть убити. Воно (слово) здатне перетворити людину в тварину, дерево, камінь. А той, хто добре володів словом, міг навіть сам перетворюватися за його допомогою – літати у повітрі, не топитися у воді, не горіти у вогні, тобто «володіти всесвітом». Тож даремно у народному мовленні наявні застереження від небажаної події чи побажання, напр.: *Не говори такого, ще в лиху годину скажеш!* (як застереження, що певні слова збудуться) або: *В добрий час сказать, а в лихий мовчать; Якби твої слова та й Богові у вуха; Не згадуй проти ночі.*

Сила мовленого слова відображається у замовляннях, у молитво-словах магічного характеру, в основі яких закладено глибоку віру у чудодійну впливову магічну силу мовленого слова на вищі духовні сили. Віра у вербальну магію слова давала можливість людині відчутти невидимий світ, намагатися керувати ним, а також впливати за допомогою слова на своє майбутнє, своє життя. Кожна лексема у різних замовляннях, заклинаннях, шептаннях сприймалася як віща, пророча, що має таємничу силу і здатна творити чудеса, це зумовило виникнення вербальної магії. У замовлянні кожне слово промовляли поважно, з метою досягти бажаного результату – **відігнати хворобу, вилікувати хворого**: *Уроки-урочища, підіть собі на луги, на ліси дрімучії, де глас чоловічий не заходить, де півні не співають; здобути здоров'я*: *Тобі, місяцю, вповні, мені на здоров'я. Тобі, місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре знаходитися!; домогтися взаємності у коханні*: *Як голубу без очей, так би тобі, раба Божя Надія, за мною без ночей; викликати дощ чи відвернути град*: *Иди, іди дощину, Цебром, відром, дійницею над нашою пашиницею; Иди, іди дощину, я наварю борщину У синьому горищину, Та поставим на дубочку, Будем стріляти, дощик спиняти* (ПБ, 1990: 59).

Аналізуючи народне дискурсивне мовлення, виокремлюємо ряд мовних форм зовнішня форма та вторинне значення яких постає лише в обрядодії, напр.: *уроки викликаю, переполох виливаю, яйцем качаю, вигворюю, вишпнтую, пристрій вимовляю.*

Беззаперчна віра у силу мовленого слова породила фразеологізоване словосполучення як *сім баб нашептало*, на означення поліпшення фізичного стану людини, а також спричинила виникнення ряду прокльонних формул, напр.: *Щоб тебе грім побив; Щоб тебе Перун уперіщив; Перун би ти тріснув; Щоб тебе вітер розвіяв; Щоб ти крізь землю провалився; Хай тебе тряся візьме; Щоб тебе колька вколола; Щоб ти сонця праведного більше не побачив; Щоб тебе холера взяла; Щоб ти ранку не дочекався; Цур тобі, пек тобі; Щоб тебе грець (жрець) взяв; А щоб тобі добре було; А щоб ти під вінцем стала; Бодай тобі сто літ жити.* Зде-

більшого такі прокльони-побажання клішовані, більшість із них мають початкові спонукальні частки: *щоб...*, *хай...*, *нехай...*, *бодай...*

У народному дискурсивному мовленні виокремлюємо ряд структурованих словесних формул, якими людина скріплює свої слова та обіцянки, так звані клятви або присяги, напр.: *Щоб мені світу білого не бачити; Щоб я до ранку не дочекався; Щоб я крізь землю провалився.*

Внутрішню настанову для мовця, що, де і як казати відшуковуємо у дискурсі народного мовлення. Так, при віншуванні на Новий рік звучить усталена форма звертання посівальників до господаря, що символізує здійснення всіх побажань у Новому році, пор.: *Сійся, родися, жито, пшениця та всяка пашиця, На щастя, на здоров'я, на Новий рік, Щоб уродило краще, як торік!; Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю!; Сію, вію, посіваю, з Новим роком Вас вітаю.*

У процесі набування мовних знань та отримання культурної інформації у мовленні народу виникають мовні сполуки на основі переосмислення, порівняння, ототожнення. Саме антропоцентричний підхід до вивчення таких мовних одиниць у системі духовних цінностей дає змогу розкрити анімістичний світогляд носіїв мови. Для прикладу, у народному світогляді символіка рослини **ряст** породила сталі сполучення з переосмисленими діями: **топтати ряст** – жити, ходити по землі; **не топтати ряст** – не жити, напр.: *Ти будеш жити, ще будеш ти любити, топтати ряст і слухать солов'я* (Жайворонок, 2018: 551). Сталими також є приповідки: «**Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати**»; «**Топчу, топчу ряст, Бог здоров'я дасть**». Символіка словосполучення **топтати ряст** породила вислів **пустити ряст топтати** – тобто подарувати комусь життя, помилувати когось, напр.: *І меч піднятий опустив...І турна ряст топтать пустив*. А про людину, життя якої підходить до кінця, кажуть: «**Лишилося недовго топтати ряст**», або «**Він відтоптав уже свій ряст**», «**Йому вже рясту не топтати**»; «**Недовго з того часу стара ряст топтала, через тиждень, чи що і вмерла**» (Грінченко, 1997: 144). Та сама символіка переходить і на сон-траву, напр.: *Дай, Боже, діждати, сон-траву топтати* (Жайворонок, 2018: 551).

На основі порівняння та ототожнення у народному мовленні постало чимало сполук, які розкривають певні якості людини, наприклад: *гарна, як сонце; гарна, хоч з личка воду пити; гарна, наче рожса; гарна дівка, як маківка; дівка рум'яна, як ружа; дівка, як рожса, бий її сила Божа; дівкою – калина, жінкою – ялина; хлопець, як весняне сонце; гірке його життя, як полин; живуть, як віночки плетуть; багатий як земля; глянула і мов сонце ясне засвітилось*. Для дискурсу народного мовлен-

ня характерна також метафоричність, що виникає на основі образного мислення з елементами порівняння, напр.: *Гарна дівчина, як у лузі калина; Засватана дівка всім хороша; Дівка, як верба, де посади – там прийметься; Хлопець молодий, як барвінок в'юнкий; Хлопець моторний, як живе срібло проворний; Діти – то роса Божя; Добра дитина – вінець, а лиха – кінець.*

Обов'язковим чинником у побудові компаративного змісту таких стійких народних порівнянь є наявність порівняльних сполучників *наче, як, ніби*, що сприяє підкресленню певної метафоричності виразів, напр.: *дівка як веснянка, дівчина як сонечко, дівка як калина в лузі, красується наче рожка у саду; гарна наче мак (калина).*

В аналізованих контекстах народних обрядодій спостерігаємо вживання стійких народних порівнянь, приказок, прислів'їв, що є засобом образного відображення індивідуальної ознаки людини та вираження емоційно-оцінного ставлення до предмета. Основа образного порівняння – це результат діяльності людського мислення як відображення найбільш характерних рис чи ознак предмета. Часто використання стійких народних порівнянь допомагає знизити певну категоричність у висловлюванні, напр.: *чиста як сльоза; від вогню, води і лихої жінки сохрани мене Господи; потрібен як старій бабі вінок на голову; зажурилась як у воду опущена; сидить як у Бога за дверима; зійде як вода; пропав як камінь у воду упав; Бог дасть долю і в чистім полі.*

Шляхом лексико-семантичної реконструкції етнокультури відтворюємо певні моделі розвитку мови, а природу багатьох слів і значень мовних одиниць пізнаємо лише в етнокультурних контекстах. При цьому людина не лише називає окремі реалії, але й осмислює їх у слові, а тому постає потреба говорити про культурні концепти як мовні одиниці, породжені історико-культурною свідомістю народу, або такі, що характеризуються історичними та культурними нашаруваннями смислів (Жайворон, 1999:26). Такі мовні одиниці сакралізовані за своєю семантикою та набувають етнокультурного змісту в культурних контекстах, що спонукає проводити концептуальний аналіз мовного простору, виокремлюючи певні концепти.

Слово *концепт* походить від латинського *conceptus*, що в перекладі означає «думка, уявлення, поняття» і первинно почало застосовуватися як термін логіки та філософії. Кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір та стає засобом мовленнєвого вираження реалій останнього. Розширюючи семантичне поле мовного знака, мовні одиниці, що відображають концептуальну картину світу, зазнають певних перетворень. Здебільшого мовний знак виступає не просто словом-номінацією

з одним чи двома значеннями, а має значні культурні нашарування, які зумовлені знаннями, якими оперує людина в процесі мислення, та які відображають її досвід, зміст діяльності мовних одиниць. Для прикладу, *живий вогонь, домашнє вогнище, вулиця, вечорниці, тополя, калита, рута-м'ята, жива вода, господар, хліб-сіль*, що наповнені значним обсягом культурної інформації і виступають не просто мовними знаками, а знаками культури, з певним етнокультурним змістом (Філіпчук, 2007: 10–11).

Концепти зводять різноманітність явищ, які людина спостерігає чи уявляє, до чогось одного на основі переосмислення та порівняння, дають змогу зберігати знання про світ і виступають складовими елементами концептуальної системи. Як зазначає М. Голянич, внутрішньоформна концептуальна ознака, представляючи концепт, імпліцитно представляє і ті знання про денотат, які виходять за межі цієї диференційної ознаки і які містять певні відношення, в тому числі і емоційно-оцінного характеру, що виявляється на широкому комунікативному тлі – в «мовленнєвих іграх» – цілісних завершених системах комунікацій, підпорядкованих власним специфічним правилам, і особливо в народних художніх текстах (Голянич, 1997: 44). У дослідженні дотримуємося думки, що концепт – вербалізований компонент людського мислення, що через мову несе знання у формі культурної інформації. Здійснюємо спробу виокремити концептуальний ряд *людина < > вогонь*, розкриваючи не лише власне лінгвістичну, а й культурну інформативність концепту.

Концепт *людина < [здоров'я, очищення, сила, оберіг, щастя] > вогонь*. У контекстах народного мовлення вогонь постає одним з ключових та невід'ємних елементів людського буття, у мовленні та світосприйманні народу набуває магічних властивостей та сприяє появі мовних одиниць. З огляду на це, народне мовлення породжує традиційні сталі сполуки *живий вогонь, вогненне слово, вогонь душі, родинне (домашнє) вогнище, цар вогонь, цар неба, святий вогонь, жива ватра*. Вираз *жива ватра* побутує в народному мовленні у різних варіантах: *жева ватра, живий вогонь, живий огень*, пор. також стійкі словосполучення – *натерти живу ватру, крутити живої ватри, запускати живу ватру*. Походження цієї мовної сполуки пов'язано з обрядодією, яку виконували вівчарі, вигнавши на полонини у весняний день Святого Юрія стада овець, «*викручували (запалювали) живу ватру*», яка мала горіти все літо, аж до Покрови. Не можна було допустити, щоб вогонь погас, бо це віщувало нещастя. Тобто вогонь виконував функцію охоронця, оберігаючи від нещастя.

За давніми віруваннями, як зазначає В. Жайворонок, вогонь був виявом сонячного бога на землі, послом Неба на землю (другим сином

бога Неба Сварога, тому стародавні пам'ятки часом називають вогонь Сварожичем) (Жайворонок, 2018: 110). У мовленні народу його (*вогонь*) називають *святим, Божим, праведним*. З його допомогою здавна чинили Суд Божий та вірили, що вогонь невинного не спалить. Звідси, на нашу думку, і походить сталий вираз **«на злодієві шапка горить»**. Окрім того, у мовленні спостерігаємо часте використання сталої сполуки **«між двох вогнів»** на означення безвихідного становища. Цей вираз, можливо, походить від татарського вірування в те, що людина, яка пройде між двома вогнями, очиститься від усяких злих намірів (Жайворонок, 2018: 111). А походження приказки: *Пройшов вогонь і воду*, – можна вважати відгомном віри предків в очищувальну силу вогню. Можливо, саме це породило давній звичай **«гнуздування вогню»**.

У народному мовленні виявляємо цілий ряд слів на позначення вогню: *огонь, вогник, огник, «мандрівний вогонь», вогнисько, вогнище, огнище, вогнівка*. Оскільки для народного світосприймання характерний анімізм та антропоцентризм, то священну силу вогню переносили на людину, а властивість вогню (яскраво горіти) порівнювали з її працелюбністю. Можливо, звідси походить вислів **«робота в руках горить»**.

Через усвідомлення таких властивостей вогню, як здатність зігрівати все живе, освітлювати, надавати силу, стимулювати зріст, він (вогонь) поступово стає символом життя, яке сприймається або ним, або запаленою свічкою. Звідси в мові вислови: *Без вогню народився; Гасне, як свічка; Горить, мов свічка*. Відповідно символіка вогню породила евфемістичні вислови: *Його свічка вже догоряє; Тане, мов свічка; Свічка вже його згоріла; Згас, як свічка*. Вогнева символіка **здоров'я, сили, очищення** теж пов'язана зі свічкою, образ якої у давнину символізував сонячне світло, поживу богам, які наділяють життєдайною силою землю. Свічка завжди була невід'ємним атрибутом при обрядодіях, вона супроводжувала людину від народження до смерті. А тому, як зазначає С. Килимник, її запалювали «при кожній okazії чи великому святі в час обіду, а то й цілу ніч, світили обов'язково свічки на Різдво під час Святої вечері, на Водохрещі, при куті; на Зелені свята; на Великдень; за обідом у весільний день, христинний, у часі похорону й т.д.» (Килимник, 1994: 168). Свічку, запалену на Святвечір, не можна гасити, бо це символ життя, **«праведного сонця»**, вона має догоріти до кінця. Якщо ж хтось випадково загасить її, то в хаті цього року буде мрець.

Як відомо, у давніх язичників богом вогню, блискавки і грому (а водночас і каральною силою) був Перун. Цим, напевно, і можна пояснити наявність у народному мовленні численних сталих сполучень-прокльонів: **Бодай тебе Перун побив !; Най тебе Бог (Перун) поб'є за скоєне!;**

Перун би тя розтаскав; Нехай тебе вогонь візьме!; Щоб ти в огні згорів! Згодом православна церква покровителем грому і блискавки почала вважати святого Іллію. Місяцем вогню в народі називають листопад, а святого Михайла, покровителя Землі Руської та її стольного града Києва, зображують з вогненним мечем у руках. Не випадково й святкування дня Архистратига Михайла збігається з часом пошанування давніми українцями бога грому і блискавки, володаря неба – Перуна (Воропай, 1991: 99).

Реальний (предметний) код є одним із складників контексту народних обрядодій та продукує появу сталих мовних сполук у народному мовленні. Функціонування того самого предмета в обряді і поза ним дещо різне. В обряді на відміну від побутового вживання предмет зумовлений міфічною символікою, що надає йому властивостей знака. Так, наприклад, обов'язковим у похоронному обряді є **коливо** – поминальна кутя. Її варили з цілих, неподрібнених зернин, додавши мак, мед, горіхи, оскільки «зерно має властивість надовго зберігати і знову відтворювати життя, примножуючи його» (Іларіон, 1994: 44). Слід зазначити, що ця страва має декілька назв, предметна віднесеність залишається та сама (*кутя, коливо, канун*). Споживаючи її, вірять, що душа померлого піде в рай, якщо задобрювати богів. Відгомони цього вірування залишилися і до наших днів, закріпившись, зокрема, і за словом. Саму назву поминальної страви запозичено в давньоруську мову з грецької (ЕСУМ, 1982; 511), і вона споріднена зі словами *коливати, хитати, колихати*. Душа померлого, за віруваннями, ніби *коливається, хитається* перед вибором раю чи пекла. Пшениця ж тут символізує воскресіння померлої людини, через зерно, висіяне в землю, яке згодом дає великий урожай. Мед та цукор символізують солодке, щасливе життя після воскресіння у Небесному Царстві. Звідси приказка: *Передає (перебрав) куті меду* – перебрати міру в чомусь.

Ритуальним атрибутом у контекстах обрядодій є **жито**, іноді пшениця. В «Антології знаків української етнокультури» зазначено, що *жито* у народних контекстах виступає символом «життєдіяльності, достатку, життя» (Жайворонок, 2018: 233) та ритуальним предметом у більшості обрядодій. Так, за нашими спостереженнями, часто місце, де лежав мрець, посипають житом – символом життя. Житом обсіпають приміщення після виносу мерця, що було протягом певного часу простором смерті, і в такий спосіб очищають це приміщення, оскільки зерно є також символом родючості. Зерно також сиплять услід померлому, якого виносять, що частково можна розцінювати як умилювання жертви, покійника через виділення належної йому частини, долі. Символіку цього атрибута спостерігаємо при віншуванні на Новий рік, коли зерном

посівають у хаті, приказуючи: *Сійся – родися, **жито**, пшениця І всяка пашинця...* Рослина виступає обов'язковим предметом у весільній обрядовості, коли обсіпають житом молодих, *«щоб їм добре жилося, велося», «на щастя, на долю»*. В обрядодіях жито символізує дозрілість молодої дівчини, яка готова вийти заміж, пор.: *Ой час, мати, **жито** жати, бо колос схилився, пора й мене **заміж** віддати, бо голос змінився*. У народному мовленні постало стійке сполучення **«ходити в жито»** у значенні кохатися, напр.: *Не за те бито, що **ходила в жито**, а за те, що дома не ночувала*. У народних піснях рослина виступає символом знівченого життя, пор.: *Ой у полі **жито** копитами збито, Під білою березою козаченька вбито* (Жайворонок, 2018: 223).

Предметним складником обрядодій виступає також **хліб (хлібчик, хлібець)**, який є першоосновою життя. У народі **хліб** і **слово**, це ті дві складові, на яких тримається людське життя, тому й кажуть: *Держи **хліб** на обід, а **слово** – на **отвіт** або **Хліб** всьому голова*. Символьна роль хліба сприяла виникненню багатьох сталих сполучень, пор.: **обмінати хліб** – здійснити акт сватання, **перший хліб** – символіка домовленості про шлюб між родинами наречених через спеціально обраних сватів; **прощевий хліб** – символ батьківського благословення на шлюб. В обрядодії **прощі** залежно від призначення хліб носив різні назви: *дивень, гастінчик, дар Божий, дарунок* – хліб, який беруть із собою йдучи сватати; *доля, заручинний хліб, калач, коровай, лежень, палюнка, підвіночник, перепієць, плаксун, почесний хліб* – власне весільний хліб. Слід зазначити, що *коровай*, як обрядовий хліб для весільного обряду, виконує ритуальну роль і в поховальній обрядовості, репрезентуючи тему потойбічного одруження, коли ховали неодружених хлопців або дівчат. Яскравою символікою насичений обрядовий хліб на Святвечір. Саме народження цього хліба у печі сприймалося як народження молодого Божича – Сонця. А хліб, випечений на свято Маланки, носив назву «Маланки» та «Василя». У народному мовленні активно використовуємо сталу мовну сполучку **підносити хліб-сіль (зустрічати хлібом-сіллю)**, яка за старовинним українським звичаєм при зустрічі на знак великої пошани в урочистих випадках вручали гостям.

У поховальному обряді хліб виконує й роль жертвопринесення. Тоді його називали *парастас, панахида*. Взагалі у поховальній обрядовості яскраво виражений реальний код, оскільки для нього характерна певна консервативність. До реалії обряду ставляться з певною містичністю, повагою, оберігають і намагаються дотриматися всіх дій, оскільки вірять, що за будь-яке відхилення буде покарано.

У цьому ж обряді важливим компонентом поминального столу є мак. За давніми віруваннями, маком обсіпають могилу «ходячого мерця», головку маку знаходять у могилах померлих дітей, оскільки через свої наркотичні властивості він давно став символом спокою, забуття. Ця рослина спричинила до появи ряду фразеологізмів, наприклад *дулю з маком дати* –абсолютно нічого не дати; *наїстися маку* – очманіти; *не з маком* – важко, погано; *тихо, хоч мак сій* (мак через дрібноту його насіння сіяли у безвітряну погоду) – дуже тихо, безвітряно; *сіяння маку* – старовинний весняний хоровод (Жайворонок, 2018: 375).

Реальним кодом, без якого практично не обходиться жодна обрядодія є **хрест**. Вчені називають різні витоки символіки хреста. Найпоширенішою вважають символіку сонця, перехрестя, Світового дерева, чотирьох сторін світу. Існує теорія, що прообразом хреста було схематичне зображення птаха, дерев'яний пристрій для добування вогню (два шматки дерева складені навхрест, які терли один об одного). Хрестом покривають дитину при народженні, пор.: *Горпина свою первістку... аби прокинулось, аби поворухнулось – уже вона й коло колиски, і хрестить, і цілує* (Грінченко, 1997: 413). У народному мовленні надibuємо на ряд мовних виразів, пов'язаних із реалією «хрест», напр.: *«увести у хрест»*, *«дурний піп тебе хрестив»*, пор. ще: *Дурний тебе, Левку, піп хрестив, – обурювався Лесь Якубенко* (Стельмах, 1962: 135) або: *Учора ізвечора сина вродила, ік білому світу у хрест увела* (Грінченко, 1997: 413). Хрестом благословляють молоде подружжя на спільне життя. Хрестом проводжають в останню путь померлого, пор.: *Нема Гонти, нема йому ні хреста, ні могили* (Шевченко, 1987: 89). Саме реалія хреста породила назву обрядодії «хрестини», коли відбувається обряд хрещення новонародженого, а також найменування її дійових осіб *хрещеник, хрещена, хрещениця, хрещений* пор. у приказці: *На весіллі всі свати, на хрестинах всі куми* або: *Вона моя хрещениця*.

За народними віруваннями, до хреста треба ставитися шанобливо, з повагою, а тому в мовленні є чимало перестороги щодо цього предмета. Так, при запалюванні світла ввечері треба конче перехреститись, бо *«до хати входить бог вогню»*; коли п'єш воду – треба хреститись, щоб нечиста сила не ввійшла у нутро; ввійшовши у ліс, теж треба хреститися, щоб лісовик не збив з дороги; коли позіхаєш – хрестися, щоб було здоров'я; коли лягають спати, також хрестяться. Хрестяться і при початку будь-якої роботи, при першому гromі. Як бачимо, при кожній життєвій потребі людина змушена накладати на себе хрест. Хрест-навхрест ранньої весни переходили поле, а потім розпалювали навхрест багаття, *«щоб Сонце побачило кожну ниву та розігнало злі сили»*. Велика пошана до хреста

спричинила появу амулета у вигляді хреста, оскільки, за народними віруваннями, вважалося, що хрест захистить людину від нечистої сили та допоможе у будь-якій справі. Це застереження актуальне і до наших днів. Орнаментом з хреста оздоблювали рушники, писанки, випікали печиво. Велике шанобливе ставлення до хреста як до обов'язкової реалії породило цілий ряд мовних виразів: **як (мов) з хреста знятий** – дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом; **іти на хрест** – іти на смерть; **держати до хреста дитину** – тримати дитину під час обряду хрещення; **цілувати хрест** – присягатися; **нести свій (тяжкий) хрест** – терпляче зносити всі труднощі, виконувати свій обов'язок до кінця; **поставити (ставити) хрест** – перестати покладати надії на когось, зневіритись у комусь чи чомусь; **побий тебе хрест (лиха година)** – виражає як здивування, захоплення, так і невдоволення кимось (ФСУМ, 1993: 343), напр.: *Тільки я в хату – суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з хреста знятий* (Коцюбинський, 1974: 304); *Кожному дано нести свій хрест; Тяжкий його хрест видався; І сей туди ж, докоряє! Я ж йому писала: поставте наді мною хрест! Чого ж йому ще треба?* (Українка, 1976: 92). У народному віруванні хрест символізує вічне життя. Як символ чотирьох сторін світу, він уособлює чотири дороги, одну з яких обирає казковий герой. Хрест відбиває багату символіку ще язичницького віросповідання. Не випадково на хресті зображували рослинну символіку.

Цікавою реалією виступає в обрядодіях **поріг**, овіяний сакральними символами. Оскільки в давнину померлих родичів (здебільшого дітей) хоронили під порогом, давні вірування породили ряд застережень щодо цієї реалії. Беззастережна віра у велику силу порога спричинила виникнення у мовленні ряду стійких сполучень слів, напр.: **високі пороги** – високе суспільне становище, багата людина; **поріг не переступати (не ступити)** – зовсім не бувати десь; **на поріг не пускати** – забороняти десь бути; **на порозі** – зовсім близько; **на крайньому порозі життя** – перед смертю; **оббивати (обчовгувати) пороги** – часто десь бувати, багато разів звертатися до когось у вирішенні якоїсь справи; **переступати поріг** – заходити кудись; **не переступити поріг** – не відвідати; **плюнути через поріг** – дуже швидко піти; **показати поріг (одвірка)** – виганяти когось (ФСУМ, 1993: 561-562). Для прикладу: *Не наважувалася сказати вголос, що про себе вже вирішила ніколи не переступати порога цього дому; Не можу я їм показать порога, коли їх сам в хату кликав* (Українка, 1976: 83); *Що це ти, невісточко моя золота? Плюнула через поріг та й з хати?* (Нечуй-Левицький, 1965: 12); *Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала* (Нечуй-Левицький, 1965: 13); *Се справжній наш хрест оте оббивання*

чужих **порогів** (Українка, 1976: 124); *В титарівні не запобігай ласки. В неї високі пороги для тебе* (Українка, 1976: 132) або як кажуть у народі: *Зависокі пороги та й на ваші ноги.*

Локативний код. Локативний (просторовий) код передає уявлення про простір, межі, напрями. Певні предмети залежно від ролі можуть мати як локальне, так і просторове значення. Сакральним простором у відправленні деяких ритуалів є **перехресна дорога**. Так, у Чистий четверг, після купанки виливали воду на перехресті доріг, при цьому примовляли: *«Господи, Ісусе Христе! Перехресна дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і в живіт трішки»*. Із перехрестям пов'язано багато магічних обрядодій. Так, кволу дитину виносили на перехрестя доріг і залишали її там доти, доки хтось із сусідів не принесе її додому, при цьому вірили: *«Така найда принесе з собою силу та здоров'я»*. На перехресті доріг часто ворожили: на майбутній урожай (у перший день Нового року); на долю (дівчата у Новорічну ніч); на здоров'я, закопуючи у землю на перехресті ладан. У більшості народів світу, особливо слов'ян, перехрестя вважалися небезпечним місцем. На перехресті любить збиратися нечиста сила. Можливо, тому на перехрестях встановлювали хрести як один із сакральних знаків, знаків Сонця та вогню, символ вічного життя. Існують певні застереження щодо перехресних доріг. Під час обрядодії хрещення дитини, коли йшли до церкви, баба-повитуха давала кумові *печину* (кусок глини з печі), а також *вуглину*, зав'язувала у рукав і казала: *«Як дійдеш до перехрестя, то кинь через плече і скажи: «На тобі, чорте, плату»*. Це було своєрідним застерегом від нечистої сили (Воропай, 1991: 373). Перехрестя доріг намагаються обминути, кажучи: *«Щоб хвороба не вчепилася»*. Оскільки людина, яка хворіла, скупавшись вночі у Чистий четверг, воду виливала на перехрестя, *«щоб там усі хвороби залишити»*. Тому існує вірування, що перехрестя треба *«обходити десятою дорогою»*.

Визначеним простором для весняних хороводів є галявина, толока чи майдан. Адже весна – це торжество на честь богині життя Лади та її чарівної доньки богині кохання Лелі. Навесні відбувається воскресіння та відродження життєдайної сили сонця, землі, всього живого. Це й віталосся відповідним молодіжним гулянням на природі. Відповідно в народному мовленні подибуємо ряд сталих мовних сполучень, які постали в контексті обрядодій, наприклад: *весну співати, танка водити, гагулки гуляти, володаря водити, кривого танця водити, довга лоза.*

Особливе місце відводиться також **покутю**, оскільки вважали, що там живуть душі предків. Це місце вважали святим, найпочеснішим у хаті. З дохристиянських часів вірили, що це священний олтар родини,

через який здійснюється безпосередній зв'язок з небесним світом. Тут, у покутті, проходило все життя людини від народження до смерті, а тому не випадково там здебільшого вішають ікони, кладуть пучечок свяченої верби, «дідух» (обжинкового снопа на Святвечір). Дехто з дослідників пов'язували це з ідолопоклонінням, бо в красному куті стояв (жив) «божок домовий – Покуть». Йому й уклонялися здавна, при цьому застерігали: *Мовчи, бо покуть почує*. Оскільки *покутний (покуть)* є охоронцем від злих сил, то звідси і проклін: *Щоб тобі на покутті чорти кубло звили!* (Жайворонок, 2018: 494). Неабияке значення відігравав покуть і у похоронній обрядовості. Покійника обов'язково клали на «перепочинок» на покутеві лаву, запаливши свічку. При цьому в глибоку давнину покійників хоронили під покутем або порогом (Іларіон, 1994: 126). З народного мовлення постав вислів *закопати під покутем*. Він засвідчує, що найсокровенніші речі зберігалися в просторі покутя, оскільки там жив домовик, охоронець роду. Згодом покуть став вогнищем духовного очищення людини, святилищем, а тому свої молитви людина і промовляє саме до покутя. Отож, в народних обрядодіях покуть виконує певне просторове значення.

Темпоральний код пов'язаний з часом традиційного здійснення тієї чи іншої обрядодії залежно від пори року, періоду доби. Часова залежність, як і простір, диктується вірою в **сприятливість / несприятливість** його щодо можливих наслідків ритуалу. Час може бути лихим і добрим, сприятливим для певної діяльності чи небезпечним. Людина була безсилою перед таємничою природою, яка сприймалася не лише в просторі, але й у часі. А тому сакральний характер часу, з одного боку був зумовлений часовою магією, а з другого, – пов'язаний з вірою у пробудження природи, що сприяло неодмінно здійсненню бажань, тому намагалися обряди проводити у сприятливий час і в щасливому місці. Актуальними стали вислови *у потрібний час, у потрібному місці*. Сакральним робить час саме простір. Так, святкування Різдва відбувається взимку, коли вся природа відпочиває, коли закінчилися господарські роботи у полі і селянин має можливість святкувати в колі родини, в себе вдома. Адже це час, коли підбивають підсумки минулого року, народжуються надії на майбутній рік, на майбутній урожай. У давнину в цей час відзначалося свято народження *Сонця (Ока Божого)*, небесного світила, яке було одним з найвеличніших язичницьких божеств, бо воно сприяло народженню Всесвіту. З приходом християнства церква замінила язичницьке Свято народження сонця на Свято Народження Христа, тобто на місце народження Сонця-бога було поставлено народження Сонця-людини. Свідченням цього є те, що католицька церква називає Ісуса Хри-

ста Сонцем правди, Сонцем справедливості (Жайворонок, 2018: 598). А оскільки все живе поклонялося культу народження Бога, то вечір напередодні Різдва носив певну сакральну символіку. Його називають Святим вечором (Святвечором, Багатим вечором). При цьому запрошують їсти Святу вечерю і Сонце праведне, і Місяць ясний, і дрібен Дощик, тобто всі ті сили природи, які дають життя на землі, напр. у колядці: *Будуть до тебе гості з неба, Славен єси наш милий Боже на небесах! Перший гость – ясне Сонечко, Другий гость – ясний Місяченько, Третій гость – дрібний Дошенько* (Жайворонок, 2018: 599) або: *На твоїм дворі – два-три королі. Перший король – красне Сонечко. Другий ми король – то Місяць ясний, Третій ми король – то дрібен Дощик* (ПБ, 1990; 41). У новорічних обрядодіях давні звичаї дещо видозмінилися. Проте в діях ряджених і сьогодні наявні залишки язичницьких вірувань у сили природи, у тваринний світ.

У поховальній обрядовості теж спостерігаємо певну часову й просторову залежність. Так, покійників обов'язково хоронять головою на захід, оскільки свій шлях життєвий людина уподібнювала шляху Сонця. Вірили, що Сонце народжується на сході, поступово старіє і вмирає на заході, щоб завтра знову народитися. А горизонт, де щезало сонце, уявлялося людині тим місцем, куди вона потрапить після своєї смерті. Хоча спостерігаємо, що духовних осіб хоронять головою на схід, вважаючи (оскільки вони все життя оспівували покійників), що й у потойбічному світі їм доведеться виконувати свою місію.

Як уже зазначалося, здавна символізують початок літа **Зелені свята**, на зміну яким прийшла **Свята Трійця** (від назви християнського Бога у трьох його іпостасях – **Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Духа Святого**). Трійцький тиждень має давні народні назви – *Русальний, Клечальний, Глетчаний*. Ці назви постали як наслідок язичницького пошанування русалок-нявок, покійників-предків, сонця, лісових рослин, квітів, поля, води. Саме ж свято символізує в свідомості народу культ рослинності. Адже святкується воно на початку літа, коли буяє вся зелень, коли рослини наливаються тією життєдайною силою, яка оберігатиме людину цілий рік. Поетичний настрій традиційного народного свята, пов'язаний із живим спілкуванням людини з природою, був настільки живучим і шанованим у народі, що церква залишила Зелені свята в році календарних свят. За давніми повір'ями, саме на Зелені свята зацвітає дика троянда, а сама Зелена неділя стала днем пошанування бога Трояна. Зелені свята є давніми народними святами культу сонця, яке цими днями наближалось до своєї найвищої могутності. Йому віддавали шану квітами, вінками, вогнем, тому господар дому, коли уже все було уклечане, брав зелену гілку,

найчастіше дубову, ставав серед двору й промовляв: *Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лада, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо і запрошуємо!* або: *Милосердний Боже, Сонце праведне, зорі красні, місяцю ясний, вітре буйний, дощу рясний, погода красна, діди-лада наші, гостимо ми вас, з літом вітаємо* (Килимник, 1994: 358). Символічність лексеми *сонце* виливалося в обожнювання цієї реалії нашими предками, оскільки вірили, що сонце лягає спати, а ранком прокидається. Тим самим *сонце* має здатність з'являтися і зникати, але знову підійматися та освітлювати землю, дарувати людям радість. Ранкова зоря вмиває його, тому воно завжди таке гарне, рум'яне, свіже. І все ж у свідомості людини лишався одвічний страх перед завтрашнім днем, чи зійде *сонечко ясне*. Звідси замовляння: *Зійди, зійди сонечко, на наше полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко*. Після заходу сонця на землю приходить холод, ніч. Усе це позначалося на ставленні людини до джерела життя, а отже до культового об'єкта. Звідси *Сонце – око Боже*, воно все бачить, все знає, а тому, схиляючись перед ним не можна, скажімо, *світити волоссям проти праведного (Божого) сонця*.

Темпоральний код сприяв становленню і господарського календаря селянина, що яскраво демонструє землеробську культуру українця, його мудрість, нерозривний зв'язок людини з довкіллям.

Зображальний (символічний) код також позначений значною символічністю. Великий внесок у вивчення символіки зробив О. Потебня, який вважав, що символ є продуктом культурно-історичного розвитку людства. Він тісно пов'язаний з мовою, світоглядом, пізнанням світу. Так, у щедрівках символом достатку, його примноження виступає ластівка, напр.: *Щедрик, щедрик, щедрівочк, Прилетіла ластівочка, Стала собі щебетати, Господаря викликати: «Вставай, вставай господару, Подивися до товару, Всі корови потелились, Рябі бички породились, Рябі бички ще й хороші, Будеш мати за них купу грошей»* (ПБ, 1990: 25). Однак ластівка виступає і символом весни, оскільки вважають, що з її прильотом закінчується зима, тому кажуть: *«Як побачиш ластівку, то візьми жменю землі, кинь за нею і скажи: На тобі, ластівко, на гніздо! Це для того, щоб весна швидше прийшла, бо ластівки нам весну приносять на крилах»*. Виконуючи веснянки, закликаючи весну, промовляли: *Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть ластівоньки пасти корівоньки, летіть сизокрилі, – ви всі нам милі...* (Жайворонок, 2018: 350). Звідси приказки: *Ластівки прилітають, погоду обіцяють; Одна ластівка весни не робить*. Символ ластівки несе ще й певну очищувальну символіку, бо недаремно вірять, що, коли побачиш ластівку, потрібно гукати: *«Ластівко, ластівко, на тобі веснянки, дай мені білянки»*. Після

цього треба вмитися весняною водою, щоб не було веснянок на обличчі. За давніми віруваннями, вважалося, що там, де оселиться ластівка, неодмінно буде щастя, бо вона приносить єднання для молодих, приплід худоби. Часто у народному мовленні птаха слугувала символом матері чи сестри, іноді молодої дівчини, напр.: *Сива ластівко, сиве сонечко! Матінко-ластівко! Головка болить. В тій маківці ластівка, Ой вивела двоє дітей* (Жайворонок, 2018: 351); *Дівчино моя, переяслівко, поцілуй же мене моя ластівко!*; *А в нашій стороні красні дівки, як ластівки, а тут – як ворони* (Грінченко, 1997: 346). Птаха виступає об'єктом традиційних порівнянь, напр.: *Щебече, як ластівка; Горобець – молодець, а ластівка краща*. Проворну молоду дівчину порівнюють із ластівкою: *Ця, як ластівка, і в коморі, і на дворі, кругом встигає*. Матір, яка дуже любить своїх дітей, порівнюють – *як ластівка з ластовенятами*. У віруванні нашого народу ластівку вважають «*божою пташкою*», оскільки, за народними повір'ями, «*її благословив Господь за те, що коли «жиди» розпинали Христа, ластівки крали у них цвяшки*» (Булашев, 1992: 354–357). У народному мовленні надibuємо на багато застережень щодо ластівки, що є теж свідченням шанобливого ставлення до цієї пташки, напр.: *Не можна брати ластівок у руки, а хто візьме, того обсяде ластовиння; Не можна руйнувати ластів'ячого гнізда, бо буде пожежа; Якщо ластівка влітає у хату, де недавно був покійник, то вважають, що це його душа прилетіла*. Символіка ластівки у народній свідомості найрізноманітніша – уособлення добра, весни, відродження, щастя, матері, коханої дівчини.

Символом святості, чистоти, привітності, чемності виступають у народній свідомості васильки, яких по-іншому називають *базилік*, або *зілля Василя*. Ця рослина оспівується у Маланчиних піснях. Образ Василечка, який згодом перетворився на квіти васильки – це символічний образ народжуваного місяця-молодика, пор. у народній пісні: *Ой Василю, Василечку, Виведи мене на доріжечку. Посію тебе у городечку, Буду щодня поливати, А щосуботи проривати*. Широкого застосування має рослина в українській обрядовості. Її клали у першу купіль дитини, за допомогою васильків кропили молодих (перед тим як вирушати до церкви), дівчата кидали рослину у воду і вмивалися нею на красу, її клали в труну до покійника, кропили лаву, на якій він лежав, а також яму на цвинтарі, пор.: *Без васильків і без рути Спочивайте, діти* (Шевченко, 1987: 123). Вінки з освячених васильків надівали на голову померлим дівчатам. Ритуальним настоєм кропили галявину, де відбувалося свято Івана Купала. Сухе зілля зберігали протягом року як оберіг від злих духів, лихого долі. Рослина виступає складником так званого *тройзілля*, приворотної трави,

напр.: *Та вроди, Боже, троє зіллячок: Перше зіллячко барвіночок, Друге зіллячко любисточок, Третє зіллячко васильочок* (ПБ, 1990: 38).

Символом домашнього вогнища, гостинності, благополуччя виступає в народних обрядодіях **піч**, а тому в народному віруванні спостерігаємо ряд застережень щодо застосування цієї реалії. Так у весільній обрядовості, коли приходили сватати дівчину, та змушена була колупати піч або ховатися за неї. У давнину і шлюб брали біля печі, що символізує здавна домашнє вогнище. При цьому мати і батько казали нареченим: *«Най вас вогонь поєднає»*. А коли дівчина йшла заміж і покидала батькову хату, то брала жаринку з печі. Якщо в оселі є наречена, попіл з печі треба вимітати віником, не кочергою, – щоб була відданиця щаслива. Після похорону треба потриматися за піч, щоб не снівся покійник і не було страшно. У народному мовленні збереглися фразеологізми: **гладити піч** – виконувати обрядодію під час сватання; **колупати піч (комин)** – давати згоду дівчині на весілля; **приходити на піч** – свататися (ФСМ, 1993: 657).

Деякі дослідники вважають, що піч є символом материнського першопочатку, непорушності сім'ї, неперервності людського життя, рідної хати. Недаремно в народному мовленні живуть прислів'я: **Піч, наче мати рідна**; **Піч у хаті – те саме, що вівтар у церкві**. А іноді спостерігаємо вживання вислову: *Рідну матір може підмінити лише піч*. Вогнищу із печі приписувалися чудодійні сили покровителя роду. Адже піч була тим священним місцем, де жінка мала народжувати дитину. Водночас вона виступає символом здоров'я, тому, за повір'ями, хвору дитину клали на піч, яка мала її повернути здоровою. Знахарка, яка провадила замовляння, проказувала його в кутку біля печі, а баба-повитуха після народження дитини брала зубок часнику, кусочок глини, зліпок звірино-го сліду, клала в мішок і казала: *«Нехай тебе ніхто не урече, як не можна уректи печі»*.

Піч була атрибутом багатьох обрядодій: у ній випікали священний хліб, з нею пов'язані обряди *«женити комина»*, *«посвіт»*. Можливо, тому в народному мовленні побутує прислів'я: *Наша піч регочеться, короваю їй хочеться*. А в ніч проти свята Меланії вважають, що *«піч іде танцювати»* оскільки цілий рік вона робить службу, а *«на Василя йде танцювати, вона се віддає»*. Про те, що піч була священним місцем у хаті, свідчать і такі вислови: *Сказав би, та піч у хаті*; *Мовчи, бо піч у хаті*. У народному мовленні піч символізує достаток, добробут, а також злидні, бідноту, пор.: *Добра річ, коли в хаті піч*; *Ані печі, ані лави*. Іноді піч виступає символом рідної домівки, пор.: *Своя піч найліпше гріє*; *З своєї печі і дим солодкий*. Як бачимо, піч у побуті нашого народу обро-

стає численною символікою, тому не помилимося, якщо скажемо, що піч для українця, що олтар для вірника.

Музичний код обряду передбачає обов'язковий його музичний супровід. Скажімо, хороводи беруть свій початок ще з язичницьких часів. Здавна були народні умільці *гудці, гульці, скоморохи*, що так чи інакше формували музичний супровід обрядодій. У билинах згадується про те, що скоморохи грають на гусельках, гудочках, свирелях та з піснями походжають по вулицях. Ці давні обрядодії залишили в мові назви різних старовинних музичних інструментів (*гуслі, сопелі, клепало, дзвони, бубни, ріжки, сопілки*). Традиційними в українській музичній культурі стали троїсті музики, народний український гурт, який складався з виконавців на трьох музичних інструментах, найчастіше скрипці, бубні та цимбалах. Без музики не обходилася жодна обрядодія, наприклад, в «Енеїді» І. Котляревського: *Бандура горлиці бриньчала, Сопілка зуба затинала, А дудка грала по балках; Санжарівки на скрипці грали, Кругом дівчата танцювали В дрібушках, в чоботах, в свитках*. Існують легенди щодо виникнення скрипки. За давніми переказами, скрипку зробив чорт, але без «віконець», а Господь доробив її. За іншим переказом, цар Соломон змалку був німий. Бог сказав, що він заговорить тоді, коли заговорить дерево. Невдовзі цар Соломон зробив скрипку і заговорив. Можливо, звідси й народне прислів'я: *Скрипка грає – голос має*. У музичному середовищі можна почути вислови *перша скрипка, друга скрипка*, що називають сольних виконавців тієї чи іншої партії на скрипці у симфонічному оркестрі. Звідси стало сполучення *грати першу скрипку*, тобто бути першим у якійсь справі. З огляду на характер обрядодії звучала й різна музика. Так, на весіллі музика супроводжувала весь обряд від заручин до повиття молодої. Музик, що грали на весіллі, іноді називали *веселиками* (однокореневе з *весілля*) або *грачі* (від дієслова *грати*). Назви старих народних музичних інструментів, як правило, творилися від дієслова, пор.: *свистати – свистілка, свиріть, свирілка; сопіти – сопілка; тріскотати – тріскотало*. Унаслідок метафоричного переосмислення слів за зовнішньою подібністю, а саме за схожістю форми, розміру утворилися такі найменування *бугай, баран, коза, ріг*. Іноді в народних обрядодіях музичний супровід відбувається під кобзу, яка є одним із найстаровинніших музичних інструментів. Козаків супроводжувала у походах і бандура, яка була ніби рідним братом для козака. Саме бандурі він міг розказати про свої болі, тривоги, тому і співається в народній пісні: *Взяв би я бандуру та й заграв, що знав, через ту бандуру бандуристом став*.

Цікавим інструментом, насиченим певною символікою, виступає у народних звичаях та обрядах (зокрема гуцулів) **трембіта**. Трембіта

(*трембітка, трембітонька, трембіточка*) – гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів. На трембітах грають одинаками на полонині, а гуртом на святах та похоронах. Тих, хто грає на трембіті, звуть *трембітальниками* (Жайворонок, 2018: 639). Цей музичний інструмент є головним атрибутом господарської обрядодії вигону худоби на полонини у гуцулів, тому й співають: *Ци трембітки трембітають, ци голос овечий*. Оскільки у горах відстані далекі, то саме звук трембіти сповіщає про сумні та радісні події у житті горян, що залишило свій слід і в сьогоdnішньому їхньому житті, пор.: *У трембітоньку заграю; Там бринить трембіти звук. І знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта* (Коцюбинський, 1974: 121–134).

Для музичного коду характерна також наявність певних персонажів, які відіграють певну роль в обрядодіях. Так, при похоронному обряді важливу роль відіграє *жалібниця, жєлібнице, голосільниця*, тобто жінка, яка своїм плачем має розжалобити присутніх і тим самим (сльозами) очистити померлого. Своїм жалібним речитативом співом вона зверталася до небесних сил. На думку О. Потебні, голосіння виникли на основі віри у магічність слова, яке здатне повертати душу зі світу мертвих. У поховальному обряді постав стійкий вираз *гріб (гроб) з музикою*, що означає «дуже погано», *до гробу* у значенні до кінця життя, до самої смерті, напр.: *Позичте нам Павла (тракториста) хоч на півдня, бо інакше гроб з музикою* або: *Ти ж колись говорив, що коли покохаєш, то любитимеш до гробу* (ФСМ, 1993: 192) або у прислів'ї: *Не було добра зроду, не буде й до гробу*. Виявляємо також інші фразеологізовані сполучення, що так чи інакше пов'язані із музичним супроводом обрядодії: *спортити всю музику* – пошкодити у якійсь справі; *хто платить, той замовляє музику* – диктує свої умови; *як помирати, то з музикою* – бути готовим до ризику; *як глухому музика* – як заперечення сказаному.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що етнокультурні тексти займають особливе місце у становленні мовної культури народу, народного мовлення. Лексико-семантичний аналіз мовних одиниць у контексті народного дискурсивного мовлення розширює знання про символізацію мовлення. Звернення до контексту народного мовлення дозволяє розкрити взаємозв'язок мовних явищ, єдність мови, мислення і мовної свідомості, простежити за функціонуванням словесних формул, термінів, що у своїй

сукупності створюють розгалужену систему мовних одиниць, які виконують функцію семантичного стрижня. Тому вбачаємо перспективу в науковому осмисленні лексико-семантичного багатства мови як реалізації моделей етнокультурної поведінки народу.

Література

- Булашев, Г. (1992). *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях*. К.: Довіра, 414 с.
- Воропай, О. (1991). *Звичай нашого народу. Етнографічний нарис*: В 2 т. К.: Оберіг, 590 с.
- Гажук-Котик, Л. (2016). *Магічне значення числа у буковинських та гуцульських замовляннях*, in: Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Вип. 782. Слов'янська філологія, с.106–110.
- Голянич, М. (1997). *Внутрішня форма слова і художній текст*. Івано-Франківськ: Плай, 178 с.
- Іларіон, митрополит (1994). *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія*. К.: Обереги, 424 с.
- Жайворонок, В. (1999). «Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць», in: Мовознавство. №6, с. 32–46.
- Жайворонок, В. (1996). «Слово в етнологічному контексті», in: Мовознавство. №1, с.7–14.
- Жайворонок, В. (2007). *Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* К.: Довіра, 262 с.
- Килимник, С. (1994). *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*. К.: Обереги, Кн.2, 524 с.
- Кононенко, В. (2002). *Мова. Культура. Стиль. Збірник статей*. Київ, Івано-Франківськ, 460 с.
- Огієнко, І. (2004). *Історія української літературної мови*. 2-ге вид., випр. К.: Наша наука і культура, 436 с.
- Селіванова, О. (2011). *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К., 843 с.
- Філіпчук, М. (2007). *Етносимволіка мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі: автореф. дис... канд. філол. наук*. Київ, 20 с.

Використані джерела

- Грінченко, Б. (1997). *Словарь української мови: у 4 т./* Упоряд. Б. Грінченко. К.: Наук. думка.
- ЕСУМ, (1982). *Етимологічний словник української мови: У 7 т. /* За ред. О. С. Мельничука. К.: Наук. думка.
- Жайворонок, В. (2018). *Антологія знаків української етнокультури. Словник-довідник.* К.: Наукова думка, 758 с.
- Коцюбинський, М. (1974). *Вибрані твори .* К., 511 с.
- Нечуй – Левицький, І. (1965) *Твори* , Т.3 К., 444 с.
- ПБ, (1990). *Пісні Буковини.* К., Музична Україна, 480 с.
- Стельмах, М. (1962) *Твори.* Т.1 К., 645 с.
- Українка, Леся (1976). *Зібрання творів у 12-ти томах.* Т. 3. К. : Наукова думка, 400 с.
- ФСУМ, 1993. *Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. /* уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. К.: Наук. думка.
- Шевченко, (1987) Т. *Кобзар.* К., 608 с.

Maria FILIPCHUK
Liliya HAZHUK-KOTYK
Nataliya POPOVYCH

ETHNOLINGUISTIC ASPECT OF FOLK SPEECH DISCOURSE

In the proposed article, the authors carry out an ethnolinguistic analysis of the contexts of folk speech, outline the range of linguistic units that are constants of Ukrainian ethnoculture and distinguish ethnolinguistic codes: (verbal, locative, temporal (time), real (object), pictorial, musical. The article pays special attention to the concept of folk speech discourse, confirming the idea that folk speech is the language of the ethnos, it is a system of signs and symbols that reflects the specifics of world perception through language. The article establishes the relationships between Ukrainian rituals and pre-Christian beliefs. Based on the contexts of folk speech, the origin and sources of replenishment of certain layers of Ukrainian vocabulary are clarified, the symbolism and original meaning of a number of lexemes and phraseological units are revealed, which contributes to the productive study of language as a source of reconstruction of ancient spiritual ethnoculture.

In studying the semantics of a word and phraseological combination, a descriptive-analytical, comparative-historical method with elements of conceptual analysis of the context and establishing the connection of linguistic phenomena was used. The latest methods of conceptual analysis were also applied, including a linguocultural description of a number of stable associatively connected chains of linguistic units characteristic of folk speech.

The conclusions obtained during the study help to comprehensively comprehend the role and place of the ethnocultural component in the semantics of linguistic units, to clarify the deep meaning of the motivated word, and encourage further study of the general problem of the relationship between language and culture.

Keywords: ethnolinguistics, discourse, concept, vernacular, code, symbol, reality.

Pregledni rad

UDK 811.161.2'276.5:796.332"19/20"

Iryna PROTSYK / Ірина ПРОЦИК (Львів)

Львівський національний університет імені

Івана Франка (Львів, Україна)

iryna.ptotsyk@lnu.edu.ua

iprotsyk@ukr.net

ЛЕКСИЧНІ НОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ФУТБОЛУ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Статтю присвячено аналізу динаміки розвитку однієї з підсистем української мови – мови футболу наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Поповнення лексичними новаціями мови найпопулярнішого виду спорту – «гри мільйонів» – пов'язане з еволюцією самої гри у футбол упродовж останніх десятиріч, що є власне футбольним чинником появи нових назв, та зі стрімким зростанням популярності футболу в Україні й у світі, підвищенням інтересом засобів масової комунікації до футбольних видовищ, комерціалізацією футболу, проникненням новітніх технологій у цю консервативну спортивну гру, які можна кваліфікувати як позаспортивні чинники змін. Джерелами фактичного матеріалу для дослідження слугували публіцистичні тексти футбольного змісту з масмедіа, інтернет-ресурсів, а також тексти наукового та художнього стилів на теми футболу. Футбольні новації класифіковано за тематичним принципом на групи та підгрупи. Описано появу нових тематичних груп футбольної лексики та збільшення лексичної наповнюваності новими назвами вже відомих груп спеціальних назв футболу. Проаналізовано лексичні та семантичні неологізми, а також чужомовні позики, які ввійшли в українську мову футболу впродовж трохи більше як трьох останніх десятиліть. Принагідно з'ясовано структуру й особливості творення нових футбольних найменувань і їхнє місце в українському футбольному дискурсі. Функціонування футбольних новацій проілюстровано прикладами вживання цих назв у контекстах. Зафіксовано чимало варіантних футбольних новацій, що свідчить про активний пошук найвдаліших і наймісткіших назв у сучасного лексикону футбольної сфери.

Ключові слова: динамічні процеси в сучасній мові футболу, новації в українській футбольній лексиці, тематичні групи футбольної лексики, лексичні неологізми, семантичні неологізми, чужомовні позики.

Футбол – проста й консервативна гра. За понад півторастолітню історію цього виду спорту на розвиток копаного м'яча мало впливали технічні здобутки й сучасні технологічні новації. Однак, як і в кожній сфері, з часом у футболі з'явилися нові поняття й терміни на їх окреслення. Поповнення лексики футболу насамперед помітне при спробі аналізу динаміки розвитку української мови футболу впродовж останніх десятиліть, коли в українському суспільстві відбулися, без перебільшення, тектонічні зрушення – відновлення незалежності та надання українській мові статусу державної, зміна економічних відносин, стрімка поява новітніх технологій, які зачепили спортивну сферу загалом та вплинули на футбольний дискурс зокрема. Лексика завжди першою з усіх мовних рівнів реагує на новації в різних аспектах життя соціуму. Вона найшвидше відображає у своєму складі ті зміни і трансформації, які відбуваються в суспільному розвитку. Саме тому динамічним процесам в лексичному складі української мови присвячено чимало праць, які з'явилися в останні роки в українському мовознавстві: колективні монографії, словники та статті науковців Інституту української мови НАН України, опубліковані в рамках масштабного проєкту з вивчення змін у системі та структурі української мови незалежної України (Карпіловська та ін., 2013; Карпіловська та ін., 2017; Карпіловська та ін., 2024), монографіях Марини Навальної (Навальна, 2011), Олександра Стишова (Стишов, 2000, Стишов, 2005; Стишов, 2012; Стишов, 2019), Любові Струганець (Струганець, 2002), Юлії Цигвинцевої (Цигвинцева, 2024), словники інновацій Анатолія Нелюби (Нелюба, 2012), Анатолія Нелюби й Євгена Редька (Нелюба та Редько, 2017), словники новотворів Ганни Віняр і Любові Шпачук (Віняр і Шпачук, 2000; Віняр і Шпачук, 2002), словники нової лексики Данути Мазурик (Мазурик, 2002), Людмили Туровської та Лади Василькової (Туровська та Василькова, 2008), словник нових та актуалізованих слів і значень за редакцією Оксани Тищенко (Тищенко та ін., 2010), публікації Євгенії Карпіловської (Карпіловська, 2004; Карпіловська, 2007; Карпіловська, 2008; Карпіловська, 2009), Лариси Кислюк (Кислюк, 2017), Ніни Клименко (Клименко, 2008), Жанни Колоїз (Колоїз, 2008; Колоїз, 2009), Лідії Лисиченко (Лисиченко, 2009), Наталії Стратулат (Стратулат, 2007).

Ця стаття присвячена аналізу нових назв на позначення нових понять у футболі, пов'язаних із його еволюцією у світі і розвитком цьо-

го виду спорту в Україні впродовж трохи більше як трьох останніх десятиліть – 90-х рр. XX століття та понад двох десятиліть XXI віку. У дослідженні розглянуто футбольні номінації, які є новими за формою і за змістом (лексичні неологізми), та назви, які мають або тільки новий зміст (семантичні неологізми, утворені в результаті переосмислення чи розширення значень відомих слів) (Черторизька, 1973: 243–244), а також чужомовні позики, які ввійшли в мову футболу в останні десятиліття. Джерельною базою для розвідки слугували друковані видання та інтернет-джерела, а саме – публіцистичні тексти футбольного змісту з масмедій, з новинних і спортивних сайтів, офіційних інтернет-сторінок українських футбольних клубів і керівних інституцій українського футболу, а також тексти наукового стилю – дослідження про футбол і мову футболу та твори художнього стилю – тексти про футбол сучасних українських письменників. Метою статті є з'ясування лексико-семантичних особливостей аналізованих нових футбольних назв. Принагідно з'ясовано структуру й особливості творення футбольних найменувань, а також їхнє місце у системі національної футбольної термінології й українському футбольному дискурсі загалом. Поодинокі зі зафіксованих у згаданих джерелах футбольних назв розміщено до реєстрів словників нової лексики (Віняр і Шпачук, 2000; Віняр і Шпачук, 2002; Мазурик, 2002; Нелюба, 2012; Туровська та Василькова, 2008), тому семантику цих новацій подано з урахуванням дефініцій, запропонованих у цих лексикографічних працях. Функціонування футбольних лексичних новацій проілюстровано прикладами вживання цих назв у контекстах, зафіксованих в опрацьованій джерельній базі.

У розвідці використано загальнонаукові та власне лінгвістичні методи і прийоми дослідження. Метод емпіричного спостереження над мовним матеріалом залучено для наукової інтерпретації фактичного матеріалу, почерпнутого з джерел футбольного дискурсу, і метод аналізу текстів футбольної тематики та прийом класифікування лексичного матеріалу, зафіксованого в них. Для узагальнення результатів проведених студій, обґрунтування теоретичних положень і викладення підсумків застосовано метод синтезу. Для систематизації фактичного матеріалу та викладення результатів дослідження використано описово-аналітичний і зіставний методи, для вивчення структури лексичних значень футбольних неологізмів застосовано метод компонентного аналізу.

Розширення системи понять футболу в останні кілька десятиліть передовсім пов'язане зі стрімким зростанням популярності футбольних видовищ, комерціалізацією цього виду спорту, які можна кваліфікувати як позаспортивні чинники змін, а також із впливом власне футбольних

факторів – збільшення розмаїття використовуваних у футболі тактичних засобів і пов'язаним із цим розширенням функційних обов'язків гравців, виникненням нових ігрових амплуа футболістів, появою нових футбольних інституцій і посиленням уваги до питань збереження здоров'я футболістів і контролю за вживанням заборонених препаратів.

У постколоніальний період – на зламі XX–XXI ст. – в українському футбольному дискурсі можна говорити про суттєве збільшення наповнюваності одних тематичних груп футбольної лексики та появу цілком нових тематичних груп, що пов'язане з появою нових понять у футболі або з перенесенням на український ґрунт реалій, незнаних національному спортові через впливи советського тоталітаризму. Тому аналіз українських лексичних новацій футбольної сфери здійснено в межах тематичних груп, до яких вони належать.

Комерціалізація футболу як одного з найбільш видовищних видів спорту, що збирає величезну глядацьку аудиторію, стала реальністю в світі вже віддавна, а в Україну проникла лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття. Тому логічною є поява серед футбольної лексики тематичної групи **«Менеджмент у футболі»**, в яку об'єднано найменування, що охоплюють різні аспекти управління футбольними клубами в умовах ринкової економіки і забезпечення їх функціонування. У групі назв, що обумовлюють комерційну, господарську й інформаційну діяльність клубів, їхніх керівних структур, варто виокремити кілька найважливіших підгруп найменувань, які називають новації, пов'язані з футбольним менеджментом, спонсорством клубів, рекламою футбольних видовищ і позафутбольною діяльністю фірм, в основі якої підвищений інтерес до футбольних подій.

У підгрупі **«Трансферна діяльність футбольних клубів і футбольне спонсорство»** зафіксовано назви, які з'явилися зі зміною економічного статусу клубів на засадах вільного ринку: **акції клубу** (від лат. actio – дія, цінний папір і англ. club – товариство) – ‘«цінні папери, що засвідчують внесення коштів до статутного фонду» (Мазурик, 2002: 10) футбольного клубу, підтверджують членство в ньому і дають право на одержання прибутку’ *«На сайті ФК “Верес” є детальна інструкція, як придбати акції футбольного клубу»* [iplan.ua 25.11.22], **викупити свій контракт** (від лат. contractus – угода) – ‘звільнитись від контрактних зобов'язань до завершення терміну угоди, заплативши відповідну суму; внаслідок цього гравець стає «вільним агентом»’ *«Довелося викупити свій контракт у “Чорноморця”»* [footballhub.ua 6.01.18], **відступне за футболіста** – ‘грошова компенсація за футболіста як винагорода за розірвання контракту й відмову від прав на гравця; кошти, запропоновані

за перехід футболіста в інший клуб' *«В "МанСіті" вирішили, що не потягнуть 700 млн євро, які «Барселона» запросила за Мессі як відступне»* [sport.segodnya.ua 3.12.20], **вільний агент** (лат. *agens (agentis)*, що походить від «аго – дію, веду – той, хто діє в чийхось інтересах» (Пустовіт, 2000: 25)) – 'футболіст, чинний контракт якого з командою закінчився, і який має право безперешкодно укладати угоду з будь-якою іншою командою; гравець, «який самостійно шукає команду для себе й не пов'язаний контрактними зобов'язаннями з жодним клубом» (Туровська та Василькова, 2008: 49)' *«Вільний агент може підписати контракт із клубом у будь-який час упродовж року»* [football.ua 30.08.23], **клубний менеджмент** (англ. *management* – керування, організація і *club* – товариство) – 'управління футбольним клубом, що забезпечує всі аспекти його функціонування – бюджет, комерційну та рекламну діяльність, маркетинг, роботу зі спонсорами, ЗМІ, уболівальниками' *«Клубний менеджмент стримано сприйняв рішення ФІФА»* [rbc.ua 20.12.23], **комерціалізація футболу** (від лат. *commercium* – торгівля) – 'господарювання футбольних клубів в умовах вільних ринкових відносин» (Мазурик, 2002: 57] *«Самостійна реалізація футбольними клубами прав на телевізійну трансляцію матчів є наочним свідомством реальної комерціалізації українського футболу»* [unian.ua 13.08.09], **контракт футболіста** (від лат. *contractus* – угода) – 'трудовий договір футболіста з футбольним клубом, у якому вказано термін перебування гравця в команді, зарплата, преміальні, штрафи тощо' *«Чинний контракт футболіста розрахований до літа 2024 року і він сам хоче залишитися в команді, в якій виступає українець Віталій Миколенко»* [football.ua 1.03.24], **купити футболіста** – 'заплатити за перехід гравця з клубу в клуб' *«Довбик і Циганков порадили "Жироні" купити футболіста "Динамо"»* [zn.ua 21.01.24], **ліцензований футбольний агент / футбольний агент** (лат. *licentia* – право, від *licet* – можна, дозволяється – дозвіл і *agens (agentis)* – агент) – 'футбольний менеджер, який має ліцензію ФІФА та на підставі угоди зі спортсменом представляє його інтереси у відносинах зі спортивними клубами; є посередником під час укладання контрактів, отримуючи відсотки від угод; нерідко опікується врегулюванням усіх фінансових справ клієнта' *«Наймолодший ліцензований український футбольний агент Олег Авдиш проаналізував останні тенденції вітчизняного агентського ринку»* [champion.com.ua 16.08.21], *«Наймолодший футбольний агент у Європі Олег Авдиш розповів нам про особливості роботи агента в Україні»* [ukrinform.ua 2.08.20], **оренда гравця / футболіста** (лат. *arrendo* – здаю в найми, наймаю) – 'перехід гравця з одного клубу в інший на обумовлений час, який узгоджують команди; тимчасове наймання футболіста на

договірних засадах' (Туровська та Василькова, 2008: 173] **«Оренда українського футболіста з “Брюгге” розрахована до завершення сезону 2023/24»** [suspilne.media 2.12.23], **офіційний спонсор** (від лат. officialis – «той, що здійснюється з дотриманням усіх правил, формальностей») (Пустовіт, 2000: 701) і sponsor, від spondere – урочисто обіцяти, «з англ. “особа, установа, що фінансує певний заклад”» (Віняр і Шпачук, 2002: 159)] – ‘особа чи організація, яка фінансує футбольний клуб, забезпечуючи чверть спонсорського фонду, або фінансує проведення футбольних турнірів’ **«Корпорація “Опілля” має за честь бути офіційним спонсором Суперкубка України з футболу-2021»** [0352.ua 14.09.21], **перегляд футболіста** – ‘спостереження за футболістом та оцінка його функційної підготовленості, яку здійснюють представники клубу, зацікавленого у придбанні гравця’ **«Європейські скаути не побоялися приїхати в Україну для перегляду футболіста клубу УПЛ»** [zn.ua 27.11.23], **переговори щодо контракту / переговори про трансфер** (від лат. contractus – угода; англ. transfer – перемішувати, франц. transfert, від лат. transfero – переносити, переміщую) – ‘розмова з метою досягнення домовленостей про укладання угоди між футбольними клубами про придбання футболіста й укладання трансферної угоди’ **«Воротар “Реала” Андрій Лунін проведе з мадридцями переговори щодо нового контракту»** [ukrinform.ua 28.02.24], **«ПСЖ провів переговори про трансфер Ярмоленка»** [lb.ua 26.03.15], **селекційна робота** (від лат. selectio – вибір, добір) – ‘праця, пов’язана із забезпеченням кадрового комплектування клубу чи національної футбольної збірної’ **«Взагалі вважаю, що селекційна робота повинна вестися постійно»** [football24.ua 13.02.22], **селекціонер** – ‘тренер, який відповідає за пошук нових перспективних гравців для команди, «фахівець із кадрового комплектування спортивної команди, який відбирає гравців до складу збірної команди» (Туровська та Василькова, 2008: 228)’ **«Колишній півзахисник “Карпат” та “Минаю” Михайло Кополовець отримав роботу у львівському клубі – став селекціонером»** [ukrfootball.ua 22.09.23], **спонсор футбольного клубу** (sponsor, від spondere – урочисто обіцяти і club – товариство) – ‘особа чи організація, яка на основі укладеної партнерської угоди надає футбольному клубові фінансову допомогу» (Мазурик, 2002: 112) з метою отримання матеріальної вигоди, прибутку або в обмін на рекламу’ **«Акціонерне товариство “Оболонь” протягом 15 років було практично єдиним спонсором громадської організації футбольний клуб “Оболонь”»** [football24.ua 23.11.12], **титульний спонсор** (від лат. titulus – напис і sponsor, від spondere – урочисто обіцяти) – ‘комерційний партнер прем’єр-ліги, який має право на внесення своєї торгової марки у назву та знаки змагань’ **«Муніципальний фут-**

больний клуб “Галичина” (Дрогобич) підписав угоду про співпрацю в частині надання спонсорської, благодійної допомоги із закладом швидкої їжі “Your Burger”, який відтепер є **титкульним спонсором** “галичан”» [galychyna.at.ua 14.09.20], **трансфер** (англ. transfer – переміщувати, від лат. transfero – переносу, переміщую) – ‘перехід гравця за гроші з одного клубу в інший (Туровська та Василькова, 2008: 251) згідно з умовами, зафіксованими у контракті між цими клубами’ «**Трансфер** вінгера донецького “Шахтаря” Михайла Мудрика до лондонського “Челсі” став найдорожчим в історії українського футболу» [tsn.ua 15.01.23], **трансферна політика клубу** (від англ. transfer – переміщувати, грец. politike – державна діяльність і club – товариство) – ‘«спосіб дій, спрямований на досягнення мети» (Пустовіт, 2000: 750) на трансферному ринку’ «Суркіс розповів про **трансферну політику клубу** на зимову паузу та визначив потенційних гравців для посилення команди в Києві» [sport.24tv.ua 15.12.20], **трансферна вартість гравця** – ‘ціна гравця під час його переходу з одного клубу в інший’ «**Трансферна вартість 18-річного гравця** збірної України після матчів Ліги націй збільшилася в 20 разів» [lb.ua 16.10.20], **трансферне вікно** – ‘період часу, коли можливі переходи футболістів між клубами, укладання нових трансферів і внесення до заявок нових гравців; зазвичай припадає на перерву між чемпіонатами (влітку) чи між колами чемпіонату (взимку)’ «Напередодні у більшості європейських топ-чемпіонатах зачинилося зимове **трансферне вікно 2024 року**» [ukrfootball.ua 2.02.24], **трансферний бан** (від англ. ban – забороняти, обмежувати права і transfer – переміщувати) – ‘заборона клубові здійснювати трансфери, найчастіше зумовлена недотриманням попередніх трансферних угод, заборгованістю перед іншими командами чи придбанням гравців віком до 18-ти років’ «Футбольний клуб “Дніпро-1” отримав **трансферний бан** від ФІФА за заборгованості перед низкою гравців» [ukrinform.ua 20.12.23], **трансферний ринок** – ‘сфера трансферних операцій, які здійснюють клуби з купівлі-продажу гравців’ «В УПЛ **трансферний ринок** набагато скромніший, але те, що відбувається на ньому, цікавить українських уболівальників не менше, ніж події в Саудівській Аравії» [protocol.ua 6.01.23], **футбольний менеджер** (англ. manager, від manage – керувати, «з англ. “керівник”: підприємець» (Віняр і Шпачук, 2002: 97)) – ‘«підприємець у професійному спорті» (Пустовіт, 2000: 630), який керує діяльністю футбольного клубу’ «**Футбольний менеджер** Олег Смалійчук відповів на запитання журналістів і читачів сайту sport.ua щодо своєї роботи та молодих українських футболістів, які продовжують свою футбольну кар’єру в Іспанії» [1927.kiev.ua 9.07.23], **футбольний менеджмент** (англ. management – керування, «з

англ. – ‘управління, керівництво, адміністрація’» (Віняр і Шпачук, 2000: 39; Віняр і Шпачук, 2002: 98)) – ‘сукупність принципів і методів управління у футболі’ *«Президент “Полісся” Геннадій Буткевич дав велике інтерв’ю про футбольний менеджмент»* [rubryka.com 28.02.23], *ціна за футболіста / трансферна вартість футболіста* – ‘вартість гравця під час переходу з одного клубу в інший’ *«Ціна за українського футболіста “Селтіка” Шведа впала на 500 тис євро»* [ukrinform.ua 6.02.20], *«Трансферна вартість футболістів зазнала рекордного падіння через фінансову кризу, спричинену пандемією COVID-19»* [tsn.ua 9.04.20].

Якщо раніше інформаційна підтримка діяльності футбольних клубів і футбольна реклама обмежувалася повідомленнями у спортивній пресі, радіо- й телетрансляціями матчів, виданням *футбольних афіш* і *програмок футбольних матчів*, то тепер інформаційною та рекламною діяльністю охоплено всі аспекти функціонування клубів. Це пов’язано з можливістю поширення інформації завдяки новітнім засобам зв’язку. У групі номінацій, що йменують *«Рекламну сферу в футболі та розповсюдження відомостей про діяльність клубів»*, вживано такі одиниці: *клубна прес-служба / прес-служба футбольного клубу* (від англ. club – товариство і франц. presse – преса) – ‘служба футбольного клубу, що відповідає за зв’язки з масмедіа, збирає та опрацьовує інформацію з матеріалів преси, готує прес-релізи, довідково-інформаційні видання, організовує прес-конференції’ *«Клубна прес-служба поспілкувалась з президентом футбольного клубу “Львів” Романом Михайлівим про ситуацію з об’єднанням із рівненським “Вересом”»* [fclviv.com.ua 22.05.18], *«У четвер, 26 грудня, прес-служба футбольного клубу “Нива” опублікувала повідомлення із заголовком “Проект ФК “Нива” – під загрозою закриття!”»* [vezha.ua 28.12.19], *клубна атрибутика* (від англ. club – товариство і лат. attribuo – надаю, постачаю, приписую) – ‘футбольна форма, інвентар, аксесуари з логотипами футбольного клубу’ *«Футбольна клубна атрибутика з офіційних магазинів»* [sportivka.shop 17.04.24], *клубна футболка* – ‘футболка футбольного клубу’ *«Клубні футболки і футбольні поло за доступною ціною»* [athletics.ua 2.04.24], *клубне телебачення* – ‘телевізійна студія, що належить футбольному клубові, та її працівники, які роблять телезйомку матчів для науково-технічних і навчально-методичних потреб клубу’ *«Першим в Україні, ФК “Карпати” запускає клубне телебачення»* [portal.lviv.ua 25.01.06], *магазин футбольної атрибутики* (від лат. attribuo) – ‘магазин, що спеціалізується на розповсюдженні футбольної атрибутики, аксесуарів і сувенірів’ *«Це перший брендовий магазин футбольної атрибутики з конкретною наз-*

вою футбольного клубу “Говерла” (Ужгород)» [mukachevo.net 2.12.13], **післяматчева прес-конференція тренерів** (від франц. presse – преса, лат. conferentia, від confero – збираю в одне місце і англ. trainer від train – навчати) – ‘зустріч тренерів команд із представниками масмедіа після закінчення матчу для відповідей на запитання, які цікавлять широкий загал’ «**Післяматчева прес-конференція тренерів “Шахтаря” і “Металіста”**» [football24.ua 8.04.15], **право на телетрансляцію** (від грец. tele – далеко і лат. translatio – перенесення) – ‘медійні права на телетрансляцію, отримані від організаторів цих подій чи придбані в них’ «**Показовим стало рішення УЄФА безкоштовно передати УАФ права на телетрансляцію матчів збірної України в межах діючого сезону Ліги Націй**» [tsn.ua 1.09.22], **презентація головного трофею** (від лат. praesentation – офіційне представлення, від praesento – передаю, фр. trophée, від грец. τρόπαιον – пам’ятник перемоги (Мельничук, 1985: 849)) – ‘офіційне представлення головного трофею футбольного турніру, зазвичай кубка’ «**У Львові відбулась презентація головного трофею чемпіонату Європи з футболу Євро-2012 – Кубка УЄФА, який ексклюзивно привезли в Україну**» [tsn.ua 20.07.11], **реклама на стадіоні** (від франц. réclame, від лат. réclamare – викрикувати і грец. stadion – спортивна споруда) – ‘спеціальні (статичні, щитові), динамічні (ротаційні, світлодіодні) конструкції, розташовані по периметру футбольного поля стадіону, на яких розміщено рекламну інформацію організаторів змагань і футбольного клубу’ «**Реклама на стадіоні сприймається максимально позитивно, адже люди приходять до нас за емоціями**» [stadium.odessa.ua 17.12.21], **реклама футбольного матчу / турніру** (від франц. réclame, від лат. réclamo – вигукую, англ. match – змагання, нім. Turnier, від старофранц. tournei – змагання) – ‘розповсюдження інформації про футбольний матч / турнір’ «**Реклама футбольного матчу між ФК “Калуш” та “Нафтовик” (Долина)**» [nrada.gov.ua 20.07.16], «**Компанія Nike опублікувала офіційну рекламу Чемпіонату світу з футболу 2022 року**» [ua.tribuna.com 18.11.22], **рекламний контракт футболіста** – ‘комерційний договір із футболістом, який зобов’язується рекламувати певні товари чи послуги’ «**Єдина проблема, через яку може зірватися перехід – рекламний контракт футболіста**» [football24.ua 27.08.13], **талісман футбольного клубу** (франц. talisman, від араб. tilsam – магічна літера) – ‘особа чи предмет, які є візитівкою футбольного клубу’ «**До реанімації потрапив талісман футбольного клубу “Динамо” Київ Парамон**» [ntn.ua 16.01.20], **телеканал «Футбол»** – ‘телевізійний канал, цілковито присвячений футболу, який транслює матчі наживо, демонструє архівні відеозаписи футбольних поєдинків, випускає інформаційні й аналітичні програми про фут-

бол` «18 листопада 2008 року в телевізійному ефірі України почав мовлення **телеканал “Футбол”**» [champion.com.ua 18.11.23], **телепрограма про футбол** (від грец. *tēle* – далеко, телевізійний і *programma* – розпорядження, оголошення) – ‘телевізійна інформаційно-аналітична програма, присвячена футболі’ «“ПроФутбол” – інформаційно-аналітична **телепрограма про футбол**, яку веде Ігор Циганик на телеканалі 2+2» [sector.depo.ua 11.05.20], **транслявати матч** – ‘передавати аудіо- та відеосигнал із матчу за допомогою ефірного, кабельного та супутникового мовлення, через мережу Інтернет, канали мобільного зв’язку з метою розповсюдження у формі теле- і радіопрограм’ «Перший національний готовий **транслявати матч** плей-оф Греція – Україна сьогодні о 20.00» [detector.media 14.11.09], **трансляція матчу наживо** – ‘передавання радіо- і телепрограм безпосередньо з місця і в момент проведення футбольного матчу, без попереднього запису й монтажу’ «**Трансляція матчу наживо** на YouTube каналах “Ворскли” та “Еспресо”» [vorskla.com.ua 20.07.22], **футбольна преса** (від франц. *presse* – преса) – ‘газети та журнали, присвячені футболі’ «**Футбольна преса в Україні** володіє приблизними цифрами щодо суми трансферів гравців, річних бюджетів клубів» [ukrfootball.ua 15.12.23], **футбольна реклама** – ‘розповсюдження відомостей про футбольні події (матчі, турніри) чи поширення інформації про товари й послуги за участю футбольних зірок’ «Чому Joga Bonito – найкраща **футбольна реклама в історії**» [1927.kiev.ua 27.03.24], **футбольний оглядач / ведучий футбольного огляду** – ‘журналіст, який готує огляд футбольних подій для преси чи робить його на телебаченні’ «**Футбольний оглядач** Роберто Моралес у коментарі спортивному “квартирнику” Суспільного проаналізував вплив кризи пандемії на європейські клуби» [suspilne.media 17.04.20], «**Ведучий футбольного огляду “Пас” Богдан Тимовчак**» [ua-football.com 31.07.09], **футбольний експерт** (лат. *expertus* – досвідчений) – ‘людина, яка дає фахову оцінку футбольних подій’ «**Авторитетний український футбольний експерт** Артем Франков висловив свою думку щодо майбутнього українських клубів в умовах нестабільної політичної ситуації в Україні» [football24.ua 4.12.2014].

У підгрупі назв, що охоплюють сферу «**Забезпечення формальних аспектів функціонування клубів**», є лексичні одиниці, що називають основні управлінські посади в клубі, обслугову стадіону та складники діяльності команд, за які вони відповідають: **адміністратор футбольної команди** (лат. *administro* – допомагаю і франц. *commande*, від лат. *commando* – доручаю, наказую) – ‘керівник футбольного клубу, який забезпечує його функціонування (наявність інвентарю, автобуса, підготовка бази, полів до тренувань і матчів, бронювання квитків, готелів, прийом

команд-гостей, суддів)» **«Адміністратор футбольної команди “Скала 1911” Мачоган Ігор Петрович»** [aafu.org.ua 22.04.23], **бос клубу** (від англ. boss – господар і club – товариство) – ‘власник або голова правління клубу’ **«Бос клубу УПЛ розвіяв чутки про інтерес до Селезньова»** [tsn.ua 8.02.21], **віце-президент клубу** (від лат. vice – замість, що означає заступник, praesidens (praesidensis) – той, що сидить спереду (Пустовіт, 2000: 757)) – ‘заступник президента, друга людина в керівництві клубом’ **«Віце-президент футбольного клубу “Металіст” залишає клуб»** [interfax.com.ua 6.12.13], **власник клубу** – ‘особа чи інституція, яка володіє правом власності на футбольний клуб’ **«Богдан Копитко залишається власником клубу ФК “Львів”»** [sport.ua 29.03.24], **керівництво футбольного клубу** – ‘очільники футбольного клубу – президент, генеральний директор, спортивний директор, технічний директор, виконавчий директор, адміністратор, головний тренер’ **«Керівництво футбольного клубу “Рух” перед сьогоднішнім тренуванням оголосило про призначення нового головного тренера “жовто-чорних”»** [fcruhlviv.com 21.03.23], **президент клубу** (від praesidens (praesidensis) – той, що сидить спереду (Пустовіт, 2000: 757) і club – товариство) – ‘найвища посадова особа футбольного клубу (Пустовіт, 2000: 757)’ **«Президент клубу озвучив амбітні цілі на сезон»** [scpoltava.com 28.12.19], **технічний директор клубу** (грец. technikos, лат. director – той, хто спрямовує) – ‘працівник клубу, який відповідає за спортивну підготовку футболістів’ **«Технічний директор італійського футбольного клубу “Мілан” Паоло Мальдіні підтримує кандидатуру Андрія Шевченка на посаду головного тренера»** [ukrinform.ua 12.02.20], **ліцензія Про УЄФА** (лат. licentia – право, від licet – можна, дозволяється – дозвіл) – ‘дворічний дозвіл на право керувати футбольним клубом найвищого дивізіону в будь-якій європейській країні’ **«Ліцензія Про УЄФА (англ. UEFA Pro Licence) – тренерська ліцензія, затверджена УЄФА, офіційним керівним органом європейського футболу»** [uk.wikipedia.org 17.04.24], **ліцензування клубу** (лат. licentia – право, від licet – можна, дозволяється – дозвіл, «ліцензія + /ува(ти)/ + нн(я)» [Віняр і Шпачук, 2000: 37; Віняр і Шпачук, 2002: 92], англ. club – товариство) – ‘отримання дозволу на право брати участь у футбольних змаганнях як наслідок відповідності клубу всім необхідним критеріям – спортивному, фінансовому, інфраструктурному, кадрово-адміністративному, правовому тощо’ **«Генеральний секретар Федерації футболу України Юрій Запісоцький пояснив ситуацію навколо ліцензування клубу “Динамо” Київ в єврокубках»** [football24.ua 3.11.17], **обслуга стадіону / стадіонна обслуга** – ‘працівники стадіону, які забезпечують функціонування спортивної споруди, стежать за станом футбольного га-

зону' «Керівництво й **обслуга стадіону**, які, особливо відтоді, як команда нарешті пішла вгору, бачили в ньому якогось злого, розумного і геть позбавленого емоцій генія українського футболу» [kharkiv-nspu.org.ua 20.08.16], «**Стадіонна обслуга** нашивидку розчищала сніг, який припорошив зелений газон, і наносила червону фарбу на ледь помітні лінії розмітки» [books.google.com.ua 2022], **паспорт стадіону** (франц. passeport – офіційний документ) – 'сертифікат стадіону, який засвідчує його відповідність вимогам до проведення змагань і рекомендаціям щодо їхньої безпеки' «Президенту "Руху" заборонено перебувати під час гри в будівлях, що входять в **паспорт стадіону**, який приймає матч» [ua.tribuna.com 17.09.18], **паспорт футболіста** – 'документ встановленого зразка, в якому є інформація про клуби, за які футболіст був зареєстрований, починаючи з 12-ти років' «Остаточний варіант, за яким футболіст має право виступати за певну команду – це **паспорт футболіста**» [sport.nv.ua 29.02.24], **стюард** (англ. steward – управитель, розпорядник) – 'працівник обслуги стадіону чи спеціально навчений волонтер, який пильнує за дотриманням громадського порядку на території стадіону перед, під час та після футбольного матчу' «**Стюард** – головна ланка у системі безпеки будь-якої спортивної арени» [spivpratsia.zapisi.cx.ua 6.03.24].

Підгрупа назв «Довколафутбольна комерційна діяльність» охоплює найменування, пов'язані зі сферою отримання прибутків від азартних ігор, що передбачають прогнозування результатів футбольних поєдинків: **букмекерство** (англ. book-maker, від book – записувати, maker – агент) – 'отримання прибутків від букмекерських контор і гравців у тоталізаторі' «**Букмекерство** будується, перш за все, на спортивних змаганнях» [wiki.legallaid.gov.ua 23.11.21], **букмекерська контора / фірма** (англ. book-maker, від book – записувати, maker – агент, італ. – firma, від лат. firmus – надійний) – 'гральний заклад, який приймає ставки на різні події, найчастіше результати спортивних поєдинків, розподіляє прибуток між тими, хто правильно спрогнозував підсумки, й отримує свій відсоток від прибутку' «Донедавна це була найвідоміша і найпопулярніша **букмекерська контора** в Україні, яка спонсорувала величезну кількість змагань» [footyhype.com.ua 21.11.23], «**Букмекерська фірма Paddy Power** нещодавно оприлюднила іронічну соціальну рекламу, у якій вона нагадувала британським футбольним фанатам не забувати про правила безпеки під час святкування перемоги своєї команди» [new.creativity.ua 22.07.20], **ставки букмекерів** – 'прораховані прогнози результатів майбутніх спортивних поєдинків, на які гравці роблять ставки в тоталізаторі, що забезпечує їм отримання прибутку, якщо вгадано результат' «Через аномальні **ставки букмекерів** на гру з "Шахтарем" УАФ переві-

рив' "Минай"» [pravda.com.ua 7.05.21], **грати в тоталізатор** (франц. *totalisateur*, від лат. *totaliser* – підсумовувати) – 'робити ставки на матчі задля отримання прибутку' «Тут можна робити ставки на футбол та інші види спорту, а також **грати в тоталізатор**» [bukmeker.com 2024], **футбольний тоталізатор** – 'азартна гра на прогнозування результатів футбольних матчів, турнірів, у якій від гравців приймають ставки перед початком подій, а після їх завершення розподіляють кошти між тими, хто вгадав' «Він робив ставку на **футбольний тоталізатор**, на клуб, за який вболіває – на "Шахтар"» [telegraf.in.ua 15.06.18].

Традиційно серед футбольної лексики вживано тематичну групу «Медичне забезпечення та реабілітація футболістів», яка в останні десятиріччя поповнилася підгрупою назв «**Контроль за вживанням заборонених препаратів**». Серед нових лексичних одиниць цієї підгрупи є такі найменування: **Антидопінгова конвенція** (грец. *anti* – префікс, що означає протилежність, англ. *doping*, від *dope* – букв. 'приголомшувати' та сленгового значення 'уживати наркотики', лат. *conventio* – договір) – 'конвенція, спрямована на координацію боротьби з допінгом, обмеження обігу й використання заборонених препаратів; її прийняли країни-члени Ради Європи 1989 р., а Україна ратифікувала в 2001 р.' «**Антидопінгова конвенція 1989 р. встановлює, що сторони ухвалюють закони, правові положення або адміністративні заходи обмеження доступності допінгу, а також застосування у спорті заборонених препаратів та методів допінгу**» [pag-journal.iei.od.ua 2023], **Всесвітня антидопінгова агенція (ВАДА)** – 'міжнародна неурядова організація, що стежить за дотриманням вимог заборони використання допінгу серед спортсменів й узгодження єдиного стандарту антидопінгового законодавства в усіх країнах' «**Всесвітня антидопінгова агенція (далі – ВАДА) проводить моніторинг та вимагає від усіх країн привести свою антидопінгову діяльність у відповідність до нових правил і стандартів**» [ips.ligazakon.net 27.05.16], **вживання / використання допінгу / заборонених препаратів** – 'використання психоактивних, ендокринних й інших речовин, які здатні штучно активізувати роботу організму, стимулювати фізичну та нервову діяльність людини, підвищувати працездатність, нівелювати відчуття втоми, через що вони суворо заборонені для вживання у спорті' «**Чемпіона світу з футболу Поля Погба дискваліфікували на чотири роки за вживання допінгу**» [tsn.ua 29.02.24], «**Використання допінгу у спорті вбиває ідею чесних та "чистих" змагань, що є основою спорту та олімпійського руху**» [journalsofznu.zp.ua 19.12.23], «**Football.ua згадує десятку найкращих футболістів минулого та сучасності, які отримали дискваліфікацію за вживання заборонених препаратів**» [football.ua

1.03.24], «У доповіді, підготовленій ВАДА, слідчі назвали **використання заборонених препаратів у російському спорті** “культурою, яку підтримує держава”» [radiosvoboda.org 11.11.15], **допінг** – ‘введення в організм людини (найчастіше спортсмена) різними шляхами фармацевтичних субстанцій, у тім і біологічних рідин, чи здійснення маніпуляцій із метою штучного поліпшення працездатності; порушення правил щодо застосування заборонених до використання в спортивних змаганнях фармакологічних препаратів, що є засобами збудження, наркотиками, які знімають тимчасову втоми та дають змогу спортсменові максимально виявити фізичні можливості й енергію’ «**Допінг у футболі не допомагає гравцям стати кращими**» [1927.kiev.ua 21.09.23], **заборонені субстанції / препарати** (лат. substantia – наявність, сутність, лат. praeparatus – виготовлений) – ‘заборонені для використання в спорті фармакологічні препарати – стимулятори, наркотичні анальгетики, анаболічні стероїди, діуретики, пептидні гормони та їх аналоги’ «**Спортсменам дозволяється використовувати заборонені субстанції та методи тільки за наявності законних медичних показань і дозволу на терапевтичне використання**» [sport.ua 17.09.23], «**Захисник “Олександрії” Станіслав Мицицей пояснив, чому приймав заборонені препарати, через які йому загрожує тривала дискваліфікація**» [football24.ua 27.01.17], **допінг-контроль** (англ. doping і франц. contrôle, від contrerôle – букв. подвійний список – перевірка) – ‘складник комплексної програми заходів для запобігання застосуванню в спорті заборонених (допінгових) засобів; передбачає відбір біологічних проб для аналізу, фізико-хімічне їх дослідження, оформлення висновку і, за необхідності, накладення санкцій на порушників’ «**Загальні витрати на допінг-контроль у футболі складають близько 30 мільйонів доларів за рік**» [ukr.net 5.09.22], **Національний антидопінговий центр** – ‘організація в Україні, яка здійснює профілактику, запобігання застосуванню та розповсюдженню допінгу в спорті, проводить тестування спортсменів, контроль за проведенням антидопінгових заходів і впровадженням міжнародних антидопінгових стандартів в Україні’ «**Національний антидопінговий центр і Українська асоціація футболу поглиблюють взаємодію в антидопінговій сфері**» [nadc.gov.ua 15.04.24], **список заборонених речовин** – ‘список речовин, які заборонено вживати спортсменам відповідно до вимог Всесвітньої антидопінгової агенції’ «**WADA опублікувала список заборонених речовин та методів на 2024 рік**» [ukrfsf.org.ua 9.10.23], **тестування на допінг / допінг-тест** (від англ. test – випробування, перевірка, англ. doping, від dope – сленгового значення ‘уживати наркотики’) – ‘тестова процедура для виявлення заборонених речовин в організмі спортсмена’ «**Федерація футболу України**

продовжує проводити позазмагальне **тестування на допінг** у професіональних командах України з футболу» [smk-ffu.at.ua 17.07.14], «Форвард київського “Динамо” не пройшов **допінг-тест** після матчу з шведським “Мальме”, який відбувся 28 листопада» [pravda.com.ua 21.01.20].

Ще однією групою футбольної лексики, яку доповнено новаціями у зв'язку з появою нових понять, є «**Найменування технічного забезпечення у футболі**». Хоча футбол є консервативною грою, проте й цієї сфери торкнулися новітні технології, які найчастіше стосуються вдосконалення умов проведення футбольних матчів, заходів безпеки на стадіонах, неупередженого суддівства, використання сучасного спорядження й інвентарю. Серед назв технічних новацій у футболі слід згадати: **засоби зв'язку між суддями** – ‘радіозв'язок між головним суддею та відеосуддею, який працює зі системою VAR (відеопомічником арбітра), для допомоги у прийнятті справедливих рішень під час спірних моментів гри’ «Через **засоби зв'язку між суддями**, ми повідомляємо рішення» [toughathletics.com.ua 12.11.18], **відеозапис матчу** (від лат. video – бачу, дивлюся) – ‘відеофіксація матчу з трьох позицій (на рівні середньої лінії поля, навпроти ліній карних площ, паралельних лініям воріт правої та лівої половин поля), яку відповідно до регламенту зобов'язаний зробити клуб, що є господарем поля’ «Після закінчення гри ми подивилися і проаналізували **відеозапис матчу**» [chas.cv.ua 22.06.12], **відеоповтор** – ‘повторне відтворення відеозапису матчу (використовують під час навчально-тренувальних занять футболістів) чи окремих фрагментів матчу (для з'ясування спірних моментів у суддівстві); відеоповтор фрагментів використовують і під час трансляції поєдинку’ «Футбольні судді зможуть використовувати **відеоповтор** під час матчу» [ipress.ua 5.03.16], **вхідний турнікет** (франц. tourniquet, від tourner – вертити, повертати) – ‘спеціально встановлена біля входів на стадіон електронна пропускна система обертових хрестовинних бар'єрів, обладнаних зчитувальними пристроями для перевіряння квитків і підрахунку кількості відвідувачів’ «Швидкий і комфортний прохід відвідувачів на стадіон повинні забезпечити 108 **вхідних турнікетів** від одного з провідних німецьких виробників систем безпеки» [tsn.ua 25.10.11], **додаткове спорядження футболістів** – ‘додаткове екіпірування футболістів, що включає такі елементи захисту гравців від ушкоджень і повторного травмування: рукавички, налокітники, наколінники, окуляри, пов'язка, маска, шолом’ «Крім того багато футболістів застосовують **додаткове спорядження**» [vinwolves.org 6.09.13], **електронне табло арбітра** (від англ. electronics – той, що стосується електроніки, франц. tableau, від лат. tabula – дошка, лат. arbiter – суддя, посередник) – ‘невелика електронна таблиця, на якій резервний

арбітр демонструє моменти проведення замінів – хто кого змінює, а також показує кількість компенсованого часу, який додає головний суддя наприкінці кожного з таймів матчу» *«Восени минулого року футболіст отримав червону картку за те, що вибив у резервного арбітра з рук електронне табло»* [fakty.com.ua 11.03.17], **критий стадіон** – ‘стадіон, на якому є накриття над усіма глядацькими трибунами, а на деяких і висувне накриття над футбольним полем’ *«Українські підлітки показали, який зараз має вигляд найбільший критий стадіон України в окупованому російськими військами Маріуполі»* [unian.ua 21.07.22], **місце для роботи фотографів** (від грец. phōs (phōtos) – світло і грец. graphō – пишу, креслю, зображую) – ‘місце за воротами, де можуть розташовуватись під час матчу фоторепортери’ *«Має бути визначене місце для роботи щонайменше 25 фотографів»* [upl.ua 2020], **офіційний м'яч Чемпіонату світу / Чемпіонату Європи / Ліги чемпіонів** – ‘спеціально розроблений і виготовлений м'яч до того чи того футбольного турніру, зазвичай має власну назву, наприклад, *Адідас Тельстар* (м'яч ЧС-1970, ‘зірка телебачення’, зроблений із 12-ти шкіряних п'ятикутників чорного кольору і 20-ти білих шестикутників для того, щоб, завдяки контрастності, його було добре видно на чорно-білих екранах телевізорів)’ *«ФІФА представила офіційний м'яч Чемпіонату світу-2022»* [ukrinform.ua 30.03.22], *«В офіційний м'яч чемпіонату Європи з футболу 2024 року буде вбудовано спеціальний чіп для фіксації гри рукою та офсайду»* [sport.ua 5.12.23], *«УЄФА оприлюднив офіційний м'яч Ліги чемпіонів 2023/24»* [football24.ua 22.08.23], **система VAR** (англ. Video assistant referee) / **система відеодопомоги арбітрам** / **відеоасистент арбітра** / **відеопомічник арбітра** (грец. systēma – утворення, лат. assistens (assistantis) – той, що стоїть поруч, лат. arbiter – суддя) – ‘система відеоповтору, яку обслуговують додатковий (п'ятий) суддя матчу, помічник відеоарбітра й оператор відеоповторів, допомагаючи головному судді прийняти правильне рішення в спірних моментах; включена до футбольних правил у 2018 р.; в Україні вперше використана в 2019 р.’ *«Система VAR з'явиться в українській Прем'єр-лізі в лютому 2020»* [ukrinform.ua 29.05.19], *«Система відеодопомоги арбітрам VAR у тестовому режимі працюватиме під час матчу за футбольний Суперкубок України 2019 року»* [ukrinform.ua 16.07.19], *«Відеоасистент арбітра – технологія в футболі, що дозволяє головному арбітру приймати рішення за допомогою відеоповторів»* [sport.24tv.ua 11.02.19], *«Раніше відеопомічник арбітра використовувався лише на окремих матчах УПЛ»* [football24.ua 23.02.22], **телескопічний вихід / тунель** (від грец. tēle – далеко і skoreō – спостерігаю, англ. tunnel, від середньолат. tonna – букв. бочка – підземна споруда) – ‘захисний вог-

нетривкий прямий критий прохід із роздягалень футболістів і суддів до ігрової зони для безпечного виходу на поле учасників матчу» *«Необхідне обладнання, а саме: захисний (телескопічний) вихід на футбольне поле (за відсутності підземного або іншого тунелю) для гарантування безпеки учасників матчу»* [upl.ua 28.10.22], *«Телескопічний тунель для футбольного стадіону з пантографічною системою складання та розкладання»* [allsportshop.com.ua 2024], *технічна зона* (грец. *technikos* – технічний і лат. *zona*, від грец. *ζώνη* – пояс, простір, територія) – ‘спеціально позначене розміткою місце біля футбольного поля, в якому стоять лавки для тренерів, запасних гравців, персоналу клубу та є вільний простір для розминки запасних гравців, за межі якого вони не можуть виходити під час матчу’ *«Під час матчу 13-го туру чемпіонату України 2020/21 між київським “Динамо” та ковалівським “Колосом” тренер киян Мірча Луческу залишив технічну зону та вийшов на поле, за що отримав попередження та умовне відсторонення на матч наступного туру»* [wikidata.uk-ua 26.10.23], *тунель, що веде до роздягалень* – ‘спеціально збудовані тунелі з підтрибунних приміщень із роздягальнями, що провадять до ігрової зони стадіону й дають змогу обмежити небажані контакти футболістів і суддів з уболівальниками та підвищити рівень безпеки учасників матчу’ *«На світлині зліва помітно тунель, що веде до роздягалень»* [ua.tribuna.com 7.08.18], *футбольний стадіон* – ‘стадіон, призначений для проведення тільки футбольних матчів, який, на відміну від багатофункційних споруд, не має бігових доріжок і не може приймати змагання з різних видів спорту’ *«Стадіон “Чорноморець” – футбольний стадіон, найбільший на Півдні України»* [uaf.ua 9.07.21], *штучне освітлення поля / стадіону / штучне світло* – ‘використання системи потужних прожекторів спрямованої дії для рівномірного освітлення футбольного поля, що дає змогу проводити матчі ввечері, коли природнього освітлення недостатньо, та забезпечити якість зображення під час телетрансляцій; вдосконалення вможливило проведення змагань у будні, після завершення робочого часу більшості глядачів’ *«Зазвичай в УПЛ дограють матчі, але на стадіоні “Миная” відсутнє штучне освітлення поля»* [sport.novyny.live 3.12.23], *«Штучне освітлення стадіону шляхом влаштування 6 освітлюваних опор заввишки 18 м, потужністю не менше 300 lux»* [firtka.if.ua 17.02.15], *«Спортивне освітлення, яке належить до групи штучного світла, необхідно, коли гра проходить у приміщенні або на відкритому повітрі після заходу сонця»* [5watt.ua 27.12.22].

За останні десятиліття відбулися трансформації й у лексичному наповненні тематичної групи *«Назви футбольних інституцій, турнірів, їхніх атрибутів»*, у якій з’явилися найменуваннями нових національних

організацій, створених після відновлення української незалежності в 1991 р.: **Федерація футболу України (ФФУ)** (лат. foederatio – союз), із 2019 р. має назву **Українська асоціація футболу (УАФ)** (від лат. associatio – з'єдную) – 'всеукраїнська громадська незалежна спортивна організація, заснована 1991 р. для представництва України в міжнародному футбольному співтоваристві та для розвитку й популяризації футболу в державі' «У лютому 1992-го **Федерація футболу України** разом із представниками Грузії, Словенії та Хорватії отримала статус тимчасового члена ФІФА та УЄФА» [uaф.ua 13.12.21], «**Українська асоціація футболу** пропонує надати гаслам на формі національної збірної України “Слава Україні” та “Героям слава” статус офіційних футбольних символів» [dw.com 11.06.21], **Професіональна футбольна ліга (ПФЛ)** (франц. professionnel, нім. Professional, від лат. professio – спеціальність, франц. ligue, від лат. ligare – зв'язувати – спілка) – 'об'єднання професіональних футбольних клубів України, створене 1996 р. для організації чемпіонатів України з футболу' «**Професіональна футбольна ліга визначила офіційного транслятора І ліги в сезоні 2021/2022**» [polissyaafc.com 15.07.21], **Контрольно-дисциплінарний комітет ПФЛ** (франц. contrôle, від contrerôle – перевірка, лат. disciplina, від discipulus – учень, послідовник – установлений порядок поведінки, франц. comité, від лат. committere – доручати) – 'структурний підрозділ ФФУ, що є дисциплінарним органом здійснення футбольного правосуддя першої інстанції' «**Контрольно-дисциплінарний комітет ПФЛ** підозрює ФК “Суми” у проведенні договірних матчів» [sportarena.com 8.12.21], **Українська прем'єр-ліга (УПЛ)** (франц. premier – перший, франц. ligue, від лат. ligare – зв'язувати – спілка, об'єднання) – 'найвищий за рангом дивізіон українського чемпіонату; у 1992–2008 рр. мав назву вища ліга; змагання ліги проводять під патронатом однойменної організації; назва походить від найменування англійської прем'єр-ліги' «**Українська прем'єр-ліга оприлюднила офіційний календар чемпіонату країни з футболу на сезон-2022/2023**» [ukrinform.ua 13.08.22].

З-поміж нових назв є найменування трансформованих упродовж останніх десятиліть європейських футбольних турнірів і їхніх атрибутів: **Ліга чемпіонів УЄФА** (англ., франц. champion, від лат. campio – б'юся, борюся, франц. ligue, від лат. ligare – зв'язувати – спілка, об'єднання) – 'щорічний футбольний турнір, який проводять між європейськими клубами, які найуспішніше виступили в національних чемпіонатах попереднього сезону; реорганізований у сезоні 1992/93 рр., раніше мав назву Кубок європейських чемпіонів, найпрестижніший клубний футбольний турнір у Європі' «**Ліга чемпіонів УЄФА змінила формат із 2024**

року» [rbc.ua 5.03.24], *Ліга Європи УЄФА* (грец. Europa) – ‘щорічний європейський футбольний кубковий турнір, другий за престижністю європейський клубний турнір; трансформований у 2009 р. із двох колишніх – Кубка володарів кубків і Кубка УЄФА, унаслідок реорганізації турнір змінив формат проведення за аналогією до змагань Ліги чемпіонів’ *«Шанс поборотися за перемогу в 52-му розіграші Кубка УЄФА і вже 14-му під назвою Ліга Європи УЄФА був наданий 57 клубам»* [footclub.com.ua 31.05.23], *гімн Ліги чемпіонів* (грец. hymnos – урочиста пісня) – ‘спеціально написаний гімн найпрестижнішого європейського клубного турніру, текст поєднує елементи офіційних мов УЄФА – англійської, французької, німецької’ *«Гімн Ліги чемпіонів став найбільш впізнаваним і ледь не сакральним музичним творінням для футбольного світу»* [football24.ua 9.05.17].

Зазнало змін і лексичне наповнення групи **«Тактика і техніка гри в футбол, позиції гравців на полі та їхні функційні обов’язки»**. Схему 4-4-2 ‘з чотирма захисниками і чотирма півзахисниками’ називають *класичною*, вона має дві модифікації – 4-1-3-1 (із *вінгерами* (від англ. wing – крило) – ‘фланговими півзахисниками, які беруть участь в атаках і грають практично вздовж усього краю поля’ *«Вінгер збірної України з футболу Михайло Мудрик прокоментував перемогу над Північною Македонією»* [ukrinform.ua 17.06.23]) та 4-1-2-1-2, що має назву *ромб* – розташування півзахисників у центрі поля, які творять ромб із: розміщеним позаду *опорним півзахисником / опорником* – ‘центральним півзахисником, головне завдання якого – відходити назад і допомагати обороні переривати атаки суперника’ *«Опорний півзахисник київського “Динамо” Володимир Бражко поділився думками щодо чемпіонської гонки в українській Прем’єр-лізі 2023/24»* [nv.ua 6.10.23], *«Український опорник хорватської “Істри 1961” Олександр Петрусенко взимку може змінити команду»* [champion.com.ua 12.01.24], двома півзахисниками по боках і попереду з *плеймейкером* (англ. playmaker, від play – грати і make – робити – творець, організатор гри) – ‘центральним півзахисником, який займає позицію ближче до нападників, через якого йдуть усі атаки команди; футболістом, який фактично організовує, конструює атакувальні дії своїх партнерів, є розпасовувальником, сполучною ланкою між обороною та нападом; ‘той, хто розподіляє функції, скеровує дії спортсменів у грі певної команди; диспетчер гри’ (Туровська та Василькова, 2008: 189); інші найменування – *атакувальний півзахисник, диспетчер, десятий номер, розпасовувальник, треквартист*’ *«Номінально вийшовши у захисті, Зінченко багато часу проводив у центрі поля і з позиції плеймейкера розпочинав атаки гостей»* [suspilne.media 8.10.23]; у цій

тактичній побудові велику роль відведено *латералям* (від італ. laterale – боковий) – ‘фланговим захисникам, які залучені до організації атаки чи діють на всьому фланзі’ «26-річний український *латераль* лондонського “Арсеналу” Олександр Зінченко увійшов до престижного рейтингу десяти найкращих лівих захисників Англійської Прем’єр-ліги» [galinfo.com.ua 11.09.23]. Більшість тактичних схем не мають спеціальних назв, проте іменною є *іспанська* схема побудови 4-2-3-1, яку йменують стиль *тікі-така* (іспан. tiqui-taca, від tik – торкання, короткий пас між гравцями), – ‘володіння м’ячем упродовж більшої частини матчу та контроль за ним, що досягається серіями точних, добре відпрацьованих на тренуваннях, коротких і середніх передач вперед, назад і впоперек поля, на чужій і на своїй половині футбольного майданчика’ «Збірна Іспанії з 2008 до 2014 року використовувала нову позиційну систему «*тікі-така*», яка являє собою поєднання короткого пасу і безперервного руху, спрямоване на збереження контролю над м’ячем» [spy-football.com 18.09.21].

З-поміж інших лексем цієї тематичної групи, які з’явилися із розвитком нових понять на позначення тактичних побудов гравців і зміною функційних обов’язків футболістів на полі, а також стилю гри, такі найменування: *свінер* (англ. sweeper, від sweep up – підмітати) – ‘вільний захисник в оборонній тактиці, який не має чітко закріпленого місця на полі й розташовується позаду інших захисників, найближче до воротаря та «підчищає» огріхи партнерів, нерозуміючи «на відбій»’ «Як правило, *свінер* активно відбирає м’яч і починає атаку своєї команди» [wikidata.uk-ua 20.10.23]; синоніми – *ліберо*, *останній захисник*, *останній*, *вільний художник*, *стопер* (англ. stopper, від stop – зупиняти) – ‘центральний опорний захисник, який грає в парі з іншим центральним оборонцем у середній зоні захисної ланки команди, керує діями всього захисту, добре читаючи гру й обмежуючи рух нападникам суперника шляхом перехоплення їх проходів до воріт, а також уміє віддати перший довгий пас для початку атаки своїх партнерів; те саме, що й *центрбек*’ «В центрі захисту свою звичну позицію зайняв найкращий український *стопер* Євген Хачеріді» [espresso.tv 23.07.17], *центрбек* (англ. centre-back – центральний захисник) – ‘опорний захисник, який грає поблизу центральної осі поля, зазвичай взаємодіє з іншим центральним захисником; окрім безпосереднього виконання оборонних функцій, пов’язаних із правильним вибором позиції та вмінням добре грати головою, долучається до атак, подаючи довгі точні паси та проходячи до карного майданчика, а також виконує стандарти’ «“Рух” підписав 19-річного *центрбека*, який грав за “Шахтар”» [xsport.ua 24.02.24]; синоніми – *опорний захисник*, *опорний*, *опорник*, *центральний захисник*, *стопер*, *центрхав* (від англ. centr і half-

back – півзахисник) – ‘центральный півзахисник, до функцій якого належить організація гри команди, що вимагає доброго бачення поля, вміння віддати точний пас і дриблінгувати, мати поставлений удар; він також допомагає в обороні’ *«Останні три сезони **центрхав** провів у “Минаї”»* [sport.24tv.ua 11.01.23], **аутсайд** (англ. outside – букв. ззовні, зовнішній бік) – ‘крайній нападник, який грає на фланзі’ (давні українські терміни – *крайник, криловий*) *«Аутсайд – фланговий, крайній нападник, що грає на правому або лівому фланзі»* [wikidata.uk-ua 25.10.23], **страйкер** (англ. striker – ударник, від strike – бити) – ‘яскраво виражений нападник, який постійно загрожує воротам суперника, зазвичай центральний нападник, що є найліпшим бомбардиром команди’ *«Цікаво, що 192-сантиметровий **страйкер** ще не дебютував за першу команду “Руху”, але досить непогано показує себе в Юнацькій лізі УЄФА: 2 голи в 7-ми матчах»* [sportyvka.com.ua 22.12.23] (давній термін – *чільник*), **універсал** (від лат. universalis – загальний) – ‘футболіст, який може однаково добре зіграти на різних позиціях і в різних амплуа’ *«На 84 хвилині український **універсал** наважився на удар з-за меж штрафного майданчика»* [footballhub.ua 27.10.21]. Як видно з поданого переліку назв нових футбольних понять – усі вони – чужомовні позики. Немає жодного прикладу, який би ілюстрував спроби передати спеціальні поняття футболу засобами української мови, як це було на початку ХХ ст. у Галичині.

Цю ж тенденцію – надавати перевагу чужим назвам – зафіксовано й у поповненні новими лексемами інших тематичних груп, зокрема в групі **«Назв учасників футбольного матчу й інших безпосередньо причетних до футболу осіб»**: **джокер** (англ. joker – «букв. жартівник – у деяких картярських іграх (покер та ін.) особлива додаткова карта в колоді, якою можна замінити будь-яку іншу карту» (Пустовіт, 2000: 353)) – ‘футболіст, який виходить на заміну й здатний кардинально змінити хід гри; вдала заміна’ *«Європейські коментатори називали Вадима Євтушенка найкращим “**джокером**” сучасності»* [ikropuvnytskyi.com 7.07.23], **коуч** (англ. coach – тренер) – ‘головний тренер команди’ *«Футбольний **коуч** не боїться підтримувати хлопців поблизу ворожих позицій»* [sport.24tv.ua 13.10.23], **легіонер** (франц. legionnaire, від лат. legionarius, що походить від legio (legionis), від lego – збираю, набираю) – ‘футболіст, який не має громадянства тієї країни, в чемпіонаті якої він грає за один із клубів, з яким він має контракт; у регламентах деяких національних чемпіонатів встановлено ліміти на кількість легіонерів, які одночасно можуть перебувати на полі в складі команди; в Україні – сім чужоземців’ *«Андрій Шевченко – символ відродження українського футболу і найуспішніший український футбольний **легіонер** в історії»* [1927.kiev.ua 13.05.23], **на-**

туралізований футболіст (від франц. naturalisation, походить від лат. naturalis – природний, від natura – природа – надання іноземцеві громадянства певної держави) – ‘футболіст-чужоземець, який отримав українське громадянство, що дає йому право грати за національну збірну України’ *«Марлос – не перший натуралізований футболіст в історії збірної України»* [zbruc.eu 2.10.17].

У групі **«Назв ігрових моментів матчу»** функціують такі неологізми: **активний офсайд** (від лат. activus – діяльний і англ. off side – поза грою) – ‘порушення правил, коли в момент передачі м’яча футболістові команди, яка атакує, між ним і лінією воріт команди, яка захищається, немає двох гравців суперника (включно з воротарем)’ *«Катерина Монзуль скасувала гол Володимира Шепелева через активний офсайд Беньяміна Вербича»* [sport.ua 9.07.20], **асист** (від лат. assisto – стояти поруч, бути присутнім) – ‘гольова передача, після якої одноклубник забиває гол, допомога в результативній атаці’ *«Віктор Циганков віддав асист і зазнав травми у матчі за “Жирону” в чемпіонаті Іспанії»* [susplne.media 9.03.24], **пасивний офсайд** (від лат. passivus – недіяльний і англ. off side – поза грою) – ‘ситуація, коли гравець команди, яка атакує, перебуває ближче до воріт, аніж останній захисник команди, яка захищається, однак цей футболіст не бере активної участі в ігровому епізоді – не торкається м’яча, не створює перешкоди воротареві й не отримує пасу від партнера’ *«На початку цього матчу, господарі забили гол, який був скасований через пасивний офсайд»* [sport.ua 14.02.24], **сейв** (від англ. save – рятувати) – ‘вдалі дії воротаря, коли йому вдається в надзвичайно складній ситуації моментально зреагувати й урятувати власні ворота від стовідсоткового гола – відбити небезпечний удар, витягаючись до м’яча, чи зловити його, вдало зігравши на виході; «парирування удару» (Туровська та Василькова, 2008: 225)’ *«Сейв воротаря донецького “Шахтаря” Дмитра Різника у матчі з “Барселонаю” (1:2) увійшов до топ-5 найкращих порятунків воріт за підсумками третього туру групового етапу Ліги чемпіонів за версією УЄФА»* [zn.ua 26.10.23], **симуляція** (лат. simulatio – удавання) – ‘імітація падіння чи травми для того, щоб заробити карний удар для своєї команди, а також попередження для суперника; у карному майданчику кваліфікується як неспортивна поведінка й заслуговує на покарання жовтою картою’ *«Колишній гравець “Дніпра-1” Валентін Кожокару оскарджувався принизливою симуляцією під час матчу “Шльонск” – “Погонь”»* [sport.24tv.ua 14.02.24], **стандарт** (англ. standart – норма, зразок, мірило) – ‘одне зі стандартних положень у футболі – кутовий, карний чи вільний удар, що його виконують за чітко встановленими правилами’ *«Я відчув, що в цій грі мені не дуже добре вдавалися стандарти»* [fcdynamo.com

24.05.09], **супер-сейв** (від лат. *super* – «префікс, що означає високий ступінь ознаки, якості або підвищеної, посиленої дії» (Пустовіт, 2000: 868) і англ. *save* – рятувати) – ‘вдалі дії воротаря, який кілька разів поспіль рятує ворота – відбиває небезпечні удари, дотягуючись до м’яча чи вдало вистрибуючи йому назустріч’ «**Супер-сейв** Трубіна в черговому матчі за “Бенфіку”» [dynamo.kiev.ua 7.01.24].

У групі «**Назв регламенту проведення футбольних змагань**» в останні десятиліття з’явилися такі нові назви: **екстратайм** (англ. *extra time*, від лат. – «поза, зовні, крім» (Пустовіт, 2000: 410) і англ. *time* – час) і **овертайм** (англ. *overtime*, від *over* – понад, зверху) – ‘додатковий час, що призначають після вичерпання основного часу матчу, впродовж якого не вдалося виявити переможця, складається з двох п’ятнадцятихвилинних таймів; інша назва – третій тайм’ «Його голи на 90 та 90+2 хвиликах перевели зустріч в **екстратайм**» [ua-football.com 5.05.22], «Однак для того щоб з’ясувати хто на полі найсильніший, команди змушені грати **овертайм**» [sport.ua 1.05.19], **плей-оф** (англ. *playoffs*, від *play* – грати та суфікса *-off*, що означає вибування) – ‘гра чи серія ігор, які проводять після закінчення турніру для визначення переможця; ігри за олімпійською системою (на вибування) між командами з найліпшими результатами за підсумком сезону для з’ясування переможця, «спортивні змагання на вибування у разі програшу» (Туровська та Василькова, 2008: 189)’ «Боснія і Герцеговина та Україна зіграють 21 березня у півфіналі **плей-оф** за вихід на чемпіонат Європи» [football24.ua 21.03.24], **мундіаль** (іспан. *mundial* – світовий, «мондіаль – з фр. “всесвітній, світовий”»: змагання на світову першість» [Віняр і Шпачук, 2002: 103]) – ‘чемпіонат світу з футболу, кубок світу з футболу, який проводять раз на чотири роки’ «Буде складно зараз виграти **мундіаль**, тому що це важко, коли ти не в фаворитах» [football.ua 16.11.22] (на позначення цього поняття давно функціював термін *Чемпіонат світу*, тому не було потреби в запозиченні, яке лише доповнює терміносистему футболу на рівні синонімії).

Серед прикладів нових футбольних назв, утворених унаслідок **семантичної деривації**, є лексичні одиниці, які вирізняються образністю, зокрема, **метафоричні найменування**, що ґрунтуються на «семантичному переосмисленні об’єкта дійсності внаслідок порівняння його з іншим об’єктом за подібністю властивостей, ознак, рис, форм та ін.» (Стратулат, 2007: 71), зокрема: «**автобус**» / «**паркування автобуса**» – ‘надзвичайно обережна, «глуха» оборонна тактика, коли команда практично в повному складі захищає свої ворота та зрідка проводить контратаки; назву вперше вжив для опису своєї тактики португальський тренер Жозе Моурінью, порівнявши гру на полі зі запаркованим у карній

площі автобусом, який перешкоджає суперникові наблизитись до чужих воріт' *«Термін **“автобус”** має яскраво виражений негативний емоційний характер, оскільки видовищність гри команди значно поступається ефективності»* [football24.ua 19.12.15], *«**вільний художник**»* – 'футболіст, який не має чітко визначеної позиції на полі, постійно зміщується, грає між півзахисниками і нападниками, є головним конструктором атак своєї команди, розпасовувальником; інші назви – *плеймейкер, треквартист*' *«За підсумками 26-го чемпіонату України з футболу серед кращих команд України **“вільний художник”** київського Динамо та збірної України Андрій Ярмоленко став кращим бомбардиром нашої першості з 15-ма забитими голами (в 28-ми матчах)»* [champion.com.ua 1.06.17], *«гол у роздягальню»* – 'гол в останні хвилини першого тайму' *«Перед перервою, це вже не вперше, пропустили зовсім необов'язковий гол у роздягальню»* [champion.com.ua 28.04.23], *фальшива / хибна «дев'ятка»* – 'гравець, який, відповідно до номера на футболці, мав би виконувати функції центрального нападника, а насправді зосереджений на створенні голевих моментів, підтримці атаки та відволіканні захисників суперника' *«Динамо́вська **“фальшива дев'ятка”** переживає розквіт кар'єри»* [url.ua 11.08.23], *«Потім з'явилися 4-3-3, опорний півзахисник, **“хибна дев'ятка”** та інвертовані вінгери»* [sport.ua 15.07.23], *«зняти павутиння»* – 'забити м'яч у горішній кут воріт, під хрестовину – місце перетину стояка і поперечки – «дев'ятка», куди важко влучити, тому кажуть, що там утворилася павутина' *«Потужним пострілом метрів з 30-ти зумів **“зняти павутиння”** з “дев'ятки” воріт гостей все той же герой матчу – півзахисник “Десни” Євгеній Чепурненко»* [cheline.com.ua 26.08.17], *коротка лава запасних* – 'небагато гравців, які можуть вийти на заміну' *«По-перше, у нас **коротка лава запасних**, а по-друге, різний ступінь готовності»* [football24.ua 2.02.14].

Багато з проаналізованих новацій футбольного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ ст. уже перейшли до загальноновживаної лексики сучасної української мови. Дослідники динамічних процесів у українському лексиконі періоду після відновлення української незалежності вважають, що це зумовлено актуальністю в суспільстві понять, які ці нові лексеми позначають, а також активним їх використанням у засобах масової комунікації (Клименко, 2008: 240; Навальна, 2011: 108). Стосовно футбольної лексики це цілком слушне твердження, адже велику частку інформації в сучасних масмедіа становлять повідомлення про перебіг футбольних подій в Україні та у світі. Можна навіть говорити про зрощення футбольного дискурсу з дискурсом масової комунікації.

Отже, в розвитку українського футбольного дискурсу трьох остан-

ніх десятиліть зафіксовано такі основні новаційні тенденції: збільшення наповнюваності деяких тематичних груп і поява цілком нових груп футбольної лексики, що пов'язане з об'єктивними наслідками розвитку самої футбольної гри, а також суб'єктивними чинниками – комерціалізацією цієї видовищної гри, увагою засобів масової комунікації до футболу як реакції на суспільне запотребування та появою новітніх технологій, які не оминули цей консервативний вид спорту. На зламі XX–XXI ст. в українській футбольній лексиці зафіксовано розширення значень давно вживаних футбольних термінів та появу чималої кількості нових чужомовних назв. Прикро, що не надто відважними є спроби сучасних термінотворців створити на національному ґрунті власне українські відповідники до позик із чужих мов, як це робили творці української спортивної термінології на початку XX ст. у Галичині. Одним із найпродуктивніших способів поповнення сучасного футбольного лексикону є поява новацій, що є аналітичними конструкціями – словосполученнями з двома та більше складниками. Функціонування багатокomпонентних словосполучень та описових конструкцій, яким непросто буде здобути статус термінів (який, за законом мовної економії, повинен бути короткими), є свідченням активного формування сучасного лексикону футбольної сфери, пошуку найвдаліших і наймісткіших назв на позначення спеціальних понять футболу, що з'явилися в останні десятиліття.

Список літератури

- Віняр, Г. М. і Шпачук, Л. Р. (2000). Словник новотворів української мови кінця XX століття. Кривий Ріг.
- Віняр, Г. М. і Шпачук, Л. Р. (2002). Словник новотворів української мови кінця XX століття. Вип. 2. Кривий Ріг.
- Карпіловська, Є. А. (2004). «Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики)». Українська мова, № 3, С. 3–29.
- Карпіловська, Є. А. (2009). «Інновації в сучасній українській мові: чинники появи та тенденції усталення». Rocznik Slawistyczny, T. LVIII, S. 47–66.
- Карпіловська, Є. А. (2007). «Тendenції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій». Українська мова, № 4, С. 3–15.
- Карпіловська, Є. А. (2008). «Тendenції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій». Українська мова, № 1, С. 24–35.

- Карпіловська, Є. А. та ін. (2013). Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Київ: ТОВ «КММ».
- Карпіловська, Є. А. та ін. (2017). Вплив суспільних змін на розвиток української мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Карпіловська, Є. А. та ін. (2024). Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі. Київ: Інститут української мови НАН України. [Електронне видання URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf [20.07.24]]
- Кислюк, Л. П. (2017). Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Клименко, Н. Ф. та ін. (2008). Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Колоїз, Ж. В. (2008). «Основні підходи до визначення лінгвістичного статусу неологізму». Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: Філологічні студії, Вип. 1, С. 27–36.
- Колоїз, Ж. В. (2009). «Українська неологія: здобутки та перспективи». Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер.: Філологія. Мовознавство, Т. 105, Вип. 92, С. 57–62.
- Лисиченко, Л. А. (2009). «Динамічні процеси в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ століття». Лінгвістичні дослідження: збірник наук. праць, Вип. 28, С. 100–105.
- Мазурик, Д. (2002). Нове в українській лексиці: словник-довідник. Львів: Світ.
- Мельничук, О. С. (1985). Словник іншомовних слів. Київ: Головна редакція Української рад. енциклопедії.
- Навальна, М. (2011). Динаміка лексикону української періодици ХХІ ст. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Нелюба, А. (2012). Словотворчість незалежної України (1991–2011). Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- Нелюба, А. та Редько Є. (2017). Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- Пустовіт, Л. О. та ін. (2000). Словник іншомовних слів. Київ: Довіра.
- Стишов, О. А. (2019). Динаміка лексичного складу сучасної української мови. Лексикологія. Лексикографія. Біла Церква: Авторитет.
- Стишов, О. А. (2000). «Інноваційні процеси в сучасній спортивній лексиці й термінології». Лінгвістичні студії, Вип. 6, С. 136–140.

- Стишов, О. А. (2012). «Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку XXI століття». Вісник Запорізького національного університету: збірник наук. праць. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний ун-т., С. 406–415.
- Стишов, О. А. (2005). Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Пугач.
- Стратулат, Н. В. (2007). «Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови». Мовознавство, № 3, С. 69–77.
- Струганець, Л. В. (2002). Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття. Тернопіль: Астон.
- Тищенко, О. М. (2010). Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Київ: Інститут української мови НАН України; Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Туровська, Л. В. і Василькова, Л. М. (2008). Нові слова та значення: словник Київ: Довіра.
- Цигвінцева, Ю. (2024). Неосемантизація в сучасній українській мові: чинники активізації внутрішніх ресурсів номінації. Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Черторизька, Т. К. (1973). Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові. У: Білодід, І. К. (ред.). Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. Київ: Наукова думка. С. 211–261.

LEXICAL INNOVATIONS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF FOOTBALL IN THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

The article is devoted to the analysis of the dynamics of the development of one of the subsystems of the Ukrainian language – the language of football in the late 20th and early 21st centuries. The addition of lexical innovations to the language of the most popular sport – the “game of millions” – is associated with the evolution of the game of football itself over the past decades, which is the actual football factor in the emergence of new names, and with the rapid growth of football's popularity in Ukraine and the world, the increased interest of the mass media in football spectacles, the commercialization of football, the penetration of the latest technologies into this conservative sports game, which can be qualified as non-sports factors of change. The sources of factual material for the study were journalistic texts of football content from the mass media, Internet resources and texts of scientific and artistic styles on football topics. Football innovations are classified according to the thematic principle into groups and subgroups. The emergence of new thematic groups of football vocabulary and the increase in lexical filling with new names of already known groups of special football names are described. The article analyzes lexical and semantic neologisms, as well as foreign loanwords that have entered the Ukrainian football language over the past three decades. The structure and features of the creation of new football names and their place in the Ukrainian football discourse are also clarified. The functioning of football innovations is illustrated by examples of the use of these names in contexts. Many variant football innovations have been recorded, which indicates an active search for the most successful and comprehensive names in the modern lexicon of the football sphere.

Keywords: dynamic processes in the modern language of football, innovations in Ukrainian football vocabulary, thematic groups of football vocabulary, lexical neologisms, semantic neologisms, foreign language borrowings.

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.44.09Jovović L.

Ivana MITROVIĆ (Cetinje)
JU Srednja stručna škola – Cetinje
i.mitrovic@hotmail.com

SPECIFIČNOST FORME PRIPOVJEDAKA LUKE JOVOVIĆA

Crnogorska književnost, u dugom toku svoje istorije često je bila zanemarivana kada je riječ o naučno-istraživačkom radu, ili je posmatrana kao dio nacionalne književnosti susjednih naroda, osobito srpske književnosti. Stoga su mnogi pisci, čije književno-umjetničko djelo zaslužuje pažnju i čitalaca i književne kritike, ostajali na marginama književne istorije ili se o njima progovaralo sporadično, pri čemu se više ukazivalo na nedostatke, nego na pozitivne strane njihovog stvaralaštva.

Jedan od stvaralaca iz tog perioda, čije će književno djelo biti predmet ovog teksta je Luka Jovović. Jovovićev cjelokupni literarni opus obuhvata svega dvije zbirke pripovjedača. Međutim, tematskom raznolikošću i pripovjedačkom vještinom, one predstavljaju dragocjeno svjedočanstvo o vremenu, mentalitetu i načinu života Crnogoraca, odnosno Paštrovića, ali i dostojan literarni uvid u osobenosti crnogorske proze s kraja XIX i početka XX vijeka.

Ključne riječi: *Luka Jovović, pripovijetke, bajka, slika, crtica*

Kada je riječ o književnosti s kraja XIX i početka XX vijeka, crnogorski književnici su imali višestruko teži zadatak da njihov književno-stvaralački rad bude primijećen i adekvatno ocijenjen: društveno-istorijske okolnosti, uticaj učitelja, naučnika i književnika koji su učestvovali u kreiranju prosvjetnog i kulturno-književnog života Crne Gore, a koji su dolazili iz drugih zemalja, najčešće zemalja iz okruženja, i naravno, epohalno djelo Petra II Petrovića-Njegoša.

Mnogi od njih, bez obzira na kvalitet svog književnog djela, uticali su na razvoj crnogorske književnosti i na jačanje crnogorskog nacionalnog identiteta. Jedan od njih je i Luka Jovović¹, čiji književno-pedagoški rad ne

¹ Luka Jovović rođen je 23. septembra 1865. godine u selu Gluhi Do (Crmnica). Osnovno školovanje započeo je u rodnom kraju, a završio u Budvi, kod prote Petra Midžora. S obzi-

obuhvata samo originalno autorsko stvaralaštvo, već i didaktički rad i rad na sakupljanju leksičkog i folklornog materijala iz njegovog rodnog podneblja i predstavlja važnu stranicu crnogorske kulturne historije, ali, nažalost, nije bio dostupan široj čitalačkoj javnosti. Njegove pripovijetke, objavljene u dvije knjige pod objedinjujućim naslovom *Pripovijetke iz crnogorskog života I i II* (1985. i 1906), svoje prvo integralno objavljivanje doživjele su tek u na-

rom na to da je potekao iz dosta siromašne, seljačke porodice nije imao sredstava da nastavi školovanje, pa se morao zaposliti kao fizički radnik na putu Virpazar – Bar. Plata mu je iznosila 7 kg kukuruza.

Svoje školovanje nastavio je 1880. godine, kada je na Cetinju osnovana Gimnazija. Učitelji su mu bili vodeći književnici i intelektualci toga doba: Sima Matavulj, Mitrofan Ban, Jovo Mašanović, Ilija Beara, Božo Novaković, Jovo Ljepava, Živko Dragović i dr.

Na Cetinju je završio četiri razreda gimnazije. Potom, od 1884. godine, počinje njegov učiteljski rad. U narednih pedeset godina službovao je u Andrijevi, Žablaku, Baru, Mrkojevićima, Crmnici, Podgorici i Zupcima.

Više puta je postavljan za školskog nadzornika, a 1901. godine, kada je osnovano Udruženje učitelja Primorske nahije, izabran je za predsjednika. Pet godina kasnije, 1906. godine, izabran je za predsjednika Udruženja crnogorskih učitelja.

Bavio se se istraživanjem i prikupljanjem etnografske građe i svoje folklorne i etnografske radove objavljivao je u brojnim časopisima: *Bosanska vila*, *Luča*, *Naše doba*, *Omladina*, *Građanin*, *Golub*, kao i u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti od koje je dobio i nagradu za svoj rad.

Iz njegovog pedagoškog rada i etnografskog istraživanja proistekao je i njegov književni rad. Pisao je isključivo pripovijetke i objavljivao ih u najznačajnijim književnim listovima i časopisima toga doba: *Glas Crnogorca*, *Vršačko srpstvo*, *Bosanska vila*, *Luča*, *Sloboda*, *Jugoslovensko jedinstvo* (SAD), *Književni list*, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*, *Brankovo kolo*, *Carigradski glasnik*.

Njegov cjelokupni književni opus čine dvije zbirke pripovjedaka pod zajedničkim nazivom *Pripovijetke iz crnogorskog života I i II*.

Pripovijetke su mu štampane i u časopisima u susjednim državama, a i u časopisima iseljenika u SAD: „Kopanje Blaga“ u časopisu *Bosanska vila*, Sarajevo, 1893. br. 21; „Hajduci“, koja je prvi put objavljena u *Luči*, na njemački jezik preveo je dr Frederik Kraus, 1895. godine; „Nametnuti prsten“ (prvi put objavljena u *Luči*, 1895. godine, a zatim u časopisu *Sloboda*, br 2–6. u SAD; „Preudala se“ prvi put je štampana u *Zborniku Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 1, Zagreb, 1896. godine; „Crnogorski ranjenici“ preštampana je u *Jugoslovenskom jedinstvu*, Bjut-Montana, SAD, 1896. godine; „Jetrve“ je uvrštena u knjigu Branka Miletića *Crmnčki govor*, Beograd 1940. godine.

Takođe, Jovovićeve pripovjetke su bile uvrštene u neke antologijske izbore crnogorske književnosti.

Pripovijetka „Jetrve“ uvrštena je u *Antologiju crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, koju je sastavio Petar M. Božović u Podgorici 1927. godine. Pripovijetka „Prije i sad ili sedam noći kod deda Jova“ uvrštena je u antologiju *Izviriječ – Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, koju je sastavio Čedo Vuković, 1973. godine.

Jovović je bio i član odbora časopisa *Luča*, član uprave Čitaonice „Njegoš“, književnog odbora „Gorski vijenac“, povjerenik za Bar „Matice srpske“ i „Srpske književne zadruge“. Svoj patriotizam Jovović je pokazao i učešćem u balkanskim i Prvom svjetskom ratu, a zatim i Drugom svjetskom ratu, sve do 1944. godine, kada je umro, ne dočekavši slobodu.

šem vijeku, u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja (2020)².

Svojim književnim djelima Jovović je ostavio vrijedno svjedočanstvo o životu i običajima Crnogoraca i Paštrovića svoga vremena, ali i doprinio razvoju crnogorske autorske pripovjedne tradicije na razmeđu XIX i XX vijeka. Luka Jovović teme i motive za svoje pripovijetke pronalazio je u svakodnevnom životu svog naroda. Najčešće je gradio fabulu oko anegdotskog jezgra, oblikujući ga i proširujući, koristeći se dijalogom kao osnovnim izražajnim sredstvom. Folklorno nasljeđe, seoski ambijent, živopisni likovi i autentičan jezik blizak usmenoj tradiciji usloveli su da bude označen kao jedan od predstavnika folklornog realizma u crnogorskoj književnosti.

Ono što je osobeno u Jovovićevom književnom djelu jeste specifičnost forme njegovih pripovjedaka. Naime, iako se radi o kvantitativno nevelikom opusu, formom su veoma raznovrsne, pa tako, osim pripovjedaka, nailazimo i na skice i slike.

Svoj pripovjedni opus Luka Jovović je naslovio *Pripovijetke iz crnogorskog života*. Međutim, neke od svojih pripovjedaka je u podnaslovu odredio kao crtice ili slike, ukazujući time na njihove formalne specifičnosti i posebnosti.

U kompozicionom smislu Jovović je neke pripovijetke podijelio na više zasebnih djelova koji su neujednačeni po dužini, pri čemu se unutrašnja kohezija na nivou cjeline najčešće ostvarivala obradom objedinjujuće teme i okvirne fabule. Upravo zbog toga u ovom radu bavićemo se analizom formalnih i strukturnih specifičnosti pripovjedaka Luke Jovovića.

Po svojim strukturnim karakteristikama pripovijetke Luke Jovovića u potpunosti zadovoljavaju konvencije ove prozne vrste, osobito ako se ima u vidu njihovo teorijsko određenje po kojem se ističe da je „radnja p. (je) zasnovana pretežno na nekom događaju, u njoj nastupa više likova, ali je piščeva pažnja usredotočena na jednoga ili na dva“ (Škreb, Z. et al., 1986: 606).

U osnovi svih Jovovićevih pripovjedaka nalaze se anegdote iz narodnog života koje je autor razvijao fabularnim i dramskim zapletima. Stoga je njegovo pripovijedanje blisko tradiciji usmene narodne pripovijetke.

Sve pripovijetke su obimom kraće, izuzev pripovjedaka „Sud dobrih ljudi“ i „Prije i sad“ koje su zbog svoje dužine podijeljene na više djelova. No i neke od kraćih („Badnje veče“, „Jetrve“, „Do podne vezir, od podne rezil“, „Hajduci“), takođe dijele isti kompozicioni obrazac. Pri tome, svaki njihov dio funkcioniše kao zaokružena cjelina, ali je veza među njima dovoljno jaka da se ne narušava njihovo strukturno jedinstvo.

² Luka Jovović, *Sabrane pripovijetke*, Cetinje, 2020.

U pripovijetkama se mogu pronaći izrazito realistični opisi. Tako se u pripovijetki „Sud dobrih ljudi“ detaljno opisuje proces klanja i pripremanja mesa za obrok sudija. Zatim se, veoma detaljno, opisuje dvorište i unutrašnjost kneževе i Boškove kuće.

Osim opisa materijalnih predmetnosti, u pripovijetkama su prezervirana i svjedočanstva o narodnim običajima prilikom različitih svetkovina. U „Vjeridbi na Veliki petak na Viru“ opisano je kako se proslavljao Veliki petak, a u pripovijeci „Badnje večе“ uz mnoštvo detalja prikazuju se rituali paljenja badnjaka i odlaska u crkvu na božićno jutro.

Međutim, Jovović ne opisuje samo religijske ritualne prakse, već i običaje koji se sprovode prilikom prosidbe đеvojke i njenog dolaska u novi dom, ali i narodnih zborova i okupljanja na pazaru prilikom većih praznika.

Pripovijetka „Kopanje blaga“ je naročito zanimljiva jer i sadržajno i tematski odudara od ostalih pripovjedaka. Svojim početkom ova pripovijetka podseća na tipske prologe karakteristične za žанr narodnih bajki: *Jedne godine poodavno...* (Jovović, 2020: 137) Vladimir Prop u svojoj znamenitoj studiji *Morfologija bajke* upravo ovakvu inicijalnu situaciju prepoznaje kao bitnu odliku ovoga književnog žанra. On navodi:

„Bajka običно počinje nekom početnom situacijom. Nabrajaju se članovi porodice, ili se budući junak (na primer, vojnik) naprosto uvodi navođenjem njegova imena ili pominjanjem njegovog položaja. Iako ta situacija nije funkcija, ona ipak predstavlja važan morfološki element.“ (Prop, 2012: 36)

U Jovovićеvoj pripovijetki elementi kodovnog sistema bajke prepoznaju se i uvođenjem motiva sna, pojavljivanjem misterioznog čovjeka koji Staniši odaje tajnu o skrivenom blagu i daje dalje instrukcije kako da dođe do njega. U nastavku priče prepoznamo još neke od funkcija koje Prop analitički razlaže kao bitne elemente u strukturi bajke, i to:

II Junaku se izriče zabrana (odredba – zabrana, znak)

III Zabrana se krši (Prop, 2012: 36–37).

U Stanišinom slučaju zabrana se odnosi na postavljeni uslov da tokom izvođenja rituala ne smije da govori: *...ali čuvaj se, nemoj se prevariti da koju pisneš da te čudo ne zadesi više od smrti* (Jovović, 2020: 138). Međutim, tokom izvođenja magijskog obreda sa crnim pijetlom, on krši postavljenu zabranu pozivanjem u pomoć Boga i Svetog Jovana: *Začu se graja ka' da se nebesa prolomiše, i zveket sindžira, ka' da se trista kučkova iz veza puštaše, a po mene pucahu stapovi, ka' po goveđoj čapri* (Jovović, 2020: 139).

U epilogu pripovijetke dolazi do otklona od konvencija bajke, jer se pripovi-

jetka završava opisom realne situacije. Motivisani Stanišim savjetima, seljaci odlaze da traže blago, ali bivaju razočarani. Vraćaju se praznih šaka i Staniši „propisuju“ kaznu: da mu popiju bario vina. Stariji članovi zajednice, u strahu da ko Staniši ne kaže neku ružnu riječ, i za to određuju kaznu: cekin globe i nedelju dana zatvora. Na taj način Jovović ostaje u domenu realnog, budući da njegova priča ne uključuje elemente čudesnog koji su bitni konstruktivni činioci žanra bajke.

„Ako čitalac prihvati da zakoni stvarnosti ostaju netaknuti i da pružaju objašnjenje opisanih pojava, kažemo da djelo pripada drugom žanru – čudnom. Ako, naprotiv, odluči da se moraju prihvatiti novi zakoni prirode kojima bi ta pojava mogla biti objašnjena, ulazimo u žanr čudesnog.“ (Todorov, 2010: 42)

Iako „Kopanje blaga“ naizgled odudara od strukture Jovovićevih pripovjedaka u kojima se prikazuje slika tradicionalnog morala i plemenskog života, ova pripovijetka podjednako predstavlja izraz tadašnje stvarnosti. U njoj se akcenat pomjera sa opisa herojskih podviga i junačkih djela na osobenu društvenu dinamiku i kolektivnu psihologiju i svijest crnogorskih plemenskih zajednica.

„Zapravo, čovjek tradicionalno-plemenskoga crnogorskog sela, živeći u stalnim sukobima sa neprijateljem i prirodom, tražio je oduška u mašti, u svijetu mistike i fantazije. Otuda Luka Jovović unosi u strukturu priče ‘Kopanje blaga’ san kao značajnu komponentu. San u toj priči nije ništa drugo do motiv čovjekove težnje, iluzije da se u oskudnome seoskome životu i svijetu, dođe ‘do bogatstva’, odnosno ‘do blaga’, pa makar i u snu.“ (Nikčević, 2012: 340)

Mitovi i legende su neizostavni dio kulture svih zajednica, pa u literaturi nije rijedak slučaj da ih mnogi književnici koriste kao jednu vrstu prototeksta³ na koji fundiraju svoja djela. Od najstarijih književnih uzora koji su za osnovu svojih djela uzimali razne antičke mitove, preko usmene književnosti u kojoj se mitovi često miješaju sa religioznim predstavama o svijetu, srednjovjekovnih legendi, obnovljenih romantičarskih interesa za mit, pa sve do savremene književne prakse, elementi fantastike su piscima služili kao izvori za konstruisanje specifičnog doživljaja vremena i svijeta.

Osim u pripovijetki „Kopanje blaga“, Jovović često koristi elemente fantastike. U pripovijetki „Preudala se“ oni se čitaju u motivu čovjeka sa „crvenom košuljicom“, u „Popravio se“ prepoznamo ih u opisima vjerovanja

³ PROTOTEKST – Predstavlja svaki tekst koji postane objekat međutekstovnog nadovezivanja i osnova stvaranja metateksta. Navedeno prema: Škreb, Z. et al. (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, str. 614.

u predskazanja snovima i liječenja magijom, dok se u pripovijetki „Prije i sad“ mogu detektovati u priči o vili koju je zarobio i oženio čovjek te opisima predskazanja na osnovu „gledanja u mač i vađenju mazije“.

Formalna raznolikost Jovovićevih pripovjedaka ogleda se i u načinu njihove kompozicione izgradnje. Tako na primjer u pripovijetki „Jetrve“ primjećujemo zastupljenost elemenata dramskog kodovnog sistema. Pripovijetka je podijeljena na pet djelova od kojih svaki odgovara Aristotelovim etapama u razvoju dramske radnje. Prvi dio Jovovićeve pripovijetke ima funkciju ekspoziције (uvoda) u kojem se čitalac preko dijaloga Dafine i Jovana upoznaje sa situacijom koja vlada između dvije jetrve, pri čemu je primjetno potpuno povlačenje naratora iz pripovjednog svijeta. Zaplet se dešava u drugom dijelu, kada Dafina prenosi sadržaj razgovora svom suprugu Bogdanu, produbljujući sukob među bratskim porodicama. U trećem dijelu dolazi do kulminacije, odnosno do vrhunca sukoba koji nastaje zbog Jovanove kritike upućene ženi, Krstinji. Ona to upozorenje smatra uvredom:

– *Ma škrokaješ li ti to na mene?! A nu vi jezik za zube, da ja koje ne povedem za ruku pred kmeta, pa da se vi ne pišmanate, i zastidite od vašijeh zborova! E ja, bogo mi, ko mi se tr'ne ovoga obraza, ne bih marila braću dovest, i ako nijesam bogata, ma od njih nijesam sirotna!* (Jovović, 2020: 97)

Peripetiji, u kojoj nastaje neočekivani obrt u razvoju dramske radnje i u kojoj se naslućuje konačno rješenje sukoba, odgovara četvrti dio Jovovićeve pripovijetke. Braća su riješila problem tako što su zavađene žene razdvojili, a zatim svaki svoju suprugu batinama „izliječio“.

Na kraju, peti dio donosi konačni rasplet u razvoju dramske radnje, te obuhvata razrješenje inicijalnog sukoba, čime se ispričovijedana radnja u cjelosti zaokružuje.

Jovovićeva je pripovijetka, dakle, gotovo u cjelosti izgrađena na dijalogu uz dominantno povlačenje naratora izvan priče koju prenosi, dok su u potpunosti ispoštovane tradicionalne konvencije koje se tiču etapnog razvoja i jedinstva dramske radnje.⁴

Iako smo naglasili da su Jovovićeve pripovijetke obimom nevelike, to ne znači da se u njima autor nije služio retardacionim tehnikama, prvenstveno u

⁴ Za klasicističku poetiku naročito je karakteristično pravilo „tri jedinstva“ koje je važilo za dramu. Naime, u svojoj težnji za redom i disciplinom, kao i za ostvarivanjem vjerojatnog, klasicisti su uveli jedinstvenu radnju (bez epizoda, paralelnih zapleta i višestrukih sukoba), koja se odvija na jednom mjestu („jedinstvo mjesta“) i u kratkom vremenskom razdoblju, ne duže od jednog dana („jedinstvo vremena“). Navedeno prema: Lešić, Z. (2010). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, str. 294.

vidu dužih opisa kojima zaustavlja razvoj radnje ili integracijom sporednih epizoda koje odstupaju od glavnog fabularnog toka. U tom smislu možemo istaći epizodu u pripovijetki „Ko neće čepom, on će branom“, u kojoj se opisuje kako je pop Andrija Popović udao svoje ćerke. Sedam đevojaka u kući koje su sve bile prispjele za udaju niko nije smio da prosi, što zbog straha da nije dostojan ugleda njihove porodice, a što zbog straha od eventualnog odbijanja od strane njihovog oca. Ova priča umetnuta je sa ciljem da se akcentuje da su Popovići potomci uglednih i glasovitih junaka. Na drugoj strani, njima suprotstavljenu porodicu Niklana, Jovović pak opisuje kratko, što podjednako nosi važnu vrijednosnu i značenjsku težinu: *Ovi Rade ti bješe plasa čojka, ko letušta tica, a svezan kao čvor. Trijes od momka. Pa se nekako ove dvije kuće – Popovići i Niklani – degenase i pogoniše. Udario čelik na limu* (Jovović, 2020: 123).

U pripovijetki „Sud dobrih ljudi“ fabularni tok biva prekinut dužim opisima Boškove kuće i majke, koje narator najavljuje kroz direktno obraćanje čitaocu: *Sad da ostavimo one u tamnici, a glavare na ulici, neka raspravljaju i čine dogovor za rješenje, no želim opisati kuću Boškovu, a u nekoliko i njegovu staricu-majku Gordanu. Istina, ona nema veze sa ovom pričom, no ima veze sa ručkom, a ručak sa sudom, a sud sa pričom* (Jovović, 2020: 34).

U određenim slučajevima Jovović započinje pripovijedanje podužim digresijama, kao u „Vjeridbi na Veliki petak na Viru“. U maniru pisaca realizma koji svojim djelima nastoje da pruže vjernu sliku stvarnosti sa što više realističkih detalja, Jovović detaljno opisuje običaje prilikom svetkovanja Velikog petka i ponašanja ljudi koji su se toga dana okupili na pazaru. Uvođenjem lika Mare Mićunove, čija sudbina čini okosnicu priče, narator se povlači i prepušta riječ likovima. Dalja struktura pripovijetke zasnovana je na dijaloškom modusu, sa minimalnim pripovjedačkim intervencijama.

Sličan pripovjedni manir zastupljen je i u pripovijetki „Otmica“ u kojoj se u uvodu opisuju crmnička sela Gluhi Do i Donje Selo, zatim kuća Marotića, pri čemu je pripovjedna instanca u potpunosti svjesna svoje pripovjedne uloge: *Ovaj Đuro, o kome ćemo da pričamo...* (Jovović, 2020: 80).

Naratorovo prisustvo se najviše oseća u pripovijetkama „Blago njegovoj duši“ i „Do podne vezir, od podne rezil“. U njima su opisi razvijeni, a na određenim mjestima uključuju i lirske detalje, kao na primjer u prikazu ljetnjeg dana („Blago njegovoj duši“) ili unutrašnjeg nemira koji oseća Selim-beg dok razgleda svoj nedovršeni saraj („Do podne vezir, od podne rezil“).

Elementi lirskog su možda najočigledniji u pripovijetki „Blago njegovoj duši“, u koju Jovović inkorporira cjelovitu tužbalicu, kao osobenu vrstu usmene lirske poezije:

Baš u tome haosu ču se đe žena nariče na sav glas:

– O moj brajo, očni vidu,

Izgubljeni, đe ti dođe,

Da pogineš. Zar nijesi,

Đe imao, poginuti,

Đe se hitri momci grabe

Oko glava i oružja,

Ti na bitki, Knjaževojzi

Knjaz ni zdravo!

Hoj! Hoj! Hoj! (Jovović, 2020: 111)

Dvije pripovijetke, „Popravio se“ i „Kum Stijepo“, Jovović je označio kao crtice.⁵ Zbog svoje nevelike dužine, sažetosti i nastojanja da vjerno obuhvati stvarnost, crtica je bila veoma popularna književna forma u realizmu. Isto tako, i avangardni pisci su je rado koristili u svojim književnim eksperimentima, između ostalog i zbog toga što je bila pogodna za parodiranje i satirično prikazivanje stvarnosti, ali i zbog toga što „teži nekom oblikovanju naizgled nevažnih događaja iz svagdašnjice, upozoravajući nenametljivo na njihovo moguće dublje značenje“ (Solar, 2018: 355).

Prikazujući sujevjernog čovjeka, spremnog da učini stvari koje su u suprotnosti sa zdravim razumom prije negoli da poslušna savjet ljekara kako bi izliječio sina, Jovović daje sliku svojih sunarodnika koji se još uvijek nijesu oslobodili praznovjerja i vjerovanja u iscjeljivačku moć bajalice⁶ i ostale natprirodne sile koje pomažu bolesnima da ozdrave.

Početak crtice u kojem dominira opis Joka Andrina je krajnje realističan i obojačen suptilnom dozom humora. Nakon proloških opisa, u priču se uključuju magijski motivi, rekonstruišu se sadržaji sna i nudi njihovo tumačenje.

Ma ženo, ženo, ti se ne avizaješ u ove rabotice, što ja snijem to se stijeca kâ u amin Boži, i za našu kuću neće biti alavije ovoga puta. Pred-pasanu noć šklapah proz nečesove lokve, a bos bosišat; te s kraj puta iz jednog žgrobeta, iskoči jedna zmijurina, ka vratilo debela, a šarena kâ burnik, te pravo kâ će put mene, a ne iđaše brzo, i zinula, da bi joj vrana leteći mogla u usta zapasti. Prepadoh se, i kosa mi se na glavi

⁵ Crtica, oblik pripovjedne proze koji odlikuje sažetost i kratkoća pripovijedanja i u kojem su obično date samo naznake nekog događaja ili književnog lika. Kao „mali prozni oblik“ c. odlikuje i manji stepen beletrizacije stvarnosti, kao i odsustvo elemenata pesničke organizacije jezika. C. poseduje srodnosti sa pripovednim oblicima narodne književnosti i anegdodom, a u svetskoj književnosti najbliža je skici. Navedeno prema: Popović, T. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art, str.115.

⁶ Bajalica, 1. Žena koja baje, vrača i magijom otklanja bolesti, nesreće i urok. Navedeno prema: Popović, T. (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art, str. 72.

nakostriješi. 'Oćah da je ubijem – bješe mi kosijer u ruke, – pa se opet ustručah. Rekoh da ne ubijem svoj šen. Od straha se razbudih, te za uru poslije nijesam mogâ zaspiti, i lijepo sam znavaâ kâ da me nešto ticaše, da neću ovoga puta uteći, a da me nješto ne oklapi po srčaniku.

– Ujede li te?

– Ne da 'j' Bog.

– Bješe li mutna voda?

– Ne vaistinu, nako da te lažem!

– To đetetu istom ne sluti ništa. Imaš nečesova mrtvoga neprijatelja, koji ne može ni sebe dobra, ni tebe zla. (Jovović, 2020: 43)

Magijski motivi prožimaju se kroz ovu crticu sve do pojave sveštenika koji donosi krajnje racionalno razrješenje problema, što je u punom skladu sa realističkom osnovom ove književne vrste i činjenicom da njen kraj obično donosi neočekivani obrt i pouku.

U svojevrsnom kritičkom osvrtu na pomenutu situaciju, koji je fundirao na empirijskim svjedočenjima o sistemu kolektivnog vjerovanja svojih sunarodnika, Jovović je kroz ovu priču dao i svoje lično mišljenje o problemu koji u njoj literarno obrađuje. Stoga ova crtica ima i završetak koji odgovara poučno-didaktičkom karakteru priče, pri čemu se kroz lik Jovana Andrina kritikuje svaki oblik praznovjerja koje ljudi u vremenima napretka medicine i nauke pokazuju davanjem svoga povjerenja pojedincima za koje vjeruju da mogu liječiti uz pomoć natprirodnih moći.

Pripovijetka „Kum Stijepo“ takođe svojim formalno-žanrovskim odlikama mnogo više odgovara konvencijama crtice.

U još jednoj od validnih teorijskih definicija crtice navodi se da „za razliku od drugih vrsta priče, u kojim je naglasak na onome što se dogodilo, ovdje se naglasak stavlja na to kakvo je neko mjesto, neka osoba ili neka pojava, tako da narativni element slabi u korist deskriptivnog. Portret, pejzaž, atmosfera, refleksija zamjenjuju fabularni razvoj“ (Lešić, 2010: 389). Navedene odlike se gotovo u potpunosti mogu izdvojiti i u ovoj Jovovićevoj pripovijetki.

Crtica „Kum Stijepo“ počinje opisom siromašnih uslova u kojima žive Gordana i njeni sinovi, Marko i Golub. Narator na izuzetno sugestivan i slikovit način opisuje trošni izgled kuće i oskudno obučene dječake.

Prsa mu (Marku, prim. aut.) bjehu gola, sva išarana pekotinama, kako se je dijete nad vatrom nanosilo; novije od njih bjehu crvene, a starije koliko novčić velike, crne i činjahu se iz daleka kao utisci pečata. Rebra mu bjehu zbog osobite mršavosti malo nadskočila, te izgledahu kao ljestve... Golub nemaše gunja, no zapučaše suknenu anteriju svrhu prtene košuljice, a ispod lijeve sise, jednjem prostijem kovčarom. (Jovović, 2020: 49)

Opisi zauzimaju veći dio ovog Jovovićevog teksta, pri čemu autor stvaranjem konkretne objektivne i sugestivne atmosfere rekonstruiše univerzalne životne okolnosti, ne samo Gordanine porodice, već i svih crnogorskih udovica koje su u tim teškim vremenima podizale svoje potomstvo.

Potpuno tiho, bez pompeznih obrta i događaja koji bi neočekivano pokretali radnju, ova crtica donosi razrješenje pojavom kuma Stijepa, koji odvodi dječake. Naravno, nije zanemaren ni poučni karakter, pa se u završnici ističe „lekcija“ o prijateljstvu, dobročinstvu i skromnosti.

Grдне razlike između toga i ovoga: kad se čovjek prirodом, znanjem i svačim obdaren sam po sebi uzdiže i penje, а čине mu se od сваке руке podmetanja i разне neprilike i smetnje?! Koliko je takvih propalo, i koliko će ih takvih – na žalost – još i dvadeseti vijek progutati?! (Jovović, 2020: 53)

U ranije navodenoj definiciji crtice istaknuto je da „‘crtica’ insistira na konkretnoj, živopisnoj slici neke osobe, predjela ili sredine, ona nekad liči na pravu novelu, ali kako je više usmjerena na slikanje karaktera ili ambijenta nego na razvijanje fabule, ona u odnosu na cjelovitu konstrukciju radnje u noveli ostaje namjerno fragmentarna, ne težeći da karaktere svojih likova dovrši u završenoj priči“ (Lešić, 2010: 390). Jovovićeve crtice zaista donose živopisnu sliku karaktera, sujevjnog Joka i dobrotvora Stijepa, ali ih autor ne ostavlja nedovršenim, već kroz rasplete koji uključuju opise promjene koja se desila u Joku, napredak koji je doživjela Gordanina porodica i način na koji su njeni sinovi vratili dug svom kumu, zaokružuje i sliku o njihovim ličnostima.

Slika kao posebna vrsta proznog žanra takođe je bila zastupljena u realizmu, koji je kao književni pravac, ali i metod⁷ nastojao da vjerno prikaže stvarnost i da se kritički osvrne na negativne pojave u društvu. Slika se „može odnositi i na kompoziciju književnoga djela, u kojemu označava zaobljen prikaz isječka pojavnoga ili psihičkoga svijeta“ (Škreb et al, 1986: 737), dok se akcenat takođe stavlja i na etičke vrijednosti prikazanih likova. Iz cjelokupnog Jovovićevog literarnog korpusa jedna od njegovih priča se može svrstati u ovu književnu vrstu.

U slici „Svekrva“, kroz prikaze realnih životnih situacija: od Golubove ženidbe, preko odlaska nevjeste na izvor, opisa zajedničkog života sa svekrvom Katnom koji biva prekinut zbog Katnine teške naravi, nastavka života

⁷ „Najopćenitije značenje realizma izvedeno je iz Aristotelovog pojma mimezis (oponašanje)... u tom smislu se ‘realizam’ odnosi na cjelokupnu književnost u kojoj se naglašeno može razabrati sklonost prema opisivanju zbilje ‘kakva ona doista jest’“. Navedeno prema: Solar, M. (2012). *Povjest svjetske književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, str. 233

porodice poslije podjele imovine, pa sve do situacije koja donosi razrješenje i Katnino izlječenje, pratimo niz uzročno-posljedičnih događaja koji doprinose razvoju radnje.

Ovo je takođe jedan od rijetkih Jovovićevih književnih tekstova u kojem dominiraju opisi, zbog čega je pripovijedanje više zastupljeno od dijaloga. Sve to je svakako u skladu sa karakteristikama slike kao posebne književne vrste. Budući da slika teži da ponudi vjeran prikaz stvarnosti, u ovom Jovovićevom tekstu nailazimo na autorovo detaljno opisivanje običaja koji su važili prilikom dolaska nevjeste u novu porodicu, a zatim i odstupanje od nepisanih običajnih normi od strane glavne junakinje pripovijetke. U ovoj priči karakterizacija Katne i Gordane nije izvršena samo kroz rekonstrukciju njihovih postupaka ili stavova okoline o njima, kao što to Jovović uglavnom radi, već je autor i kroz naraciju dao detaljnu analizu, kako fizičkog izgleda, tako i njihovih karakternih vrlina i mana. Kroz opis prve bračne noći koju Gordana provodi u društvu svoje svekrve slušajući učenja o tome kako treba da se ponaša i na koji način treba koga da oslovljava, autor gradi sliku posesivne i autoritativne svekrve koja svoju porodičnu funkciju koristi za isticanje lične važnosti i sopstvenoga mjesta u porodičnoj hijerarhiji.

Pripovijetka „Prije i sad“ najduža je pripovijetka u Jovovićevom cjelokupnom književnom opusu. Podijeljena je na sedam djelova (u podnaslovu označenih kao *Sedam noći kod deda Jova*) i jedina je napisana u prvom licu. U broju kompozicionih djelova ove Jovovićeve pripovijetke može se pronaći i izvjesna simbolika, pogotovo ako se uzme u obzir biblijski značaj ovoga broja.

Ovu Jovovićevu pripovijetku možemo posmatrati kao paradigmatSKU,⁸ jer se u njoj jasno očitava autorova poetika. U osnovnoj temi, sistemu motivacije, opisu likova i centralnoj ideji, pripovijetka „Prije i sad“ sadrži i sakuplja sve ono što čini literarni temelj svih Jovovićevih pripovjedaka. Naravno, sve to je zastupljeno kroz sasvim autentične situacije i razgovore junaka, tako da ovaj Jovovićev tekst nije opterećen nepotrebnim i nefunkcionalnim ponavljanjima.

U strukturi pripovijetke „Prije i sad“, kroz sedam noći provedenih u razgovoru sa dedom Jovom, autor nam prikazuje sedam različitih priča. Svaka ima različitu temu i dešava se u različito vrijeme, a u nekima se mijenja i mjesto radnje. No, na kraju svake priče, narator najavljuje sljedeći susret, pa samim tim i novu priču (izuzev kod posljednje), te stoga one, nadovezujući se poput Šeherzadinog pripovijedanja, čine jednu cjelinu. Ovdje možemo primijetiti i nešto od uticaja Bokačovog *Dekameron*a i novela ispričanih za deset dana, sa određenim temama.

⁸ Paradigma – u najširem smislu uzorak, primjer prema kojem se treba ravnati ili koji najbolje objašnjava pravilo. Navedeno prema: Solar, M. (2018). *Teorija književnosti – Rječnik književnoga nazivlja*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, str. 502.

Hroniloški ispričane, sa retrospektivnim epizodama, priče započinju dolaskom neimenovanog mladića kod đeda Jova. Kako je priča ispričana u prvom licu, to naratora poistovjećujemo sa autorom.

Mnogo me zvao đed Jovo da koju večer pođem kod njega da šedim. „Dođi, čoce, nakani se koju večer, led ga ne ubio, nećemo te iz kuće izagnati! Milo mi je da se razgovaramo.“ Jednu večer, i to pripozno, svrsnu mi: „Hajde – rekoh – baš da pođem, zbilja me neće pošeći“ (Luka Jovović, 2020:143).

Kraj sedme noći ujedno predstavlja i kraj pripovijetke. *Dalje pričao im o Carigradu, i pita za ovamo, a kad smo krenuli, izvadio je starome jedan jekatun od pamuka, te mu ga darova* (Jovović, 2020: 181). Ovakav završetak ostavlja utisak nedovršenosti, jer ukoliko se oslonimo na Aristotelovu tvrdnju da je kraj nešto „što se samo pojavljuje posle nečega drugog bilo nužno bilo redovno, dok posle toga ništa drugo ne dolazi“ (Aristotel, 1955: 19), kod čitaoca se javlja očekivanje da će se pripovijetka nastaviti svjedočenjima o sljedećim večernjim kazivanjima đeda Jova.

Ukoliko prihvatimo realistički koncept novele „u kojem je radnja po pravilu svedena na jedan osnovni motiv, na događaj koji razotkriva prirodu ljudske ličnosti ili predstavlja uzorak ljudskog ponašanja. Fabula takve novele često se sastoji od jednog jedinog susreta, u kojem se odjednom otkriva neka crta karaktera ili neki ljudski odnos, pri čemu se u pozadini uvijek naslućuje i socijalni milje u kojem se to zbiva“ (Lešić, 2010: 383), u ovoj Jovovićevoj pripovijetki možemo pronaći neke karakteristike novele. Naime, njeno fabularno težište je na susretu neimenovanog mladića-naratora sa dedom Jovom. Podstaknut okolnostima koje se manifestuju u vidu suprotstavljenih međugeneracijskih mišljenja, đed Jovo iznosi svoje stavove, otkrivajući na taj način i svoju prirodu, ali i razmišljanja većine ljudi svoje generacije, koji, nezadovoljni promjenama što ih donosi XX vijek, u svemu novome vide uzrok propasti i sunovrata društva.

U svakoj pojedinačnoj priči okvirni događaji su ograničeni na jedno veče sa jasno određenim prostorom. To je najčešće kuća đeda Jova, guvno, Šutova kuća ili kuća zeta Marka. Sve navedeno u skladu je s tradicionalnim konvencijama novele, pogotovo ako se uzme u obzir njena sljedeća definicija: „Apstrahiranje i koncentracija njen je osnovni način oblikovanja građe, a ekonomičnost postupka jedno od osnovnih načela izgradnje. Najčešće sadrži samo jedan događaj, jedan ili dva karaktera, a zbivanje je omeđeno u vremenu i prostoru“ (Škreb et al., 1986: 489).

Međutim, način na koji Jovović zaključuje ovu pripovijetku u kompozicionom smislu se ne uklapa u ono što je Zdenko Lešić istakao kao jednu od ključnih karakteristika novele: „novela mora imati središnju točku ka kojoj su

usmjereni svi detalji, a ta točka mora biti pomjerena prema kraju, koji objašnjava sve prethodno“ (Lešić, 2010: 383).

Pripovijetke Luke Jovovića nijesu samo zanimljivo svjedočanstvo jednog vremena, već se njihova vrijednost ogleda i u činjenici da predstavljaju značajnu stranicu u razvoju crnogorske pripovijetke. Ponikao na vrelu crnogorske usmene tradicije, Jovović je u svojim pripovijetkama povezo duh vodećih književnih pravaca toga doba (romantizma i realizma) i postavio temelje na kojima su se razvijali drugi crnogorski pripovjedači toga doba.

Primarna literatura:

- Jovović, Luka (2020). *Sabrane pripovijetke*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

Sekundarna literatura:

- Aristotel (1955). *O pjesničkoj umjetnosti*. Beograd: Kultura.
- Institut za književnost i umetnost u Beogradu (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
- Lešić, Zdenko (2010). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nikčević, Milorad (2012). *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Popović, Tanja (2007). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- Prop, Vladimir (2012). *Morfologija bajke*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Solar, Milivoj (2012). *Povijest svjetske književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Solar, Milivoj (2018). *Teorija književnosti – Rječnik književnoga nazivlja*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Todorov, Cvetan (2010). *Uvod u fantastičnu književnost*. Beograd: Službeni glasnik

THE SPECIFICITY OF THE FORM OF LUKA JOVOVIĆ'S STORIES

Montenegrin literature, in the long course of its history, was often neglected when it comes to scientific research work, or was viewed as part of the national literature of neighboring nations, especially Serbian literature. Therefore, many writers, whose literary and artistic work deserves the attention of both readers and literary critics, remained on the margins of literary history or were talked about sporadically, with the shortcomings rather than the positive aspects of their work being pointed out.

One of the creators from that period, whose literary work will be the subject of this text, is Luka Jovović. Jovović's entire literary oeuvre includes only two collections of short stories. However, with their thematic diversity and storytelling skills, they represent a valuable testimony about the time, mentality and way of life of the Montenegrins, i.e. Paštrović, as well as a worthy literary insight into the peculiarities of Montenegrin prose from the end of the 19th and beginning of the 20th century

Keywords: *Luka Jovović, short stories, fairy tale, picture, cartoon*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.44-93.09Vukanović S.

Andrijana NIKOLIĆ (Spuž)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje

friendlyhand@t-com.me

POUČNO I FANTASTIČKO U ODABRANIM DJELIMA ZA DJECU SLOBODANA VUKANOVIĆA*

Slobodan Vukanović, priznati crnogorski pisac za djecu i mlade, poznat po žanrovskoj disperziji, u svojim djelima se sve više približava narativu za odrasle. Sa stanovišta da su sva djeca pametna, Vukanović im se obraća kroz tematske cjeline (ekologija, vaspitanje i obrazovanje, naučna fantastika) uz sklonost ka eksperimentisanju s ciljem da uvijek ponudi nešto novo, drugačije. Bilo da su u pitanju pjesme, kratke priče, pozorišni komadi ili romani, ovaj književnik nudi autorsko štivo kao svojevrstan didaktički materijal od kojega se može uvijek nešto novo naučiti. U svom obraćanju književnik često pomjera granice, pa su neki njegovi tekstovi nekada prilagodljiviji za mlade i odrasle s obzirom na poigravanje sa jezikom uz konstantne aluzije i alegorije.

Ključne riječi: *naučna fantastika, fantastička književnost, djeca, Vukanović, književnost za djecu*

UVOD

Književno djelo Slobodana Vukanovića (1944)¹ predstavlja svojevrstan

* Rad je fragmentarno čitan na Međunarodnom skupu **Cetinjski filološki dani V** koji se održavao na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje od 17. do 19. septembra 2025.

¹ Slobodan Vukanović (1944) živi u Podgorici. Bio je novinar, urednik nekoliko književnih časopisa i listova. Objavio je romane „Ključ i Klatno“, „Tudemilski svici“, „Ana i sedam robota“. Za djecu je objavio: „Tako hoćemo“ (pjesme i priče), „Bal lutaka“ (drama), „Alisa i Arkadije“ (drama), „Milena od Kotora“ (tri drame), „Devet ajkula u Montenegro-gradu“ (priče, pjesme i igrokazi), „Škozorište“ (antologija dramskih tekstova za djecu), „Leptirija voli nebo“ (dvije drame i šest minijatura), „Roditelji su kišobrani, деца slobodne ptice: (novije i priče iz davnina)“, „Pet libreta za balet“ i „Dukljanska balada“. Priredio je „Antologiju crnogorske proze za decu i tinejdžere“. Godine 2023. izdao je zbirku priča za sve generacije „Izašla ptica, ušla stonoga“. Njegove pjesme, priče i igrokazi zastupljeni su u udžbenicima za osnovnu školu, a njegovo književno djelo za najmlađe proučava se na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. Dobitnik je značajnih nagrada u državi, a od međunarodnih se izdvajaju nagrade: „Stara maslina“, „Medalja saveza pisaca Bjelorusije“,

fenomen, koliko po raznorodnosti tema, od bajkovitih do istorijskih, tradicijskih, fantastičnih, epskih ili naučnih, toliko po pristupu kojim se čitalački „horizont očekivanja“ podiže za nivo više u odnosu na tradicionalni odnos pisaca prema svim recipijentima (Kalezić, 2024: 116–117).

„Istrajavanje u literaturi, to je kao da vas pušte u arenu, onda istrajavajte, borite se za položaj i teritoriju. Borite se za vazduh, za hranu, za kretanje. Nekad ćete sporo, nekad brže, stajati u mjestu. Onda trčati. Upadnete u kavez, dovijate se kako izaći. Obradujete se izlasku, onda upadnete u lavirint. Tražite put, izlazak. Ako dobijete krila, ima vam spasa. Ako imate brod, putujete, postanete Odisej, profesionalni, vječiti tragač: ja sam između Hamleta i Odiseja. To je moja formula: putovati i tragati. Hamletovska, prevedena i proširena ‘Biti ili ne biti’ u ‘letjeti, hodati, gmizati’. Od rajskih livada, mirisa, smrada; šikara, baruština, pustinja, zvijezda... Kakav san – takva vrijednosna stvarnost. Uspjeli ste ako vas izliječi bol, ako ozdravite živjećete kao Biće i kao Stvaralac. Ozdravljenje je misaoni svitac. Ko preživi plutaće kao svemirski prah u vremenu. Svi smo na startnoj liniji. Svi se nadamo, dobro je što ne znamo ko je stigao. I Nada je hrana i svjetlost.“² Sumirajući odolijevanju (ne) vremenima uprkos kojima 50 godina piše i objavljuje, Vukanović je stvaralac koji stoji na međi između pisaca za mlađe i starije generacije zbog specifičnosti opusa, tema, idejnih poruka, ali i zbog stilskog izraza, „podjednako pripada književnosti za male čitaoce i serioznoj književnosti istovremeno“ (Petrović, 2007: 17).

FANTASTIČKO I POUČNO

„Djela naučne fantastike često obećavaju čovečanstvu neki bolji i pravedniji svet i po tome se manifestuju dodirne tačke ovoga žanra sa delima bajkovite proze“ (Milinković, 2012: 168). Novo Vuković navodi da „u teorijskim radovima o tzv. *naučnoj fantastici* postoji prilična nesaglasnost šta zapravo tre-

„Zlatni zmaj“ i nagrada za fantastiku „Refesticon“. Osnivač je književnog pokreta *Poemuviz*. Drame su mu izvođene u pozorištu i na radiju. Zastupljen je u preko četrdeset nacionalnih i međunarodnih antologija, izbora i zbornika. Prevođen je na engleski, ruski, francuski, bjeloruski, italijanski, rumunski, slovenački, albanski, arapski, makedonski, kazahstanski, bugarski i azerbejdžanski.

² <https://www.vijesti.me/vijesti/kultura/703201/vukanovic-istrajavanje-u-literaturi-je-kao-da-vas-puste-u-arenu> (pristupljeno 21. 8. 2025, 13:30, autor: Jelena Kontić od 17. 4. 2024. u 17:23).

„Pristalice shvatanja naučne fantastike (NF) kao specifičnog mitskog produkta su brojne i autoritativne: od Roberta I. Filmusa i Stanislava Lema do Nortropa Fraja. Po njima motiv utopije nije neophodan za NF, iako priznaju da utopijska književnost na neki način prethodi pojavi autentične NF. Dakle, oni na NF gledaju kao na savremeni mit“ (Vuković, 1996: 309–310).

ba podrazumijevati pod tim terminom“ (Vuković, 1996: 309). Problemsko pitanje koje se nameće otvara mogućnosti dviju suprotstavljenih teorija. „*Science fiction* prvi je u tom obliku upotrijebio američki Pisac, Hjuo Gernsбек (1884–1967). Pokušaji da se preciznije odredi ili eventualno definiše priroda tog žanra iz naziva (koji se, inače, češće upotrebljava u svom neprevedenom obliku) zapadali su u dvije krajnosti: ili je favorizovana ili zanemarivana jedna od dvije komponente ovog složenog naziva“ (Živković, 1976: 6–15). S jedne strane naučna fantastika bi bila tretirana „kao i sva ostala fantastika, odnosno kao jedan njen tip, ravnopravan sa ostalim brojnim tipovima (poetska, onirička, delirička i tsl)“ dok je u drugom slučaju ovaj žanr promatran u „svijetlu komponente naučnosti i svog anticipativnog karaktera“ (Vuković, 1996: 309). Prvo gledište vidi naučnu fantastiku kao „savremeni izraz jedne duge tradicije mitskog pogleda na svet“ (Živković, 1976: 13), dok se druga teorija podvodi na „specifičnu (pretežno tehničku) utopiju“ (Vuković, 1996: 309).

Kada je 2001. godine objavio knjigu priča, igrokaza i pjesama za djecu i mlade „Devet ajkula u Montenegro-gradu“, Vukanović je prvo poglavlje, *U dolini jelena*, sastavljeno od osam priča, posvetio svijetu robotike i budućnosti genetičkog inženjeringa. Već tada predstavio se vizijom u kojoj postoje ere robotike, kiborga i genetike. Čovječanstvo je predstavljeno kao civilizacijski nerazvijeno, jer su napredne tehnološke ere „opasne po čovjeka. Njihova srednjovjekovna, narcisoidna teza je, da je čovjek vrhovni bog prirode i da svi treba da mu se potčinjavaju“ (Vukanović, 2001: 17). Na svega tridesetak stranica kojima su obuhvaćene sve priče ovog prvog ciklusa Vukanović je zakoračio u prostore imaginacije koji su, u kontekstu njegovih tekstova, proizvod nauke i logike. Svjestan napretka nauke na početku 21. vijeka književnik iznosi skepsu prema evolutivnim promjenama u budućnosti, bojeći se za sudbinu čovjeka spram svih vještački urađenih tvorevina kojima će čovjek-tvorac udahnuti život i inteligenciju. Ovakvim stavovima, Vukanović je najbliži teoriji Herberta Džordža Velsa koji u svom romanu „Vremeplov“ propituje odnose blagostanja, odnosno naučne evolucije i posljedice iste. Sudbina čovjeka kao vrste u odnosu na novostvorene vrste „postaje sve češće predmetom njegova interesovanja, a antiutopija neki vid lajtmotiva njegovog stvaralaštva“ (Vuković, 1996: 319).

„Sami smo sebe usavršili i našom moći osvojili Svemir i upravljamo njime našim zakonima. Ipak, ne možemo zaboraviti naše pretke-Ljude, bez obzira na njihove slabosti, oni su nas stvorili njihovim snovima. Sada smo stvarnost, mi koji putujemo u vječnost, a oni su ostali Zemaljska bajka“ (Vukanović, 2001: 31).

Već u narednom djelu „Ana i sedam robota“ (2013) Vukanović će se koristiti „linijom činjenica i logičkih pretpostavki“ koje su bliže teoriji koju je zastupao Žil Vern. Da li zbog činjenice osjećaja sigurnosti gdje čovjek raspolaže naukom i određuje njene limite u stvaralačkom procesu i inovacijama, tek, junaci ovoga romana dopijevaju u svijet fantastike zahvaljujući ljudskim pronalascima.

Roman „Ana i sedam robota“ žanrovski se podvodi u naučno-fantastičku književnost. Strukturiran u formi od dvadeset i jedne priče koje se čitaju „jedne iz druge“ (Denkova, 2022: 137) predstavljen je kroz različite događaje upakovane u mozaik priča koje iznosi glavni junak Vus Cosmicus koji je ujedno i narator i moderator ovog romana. „Ja sam Vus Kosmikus, svemirski pisac“ (Vukanović, 2013:6). Lik koji sebe naziva *humanoidom* i koji je, po sopstvenom kazivanju, „po osjećanjima najbliži čovjeku“ u nastavku teksta upoznaje najmlađe čitaoce o problemima koje je uočio kod starijih (odumiranje profesionalnih pisaca, nepoštovanje novih generacija spram novih tehnologija). Već na samom početku romana Vukanović daje do znanja mladim naraštajima da je dobro upućen u nove tehnologije i da razumije potrebu mladih za čitanjem djela koja bi im bila bliska temama i mladalačkim aspiracijama. „Kao pisac svemirskih bajki, nisam imao sreće sa honorarima. Uglavnom su bili mali. Izdavači su lukavo rekli da je slava važnija“ (Vukanović, 2013: 6). Pisac Vus Kosmikus upućuje na nezahvalan dio ovog posla, naglašavajući odnos slave koja traje, dok se honorari troše brzo. Ipak, kao autor koji se u svojim modernim bajkovitim pričama oprobao kao vrstan znalac tehnologija uz digitalne vještine, pisac započinje svoju svemirsku odiseju, zahvaljujući onom izdavaču koji će mu platiti nagradno putovanje na planetu OZD „Odmaralište zvjezdane djece“ na kojoj djeca stiču nova znanja i vještine čime Vukanović potvrđuje svoju misiju o neophodnosti usvajanja novih znanja i praćenja tehnološkog napretka. Njegov jezik prepun je čudnih imena likova, koji posebno dolaze do izražaja kada se upoznajemo sa glavnom junakinjom romana Anom Kvin, „multitalentovanom naučnicom koja je doktorirala astrofiziku na Sirijusu, genetiku na Marsu i galaktičku informatiku na Jupiteru“ (Vukanović, 2013: 57). U samom naslovu ovoga djela „Ana i sedam robota“ roboti su posredni likovi, postavljeni u sjenci nauke, ali u fantastičkom tekstu oni imaju svoju misiju u kuhinji, na njivi kao uzgajivač kupusa, profesionalni berač povrća, finansista, stručnjak za izvoz te informacioni robot. Vidljiva je namjera pisca da pred čitaoce postavi dvije civilizacije: civilizaciju Zemljana i civilizaciju Humanoida. Binarni opoziti u ovoj književnosti nenametljivo opstaju kroz društveno-istorijski kontekst (Zemljani) i kroz vještački stvorenu zajednicu Humanoida. Jovanka Denkova ovu vještački stvorenu zajednicu sagledava kroz osnovnu temu romana – *utopija*, odnosno „život koji je izgrađen

u dalekoj budućnosti, ali budućnosti čiji su počeci u našoj sadašnjoj stvarnosti“ i u takvom svijetu u kojem će se naći i Vus Cosmicus „uspostavljaju se neki od najčešćih elemenata utopije kao što su rješenja nestašice hrane, njegovanje kulta nauke, uključivanje mladih u radne aktivnosti do razvoja bioinženjeringa“ (Denkova, 2022: 139). Ilija Bakić u pogovoru ovoga romana navodi da ovaj roman vodi u utopiju „ili makar u društvo vrlo joj slično“ (Bakić in Vukanović, 2013: 136). Odnosno, sadržina djela naučne fantastike jeste jedan „vid moderne utopije“ (Milinković, 2012: 168). Autor je nesumnjivo dokazao da ide u korak sa tehnološkim dostignućima, vjerujući da će u budućnosti, kao na izmišljenoj planeti *Zvezdano dječije odmaralište* životni vijek biti od 200 do 500 godina, da će se tabletama regulisati odmor, spavanje, hrana, raspoloženje. Ovakvim tematskim korpusom i izborom književnog postupka Vukanović s lakoćom koristi *hiperbolično čudesno*, *egzotično čudesno*, *instrumentalno čudesno* i *naučno čudesno* (*science fiction*)³. On piše o fenomenu kaktusa koji trče i o drveću koje umjesto grana ima noževe, sve s namjerom kako bi uspostavio ravnotežu genetičkog inženjeringa i vještačke inteligencije sa kojima je moguće doslovno izmaštati i stvoriti željeni svijet budućnosti. U tekstualnoj obradi nadasve zanimljivih tema književnikova konstanta, iako nepisana, jeste nauka, rad na sebi kroz konstantno usavršavanje, jer jedino učenjem možemo sačuvati sebe i svijet oko sebe. Ostavljajući jasnu poruku da su greške u suštini nedovoljno razvijena znanja i kompetencije i kao takve „opasne su za planetu, za civilizaciju. Jedna greška – milion nesreća“ (Vukanović, 2013: 141). S obzirom na to da u podjeli SF (*science fiktion*) literature Kajoa ovaj tip književnog uobličavanja podvodi pod djela koja opisuju međuplanetarna i međugalaktička putovanja i ratove i smatra ih najmonotonijim i književno najsiromašnijim⁴ u Vukanovićevom Planetarijumu egzistira živ organizam,

³ U svojoj studiji „Uvod u fantastičnu književnost“ Cvetan Todorov podijelio je fantastiku na: čisto čudno, fantastičko čudno, fantastičko čudesno i čisto čudesno. U ovom kontekstu on izdvaja nekoliko tipova pripovijedanja u kojima je natprirodno opravdano. U prvom redu to je *hiperbolično čudesno* u kojima su pojavnosti hiperbolisane i nijesu nasilne po razum (pomorac Simbad iz priča „Hiljadu i jedna noć“ tvrdi da je vidio „ribu od sto i dve stotine lakata“. *Egzotično čudesno* u sebi sajedinjuje prirodne i natprirodne elemente (u arapskoj narodnoj bajci „Djevojka i ruža“ djevojci, dok se smije, iz usta ispadaju ruže, umjesto suza plače bisere, a kada podigne desno stopalo, iza njega ostane zlatna cigla, dok iza lijevog stopala ostane srebrna cigla). *Instrumentalno čudesno* donosi niz novih tehničkih dostignuća i često je prisutno u egzotično čudesnom (leteći čilim, tajni sef koji se otvara na zapovijed ljudskoga glasa, čarobna lampa) dok je četvrti tip čudesnog *naučno čudesno* (*science fiktion*) u kojem je natprirodno racionalno objašnjeno, ali na osnovu zakona koje savremena nauka ne priznaje (Todorov, 2010: 54–56).

⁴ „R. Kajoa razlikuje više varijanti SF djela. Pored navedenog, on navodi i a) djela koja su izgovor za društvenu satiru ili za socijalnu i moralnu viziju; b) ona koja opisuju katastrofu, kao posljedicu nekontrolisanih naučnih dostignuća (slična su i djela o biološkim čudima

stvoren upravo od strane čovjeka. Uprkos pobuni mutanta Oradona i pobuni robota, uprkos pojavi džinovskih insekata i gmizavaca, pisac upozorava na moć i nepredvidljive ishode vještačke inteligencije koja svojim inženjeringom može dovesti do kataklizme. U svemu apeluje na moć znanja koje je uvijek na strani čovjeka jer djela naučne fantastike „često obećavaju čovečanstvu neki bolji i pravedniji svet“ (Milinković, 2012: 168).

U zbirci priča „Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice“ (2015)⁵ Vukanović „forsira poetiku pokretne, odnosno, otvorene priče“ (Jovanović, 2015: 134). Već u prvom ciklusu *Kompjuter i kompjuterina* književnik nastavlja svoju urbanu poetiku s ciljem dopadljivosti čitalačkoj publici. Poigravanjem poznatih naslova za djecu „Mali princ“, „Tom Sojer“, uz pominjanje glavnih likova iz omiljenih djela književnosti za djecu (Doroti – „Čarobnjak iz Oza“, Spok – „Zvezdane staze“) navodi mlade da se posvete istraživanju „Buklenda“, odnosno „Zemlje knjiga“. Promišljenom radnjom svake priče Vukanović usmjerava mlade na smišljeno istraživanje svjetova koji su u konstantnoj opoziciji: svijet realnog i svijet mašte, s tim što svijet realnog hibridno upotpunjavaju internetske stranice (ne)provjerenog sadržaja, dok se svijet mašte gradi na iskustveno-pročitanoj sadržaju života.

„U mojoj crtačoj priči, kako ja kažem, postaju veliki ili mali, hodaju, lete, plivaju, crveni su, žuti, bijeli, crni, plavi, lijepi ružni“ [...] „Dodite u moju crtaču priču, naselićemo bijeli papir poljima suncokreta, gradovima, vjetar će rasuti brige naših roditelja, olovka naše koplje i štit, svaštoznalac i svaštočinilac“ (Vukanović, 2015: 11–12).

Pozivajući na empirijsko učenje, Vukanović je najbliži „naučnom optimizmu“ čiji je utemeljivač bio Žil Vern, a postojeća sintagma je predstavljala beskraju vjeru „u snagu nauke i njenu moć da stvori novi i bolji svijet“ (Vuković, 1996: 315). Kao što su Vernovi romani zasnovani na, tada, mogućnostima: letjenja, istraživanja zemljine kore, gradnje podmornice i njene upotrebe, tako i Vukanović pažljivo bira terminologiju koju tekstom opravdava: bioinženjering, vještačka inteligencija, digitalne vještine, robotičke mogućnosti, tvoreći priče na činjenicama koje upućuju na naučna dostignuća sadašnjosti i bliske budućnosti.⁶

stvorenim od strane nauke i c) ona u kojima se opisuju čudna svojstva prostora (nestajanje, sužavanje, proširivanje) i vremena (vraćanje, cikličnost, elastičnost)“ (Hilegas, 1976: 165–166).

⁵ Knjiga „Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice“ sastoji se iz cjelina: *Kompjuter i kompjuterina* (6 priča), *Pečat u Vrtu sudbine* (4 priče), *Kako izdržite* (6 priča), *Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice* (17 priča), *Dukljanske priče* (6 priča).

⁶ Ako uzmemo u obzir činjenicu da je ova Vukanovićeva knjiga izašla iz štampe 2015. godine, a da je OpenAI-ChatGPT lansiran u novembru 2022. jasna je njegova vizija o sna-

„Maštaroid je pomirio i zbližio Zvezdanu Anu i Čitača Snova, postali su ključari dvorca, zamka Maštaroid. [...] U novosagrađenom zamku bili su u okruženju desetak robota. Dolazili su zahtjevi, želje, interesantni predlozi škola, instituta, međuplanetarnih agencija o mogućnostima, kako reče šef astrofizičkog instituta, svjetlosne kule u carstvu oblaka, stvaranje nevidljivog zida“ (Vukanović, 2015: 41). Kako priča ima svoje zakonitosti po kojima funkcioniše, tako se u njoj stvara svijet koji je „autoreferencijalan. Ona stvara vlastite predstave u svijetu mašte na koje upućuje: likove, prostore, vrijeme i radnju“ (Džafić, 2008: 106). Džafić je mišljenja da početkom XX vijeka na prostorima bivše Jugoslavije nastaje književnost za djecu, a pisci te književnost unose četiri ključne teme: *domovina*, *vjera*, *sloboda* i *priroda*. S obzirom na to da se pisci toga perioda oslanjaju na duh vremena u kojem su pisali, u prvi plan su stavljali „književni materijal kako bi vezali čitaoca za njegove fabularne tokove“ (Džafić, 2008: 106–107). Nametanjem etičkih vrijednosti djetetu (vjeru, dobrotu i poslušnost), Vukanović je svih šest priča poglavlja „Dukljanske priče“ posvetio potomstvu, s vjerom u njihovo rodoljublje i nepokolebljivi patriotizam.

Molim potomstvo, da ne zaboravi pretke. Slogom se čuvajte od zatirača tame i njihovih slugu. Budite plodni kao šipak i vječni kao maslina (91).

S obzirom na žanrovsku disperziju, Borislav Jovanović zapaža da je ova knjiga „u poetološko-tematskom smislu hibridnog karaktera“ jer je književnik nastojao da napiše „knjigu za decu koja će imati svojstva prelaznog štiva od stereotipnog shvatanja književnosti za decu ka literaturi koja će biti literatura i za decu i za odrasle“ (Jovanović in Vukanović, 2015: 133). Stoga su poruke ove knjige prepune „dobro zakamufliranih ili ušuškanih naravoučenijskih“ (Zubac, 2015: 131). Ukazujući na epilog priče „Zlatno runo je, jedan klik jedan let, dva klika internet“, shvatamo Vukanovićev vizionarski svijet: „Mi biramo brod i putovanja i digitalne dvorce. Rađa se budućnost. Kad pročitaš ove riječi, počinje prošlost“ (Vukanović, 2015: 70).

Izlaskom knjige „Izašla ptica, ušla stonoga“ (2024) Vukanović je nastavio žanrovsku disperziju iznoseći pred čitaoce različite motivsko-tematske okvire koji su najčešće „otklon od ustaljenih narativnih načela i kanoana, težnja ka izmaštanim varijacijama i metatekstualnost gdje se kombinuju različiti književni žanrovi“ (Rakočević in Vukanović, 2024: 114), odnosno

zi naučnog napretka, posebno iz oblasti generativne vještačke inteligencije. Ali, uprkos buci oko novih tehnologija vještačke inteligencije (AI), nedavno istraživanje otkriva da malo ljudi redovno koristi njene alate kao što je ChatGPT. <https://eupravozato.mondo.rs/nauka-i-tehnologija/vestacka-inteligencija/a1498/Koliko-se-koriste-alati-vestacke-inteligencije.html> pristupljeno 23. 8. 2025. u 17:08/ Objavljeno 29. 5. 2024. 13:27 h

„jedna meditativno-narativna i motivaciona usklađenost s produktivnom hibridnošću teksta koja, ponekad, ima samo polazno realistički osnov“.⁷ Mozaikom različitih tema, ali i narativa, ova knjiga bi se mogla podvesti pod dajdžest formu, koju sačinjavaju priče sa elementima fantastike (*Konjanik i čudna zvjerka*, *Ništa prije, ništa poslije* 46 i *Bila je Magla Grom*), priče sa elementima istorijsko-dokumentarnih tema (*Podgorica crnih marama*, *Nikad više*, *Izađe ptica, ušla stonoga*), alegorijske priče (*Ko su i šta su*, *Jezik svitaca*) te „priče blaženstva, prijateljstva, ljubavi“ – *Hajdana* i *Miomiris Duklje* (Vukanović, 2024: 61) te ostale priče i proza u stihovima različitih tematskih opusa. „Metafikcionalnost, neprestano samoispitivanje književnog diskursa, ironijsko preokretanje postupaka, prednost fikcionalnog nad stvarnim – neki su od elemenata na kojima počiva autorov književni postupak u ovom i većini ostvarenja za odrasle“ (Kalezić in Vukanović, 2024: 118).

Signalizam u djelu Slobodana Vukanovića?!

Koliko god se činilo da je fantastika u književnosti žanr koji se nekad jasno razaznaje, a nekada se gube granice između fantastičkih elemenata (u konkretnom slučaju) čudesnoga i čisto čudesnoga, koje se opet, samo po sebi, „prekomponuje“ u hibrid instrumentalnog, egzotičnog, naučnog ili SF, mišljenja smo da se književnost Slobodana Vukanovića može opravdano tumačiti kroz signalizam⁸ o čemu je pisao i crnogorski erudita Borislav Jovanović:

„Signalizam kao eksperimentalna književna pojava postala je odbrana od kanonskog sljepila. [...] Od te poetike koja je hibridna i koja teče u raznoraznim semantičkim rukavcima Slobodan Vukanović jeste se mijenjao, ali se nije odvajao. U signalističkoj prirodi teksta našao je nešto što su svojevremeno našli nadrealisti u nadrealizmu. Od signalizma Vukanović je elegantno dospio do njegovih modifikacija što se odnosi, prije svega, na esejizaciju teksta, fantastikoumlje i posebno sarkastičnost odnosa na tehnologizaciju duše.“⁹

S obzirom na to da pripadnici signalizma „reformišu sve vrste umetnosti, počev od poezije i književnosti [...] tako što uvode eksperimente, nove me-

⁷ <https://okf-cetinje.org/borislav-jovanovic-izasla-ptica-usla-stonoga-slobodana-vukanovica/>, pristupljeno 5. 11. 2025.

⁸ Signalizam je neoavangardni pokret koji se sredinom šezdesetih godina XX vijeka pojavio u Srbiji, svoju punu valorizaciju doživio sedamdesetih godina. Začetnik signalizma je Miroljub Todorović, a odlikuje se eksperimentisanjem sa jezikom, a ne tradicionalnim izražavanjem riječima.

⁹ <https://okf-cetinje.org/borislav-jovanovic-izasla-ptica-usla-stonoga-slobodana-vukanovica/>, pristupljeno 5. 11. 2025.

tode i instrumente tehnološkog doba (npr. matematika, kibernetika) u koncept stvaranja dela i realizaciju umetničkih ideja“ (Popović, 2007: 664), sasvim je izvjesno da se Vukanović odavno pridružio signalistima jer njegovi kiborzi, genetičari i čitava plejada likova sa imaginarnih planeta progovaraju i djeluju u svijetu aluzije, nerijetko alegorije, uz piščev input kojim upozorava, dijeli kritike, objašnjava jezikom simbola koji se dešifruje u hermetičkom svijetu teksta uz jasnu poveznicu sa društveno-političkom konotacijom.

ZAKLJUČAK

Svojim djelima iz oblasti naučne fantastike za djecu, Slobodan Vukanović jedan je od rijetkih autora koji je ostao dosljedan svjetovima fantastičkih sadržaja, bilo da ih donosi kroz prozni tekst, dramu ili u stihovima. Njegova fantastika ima široke mogućnosti, posebno u kontekstu irealnoga kojim daje opasku na realni svijet. Ako istaknemo univerzalnost fantastične priče, uopšte, pa tako i Vukanovićevih priča, uviđamo njihovo bavljenje slabošću ljudskoga roda, nadama, strahovima i čežnjama, koje su dominante ljudskoga postojanja. Upravo zato bi Vukanovićeve priče sa elementima fantastike imale svoju punu valorizaciju u digitalnom svijetu kao film ili serijal, jer današnje generacije mladih lakše prihvataju i tumače ovu formu, posebno ako se uzmu u obzir mogućnosti digitalne grafike kojom bi svijet robota iz proznoga teksta dobio svoj digitalni prostor. Da li zbog činjenice što pisci ovoga žanra „imaju neograničenu mogućnost za ispoljavanje svojih stavova, pa i za kritiku samoga društva i preispitivanje planova tehnološkog razvoja“ (Milinković, 2012: 168) ili što Vukanović uspijeva ostati dosljedan svojim poetskim nazorima kroz koje je moguće da (mladi) čitaoci kroz njegova djela vide sebe u ulozi budućeg istraživača ili osvajača kosmosa, tek, njegova djela iz oblasti naučne fantastike definitivno su trideset godina ispred vremena u kojem su nastala, odnosno, kao što kaže B. Jovanović: „Literatura se s njim ne zatvara već ide u novu misaonu konotaciju bez koje nema niti novog čitanja niti nove literature.“

LITERATURA

- Denkova, Jovanka (2022). „Lice i leđa utopije“ (prikaz romana *Ana i sedam robota* in: *Odzivi*, časopis za književnost, kulturu, umjetnost i nauku). Bijelo Polje, godina XLIX, broj 151, str. 137–145.
- Džafić, Rizo (2008). Književnost za djecu I (žanrovi u književnosti za djecu). Bihać: Univerzitet u Bihaću. Pedagoški fakultet.
- Hilegas, Mark (1976). „Naučna fantastika kao kulturni fenomen“ in: *Šta je naučna fantastika*. Beograd: Naučna fantastika, str. 165–166.

- Milinković, Miomir (2012). „Bajkovite forme u književnosti za decu i mlade“. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu.
- Petrović, Tihomir (2007). „Književnost za decu i književnost za odrasle“ in: *Književnost za decu i mlade u književnoj kritici*, knjiga 1. Aleksinac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače.
- Popović, Tanja (2007). „Rečnik književnih termina“. Beograd: Logos Art.
- Todorov, Cvetan (2010). „Uvod u fantastičnu književnost“. Beograd: Službeni glasnik.
- Vukanović, Slobodan (2001). *Devet ajkula u Montenegro-gradu*. Podgorica: Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- Vukanović, Slobodan (2013). *Ana i sedam robota*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vukanović, Slobodan (2015). *Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice* (Novije i priče iz davnina). Podgorica: Udruženje crnogorskih pisaca za decu i mlade.
- Vukanović, Slobodan (2024). „Izašla ptica, ušla stonoga“. Cetinje: Crnogorski kulturni forum.
- Vuković, Novo (1996). *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, drugo izdanje. Podgorica: Unireks.
- Živković, Zoran (1976). *Šta je naučna fantastika*. Beograd: Naučna fantastika.

INTERNET IZVORI

- <https://www.vijesti.me/vijesti/kultura/703201/vukanovic-istrajavanje-u-literaturi-je-kao-da-vas-puste-u-arenu> (pristupljeno 21. 8. 2025, 13:30, autor: Jelena Kontić od 17. 4. 2024. u 17:23).
- <https://okf-cetinje.org/borislav-jovanovic-izasla-ptica-usla-stonoga-slobodana-vukanovica/>, pristupljeno 5. 11. 2025.

Andrijana NIKOLIĆ

**THE DIDACTIC AND THE FANTASTIC IN SELECTED WORKS
FOR CHILDREN BY SLOBODAN VUKANOVIĆ**

Slobodan Vukanović, a recognized Montenegrin writer for children and young people, known for his genre dispersion, in his works is getting closer to the narrative for adults. From the point of view that all children are smart, Vukanović addresses them through thematic units (ecology, upbringing and education, science fiction) with a tendency to experiment with the aim of always offering something new, different.

Whether it's poems, short stories, plays or novels, this writer offers author's reading as a kind of didactic material from which you can always learn something new. In his address, the writer often pushes the boundaries, so some of his texts are sometimes more suitable for young people and adults, considering the play with language with constant allusions and allegories.

Keywords: *science fiction, fantasy literature, children, Vukanović, children's literature*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.42-31.09

Dejan VARGA (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
dejanvarga3@gmail.com

**TRAŽENJE PRAVDE – O KONCEPTU PRAVDE I
PRAVEDNOSTI U ROMANU *SLUČAJ VLASTITE
POGIBELJI* KRISTIANA NOVAKA**

Tematska je okosnica ovoga rada analiza literarnih koncepta koji se u romanu *Slučaj vlastite pogibelji* Kristiana Novaka manifestiraju na razini dvostrukosti, i to kroz narativne modele i motivsko-tematski sloj. Koncipiran u dvjema fabularnim linijama, uočava se zajednička ideja utemeljena na traženju pravde. Cilj je rada utvrditi u kojoj se mjeri pravda i pravednost kao društveni fenomeni (koncepti) manifestiraju kroz prikaz dvostrukih struktura: analizom različitih narativnih modela (kombinacija književnih modela, odnosno kazališnih/filmskih modela) i na motivsko-tematskoj razini reprezentacijom društvenih struktura (domena obrazovne i policijske službe). Metodološko-teorijske pretpostavke istraživanja temelje se na radovima Aristotela, Johna Stuarta Milla, Johna Rawlsa i drugih relevantnih autora, a analizom je zaključeno da su načela pravednosti ključni idejni motivi radnje romana u kojem se problematizira odnos pojedinca i društvenih struktura u uvjetima nepravednog postupanja. Tražeći pravdu, uočeno je da pojedinac teži k uspostavi ravnoteže te skladnog i pravednog sustava, no društvene strukture, zatrovane korupcijom i utjecajem lokalnih elita, sustavno mu to onemogućuju.

Ključne riječi: *pravda; pravednost; Kristian Novak; Slučaj vlastite pogibelji*

I.

Međimurje se u poetici Kristiana Novaka ponovno javlja kao prostor trauma, (unutanjih) sukoba, borbe za pravednost i ideale te doživljaja osobne katarze, a romanom *Slučaj vlastite pogibelji* čini ga univerzalnim jer propituje etička i društvena načela koja prostorno i vremenski nisu ekskluzivna. U skladu s tim i stvarnost više nije „izvanjska, već se naglašava i unutarnja,

psihološka dimenzija koja se manifestira u podsvjesnome, snovima i strahovima likova“ (Pogačnik, 2023: 55). U središte narativnih zapleta smješta likove koji se svojim izborima, činovima, reakcijama i ponašanjem suprotstavljaju ili prepuštaju djelovanju društvenih mehanizama čiji utjecaj dovodi u pitanje osobnu slobodu i izbor pojedinca.

Romanom se paralelno razvijaju dvije fabularne linije koje prate glavne protagoniste – policajca Marka (Marlija) Fegeša i mladu profesoricu književnosti – povezane tragičnom smrću policajca Nenada (Nene) Fegeša, Marlijevog brata. Razradom njihovih karakterizacija Novak se fokusira na reprezentaciju duboko ukorijenjenog društvenog problema korupcije, sukoba pojedinca i vladajućih struktura, nepoštivanje zakona i traženje pravde, pitanje slobode i na sve ono što dovodi do generalne „degradacije morala i razuma“ (Detoni-Dujmić, 2023: 298). Ozbiljnosti literarnog prikaza doprinosi i informacija da je Novak isprepleo stvarne činjenice i fikciju ne bi li na metaforički način ukazao na krhkost granice slobode javnog govora i na posljedice kritiziranja utjecajnih društvenih struktura, dovodeći tako u pitanje opstojnost slobode i pravde (pravednosti) kao temeljnih ljudskih vrijednosti koje trebaju osigurati svačije pravo na izbor i autonomno djelovanje.

Tematska je okosnica ovoga rada analiza reprezentacije literarnih koncepata koji se u romanu *Slučaj vlastite pogibelji* manifestiraju na razini dvostrukosti, i to kroz narativne modele (kombinacija književnih, odnosno kazališnih/filmskih modela) i motivsko-tematski sloj (reprezentacija društvenih struktura kroz domenu obrazovne i policijske službe). Dvostrukost u takvom obliku prevladava većim dijelom romana, a ideja o pravdi i pravednosti prožima se od samoga početka – iz perspektive Marlija ona se problematizira tijekom istrage okolnosti smrti njegova brata, a iz perspektive profesorice književnosti tijekom njezina sukoba s društvenim strukturama i lokalnom elitom. O relevantnosti pravde kao izvjesnog pokretača radnje na idejnoj razini romana Novak posebno govori kada ističe: „Pravda se tiče svakoga ili nije pravda. Ako se slučaj pogibelji pravednog tiče samo njega, s njime umire i pravda sama“ (Novak, 2023). U romanu se koncept pravde temelji na mitološkoj osnovi i preradi antičke drame o Antigoni s ciljem isticanja njezine univerzalne važnosti jer se dokida bilo kakvo vremensko i prostorno ograničenje (razdoblje antike / 21. st.). Govoriti o pravdi i pravednosti kao neizostavnom elementu društva na tragu je onoga o čemu govori i John Rawls kada pravdu opisuje kao „prvu vrlinu društvenih institucija“ i kao javnu koncepciju kojom se pokazuje (i dokazuje) dobra i valjana društvena uređenost (Rawls, 2017: 3–4). Iz toga proizlaze sljedeće konstatacije: pravda, da bi bila postojana i učinkovita, mora biti dostupna i dostižna svakom subjektu određenog društva ili zajednice; postojanjem zakona osigurava se njezina praktična svrha; uko-

liko se nepravda prema pojedincu ne detektira kao nužnost njezina ispravka da bi se zadržalo načelo „pravde za sve“, pravda kao takva gubi smisao i potencijalno društvo srozava u domenu nejednakosti, samovolje, nepovjerenja i sumnje.

Cilj je rada utvrditi u kojoj mjeri pravda i pravednost kao društveni fenomeni (koncepti) utječu na transformaciju identiteta glavnih likova pri čemu Novak na tematskoj i motivskoj razini naglašava njihovu univerzalnost, a da bi opstale (ili se dokinule), uočiti će se da podjednako zahvaćaju sve društvene strukture.

II.

Pravda i pravednost (ili antonimi nepravda/nepravednost) termini su o kojima se već raspravljalo u antičko doba, posebice u poetikama Platona i Aristotela. Njihova je opstojnost, među ostalim, zadržana unutar pravnih i filozofskih diskursa i do danas ih se ističe kao najveće „kreposti“ i vrline društva. I dok je termin pravde u velikoj mjeri prisutan u pravnom diskursu kao model čija vjerodostojnost počiva na zakonima kojima su uređeni odnosi među pripadnicima nekog društva, pravednost zaokuplja širi kontekst tumačenja i kao načelo vrlo je blizak pravdi. Iako se na ovome mjestu neće ulaziti u dublje analize teorije pravde, već će se sagledati kao idejni modus oko kojeg se razvija Novakova priča, zanimljivo je prikazati tek poneki teorijski pristup njezinu tumačenju čime se konstantno zadržava njezina relevantnost u sferi nekoga društva.

Već spomenuti Aristotel često se navodi kao polazišna točka govora o pravdi i pravednosti. U petom dijelu *Nikomahove etike* posvećuje im najviše pozornosti i već u uvodnome izlaganju ističe oprečnosti pravednog i nepravednog govoreći da je pravedno ono što je „zakonsko i jednako“, a nepravedno „protuzakonito i nejednako“ (Aristotel, 1988: 88). Iz tog postulata jasno proizlazi da Aristotel pravdu i pravednost svrstava među one vrijednosti koje valja tražiti (i zadržati) među temeljnim načelima društva. Zbog toga i govori o pravednosti kao „savršenoj kreposti“, i to ne u općem, univerzalnom smislu, već kao vrlinu i vrijednost koja se pokazuje i održava tek u odnosu prema drugome, ona je „dobro drugoga“, „usmjeruje se prema drugome“, „djeluje na korist drugomu, bilo vladaru bilo sudioniku“ (Aristotel, 1988: 90). Prema njegovom tumačenju postoje dvije vrste pravednosti – distributivna/diobena funkcionira po principu razmjera i pravedne raspodjele dobara, tj. onoga što pripada zajednici; komutativna/ispravljačka teži rješavanju uspostavljenih nejednakosti među ljudima nastalih na temelju različitih ugovora i oblika poslovanja. Sve što odstupa od toga jest nepravedno. Kako su za Aristotela zakoni

među ljudima iznimno važni da bi pravednost bila zastupljena, navodi da se o nepravednosti također može raspravljati jer postojanje i provođenje zakona ne ograničava njezinu pojavu. To ilustrira prikazom čovjeka samosilnika koji se, prisvajajući više stvari, usmjerava na vlastitu korist i zanemaruje djelovanje za opće dobro. Da bi se to izbjeglo, ne treba dopustiti da „vlada čovjek, već načelo“, a to načelo je pravda kao prosudba pravednog i nepravednog (Aristotel, 1988: 102).

Aristotelova rasprava o pravednosti i pravdi potaknuta je iznesenim idejama njegova učitelja Platona koji u *Državi* nastoji rastumačiti njezinu funkciju i narav govoreći o njoj kao o „ljudskoj vrsnoći“, „nečemu korisnom“, nazivajući je „kreposti“, „vrlinom i mudrošću“, „vrlinom duše“ (Platon, 2009: 69–93). Suština se pak cijele rasprave može objasniti tvrdnjom da je „pravedno davati svakomu ono što mu pripada“ (Platon, 2009: 64) koja po svemu sudeći (p)ostaje uvriježenim tumačenjem i u kasnijim raspravama unutar političke i pravne filozofije.¹ Na to upućuje i Vlastos koji zaključuje da se o Platonovoj pravednosti može govoriti s „društvenog i psihološkog aspekta“ tumačeći je kao vrlinu koja regulira odnose među stanovnicima polisa, a istovremeno uspostavlja harmoniju njihovih duša i unutarnjeg stanja (Vlastos, 1971: 82). Platon govori o četirima vrlinama (krepostima) koje polis čine savršenim, a to su hrabrost, mudrost, trijeznost (promišljenost) koje vode do pravednosti. Iste vrline, da bi bila pravedna, treba posjedovati i duša. Sklad u duši čini pojedinca pravednim i preduvjet je ostvarenju pravednosti u polisu. Iz toga proizlazi da se pravednost ogleda u zadovoljenju interesa svih ljudi u državi, osiguravajući im slobodu djelovanja u skladu s njihovim sposobnostima.

Antička promišljanja o pravednosti bile su poticaj mnogim kasnijim raspravama o njezinoj naravi. John Stuart Mill u petome se poglavlju knjige *Utilitarizam* pita postoje li neki zajednički atributi onoga što čovjek smatra pravednim ili nepravednim koji utječu na njegov karakter i shvaćanje naravi i funkcionalnosti pravednosti, odnosno može li je se uopće objasniti ili je treba doživjeti tek kao „proizvod prirode“ (Mill, 2001: 43). Navodi univerzalno prihvaćeno mišljenje da se pravednost ogleda u tome da svatko dobije ono što zaslužuje i naziva ga „najjasnijim i najizrazitijim“ shvaćanjem same ideje pravde (Mill, 2001: 45). To se podjednako odnosi na one koji čine dobro i na one koji čine loše/zlo – pravedno je dobro vratiti dobrim, odnosno loše lošim. Po tom principu funkcionira pravednost jer će ona podrazumijevati želju da se kazni onoga tko čini loše/zlo i stvorit će uvjerenje da postoji pojedinac ili više njih kojima je učinjeno zlo, tj. nepravda. Međutim, gledajući na to iz pozicije ljudskoga iskustva suvremenog doba postaje jasno da je nužno izbjeci samo-

¹ Temeljito izlaganje o Platonovoj ideji pravednosti daje Jure Zovko u uvodu izdanja *Platonove Države* (Naklada Jurčić, Zagreb, 2009, str. 7–58).

volju i proizvoljno donošenje suda o tome tko je počinio nepravdu, a tko nije. Postojanje zakona (o kojima je govorio i Aristotel) kao univerzalnih mehanizama kojima se osuđuje i kažnjava loše/zlo doprinijet će utvrđivanju mjerila za procjenu pravednosti. Za Milla ideja pravednosti s jedne strane pretpostavlja pravilo ponašanja kao zajedničku osnovu kojom će svi ljudi uživati u vlastitom boljitku, a s druge strane stvara osjećaj želje za sankcioniranjem kršenja toga pravila, tj. da kaznu zaslužuju svi oni koji naruše njegovo skladno funkcioniranje.

Analizi ideje pravde i pravednosti Chaïm Perelman pristupa pragmatično svjestan toga da je nemoguće nabrojati sva njezina značenja, međutim nudi šest postavki koje čine suvremeni koncept pravde: svakome jednako, svakome prema zaslugama, svakome prema njegovim djelima, svakome prema njegovim potrebama, svakome prema njegovom statusu, svakome prema zakonskom pravu (Perelman, 1963: 7). Ističe da svi ti koncepti u sebi kriju pojam jednakosti – princip na kojem se temelje mnoga prijašnja tumačenja ideje pravednosti, ali i utvrđuje da unatoč tome ostavljaju prostor za njihovo razlikovanje. S takvim polazištem predlaže definiciju „formalne pravde/pravednosti“ kao načela djelovanja u skladu s kojim se prema „bićima jedne i iste esencijalne kategorije“ postupa na jednak način (Perelman, 1963: 16), a ono što će pomoći u preciznijem određenju pravednosti u konkretnijem smislu („konkretna pravde/pravednosti“) jesu razlike među predloženim konceptima. Time Perelman potvrđuje da pravednost u suštini mora biti utemeljena na jednakosti među ljudima, ali ne definira koje su to „esencijalne kategorije“ na koje se odnosi ta jednakost. Napominje da je za to potrebno postaviti određenu ljestvicu vrijednosti (utemeljenu na moralnim, društvenim i političkim pretpostavkama), razgraničiti važno od nevažnoga, što je esencijalno, a što sporedno. Iz toga proizlaze i različita tumačenja, zabune i rasprave oko „konkretna pravde/pravednosti“ koja za Perelmana uvijek u sebi krije odraz formalne pravde i određenog pogleda na svijet, a da bi se uopće raspravljalo o pravdi i pravednosti, upozorava da je potrebno odrediti je li riječ o njezinom formalnom obliku ili o nekom od mnogih konceptija konkretne pravde.

Uvodno spomenuti John Rawls i njegova *Teorija pravde* poslužiti će kao posljednji primjer² teorijskog promišljanja o pravednosti. Rawls se također okreće principu jednakosti kada govori o pravednosti ističući da društvene primarne vrijednosti (pr. sloboda, pravo, bogatstvo, mogućnosti) trebaju biti „raspodijeljene jednako“ u svačiju korist (Rawls, 2017: 48). Naziva to općom koncepcijom pravde i njome dopušta da se, u slučaju pravilne raspodjele primarnih društvenih dobara (svatko ima ista ili slična prava, bogatstvo se

² Na ovome mjestu može se uputiti i na druge autore koji su se bavili idejom pravednosti, a čije se rasprave ovdje neće analizirati – John Finnis, Robert Nozick, Lon Fuller i dr.

dijeli jednako), mogu pojaviti nejednakosti u smislu većih ovlasti ili razlike u bogatstvu. Da bi takva situacija zadovoljila princip opće pravde, nužno je usmjeriti se k cilju da te nejednakosti postanu sredstvo za poboljšanje društva, tj. da se njima postigne da svatko živi bolje. Ideju pravde razrađuje kroz dva načela (pojednostavljeno će ih se nazvati načelom jednakih sloboda i načelom jednakih mogućnosti), a zajedničko im je što ih Rawls povezuje s društvenim institucijama koje pripadaju ustavnoj demokraciji. Vezano za prvo načelo Rawls navodi listu sloboda na kojoj, između ostaloga, predviđa slobodu govora, slobodu misli i savjesti, slobodu, tj. zaštitu od psihičkog i fizičkog zlostavljanja, pravo na integritet pojedinca i dr. Drugo načelo podrazumijeva raspodjelu bogatstva koja bi uvijek trebala biti u svačiju korist pri čemu „položaji vlasti i odgovornosti moraju biti dostupni svima“ (Rawls, 2017: 47). Rawls napominje da je za realizaciju načela važan njihov redoslijed pri čemu prvo načelo prethodi drugome jer dokidanje temeljnih prava ne može biti nadomješteno ekonomskim prosperitetom ili društvenim napretkom. Ono što se javlja problematično u pokušaju takvog utvrđivanja pravednosti jest određivanje reprezentativnog pojedinca kao mjerila osnovne strukture društva. Upravo zbog toga, želeći olakšati razumijevanje koncepta pravde, Rawls u svoju teoriju uvodi dva termina – prvotno stanje i veo neznanja. Pretpostavlja da se većina osoba nalazi u položaju jednakih građana i da imaju određeno mjesto u raspodjeli bogatstva, da njihov „građanski status određuje opću točku gledišta“ (Rawls, 2017: 73). Ta referentna pozicija predstavlja početno stanje koje u Rawlsovoj teoriji pravednosti postaje *prvotno stanje* – hipotetična situacija i svojevrsni *status quo* u kojem su sve strane jednake, a pravednost proizlazi iz svakog postignutog dogovora – ne želeći se pritom usmjeriti k objašnjenju ljudskoga ponašanja, već obrazloženju njihova osjećaja za pravdu. Drugim riječima, ono predstavlja uvjete koji su okarakterizirani dovoljno racionalnima, učinkovitima i nepristranima da ih se uključi u proceduru radi izbora i suglasnosti oko načela pravednosti, da ih se uzme u obzir u pregovorima o pravilima pravde. Želeći izbjeći situacije koje bi ljude dovele u međusobni sukob, Rawls pretpostavlja da se svi nalaze iza *vela neznanja* zbog kojeg nitko ne zna svoj društveni položaj, nitko nije svjestan svoje snage i potencijala, nepoznato im je političko stanje i razina ekonomskog razvoja društva, nitko ne poznaje moguću razinu civilizacijskog napretka koji bi se mogao postići. Ograničenost takvog znanja reflektira se na tretiranje prava ljudi i raspodjelu dobara jer podrazumijeva da su svi jednaki, da imaju ista prava i da društvom vlada pravilna raspodjela dobara. Podložnost pravdi i njezino postojanje u društvu naposljetku ostaje jedina konkretna činjenica koja može (i treba) biti poznata svima. Iz svega navedenoga proizlazi koncept savršene jednakosti utemeljene na postojanju pravednog društvenog sustava, no čim dođe do neravnoteže

gore spomenutih temeljnih načela, pravednost je dovedena u pitanje i aktivira se mehanizam njezine ponovne uspostave.

III.

Može se primijetiti da sva potonje izložena tumačenja pravde i pravednosti sadrže princip jednakosti kao središnjeg i najvažnijeg elementa. To bi podrazumijevalo da je jednakost svima i svih preduvjet pravednoga društva iako povijesno gledano (a i s gledišta tekuće stvarnosti) takva težnja djeluje prilično utopijski. Jednom kada su načela pravednosti ugrožena i kada se pojedinac (ili društvo) suoči s potrebom da se pravda mora vratiti, sve ono što se događa, uvjetno rečeno, u razdoblju dokidanja pravde i njezine ponovne uspostave predstavlja intenzivnu potragu za istinom, borbu za prava i slobode, utječe na identitet/e onog/onih kojeg/kojih se pravda tiče. U takav vremenski interval smještena je i radnja Novakova romana.

Već samim naslovom romana *Slučaj vlastite pogibelji* Novak sugerira pitanja o tome tko ili što predstavlja opasnost za pojedinca, do čega pojedina situacija može dovesti, o kakvoj je pogibelji riječ – tragičnoj, moralnoj, duhovnoj ili nekoj drugoj – na koji se način takav slučaj može riješiti. Iz konteksta navedenih pitanja (i proizvedenih problema) jasno je da je pravednost narušena, nepravda učinjena. Naslovna sintagma dio je policijske prisege koju Novak, u nešto izmijenjenom obliku, navodi na sredini romana:

„Prisežem da ću kao policijski službenik Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske štititi Ustavom utvrđenih pravni poredak i braniti teritorijalnu cjelovitost hrvatske države. Da ću čuvati živote, osobnu sigurnost i imovinu svih stanovnika Hrvatske, u svakoj zgodi, pa i u slučaju vlastite pogibelji...”

(Novak, 2023: 128)

Odmah valja primijetiti da se u navedenom tekstu prisege, koja kao čin predstavlja svečano obećanje i preduvjet je istini, ističe temeljni zakonski akt koji propisuje sustav pravila uspostave vlasti i prava građana neke države. Ustav kao takav postaje polazišna točka pravnih regulativa u dokazivanju kršenja njegovih odredbi, primjenjiv je na sve i jasno se zalaže za očuvanje najviših vrednota ustavnog poretka – slobode, ravnopravnosti, društvene pravde, poštivanje prava čovjeka, vladavinu prava i dr.³ Već je Aristotel isticao da postojanje zakona prethodi pravednom postupanju jer se njima osigurava jednakost i opće dobro, svjestan da je zakon „nagodba i (...) jamac uzaja-

³ Vidjeti više: Ustav Republike Hrvatske, članak 3.

mnih pravednina, ali nije ono što može učiniti građane dobrim i pravičnim“ (Aristotel, 1988: 91). Drugim riječima, zakoni moraju postojati da bi država funkcionirala, no njihovo postojanje ne osigurava pravednost onih na koga se zakoni odnose, a to su građani. Poštivanje zakona tiče se moralnih vrijednosti i savjesti pojedinca koji svjesno raspoznaje dobre i loše strane (ne)poštivanja zakonskih odredbi, koji u njima prepoznaje postojanje načela pravednosti i koji promišlja o mogućim posljedicama njihova kršenja. U tom kontekstu tekst navedene prisege u sebi krije suštinu problema romana – prisega je to kojom se tragično preminuli Neno obvezao da će časno i odgovorno obavljati policijsku dužnost, smatrajući da je to njegova obveza kao predstavnika državne službe koja djeluje na dobrobit svih građana. Suočivši se među svojim kolegama policajcima i nadređenima s kršenjem temeljnih načela službe te shvativši da zakone krše oni koji bi trebali po njima postupati, uvjeren je da pravednost mora postojati da bi društvo funkcioniralo i napredovalo. To će ga motivirati da pokuša vratiti vjerodostojnost policijskoj službi kako bi osigurao jednakost građana temeljenu na načelima pravednosti.

a) motivsko-tematski sloj

Koncept pravednosti na motivsko-tematskoj razini romana reprezentira se dvjema pripovjednim perspektivama glavnih likova Marlija i profesorice, oboje povezanih tragičnom smrću Nene Fegeša. Tematska orijentacija romana proizlazi iz prikaza njihova suočavanja s nepravednim postupanjem unutar vlastitog poslovnog okruženja koje upućuje na širi društveni problem nejednakosti, korupcije, kršenja radne etike i nedostatak moralnog integriteta. Profesorčinom naracijom Novak otkriva njezine emocije potaknute Neninom smrću (saznaje se da su bili poznanici) koje su iskazane pred učenicima dramske skupine:

„Ne znam jel znate cijelu priču, ali njega više nema jer su ga mobingirali. Samo zato jer je opalio kaznu bahatom klicu, sinu nekog usranog međimurskog glavonje valja u beemveu... (...) Isuse, kaj bi tom malo napravila, da mi više nikad ne izađe iz Lepoglave, nek' ga jebu u debelu guzicu...“

(Novak, 2023: 33–34)

Reprezentacija njezina doživljaja tragičnog iskustva utječe na daljnji zaplet jer ubrzo dolazi do eskalacije napetosti između lika učenice Sare Zamude i profesorice. Sara se zauzela za sina bogataša, optužujući profesoricu da neosnovano donosi zaključke o nekome i vrijeđa „jednu od najboljih osoba“ koju poznaje (Novak, 2023: 35) pa se njihov verbalni sukob ubrzo pretvorio u

emocionalnu raspravu. Riječ je, dakle, o događaju koji pokreće radnju romana, a počiva na pretpostavkama da je počinjena nepravda – sa profesoričina stajališta prema Neni koji pogiba jer se društvo odreklo načela pravednosti, sa Sarina stajališta prema sinu bogataša kojeg se optužuje bez relevantnih dokaza. Te su pretpostavke utemeljene na „osjećaju za pravednost“, instinktom kojim se prosuđuje o nečemu na određeni način, zbog čega su ljudi skloni vjerovati da subjektivni osjećaji vode k otkrivanju objektivne stvarnosti (Mill, 2001). Njihova subjektivna pozicija počiva na prosudbama o (ne)postojanju pravde i motiviranosti za razotkrivanjem prave istine. „Prvotno stanje“ destabilizirano je jer su načela pravednosti dovedena u pitanje, a „veo neznanja“ postupno se urušava, otkrivajući problem neravnopravnosti i djelovanja u svrhu osobnih interesa.

Dinamika se romana dalje gradi na profesoričinim premisama da je jedan mladić iskoristio utjecaj bogatog oca ne bi li izbjegao plaćanje kazne za prebrzu vožnju, aludirajući pritom na to da društvo ne tretira sve pojedince jednako:

„Ja vas ni ne mogu gledati svisoka, jer ste na društvenoj ljestvici vi tu (moja ruka iznad glave), a ja tu (moja ruka ispod koljena). (...) Niste svjesni svoje privilegirane pozicije, sebe i cijele svoje... klase. Niste svjesni da za vas, a to pokazuje i ovaj slučaj, vrijede druga pravila. A kad netko ukaže na to, umjesto da bude poticaj za dijalog, to završi vrijeđanjem i skidanjem glava.

(Novak, 2003: 76)

Tvrdeći da pravda u sebi sadrži princip „svakome prema njegovom statusu“, Perelman govori o tome da je pravedno različito se odnositi prema onima koji su pripadnici različite klase i da ih se u bilo kakvom postupanju treba tretirati u skladu s njihovim statusom, napominjući da se taj status može odrediti prema boji kože, društvenom statusu, pripadnosti vjeri, jeziku i sl. (Perelman, 1963). Drugim riječima, načelo pravednosti moguće je zadovoljiti samo među pripadnicima istog statusa pa iz toga proizlazi da djelovanje lika profesorice ne može počivati na prosudbama treba li mladi vozač snositi odgovornost zbog Nenine smrti ili ne, njezin joj društveni položaj to ne dopušta unatoč uvjerenjima u nužnost da pravda mora biti zadovoljena.⁴ Takav se stav čitatelju može činiti neusklađen s demokratskim načelima da su pred zakonom svi jednaki i da pravda mora težiti k uspostavi jednakosti, no Perelman ističe da princip statusnog određenja može funkcionirati i u takvim

⁴ U raspravi sa Sarom profesorica govori: „Ja nemam pojma? Ja nemam pojma? Sara, ajde siđi nakratko sa svoje kule, izvadi srebrnu žlicu iz usta i pogledaj malo kako živimo mi ostali koji nismo privilegirani roditeljima koji sređuju probleme...“ (Novak, 2023: 35).

društvima ako svaki član prihvati svoju odgovornost i „ako prava koja su mu dodijeljena proizlaze iz onoga što mu predstavlja izazov ili teret“ (Perelman, 1963: 24). Postojanjem društvene hijerarhije Novak kritički progovara o nejednakostima i nepravdama društva, a profesoričin lik reprezentira individualni otpor prema utjecajnim društvenim strukturama. Njezinim djelovanjem signalizira se da je odgovornost izbjegnuta, princip pravde ugrožen, da je društvo podređeno proizvoljnom djelovanju bogate klase, a da su posljedice takvog stanja zanemarene.

Lik profesorice suočen je s optužbama Sarinih roditelja za klevetu, nesavjesno postupanje nastavnika prema učeniku, kazneno je prijavljena za uznemiravanje i poticanje na mržnju zbog čega se Etičko povjerenstvo škole trebalo izjasniti je li „kolegica u svojstvu nastavnice prekršila etičke smjernice rada u nastavi i izvannastavnim aktivnostima u tolikoj mjeri da se terminira njezin ugovor o radu“ (Novak, 2023: 216). Naznaka je to institucionalnog djelovanja kojim se Novak ne služi samo radi postizanja napetosti radnje nego i otvaranja pitanja o učinkovitosti, (ne)pristranosti i objektivnosti pravnoga sustava. Institucije su ključne strukture koje mogu osigurati funkcioniranje pravednog društva, ali pod uvjetom da je njihovo djelovanje utemeljeno na pravdi kojom se osigurava poštivanje jednakih sloboda i pravedna raspodjela dobara (Rawls, 2017). Izostankom bilo kakve odluke Povjerenstva u smislu pravnog rješenja dovodi se u pitanje njegova smislenost i učinkovitost jer sve završava profesoričinim samoinicijativnim otkazom ugovora o radu. Tim se iskustvom subjektna pozicija glavne protagonistice preobražava, naglašava se njezin mehanizam otpora i zauzimanje uloge društveno angažiranog pojedinca.

Pritom je značajno uočiti i postupanje lika ravnateljice Vesne koja se, pod krinkom pravednog i objektivnog postupanja prema djelatniku, više brine o ugledu škole nego o njezinom djelatniku: „Podsjećam da je kolegica privatno tužena od obitelji te da o ovoj odluci možda ovisi i njihovo postupanje prema školi i eventualna daljnja šteta“ (Novak, 2013: 216). Iz njezinih se postupaka jasno raspoznaje zanemarivanje ključnog problema, indiferentnost prema postojanju nejednakosti i korupcije, njezini motivi djelovanja proizlaze iz želje da ne ugrozi svoj položaj čelnika ustanove niti da škola izgubi pokroviteljstvo bogate obitelji. Riječ je o pripovjednoj strategiji koja se može interpretirati kao metaforičko ukazivanje na beskrupulozno djelovanje pojedinaca na rukovodećim mjestima, a čime se istovremeno proizvodi i učinak univerzalnosti jer daje naslutiti da, iako je riječ o manjoj sredini, institucije generalno funkcioniraju po principu očuvanja vlastitih interesa, a na štetu onih za koga su odgovorne. Novak prikazuje da pravosudni sustav katkada ispunjava samo formalnu funkciju i da je bez konkretnog učinka, da je nedjelotvoran i apsurdan pa princip pravde više funkcionira kao privid nego što bi trebala

biti djelatna. Profesoričina je odluka simboličan čin kojim se signalizira da je problem nepravde u društvu duboko ukorijenjen te da ga pojedinac ne može riješiti. Unatoč tome osjećaj za pravdu ipak je prisutan, i to kao odraz dobrote kojim se projicira „regulativna želja da se pridržava odgovarajućih načela“ (Rawls, 2017: 431):

„A kaj sam po tvom mišljenju trebala napraviti? Pokunjit se, jesti govna od ljudi koji su sa mnom obrisali pod? Kaj, da bi dalje živjela komotno? I znala da je pod zemljom mladi čovjek kojega sam zatajila? Rekla sam glasno kaj mislim. Kakva osoba bi to pogazila? (...) Mislim da sam za sebe i sve ostale izglubljena ako se sad povučem.“

(Novak, 2023: 197–198)

Djelovanje drugog protagonista Marlija također upućuje na motiviranost za propitivanjem poštivanja načela pravednosti kako u policijskoj službi, tako i na razini društva, dovodeći u pitanje zajamčenost osnovnih sloboda i društvene jednakosti. Novak portretira njegovo „početno stanje“ koje funkcionira po principu ravnoteže i pravičnosti, karakterizira ga kao subjekta vjernog načelima policijske službe i njihovoj funkciji regulatora pravednoga postupanja. Marlijeva se pozicija u prvom dijelu romana može interpretirati kroz prisutnost „vela neznanja“ zbog kojeg nije uočavao razmjere iskvarenosti sustava uzrokovanog korupcijom. U početku nije dovodio u pitanje pravednost sustava, vjerovao je u „pravičnost kao temeljnog stupa pravde“ (Perelman, 1963: 32), no kasniji će zaplet romana, potaknut očevim i sestrinim inzistiranjem na suočavanje s istinom, utjecati na transformaciju njegove perspektive prema cijeloj situaciji. Tome će pridonijeti i otkriće da je lik Nene, zbog uvjerenja da policijska služba treba osiguravati jednakost svih, postao žrtva psihičkog i verbalnog zlostavljanja svojih kolega te da se među njima krije i odgovorni za njegovu smrt.

Neno kao latentni lik reprezentira temeljnu instancu Novakova pripovijedanja jer se njegova ideja pravednosti prožima kroz djelovanje glavnih protagonista. Inzistiranje na nužnosti pravednih postupanja i poštivanja zakona učinilo ga je žrtvom vlastitih principa, a svojim postupcima otkriva da je „pravednik prema nepravedniku svuda na šteti. Ponajprije u poslovnom životu: gdje god ljudi u zajednicu stupe, nigdje ne nalazimo, da pravednik kod razvrgnuća zajednice više dobiva od nepravednoga, nego manje“. Za Platona je nepravda uvijek slobodnija i jača u odnosu na pravednost, ona je „vlastit probitak i korist“ (Platon, 2009: 79):

„PETAR

(...) Neno je morao imati zadnju riječ, znaš i sam. Nije znao gutnuti govno. Naravno, kad mi je to pričao, snebivao sam se skupa s njim. ‘To se ne piše!’ Ponavljali smo. I ‘Mogo si si gume zrihtati!’ imitirali smo zapovjednika. Rekao sam mu da je dobro napravio, da ne treba dati na sebe i... jebiga, svi smo hrabri za druge. A on je bio hrabar za sebe.“

(Novak, 2023: 124)

Motivom sjećanja i retrospekcijom otkriva se da lik Nene nije posustajao pred pritiscima nadređenih i ucjenama kolega, zakonskim je postupanjima prema prometnim prekršiteljima svjesno pružao otpor ustaljenoj policijskoj praksi p(r)opuštanja u vlastitoj radnoj jedinici. U domeni društvene angažiranosti lik Nene zauzima poziciju zviždača⁵, a Novak pripovjednim strategijama ukazuje na posljedice takve odluke koje se ogledaju u pojavi različitog oblika zlostavljanja unutar radne sredine. Narativna napetost postignuta je saznanjem da se Neno nije odricao poštivanja zakona kao jamca pravednoga društva, da se nije borio protiv nepravde zato što je mislio da bi je mogao počinuti, već zato što je nije želio trpjeti.

U skladu s tim, većim dijelom romana Novak portretira Marlija kao rezigniranog i emocionalno distanciranog, kao lutajućeg um koji zbunjeno i nesigurno traži pravi način kako se nositi s tragedijom u obitelji. U procesu destabilizacije, krize i izgradnje identiteta Marlijevo se traženje pravde isprepleće sa sestrinim i očevim porivima da nepravda prema Neni mora biti otkrivena, a krivci kažnjeni. Dok lik sestre traži pravdu za preminulog brata, želeći raskrinkati i postići kolektivno suosjećanje prema čovjeku koji je izgubio život jer su društvene strukture izopačene, a institucije korumpirane, lik oca obuzima želja za osvetom smrti vlastita sina. Njihova je motivacija na tragu „dvaju temeljnih elemenata osjećaja pravednosti“: „želje da se kazni onoga tko je počinio zlo i znanja ili uvjerenja da postoji osoba ili osobe kome je zlo učinjeno“ kao spontanih rezultata instinkta za samoobranom i osjećajem sućuti (Mill, 2001: 51). To se posebno manifestira očevim isticanjem da je

⁵ Svoja je razmišljanja o tome podijelila i Marlijeva odvjetnica: „Mi bi svi, sigurno nas 90%, potpisali da u ovoj državi konačno svi počnu cinkati svoje kvarne kolege i nadređene, jer je sve toliko zagrezlo u korupciju da iz živog blata nemremo van. Ali čim netko krene tim putem, ostane sam. Istina ne dođe kao nekakav pobjedonosni trenutak. Kad ispliva, cijeli svijet se sruši na onoga tko ju je izgovorio. Zviždači koje narod slavi kao borce za pravdu... to je romantična slika. Ona prava slika je kisela, znojna, prestrašena. To su ljudi koji ne mogu više, koji nemaju koga povući na barikadu i koji svjesno idu u propast. Kod istine nema spavanja, neprestano se moraš gledati iza leđa. Biti zviždač je teško, ali i biti uz zviždača, uh... ili primaš njihov teret na sebe potpuno, ili je bolje ne uplitati se uopće. Zviždači su to postali svojom odlukom“ (Novak, 2023: 189).

cijela policijska služba odgovorna za Neninu smrt, međutim, ti postupci u suštini otkrivaju njegovo duboko razočarenje službom koju je smatrao časnom i plemenitom („dok si v policiji, niko da te takne, svoj si človik, mila majka, imaš pravdo v rokaj“ (Novak, 2023: 255)), kajanje što je na neki način želio nadomjestiti vlastite ambicije („Stari je forsero to. Stalno te fraze: policajec, gospon človik, sigurnost. A to je falilo njemu već neg Neneku i meni.“ (Novak, 2013: 254)) i bolno suočavanje s istinom da je zbog toga dijelom i sam odgovoran za Neninu sudbinu. U svemu tome Novak otkriva možda i najteži oblik nepravde, a to je suočavanje roditelja s bolnom istinom da je nadživio vlastito dijete. Simbolički je to prikaz da nijedni mehanizmi uspostave pravde i nijedno načelo pravednosti u tome ne mogu pružiti zadovoljstvo.

Naposljetku, Novak smješta lik Marlija u granice racionalnosti koji, uz profesoričine sugestije, postaje svjestan da korumpirano društvo nije moguće izliječiti individualnim otporom, da postoje pojedinci koji doprinose njegovu funkcioniranju, ali da su potrebni oni koji će poput Nene ukazati na to da pravda jest i mora biti „vrlina i krepost“ svake društvene zajednice. Reprezentacija Marlijeva iskustva završava odbacivanjem osvetničkih poriva kojima bi počinio daljnje nepravde i pronalaskom utjehe u vjerovanju da pravda, bilo tijekom života ili nakon smrti, naposljetku uvijek bude zadovoljena: „Ako verješ, onda valda verješ i ka je On na sebe zeo ka poravna račune. Nej je na nam. Jedino kad moremo je probati ne si čistam završi živote. Probatu ostaviti malo već svetla za sobom, malo meje kmice“ (Novak, 2023: 260). Iz takvog diskursa Novak implicira da ovozemaljska pravda nikada ne može postići savršenstvo i da je uvijek podložna greškama, ali da postoji sila koja počiva na Božjim zakonima kao predodžba idealne i sveobuhvatne pravednosti.

b) narativni modeli

Čitajući roman uočava se isprepletenost dvaju narativnih modela potkrijepljenih prepoznatljivim grafičkim obilježjima (tip slova, oznake stranica). Jedan dio romana odnosi se na uobičajeno književno oblikovanje i naraciju, ne odstupajući u velikoj mjeri od klasične forme proznoga teksta. Drugi pak dio romana svojom formom i grafičkim odstupanjem asocira na kazališni ili filmski scenarij s jasno naznačenim licima, dijalozima i didaskalijskim napomenama za možebitnog redatelja i glumce kojima se nude upute o ponašanju, izgledu i emocijama likova. Riječ je o modelu karakterističnom za dramske pisce čime Novak pred čitatelja prividno projicira prisutnost dvaju autora (književnik, dramatičar/scenarist), a samim time i dva pripovjedna glasa.

Status scenarija u domeni književnog i filmskog izražavanja prethodno je bio tema rasprave, a valja istaknuti da se pisanje scenarija u filmskoj djelatnosti smatra posebnom profesijom, da njegova izrada predstavlja jedan stadij u procesu nastanka filma pa ga se ne može okarakterizirati kao zasebnu književnu vrstu. Književni tekst podliježe umjetničkoj i stilskoj procjeni kao gotov proizvod dok scenarij predstavlja tek nacrt čija će se vrijednost procjenjivati kroz završen film.⁶ Slično je istaknuo i Peleš tvrdeći da svaki medij (književni ili filmski) tvori zaseban mogući svijet, da ima svoje iskazne mogućnosti „kojima se tvori specifičan sadržaj njihovih znakova“, odnosno da izraz i sadržaj međusobno uvjetuju model iskazivanja priče (Peleš: 1999: 26). Međutim, ono što ih povezuje, što uspostavlja nekakvu unutaraju vezu između dva narativna modela jest fabula kao opći oblik organizacije pripovijedanja. Scenarij kao takav može biti shvaćen kao oblik književnog iskaza u širem smislu, u njemu se pronalaze temelji narativnih struktura, ali se svojim tipičnim komponentama i formom razlikuje od drugih vrsta književnih djela (Field, 2005). Ipak, dvostrukost na razini iskaza u *Slučaju vlastite pogibelji* ne dovodi u pitanje klasifikaciju teksta kao romana ili scenarija, već je se može okarakterizirati kao jednu od mogućih stilskih pristupa u književnom oblikovanju. Novak time jasno razgraničava subjektivno i objektivno pripovijedanje, želeći ponuditi nešto drukčiju tematsku i strukturnu organizaciju teksta (tekst unutar teksta) s ciljem naglašavanja emotivnog svijeta likova i njihove (de)konstrukcije identiteta.

Iz takvog odnosa proizlazi i postojanje dvaju pripovjednih stajališta. U tzv. „proznom“ dijelu uočava se kazivanje iz ženske perspektive, javlja se razina homodijegetskog pripovjedača u liku mlade profesorice hrvatskoga jezika „koja u govornom *streamu* bez samocenzure pa i stilskog prenemaganja pripovijeda o jednoj od dviju pogibija o kojima je u romanu riječ“ (Detoni-Dujmić, 2024: 297–298):

„A u meni se smjenjuju plima i oseka. Prvo se silno želim svidjeti svima. Znači, doslovno teško prihvaćam da me tamo neki bradati pustinjaški idioti mrze jer se ne pokrivam i nisam muslimanka, ja bih se doslovno i takvima barem malo svidjela. A čim osjetim da je po mom i da sam svima dobra, momentalno krene oseka. Krene čežnja za bijegom jer mi se sere od ekipe kojoj sam se toliko željela svidjeti. I nemam pojma što je od toga moje pravo lice. Nemam pojma gdje završava prava ja, a gdje počinje ona koju sam izgradila da me ljudi vole. Samo znam da se, kad je plima, trošim na vlastitu ljupkost. Kad krene oseka, misli mi počinju formulacijom ‘e, al kad jednog dana’.“

(Novak, 2023: 8)

⁶ Usporedi: Turković, H. (1988). „Je li scenarij književno djelo“. U: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, str. 231–240. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.

Njezino je pripovijedanje emotivno, refleksivno, katkada ironično, naglašenog prikaza unutarnjih sukoba, krize identiteta i njegova razvoja. Jasno se može uočiti da je ovdje riječ o „subjektivizaciji pripovjedne pozicije“ (Peleš, 1999) kojom je jednom od glavnih likova romana omogućeno da neposredno sagleda sve ono što se oko njega događa i da o tome govori, prosuđuje i zaključuje sa subjektivnog stajališta.

U drugom dijelu romana, tzv. „scenarijskom“, pozicija je pripovjedača nevidljiva. Ne može se odrediti „promatrač“ ili „posrednik“ koji tumači događaje, tj. kazuje priču, ali se konstrukcijom fabule može odrediti razina uključenosti likova u radnju koja utječe na njihov status glavnog ili sporednog lika. Lik Marlija konstruiran je kao svojevrsni fokalizator iz čije se perspektive događaji neposredno prikazuju:

„JAPA

Očeš biti z bratom zadnje noć. Nadam se kaj si zato dojšo.

MARLI

I to. Ali i jer moram reći... da ste bili v pravu. Nej je se čisto. Maltretirali so ga, žestoko. Nej so mu dali izlaza. Imam i svjedoke. I dojšo sem reći ka bom pokreno sve kaj se dozna istina.

(...)

JAPA

Očem glavo onoga šteri je stisno okidača, sine, samo to.

MARLI

Je bitno ko je okino? Ako znamo da živijo ljudi koji bi sve živo napravili da se Neno sam kresne... je onda bitno čija je roka držala pištola? (...)

Kunem ti se. Sve živo i mrtvo bom geno ka bodo odgovaljali. Prosio te već ne bom, jer sem već bio jako krivo v ovi stvari... Ali vekšo šanso bomo meli ako ga pokopamo tiho. Inače smo si fest otežali situacijo.“

(Novak, 2023: 166–167)

Marli kao takav dominira „scenarijskim“ dijelom romana, nositelj je gledišta s muške perspektive i objektivnog pripovijedanja, svojevrsni je „iskazateljski“ par mladoj profesorici, a pravilnom izmjenom njihovih epizoda čitateljima se pruža potpuni uvid u Novakovu priču. Sve to lako se može zamisliti kao kazališna ili filmska izvedba, imitacija života, kojoj su čitatelji izloženi i kojoj izravno svjedoče.

Dvojnost je iskazana i na jezičnoj razini miješanjem standardnoga jezika i međimurskog dijalekta – profesoričin je pripovjedni iskaz uglavnom

obilježen standardnim jezikom s primjesama žargona i razgovornog jezika dok je Marlijev iskazan isključivo izvornim međimurskim dijalektom utemeljenog na kajkavštini. Dvostruke jezične strukture zapravo su „psiholeksičko sredstvo“, odnosno „instrument za određivanje karakternih osobina“ (Detoni-Dujmić, 2024: 300). Novak tim postupkom razgraničava mentalne, karakterne i intelektualne razine svojih protagonista te doprinosi uvjerljivosti teksta koji određenim dokumentarističkim elementima upućuje na mogućnost da se u pozadini krije stvarna priča.

O pojavnosti koncepta pravde, pripovjednim pozicijama i učincima takvih strategija na prikaz stvarnih i fiktivnih događaja može se raspravljati kroz intertekstualni odnos romana s antičkim mitom o Antigoni (i Sofoklovom istoimenom tragedijom) koja se kao lik arhetipski provlači Novakovim romanom. Sukob Antigone i tebanskoga kralja Kreonta oko zabrane pokapanja Antigonina brata Polinika u svojoj srži krije ideju zakona – propituje se vrijednost zemaljskih, ljudskih zakona naspram božanskih, dovodeći u pitanje njihovu relevantnost, iz čega proizlazi i individualni otpor pojedinca prema vlasti. Suprotstavljanje državnih i moralnih zakona destabiliziraju načelo pravednosti jer dovodi u pitanje koji od tih zakona može osigurati njezinu provedbu i opstojnost. Činiti nepravdu, a biti pravedan za Aristotela je vjerojatna mogućnost, ali isto tako napominje da u pitanju vlasti prednost treba dati „načelu“, a ne „čovjeku“ jer „onaj tko vlada čuvar je onoga što je pravedno, a ako onoga što je pravedno, onda i onoga što je jednako“ (Aristotel, 1988: 102). Za Perelmana je pravedni posrednik, ljudski ili božanski, onaj koji poznaje načela pravednosti i koji donosi pravedne odluke pa se njegova pravednost može tumačiti kao stečena vrlina, ali ne i kao izvor svake pravde (Perelman, 1963). Problemizirati jednakost u takvom kontekstu zahtijeva zauzimanje, riječima Rawlsa, „početnog stanja“ koje će poslužiti za sva daljnja propitivanja načela pravednosti.

Novak ne parafrazira mit na način da ga stvaralački prerađuje ili nadograđuje u sadržajnom smislu, već se služi mitskim nasljeđem kroz interpretaciju mitskih likova ili opisa situacija koje imaju mitsko uporište. Tako na egzemplaran način postiže da „stanovite paradigme, koje su jednom u mitu zacrtane, bivaju prirodno nastavljene u romanima“ (Solar, 1988: 39). Drugim riječima, u romanu je moguće uočiti prepoznatljive elemente mita, odnosno otkriti mitološki sloj kao uzorak ili temelj nove priče. To se prije svega uočava u situaciji kada mlada profesorica hrvatskoga jezika priprema i uvježbava s učenicima predstavu *Antigona 2.0.*, suvremenu adaptaciju klasičnoga teksta, a daljnjim zapletom njezina se pozicija transformira u reprezentaciju Antigone 21. stoljeća. Iako ironično govori: „I ne, nisam ja Antigona u ovoj priči, zakoljem ako netko to ikad izgovori. Ako itko, ja sam... Onaj iz kora što pleše izvan ritma i pjeva falš svoj neki tekst jer nije baš naučio što treba, pa ga izbace. Ili

eventualni Ismena, pipica bez kičke, postaje tragičan lik tek kad nema drugog izlaza.“ (Novak, 2023: 11), njezina postupanja, moralne dvojbe i sukob s „vlastima“ postali su modus kojim je Novak aktualizirao antički tekst, dosegnuvi razinu njezine univerzalnosti zbog koje je mit o Antigoni i postao jedan od temelja književne tradicije.

Na sličan način čini to i u „scenarijskom“ dijelu romana gdje se na formalnoj i sadržajnoj razini intertekstualno povezuje sa Sofoklovom *Antigonom*. Izabравši dijalošku formu, Novak prije svega evocira Sofoklovu tragediju time što čitateljima pruža neposredan uvid u dramske situacije i sukobe likova, a mogu se zamijetiti i uključene dionice kora kao oblik komentara, kritike i ironije. Sadržajno se ponovno nadovezuje na Antigoninu ustrajnost i nepokolebljivost pred zemaljskom vlašću projicirajući je kroz muške likove Nenu Fegeša, koji pruža otpor vladajućim strukturama, i Marlija koji, pogođen bratovom smrću, kreće u potragu za istinom, transformirajući se iz pozicije pasivnog i pokornog lika pred zakonima u aktivnog borca za pravdu. Novak tako u njemu simbolički objedinjuje karakteristike Antigone sestre Izmene i same Antigone.

Naposljetku, pravda (i pravednost) u kontekstu narativnih modela u Novakovu romanu tiču se individualnog i općeg pristupa. Oblikujući „prozni“ dio romana na subjektivnoj razini gdje se lik suočava s pitanjem pravednosti svojih postupaka, čitatelju sugestivno otvara prostor za promišljanje o vlastitom moralnom integritetu i (ne)postojanju pravde u društvu kojem pripada. Na taj način pitanje pravde zadobiva individualni karakter jer ostavlja dojam da je o njoj moguće raspravljati i tumačiti je u onolikoj mjeri koliko postoji slučajeva koji to zahtijevaju. S druge pak strane, promišljanje o pravdi kroz širu sliku, dajući joj opći karakter kojim je društvo obuhvaćeno u cjelini, Novak postiže objektivnošću prikaza u „scenarijskom“ dijelu romana u kojem je pojedini slučaj (ne)pravednog postupanja samo odraz globalnog društvenog problema. Kao što je Perelman istaknuo analizirajući ideju pravde, težnja k pravednosti ispravan je put kojim se želi odbaciti nejednakost. Utemeljena je na razumu ne bi li se onemogućila proizvoljnost, utječe na čovjekovu svijest da bi se izbjegla nečovječnost (Perelman, 1963). S tim u vezi, oba se lika s različitih narativnih pozicija usmjeravaju k istom cilju čime i na idejnoj razini povezuju roman u cjelinu. Dodatno inkorporirajući slučaj Antigone u svoj tekst, pravda je interpretirana kao univerzalna vrijednost koja ne poznaje granice umjetničkoga izražavanja. Novak pokazuje da se različite umjetnosti (uvjetno rečeno, književnost i kazališna/filmska) mogu izgraditi na temelju „mitom uobličenog iskustva“ i da mitovi svojom izvornom funkcijom otvaraju „cjelokupni prostor kulture“ (Solar, 1988: 36), a time potiču i na promišljanje o vrijednostima koje čine određenu kulturu i društvo.

IV.

Pravda i pravednost stoljećima se tretiraju kao temeljne društvene vrijednosti kojima se zagovaraju poštivanje ljudskih prava i jednakost svih. Mnogi su filozofi, teoretičari, pravnici i sociolozi isticali njihovu ulogu u izjednačavanju pred zakonom, smatrajući ih neizostavnim elementima procesa kojima se nastoji stvoriti (i održati) pravično i slobodno društvo, ali i u razvoju moralnih vrijednosti pojedinca kao vodiča u osobnom djelovanju. Načela pravednosti postali su idejni motivi radnje romana *Slučaj vlastite pogibelji* problematizirajući odnos pojedinca i društvenih struktura u uvjetima nepravednog postupanja u kojem pojedinac teži k uspostavi ravnoteže te skladnog i pravednog sustava dok mu društvene strukture, zatrovane korupcijom i utjecajem lokalnih elita, sustavno to onemogućuju.

Evidentno je da se u osnovi romana krije intertekstualna veza s mitom (tragedijom) o Antigoni projicirana u suvremeno doba kroz vizuru nekolicine protagonista – profesorice hrvatskoga jezika, policajca Marlija i njegova brata Nene. Iz analize je vidljivo da „prozni“ dio romana kojim dominira lik profesorice otkriva individualni otpor ugnjetavanju povlaštene klase, izbjegavanje submisivnosti pred upraviteljskim aparatom i kolegama te odbijanje konformizma koji joj se nameće u privatnom životu. Njezina je potraga za pravdom dvostruko motivirana – želeći ukazati na dvostruka mjerila u domeni vlastite profesije, nastoji ukazati da društvom i dalje vladaju Kreonti koji sustavno uništavaju one koji pravdu prepoznaju kao temeljnu društvenu vrlinu. U „scenarijskom“ dijelu romana reprezentiraju se postupci lika Marlija koji vibriraju između poriva da se kazni krivca za smrt bliskog člana obitelji i suočavanja s istinom da služba kojoj pripada ne poštuje vlastita načela djelovanja. Emocionalno distanciran, povučen i nekonfliktan postaje svjestan apsurdna svakodnevnog života u kojem društvo ne gleda blagonaklono na bilo kakav oblik subverzivnog djelovanja, čak ni u slučajevima pozitivnog ishoda na dobrobit cijele zajednice.

Novak je tako literarnim prikazom progovorio o brojnim aktualnim temama (pravednost u društvu, borba za ideale, raskrinkavanje zloupotrebe moći, autonomija nastavnika) i problemima (korupcija, tromost pravnih institucija, suočavanje sa psihičkim i fizičkim uznemiravanjem, pritisci roditelja na obrazovni sustav i dr.) koji ugrožavaju demokratska načela suvremenog društva. Unatoč tome što književnost ponekad ne nudi *ad hoc* rješenja takvih situacija, simbolička se vrijednost romana manifestira u Novakovoj namjeri da barem na umjetničkoj razini podupire ideju da književnost ipak može u određenoj mjeri biti angažirana.

LITERATURA

- Aristotel (1988). *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
- Aristotel (1988). *Politika*. Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber.
- Detoni-Dujmić, D. (2024). *Mikročitanja – hrvatski roman 2016. – 2023*. Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca.
- Filed, S. (2005). *Screenplay – The Foundations of Screenwriting*. New York: Delta trade paperback.
- Mill, J. S. (2001). *Utilitarianism*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.
- Novak, K. (2023). *Slučaj vlastite pogibelji*. Zagreb: Oceanmore.
- Perelman, C. (1963). *The Idea of Justice And The Problem of Argument*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Peleš, G. (1999). *Tumačenje romana*. Zagreb: ArTresor naklada.
- Platon (2009) *Država*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Pogačnik, J. (2023). *Područje signala – mapiranje suvremene proze u Hrvatskoj 2000. – 2020*. Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca / V.B.Z.
- Rawls, J. (2017). *Teorija pravde*. Zagreb: Feniks knjiga d.o.o.
- Solar, M. (1988). *Roman i mit*. Zagreb: August Cesarec.
- Turković, H. (1988). „Je li scenarij književno djelo“, u: Maković, Z., Medarić, M., Oraić, D. I Pavličić, P. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, str. 231–240.
- *Ustav Republike Hrvatske*, dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1998_01_8_121.html [Pristupljeno: 25. 8. 2025].
- Vlastos, G. (1971). „Justice and Happiness in the Republic“, u: Vlastos, G. (ur.) *Plato II: A Collection of Critical Essays; Ethics, Politics and Philosophy of Art and Wisdom*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, str. 66–95.

**SEARCHING FOR JUSTICE – ABOUT THE CONCEPT OF JUSTICE AND RIGHTEOUSNESS IN THE NOVEL
SLUČAJ VLASTITE POGIBELJI BY KRISTIAN NOVAK**

The paper analysis the representation of literary concepts manifested in the novel *Slučaj vlastite pogibelji* by Kristian Novak on the level of duality, through narrative models and a motive-thematic layer. Conceived in two fictional lines, a common idea based on the search for justice can be observed. The aim of the paper is to determine to what extent justice and fairness as social phenomena (concepts) are manifested through the representation of dual structures: by analyzing different narrative models (combination of literary models, i.e. theater/film models) and at the motive-thematic level by the representation of social structures (domain of education and police service). The methodological-theoretical assumptions of the research are based on the works by Aristotle, John Stuart Mill, John Rawls and other relevant authors, and the analysis concluded that the principles of justice are the key ideological motives of the novel, which problematizes the relationship between the individual and social structures in conditions of unfair treatment. Seeking justice, it was observed that the individual strives to establish a balance and a harmonious and fair system, but social structures, poisoned by corruption and the influence of local elites, systematically prevent him from doing so.

Key words: *justice, righteousness, Kristian Novak, Slučaj vlastite pogibelji*

Izvorni naučni rad
UDK 821.133.1-1.09

Jasmina NIKČEVIĆ (Nikšić)
Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet, Nikšić
minan@t-com.me, minan@ucg.ac.me

OKSIMORON – ESENCIJA POEZIJE ŠARLA BODLERA

Ovim radom želimo da predstavimo oksimoron kao suštinsku karakteristiku i vrijednost Bodlerove retorike i poetike, ali i njegovog duševnog ustrojstva i života. Naročitu pažnju posvetićemo *estetici čudnih spojeva* koje naglašava sam naslov čuvene zbirke *Cvijeće zla* koja je 1857. godine kada je objavljena označila svojevrsnu prekretnicu u evropskoj poeziji XIX stoljeća. Djelo je privuklo veliku pažnju, izazvalo skandalozne reakcije kritike i javnosti i dospjelo na sud okrivljeno zbog nemoralnih pjesama, a te pjesme, kao i ukupan opus najznačajnijeg pjesnika modernizma i preteče simbolizma daju uvid u jedan dualistički svijet, odnosno unutrašnje shvatanje bića i realni prikaz spoljašnjeg svijeta u konstantnom lelujanju i previranju s jedne strane na drugu kroz osoben način isповijedanja čovjeka „ogoljenog srca“.

Ključne riječi: *Bodler, oksimoron, modernizam, simbolizam, estetika gnusobe*

Priča o pjesniku koji je napravio prekretnicu u evropskoj poeziji modernog doba, *rodonačelniku moderne poezije* (Culler, 1998) Šarlu Pjeru Bodleru počela je u Parizu, rođenjem u Ulici *Otfej* br. 13, u VI arondismanu, u Latinskom kvartu 1821. godine. U ovoj četvrti provešće prvih dvadeset godina života u dugim šetnjama ulicama ostrva Sen-Lui, u prelascima mostova na Seni i pohađenju brojnih restorana i barova Velikih bulevara.

„Njegov dendizam, sklonost ka neobičnom, opsjednutost smrću, shvatanje i doživljavanje poroka kao najdubljeg uživanja – ukratko, čitava njegova ‘estetika zla’, koreni se u ovom vremenu lutanja po bulevarima i kafanama i drugovanja sa njihovim stanovnicima i stanovnicama: među ovim poslednjima, prostitutka Sara, la Louchette, spominje se u vezi sa teškom veneričnom bolešću koja je imala da ostavi svoj pečat na čitav njegov budući život“ (Radović, 2009: 7).

Neshvaćeni dendi albatroskih ranjenih krila, tada nedovoljno priznati i cijenjeni versifikator, iako danas uz Viktora Igoa najveći francuski pjesnik, hodio je neumorno svojom omiljenom Latinskom četvrti i udisao i osjećao tragičnost života – slabosti, nesavršenosti, bolest ili zlo ljudskog postojanja u višestrukom smislu, prvo kao unutrašnje psihološko-fiziološko zdravstveno stanje, zatim spoljašnje zlo društvenog sistema i ustrojstva, a najzad ili prije svega ono metafizičko ontološko zlo, odnosno svijest o prolaznosti i kratko-ročnosti životnog bitisanja. Udišući tu višestruku tragičnost, duboko je bivajući svjestan, transponuje je i sublimira u kreaciju, pretvarajući je u stihove osobene ljepote i od blata stvara zlato¹ darujući turobnoj *Istini Ljepotu* ili obrnuto. Tako se usred pariskog splina rađaju latice bolešljivih cvjetova koji emaniraju nove ideje, nove misli, nepoznate mirise kojima se i danas pijamo².

Bodler, prethodnik gotovo svih preobražaja pjesničkog izraza od simbolizma do naših dana³, pokazuje nam kako ništa nije onako kako nam se u prvi mah čini. Ljepota i ružnoća, dobro i zlo, uzlet i pad, nijesu ništa drugo do jing i jang, dva lica ili naličja jedne iste medalje koja se međusobno prožimaju i dopunjuju. Njegova pjesnička zbirka *Cvijeće zla* predstavlja dnevnik idealiste-romantičara ogrezlog u poroke i razvrat, svijet viđen kroz prizmu jedne napaćene duše, sliku veličine zanosa i pada savremenog čovjeka.

Već i sam naziv čuvenog djela *Fleurs du Mal* 1857. godine, naslov za kojim se dugo tragalo, ukazuje šta se u njemu krije i koji je bio Boderov cilj. „U ovu groznu knjigu“, po sopstvenim riječima, unosi „sve svoje srce, svu svoju nježnost, svu svoju religiju (prerušenu), svu svoju mržnju“.⁴ Iz sopstvene alhemije bola⁵ on postaje alhemičar riječi, vječito rastrzan između Splina i Ideala, Neba i Pakla, Ljepote i Gnusobe, Sna i Jave, Dobra i Zla. Muke ovih dihotomija svojstvene su mnogima, usudićemo se primijetiti.

Cvijeće zla je prvo izdanje pod tim nazivom doživjelo 1857. godine. Međutim, djelo je postojalo već više od jedne decenije budući da je nastalo 1845. pod privremenim nazivom *Lezbijke* (*Les lesbiennes*), nazivom koji je imao provokatorsku, ne odveć originalnu žaoku u sebi. Zanimljiv je svakako bio sljedeći pokušaj u traganju za odgovarajućim imenovanjem djela *Limbovi*

¹ *Tu m'as donné ta boue, et j'en ai fait de l'or*. Epilogue (nedovršeni) za drugo izdanje zbirke *Fleurs du Mal*.

² *Ennivre vous... Pijajte se vinom, poezijom, vrlinom, Pariski splin, Male pjesme u prozi*, objavljene posthumno 1869.

³ Bodler kao autor *Saglasja* (*Correspondances*) i rodonačelnik modernizma (*Modernité*) bio je, prema riječima Žana Moreasa, grčko-francuskog pjesnika, istinski preteča simbolizma koji se sa svojim simultanim manifestima javio 1886. godine.

⁴ *Ogoljeno srce / Mon Coeur mis à nu*, zbirka nedovršenih fragmenata, objavljenih posthumno 1887.

⁵ *Alchimie de la Douleur*, naziv Boderove pjesme.

(*Les Limbes*) iz 1848. godine, koji su mnogi, a naročito Tibode⁶, smatrali dostojnim ideje ovoga poetskog djela. U teološkom poimanju limbovi bi predstavljali četvrto mjesto topografije onostranog, u pitanju su granični predjeli, rubovi čistilišta, pakla i raja, topos lišen muka, ali i radosti, počivalište duša rano nestale nekrštene djece, kao i prebivalište duša jeretika i mnogobožaca. Ovaj naziv situira Bodlera između Boga i Satane i omogućava doživljaj zbirke kao tzv. četvrtog putovanja u poretку poslije tri danteovska: paklenog, purgatorijskog i rajskog. Osim ovog doslovnog religioznog značenja pojma limbova, analiza historičara književnosti je utvrdila i još jedno, dosta rasprostranjeno figurativno značenje – limb se javlja kao ekvivalent anksioznog, neurotičnog raspoloženja i osjećanja, osjećanja splina. *Splin*, koji je, kao pojam za označavanje čamotinje, nespokoja, turobnosti i konstantne zebnje, u književnost došao iz engleskog jezika⁷, postao je drugo ime za *Ennui* i naziv glavnog i najobimnijeg po broju pjesama, prvog poglavlja u zbirci (*Splin i Ideal*). Ova riječ u jeziku originala označava *slezenu*, organ zadužen za lučenje tečnosti u organizmu i u staroj medicini smatran za središte *melanholije*. Polazeći od činjenice da je za popularnost upotrebe ovoga izraza u XIX vijeku zaslužan Šarl Bodler koji ga je pretvorio u centralnu metaforu moderne poezije za označavanje egzistencijalne zebnje, ne možemo zanemariti fonetsko, tj. sonorno objašnjenje izbora riječi. Odgovor na pitanje zašto *Spleen*, a ne *Ennui* koja je približni francuski odgovarajući izraz, uostalom vrlo prisutan u njegovoj poeziji, nalazimo u tom dugom vokalu *I* iz engleske riječi, koji možemo čuti i osjetiti kao krik, kao produženi pisak iz ponora duše ponornog, ukletog⁸ pjesnika.

Do konačnog naziva čuvene zbirke došlo se naizgled slučajno jedne večeri 1855. godine, u boemskom društvu u pariskom kafeu *Lamblen* (*Lemblin*) u II arondismanu. Bodler izbor duguje trenutku prosvjetljenja jednog od svojih prijatelja, novinara Ipolita Babua. U jednom od pisama majci, od 9. jula 1857. pjesnik je napisao: „Ova knjiga, čiji naslov, ‘Fleurs du Mal’ (Cvijeće zla), kaže sve, odjevena je, kao što ćete vidjeti, u zlokobnu i hladnu ljepotu; napisana je sa bijesom i strpljenjem“⁹ (Baudelaire, 1973: 409). Za razliku od prethodnih pokušaja, *Cvijeće zla* konačno imenuje, najavljuje i označava i kaže sve, poput redukovanoг zгusnutog odjeka utapa se u bogati sadržaj iz-

⁶ Thibaudet, Albert, francuski književni kritičar, Bergsonov učenik (1874–1936).

⁷ Izvorna riječ i njeno značenje preuzeto je iz grčkog jezika σπλήν / splén (slezena).

⁸ Ukleti pjesnici / Les poètes maudits, tekstovi koje je Pol Verlen objavio. Iako se Bodlerovo ime ne nalazi na listi *ukletih*, on je to svakako bio, svojim bolnim i tragičnim životom i uzaludnim traganjem za *Apsolutom*.

⁹ Ce livre, dont le titre *Fleurs du Mal*, – dit tout, est revêtu, vous le verrez, d’une beauté sinistre et froide; il a été fait avec fureur et patience. (Lettre à Madame Aupick du 9 juillet 1857).

među korica knjige, simbolički ukazujući i predstavljajući esenciju i totalitet ove pjesničke zbirke.

Pjesnik ovdje upotrebljava riječi *bijes i strpljenje* (*fureur/patience*) koje se često pojavljuju u njegovoj *Korespondenciji* kako bi ovom dihotomijom objasnio teškoće na koje nailazi u radu na zbirci. „Oksimoronske poput elemenata iz naslova djela, bijes i strpljenje čuvaju tajnu pjesničkog djela koje se nastavlja i poslije 1857. godine“ (Zanelli Quarantini, 2008: 175), djela čija misterija traje do naših dana, već gotovo 170 godina. Treba istaći da je, u vremenskom periodu od prvog do drugog izdanja zbirke 1861. godine, uslijedio sudski proces kojim je, zbog vrijeđanja javnog morala, naloženo izbacivanje šest pjesama iz knjige objavljene 1857. godine, što je Bodlera teško pogodilo i ispunilo osjećanjem poniženosti pojačavši njegova melanholična stanja.

Da li naslov „Les Fleurs du Mal“ najavljuje bolešljive cvjetove (Besprekornom pjesniku [...posvećujem ovo bolesno cvijeće] ili proketo cvijeće, cvijeće Nečastivog (Satana Trismegist iz uvodne prološke pjesme „Čitaocu, licemjernom čitaocu“)?

Iako zvanični paratekst iz 1857. ne rješava dvosmislenost, prva verzija posvete definiše „Les Fleurs du Mal“ kao „bijedni rječnik melanholije“ (Dufour, 1988: 30).

Može se osjetiti da Pjer Difur fokus analize u svojem članku „Cvijeće Zla: rječnik melanholije“ stavlja na višestruku semantiku melanholije. S jedne strane je izvorno antičko značenje gdje kombinacija grčkih elemenata *melas* i *khole* označava *crnu žuč*, jednu od četiri osnovne tečnosti u ljudskom organizmu čiji disbalans dovodi do izraženog melanholičnog temperamenta, zamišljenog, introspektivnog, ozbiljnog i sjetnog. S druge strane su *moderna* melanholija, dosada, čamotinja, zebnja, osjećaj besmisla ili *osjećaj vječno usamljeničke sudbine*¹⁰ sjedinjeni u bodlerovskom *splinu* koji sve pokušaje *uzleta* i *uzvinuća* neumoljivo vuče ka dnu *ponora*.

I sam Difur uviđa gotovo nerješivu dvosmislenost, dihotomije, oksimoronska jedinstva suprotnosti u Bodlerovom naslovu i opusu.

Dualitet, dvojstvo ili princip jedinstva (*saglasja*) suprotnosti oduvijek postoji i zasniva se na tome da se dva različita elementa ili dvije strane, po prirodi suprotne, privlače i da u toj čudnovatoj kontrastnoj sprezi njihova zasebna svojstva bivaju jače izražena nego u izolovanom, pojedinačnom stanju. Tako je u fizici, filozofiji, fiziologiji, biologiji, religiji, umjetnosti, tako je u Bodlerovoj poeziji. Tako je u Njegoševim stihovima iz *Luče mikrokozma*:

¹⁰ *Sentiment de solitude, dès mon enfance. Malgré la famille, – et au milieu des camarades, surtout, – sentiment de destinée éternellement solitaire* (Sartre, 1967: 17).

*Bez budalah tupoga pogleda,
Bi l'umovi mogli blistat svijetli?*

Bodlerovi stihovi zahtijevaju otvoren um i prijemčivo srce već od samog naslova, jer je cvijeće, najčešće povezano sa nježnim, lijepim, mirisnim i nevinim, ovdje pridruženo zlu, tako da time postaje ružnije, ali i izazovnije i upečatljivije za čitaoca, navodeći ga da dublje pronikne u pravo značenje ovog oksimorona.¹¹

Cvijet, svaki ponaosob, jeste pjesma u rukoveti, a buket je sama zbirka. Ovaj prirodni način se gotovo nameće u tumačenju prvog elementa u spoju nespojivog, ali cvijet zla, cvijeće zla izaziva zapitanost: cvijet koji pripada zlu, koji je rođen, nastao u zlu ili iz zla, možda iz zla toliko različitog od tanane vlati na kojoj izniknu mirisne latice? Da li potiče iz zla unutrašnjeg, iz mračne nutrine čovjekovog i pjesnikovog bića ili iz spoljašnjeg svijeta? Redaju se pretpostavke i dalje: da li je u pitanju neko izuzetno zlo budući cvijećem uokvireno ili posuto (*le mal par excellence*) ili je samo naglašena privlačnost njegove zavodljive spoljašnjosti (*le mal par apparence*). Kontrahovani član *du* između *cvijeća* i *zla* u naslovu originala usložnjava moguće parcijalne odgovore. Naime, ovaj gramatički element, nastao kao spoj prijedloga *de* koji označava pripadanje i određenog člana *le* predstavlja pokazatelj kompaktnosti i datosti pojma, prikaz generičkog pojma, odnosno nesumnjivog postojanja onoga što pojam uveden pomenutim sažetim članom *du* označava, odnosno, sigurno ukazuje na Zlo, velikim slovom pritom napisano, kao na dominaciju i neumitnost. Sve ove dosmislenosti, protivrječnosti i višeznačnosti inherentne metafizičkim, etičkim i estetičkim koncepcijama i promišljanjima iz kojih je naziv nastao i njihovu glavnu ideju izvanredno kondenzuje i sublimira, obavezuju da se proniče u simboličke uzlete i ambise Bodlerove zbirke.

Bodler ima svoj ponor, ali ništa nije manje kosmičko od ove poezije ponora ili bezdana. Bodlerovo istraživanje tamne strane čovjeka i svijeta je drugačije prirode. To je otkrivanje terra incognita poezije, kao što je Sent-Bev predložio: „Sve je uzeto iz domena poezije. Lamartin je uzeo nebesa, Viktor Igo je uzeo zemlju [...Šta je ostalo? Ono što je Bodler uzeo“, to jest, zlo. Ali Bodlerovo zlo nije, uprkos Sent-Bevu, neka vrsta „romantične Kamčatke“¹² ili udaljene teritorije za ekscentričnog

¹¹ Oksimoron (grč. Oxymoron: oxys – oštar + moros – lud, doslovno : oštroumna ludost) predstavlja jezičku figuru (posebna vrsta antiteze) u kojoj se spajaju dva nespojiva, kontradiktorna pojma (antonima).

¹² „Gospodin Bodler“, kaže Sent-Bev, „je kao mali paviljon – ono što Francuzi nazivaju folie – na krajnjem vrhu Kamčatke, tog ledenog, vulkanskog ruskog poluostrva koje štrči u Ohotsko more“. Iz ovog negostoljubivog uporišta vatre i leda, prema Sent-Bevu, gospodin Bodler sa žarom gleda u Japan, Orijent, sve što je čudno i egzotično za francusku prozodiju u devetnaestom vijeku.

pjesnika kome je potrebno egzotično cvijeće; to bi prije bio treći tačan termin lamartinovskog neba i igoovske zemlje ili treći nivo romantične kosmologije: podzemlje, ili pakao. Bodler kao moderni Dante u svom unutrašnjem paklu gdje se demoni nazivaju dosadom, kajanjem, ironijom, ali i ljepotom ili ljubavlju, i gdje se degradirana, pokvarena i bolesna muza poistovjećuje sa onom koju bi Mallarmé nazvao „modernom muzom nemoći“ (Mélonio, Marchal, Noiray, 2007: 413).

Pjer Žan Žuv će čitavo stoljeće poslije Sent-Beva identifikovati i potvrditi prisustvo još jedne nepoznate zemlje čije je kapije otvorila Bodlerova poezija – domen nesvjesnog. Na neki način koji kod Bodlera nije paradoksalan, ova dva prostora *terra incognita* stapaju se u jedno, jer je *zlo Bodlerov naziv za nesvjesno, ili bolje rečeno, zlo je za sebe (i za svijet) ono što je nesvjesno za svijest* (Mélonio, Marchal, Noiray, 2007: 414).

Šarl Bodler će nam u jednom predgovoru *Cvijeća zla* otkriti svoje težnje: „Slavni pjesnici su odavno podijelili najcvjetnije predjele pjesničkog domena. Činilo mi se zabavnim i prijatnim, a tim prijatnijim što je zadatak bio teži, da izdvojim ljepotu iz Zla. Ova knjiga, u suštini beskorisna i apsolutno nevina, nije napisana ni sa jednim drugim ciljem nego da me zabavi i da uvježbava moju strastvenu sklonost prema preprekama.“¹³

Iako zbirka može da se tumači, uz poznavanje biografskih činjenica, kao lična ispovijest, kao svojevrstan makar parcijalan dnevnik intimnih stanja i raspoloženja, izraz patnje samotnjaka, bolesnika, Bodler u jednom pismu govori o „namjernoj bezličnosti mojih pjesničkih djela“, čime je zapravo otkrivao da njegovi stihovi iskazuju svako i svačije moguće stanje ljudske svijesti, vrlo često i podsvijesti.

Barbe d’Orvili, u jednom članku od 24. jula 1857. godine, uočio je da je Bodlerova poezija „manje izliv lične osećajnosti, a više čvrsta duhovna koncepcija. Premda vrlo liričan i po izrazu i po zamahu, pjesnik *Cvijeća zla* je u biti dramski pjesnik. Njegova sadašnja knjiga je bezimena drama, a on je u toj drami univerzalni glumac“.

Dugo vremena osporavana i osuđivana, danas se zbirka *Cvijeće zla* smatra biserom moderne svjetske poezije, *knjigom punom munja i bljeskova* (Pia, 1995), a njen ukleti tvorac jednim od velikana umjetnosti. Prema mišljenju Pola Valerija, „u *Cveću zla* nema ni istorijskih pesama, ni legendi; ničeg

¹³ *Des poètes illustres s’étaient partagé depuis longtemps les provinces les plus fleuries du domaine poétique. Il m’a paru plaisant, et d’autant plus agréable que la tâche était plus difficile, d’extraire la beauté du Mal. Ce livre, essentiellement inutile et absolument innocent, n’a pas été fait dans un autre but que de me divertir et d’exercer mon goût passionné de l’obstacle.* (Baudelaire, *Œuvres posthumes*, 1908)

što se oslanja na pripovedanje. Ni traga od filozofskih tirade. Politika, ni za lek. Opisi su retki, i uvek označujući. A sve je ljupkost, muzika, moćna i apstraktna čulnost. Raskoš, oblik i naslada. U najboljim Bodlerovim stihovima dolazi do splitanja telesnog i duhovnog, do mešanja uzvišenosti, topline i gorčine, do veoma retkog sjedinjavanja volje i skladnosti, i po tome se oni jasno razlikuju i od romantičarskih, i od parnasovskih stihova“ (Valery, 1930)¹⁴.

Zbirka je sastavljena od šest ciklusa i predstavlja jedno od najsloženijih poetskih djela u istoriji književnosti. Njena misteriozna arhitektura otvara vrata novim vidicima. Hipokrizija ljudskog roda je sklona da uzroke i objašnjenja prisutnosti zla traži negdje drugdje, negdje izvan nas. Pjesnik se prisno obraća svom čitaocu u prološkoj pjesmi *Au lecteur*, koga, iako u jednini, generalizuje u čitav ljudski rod i približava mu svijest o zlu i njegovom postojanju u simbiozi, manje-više omniprezentnoj, sa elementima dobra. Prvi ciklus *Splin i Ideal* pokazuje kontrast između uzleta i pada, naredni *Pariske slike* daje pokušaj bjekstva iz sudbinske sputanosti u spoljašnji svijet velegradskog svijetla, a treći ciklus *Vino* pokušaj spasenja tzv. *vještačkim rajevima*. Sadržaj četvrte cjeline naslovljen je kao i sama zbirka. Ono što slijedi je pobuna protiv Boga u petoj sekciji pod nazivom *Otpor*, a posljednji pokušaj nalaženja iskričave svjetlosti kroz tamu nepoznatoga i apsolutno novoga, šesta je skupina pjesama pod nazivom *Smrt* koju pjesnik zamišlja kao putovanje¹⁵ na koje nas vodi stari iskusni kapetan¹⁶, kao alegorijska slika i figura smrti, drugačija od svih dotadašnjih alegorijskih predstava, a njeno krajnje odredište je *na dno nepoznatog da nađemo novo*.¹⁷

Prema iskazu Iva Bonfoa, koji je brojne stranice posvetio Bodleru, naročito dramskom naboju kojim pjesnik postavlja pitanje smisla duhovne razmjene među živim stvorenjima, „Bodler je izabrao smrt, da bi smrt u njemu izrasla kao svijest i da bi preko smrti došao do spoznaje“ (Bonnefoy, 2001: 16). Ovakvu zgusnutu misao Džon E. Džekson će u svom predgovoru *Cvijeća zla* prezentovati na sljedeći način:

„Reći da je u osnovi ljubavi (odnosno pohote) zlo, znači dovesti je u vezu sa smrću. Potvrdu za to – ako je potvrda potrebna – nalazimo već u činjenici da u istom ciklusu *Cveće zla*, ima i sonet *Dve dobre sestre* čiji prvi stih glasi Pohota i Smrt su dva stvorenja vedra... Sama po sebi, bez sumnje, veza je stara i otrcana. Kod Bodlera, međutim, ona poprima novo značenje. Veza između ljubavi i smrti u romantičarskoj eposi najčešće je osmišljena tako da se smrt uzima kao istinska mera ljubavi, da

¹⁴ Navedeno u prevodu M. Danojlića u *Cveće zla i ostali stihovi*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, XII.

¹⁵ *Voyage*, naslov pjesme koja zatvara zbirku *Cvijeće zla*.

¹⁶ *Le vieux capitaine*

¹⁷ *Au fond de l'Inconnu pour trouver du Nouveau*.

je ona sama beskonačnost koju ljubav stavlja u pokret. Tako, na primer, zaljubljeni duo iz druge scene drugog čina *Tristana i Izolde* – komponovan, vredi zabeležiti tu podudarnost, iste godine kad je izišlo prvo izdanje *Cveća zla* – Wagner je zamislio tako da je svojim ljubvcima posudio ideju po kojoj je smrt sredstvo koje će izbrisati rečcu što sjedinjuje Tristana-i-Izoldu, da je ona mesto koje će omogućiti potpuno spajanje, kome teže. Bodler ne želi da predstavi takvu vrstu veze, to jest, on je samo delimično dotiče. Kod njega, veza između ljubavi i smrti je naznaka da se ljubavna svest otkriva u dovršenosti tela, koje zna da je obećano smrti. Bodlerijanska ‘modernost’ proishodi iz tog oblika svesti. Ona neprestano potvrđuje neotklonjivu stvarnost smrtnosti tela, protivno spiritualističkom idealizmu romantičara“ (Džekson, 2001).¹⁸

Pjesma *Ples smrti* (iz *Pariskih slika*) prikazuje *mirisne kosture* kao *Ludo okićeno, ljupko ništavilo: Nekome bićeš poput karikature / Jer, pijan od ploti, ne vidi da tu su / Sve ljupke crte ljudske armature. / Skelete, po mom si vrhovnom ukusu!*

Dominaciju i svemoć Tanatosa Bodler naglašava i prostornom ekspanzijom *od hladne Sene do Ganga uzavrela*, gdje kao i svuda širom šara zemaljskog *krdo umirućih luduje i skače*, i, sa uvjerenošću onoga koji zna, poslije četrnaest strofa dijaloga sa smrću, tom *zavodljivom djevom, bajaderom ružnom*, finalnom petnaestom završava samrtni ples apostrofom smiješno-kukavnom licemjernom čovječanstvu:

Smešni ljudski rode, po svom svetu širnom
Smrt je zaljubljena u tvoju agoniju
Pa, namirisana ko i ti izmirnom
*Meša s tvojom ludošću svoju ironiju!*¹⁹

Pored izvanredno zanimljivih predstava smrti koja nas *mnogo jače tananim nitima veže nego živo*²⁰ kao u pjesmi *Semper eadem* (*Uvijek ista*), ređaju se i naslovi: *Radosni mrtvac*, *Skelet-zemljodjelac*, *Opsjednutost*, *Sklo-nost ništavilu*, *Neizlječivo*, iz odjeljka *Spleen i Ideal*. Zbog ovakvog poetskog prosedea neočekivanih spojeva, slika i obrta koji nam daju albatrosa kao palog anđela, gdje i pad postaje let, a smrt *novo sunce*, Viktor Igo 1857. piše Bodleru sa ostrva Gernzi – *Vaši Cvjetovi zla svijetle i zasjenjuju kao zvijezde*.²¹

¹⁸ Navedeno u prevodu M. Danojlića u *Cveće zla i ostali stihovi*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, XVIII–XIX.

¹⁹ *Danse macabre*, prepjev M. Danojlić.

²⁰ *Plus encore que la Vie, la Mort nous tient par des liens subtils*.

²¹ Jedno od ostrva u kanalu La Manš između engleske i francuske obale gdje je Igo bio pro-

Pjesma *Strvina*²², koja je izazvala skandal 1857. godine, a njen autor „ovjenčan“ titulom *princa lešina*, donosi u biti tradicionalnu temu: svoju voljenu, čijoj ljepoti i dražima odaje počast, pjesnik podsjeća na prolaznost ljepote koju samo strastvenost i umjetnost mogu ovjekovječiti. Međutim, dok je Ronsar²³ svoju *mignonne* podsjećao na efemernost ljepote, mladosti i ljupkosti u bašti procvjetalih ruža, Bodler svoj omiljeni koncept estetike gnusobe intenzivira deskripcijom uginule životinje u fazi raspadanja pokraj staze kojom jednog blagog ljetnjeg jutra hodi zaljubljeni par. U ovom opisivanju Bodler primjenjuje poznati princip svoje poetike – sinesteziju čula koja objedinjuje akustiku roje-nja i zujanja muva nad strvinom iz koje nadiru *crne čete* larvi i snažnu vizualizaciju ostataka tih *živih dronjaka* koji se komešaju u valovitom spuštanju i propinjanju postižući ekspanziju. Pjesnik saglasja čula, a naročito olfaktivnog, kakav je Šarl Bodler, sliku destrukcije ljepote i života obavlja intenzivnim nepodnošljivo neprijatnim isparenjima strvine koja se u trenucima raspadanja i nestajanja *poput cvijeta otvara i širi*.²⁴ Ovdje u potpunosti potvrđujemo ranije navedeno Džeksonovo tumačenje da je kod Bodlera „[...] veza između ljubavi i smrti naznaka da se ljubavna svest otkriva u dovršenosti tela, koje zna da je obećano smrti. [...] Ona neprestano potvrđuje neotklonjivu stvarnost smrtnosti tela, protivno spiritualističkom idealizmu romantičara“ (Džekson, 2001).

Kao što već naslov djela naglašava i nagovještava *estetiku čudnih spojeva*²⁵, u ovoj je pjesmi do paroksizma dovedena ispreplijetanost Erosa i Tanatosa. Zahvaljujući prethodno navedenom auditivno-vizuelno-olfaktivno-ekspanzivnom doživljaju, ne začudi nas previše, do istinitosti sugestivno, završno obraćanje voljenoj, *kraljici ljupkosti i čari, ljepoti i zvijezdi sjajnoj njegovih očiju*, da će, poslije smrti, dok bude trunula u zemlji pod travama među kosturima, neumitno prihvatiti poljupce kojima će je crv gristi i proždri-rati i da mu kaže tada da je umjetnik uspio da sačuva oblik i božansku suštinu svoje raspadnute ljubavi.²⁶

Džonatan Kaler je istakao „vještinu tog pjesništva da u stih unese ono banalno, prozaično ili odvratno – što, reklo bi se, ispunjava velika područja modernog života – i da svemu tome dâ pjesničko dejstvo“ (Culler, 1998).

gnan nakon kritika upućenih Napoleonu III i njegovoj vladavini. Proveo je na ostrvu Gernzi petnaest godina od 1855. do 1870. i tamo napisao najpoznatija djela (*Jadnici*).

²² *Une Charogne*

²³ Pjer Ronsar, renesansni pjesnik i teoretičar, najistaknutiji predstavnik i vođa pjesničke škole *Plejade*.

²⁴ *Et le ciel regardait la carcasse superbe/Comme une fleur s'épanouir/La puanteur était si forte, que sur l'herbe/Vous crûtes vous évanouir.*

²⁵ Jonathan Culler, *Introduction to The Flowers of Evil*, Oxford University Press, 1998.

²⁶ *Alors, ô ma beauté! dites à la vermine / Qui vous mangera de baisers, / Que j'ai gardé la forme et l'essence divine / De mes amours décomposés!*

„Beskonačno u konačnom, vječno i prolazno, tradicija i savremenost, bojažljivost i smjelost: sve sami oksimoroni. Neki u toj figuri vide važnu vrlinu Bodlerove dubinske retorike i imaju pravo. Ali, čitav Bodler – njegov unutrašnji duševni sastav, njegovo ponašanje, njegova estetika – jesu oksimoron i zato je njegovo djelo zagonetno i takvo će ostati“ (Pichois, 1993).

Osnovnu disonantnost svoje poetike i svoga bitisanja Bodler razrješava idejom „poésie pure“ (čiste poezije): samo umjetnost može da transponuje gnusobu u ljepotu, da alhemijski pretvori u zlato pariski kal, potvrđujući načelo *da se najčistija lepota rađa iz zla*. (Konstantinović, 1999: 11).

Bodler je svjestan da je čovjek oduvijek razapet između dva puta, dvije strane, između želje za uzletom i duhovnim uzvinućem i iskonske (animalne) privlačnosti i radosti silaska i pada, onih dviju istovremenih neprekidnih težnji prema božanskom i satanskom i govori jasno o tome u *Ogoljenom srcu*.

Bilo da je božanskog ili nekog drugog porijekla njegovo nadahnuće, sa eteričnog neba ili iz vatrenog ambisa, ako parafraziramo samog autora, Bodlerova poetika predstavlja konkretan dokaz nemilosrdnog otvaranja duše u potrazi za novom koncepcijom ljepote i modernosti. U svojoj poeziji, međutim, u himničnom obraćanju *Ljepoti*, ne haje za njeno porijeklo ili težnju ka nebeskim visinama ili adskim ponorima znajući da samo umjetnost (*čista poezija*) može dati smisao egzistenciji.

*Šta mari jesi li iz pakla il raja,
Silo bezmerna; tvoj hod, oko, tvoj dah
Otvaraju mi kapiju Beskraja
Koji volim, premda još ga ne upoznah.*

*Anđeo il Sirena, od Boga il Satane,
Vilo i Kraljice, u tvojoj su ruci
Sjaj, ritam i miris; činiš da svet postane
Manje gnusan, a snošljiviji trenuci...²⁷*

Bodler se davno obratio licemjernom čitaocu kao bližnjemu svome, kao bratu,²⁸ sa iskrenom težnjom u prikazivanju stvarnosti i prisutnosti zla, ali i sa vjerom u moć stvaralaštva i vrhunskog estetizma umjetničkog djela.

Danas, više od dva vijeka od rođenja Šarla Bodlera, mi se i dalje pitamo kako živjeti sa spoznajom o sveprisutnim, besmislenim, a dominantnim obli-

²⁷ *Hymne à la Beauté*, prepjev Milovana Danojlića.

²⁸ *Pjesma Čitaocu / Au lecteur – Hypocrite lecteur, mon semblable, mon frère*.

cima zla!²⁹ U svijetu, iz kojeg su, kako smo naivno vjerovali, protjerani svi *zli dusi*, neprestano se pojavljuju novi opasniji i zastrašujući. Možda svijest da Šarl Bodler pripada redu onih *svjetionika* koje je i sam opjevao u istoimenoj pjesmi *Les Phares*, koji osvjetljavaju tamu svih vjekova, mirisnim poetskim *Cvjetovima* umanjuje snagu *Zla* i ohrabruje nas da pronađemo i shvatimo smisao prošlog, sadašnjeg i budućeg *Vremena*.

Literatura

- Baudelaire, Ch. (1984). *Les Fleurs du Mal*, par Raymond Decesse, sous la direction de Fernand Angué, André Lagarde, Laurent Michard. Paris: Univers des Lettres Bordas.
- Baudelaire, Ch. (1908). *Projets d'une Préface pour la seconde édition des Fleurs du Mal*. Œuvres posthumes. Paris: Société du Mercure de France, XXVI, Rue de Condé, XXVI.
- Baudelaire, Ch. (1973). *Correspondance*, I, éd. Claude Pichois. Paris: Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade.
- Bodler, Š. (2009). *Cveće zla*. Izbor i predgovor Borislav Radović. Beograd: SKZ.
- Bodler, Š. (1999). *Cveće zla*. Izbor i predgovor Radivoje Konstantinović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bodler, Š. (2003). *Cveće zla i ostali stihovi*. Umesto predgovora i prepev M. Danojlića. Beograd: Filip Višnjić.
- Barbey d'Aurevilly, J. (1857). „Les fleurs du Mal par M. Charles BAUDELAIRE“. https://www.lyriktheorie.uni-wuppertal.de/texte/1857_barbey1.html.
- Bonnefoy, Y. (2001), *Préface aux Fleurs du Mal*. Paris: Librairie Générale Française, Livre de Poche Classique.
- Dufour, P. (1988). „Les Fleurs du Mal: dictionnaire de la mélancolie“. *Matière de poésie, Littérature*, 72, pp. 30–54. https://www.persee.fr/doc/litt_0047-4800_1988_num_72_4_1465.
- Culler, J. (1998). *Introduction to The Flowers of Evil*. London: Oxford University Press.
- Décote, G. et Dubosclard, J. (2005). *Histoire de la littérature française du XIXe siècle*. Paris: Hatier, Itinéraires Littéraires.
- Jackson, J. (2001). *Introduction aux Fleurs du Mal*. Paris: Librairie Générale Française, Livre de poche Classique.
- Mélonio, F., Marchal, B., Noiray, J. (2007). *La littérature française: dynamique histoire II*, sous la direction de J.-Y. Tadié. Paris: Gallimard.

²⁹ „Zlo je i ljudsko i kosmičko, sveprisutno i sveobuhvatno“, rekao je Filip David u intervjuu hrvatskom *Novom listu* (17. svibnja 2015) povodom romana *Kuća sećanja i zaborava*.

- Pia, P. (1995). *Baudelaire*. Paris: Seuil.
- Pichois, C. (1993). *Préface aux Œuvres Complètes*. Paris: Gallimard, Pléiade.
- Zanelli Quarantini, F. (2008). „Et ces maudites Fleurs du Mal qu’il faut recommencer“. *Francophonía* n° 54, pp. 175–185. Published By: Casa Editrice Leo S. Olschki s.r.l. <https://cris.unibo.it/handle/11585/62362>

Jasmina NIKČEVIĆ

OXYMORON – THE ESSENCE OF CHARLES BAUDELAIRE’S POETRY

With this paper, we want to present the oxymoron as an essential characteristic and value of Baudelaire’s rhetoric and poetic but also of his mental structure and life. We will pay special attention to the aesthetics of strange combinations, which is emphasized by the title of the famous collection *The Flowers of Evil*, which, when it was published in 1857, marked a turning point in European poetry of the 19th century. The work attracted a lot of attention, caused scandalous reactions from critics and the public, and ended up in court accused of immoral poems, as well as the entire oeuvre of the most important poet of modernism and the forerunner of symbolism, give an insight into a dualistic world, that is, the inner understanding of being and the realistic depiction of the outer world in constant swaying and turmoil from one side to the other through a special way of confessing a man with a „bare heart“.

Key words: *Baudelaire, oxymoron, modernism, symbolism, aesthetics of abomination*

Izvorni naučni rad
UDK 821.111(73)-31.09

Christopher E. KOY (České Budějovice)
University of South Bohemia, Czech Republic
Jeronýmova 10, 37115 České Budějovice
Email: koy@pf.jcu.cz

TALKING ABOUT VORTICES TO THE NEXT GENERATION: STRIKING SIMILARITIES IN THE INITIATION PLOTS OF WILLIAM FAULKNER AND SAUL BELLOW

In a peculiar short story by Saul Bellow, an elderly man tells his son of incidents from his youth dating back to his teenage years in 1933. In “Something to Remember Me By” (1990), the narrator Louie feels his son would profit from ethical instruction. Yet the sort of incidents he relates and the form of Bellow’s initiation plot bear striking similarities to those found in William Faulkner’s final novel entitled *The Reivers* (1962), written in the form of a grandfather’s legacy to his grandchild occurring back in 1905 when protagonist/narrator Lucius Priest was eleven years old, relating memories stretching fifty-seven years, the same number of years that Bellow’s Louie recalls past events. Both narrators disclose youthful indiscretions to the next generations in the hope of offering a moral compass to their betterment. In both cases, sinful mistakes in judgment become apparent to a parent or grandparent of the narrators’ youth concerning alcohol, theft and sexual humiliation in a major metropolis where the boys lose innocence and dignity. This contribution compares comic initiation fiction by two major American authors nearing the end of their fiction-writing careers and suggests that the similarities merit attention than they have heretofore not received.

Keywords: *initiation stories, intertextuality, moral didacticism, William Faulkner, Saul Bellow*

1. Introduction

Initiation stories have been popular in American fiction: short stories such as N. Hawthorne’s “My Kinsman, Major Molineux,” S. O. Jewett’s “A White Heron,” S. Anderson’s “I Want to Know Why,” E. Hemingway’s “The Killers” or J. Steinbeck’s novella *The Red Pony* exemplify classic ini-

tiation stories. Initiation stories frame events which transform and edify the young protagonist, transforming their self-understanding from innocence to knowledge of evil, sinning or guilt. A definition provided by literary critic Fiedler over half a century ago still appears as sound as ever: "An initiation is a fall through knowledge to maturity; behind it there persists the myth of the Garden of Eden, the assumption that to know good and evil is to be done with the joy of innocence and to take on the burdens of work and childbearing and death" (Fiedler, 1958: 22). The fall is a shocking, violent or perhaps a sexual event, something previously unknown which becomes recognized and acknowledged, and the subsequent change in the youthful protagonist is permanent.

Two American short stories, R. P. Warren's "Blackberry Winter" and K. A. Porter's "A Grave," involve protagonists recalling initiations stories significantly later – thirty-five years later for the former and twenty years later for the latter, and as such somewhat resemble both Faulkner's and Bellow's fifty-seven-year long separation from the youthful events and their retelling. The elderly narrators in the initiation fiction of Faulkner and Bellow make an accounting of their transgressive experiences as ethical lessons, since they describe an experience which transitioned them to adulthood. Some similarities between southern Protestant and Jewish ethics show that the values these authors wish to inculcate into the next generations transcend region, religion and much though not all of their ancestral traditions. Both boys were not supposed to be away from home so long, and authority figures, a grandfather (Faulkner) and father (Bellow) preside over their families with austerity and strict rearing practices. Both boys disobey, cross the line, and defy the rules and family expectations, resulting in great disappointment. Looking back, the narrators Lucius and Louie function as informants of the distant past, spelling out what is most significant to them in their maturity. Bellow's narrator writes to his son, "you may choose to assume that nothing in particular is happening, that your life is going round and round like a turntable. Then one day you are aware that what you took to be a turntable, smooth, flat, and even, was in fact a whirlpool, a vortex...you don't talk about deaths of vortices to a kid, not nowadays" (Bellow, 1994: 511–512), though now Louie thinks his son is old enough.

The two plots are entertaining comedies, with the more than half-century old moral indiscretions directed to the next generations' youthful interests which the elderly narrators believe their descendants will likely relate to. I argue that Bellow had no other president for an initiation story relayed by elderly narrators for the next generation which included embarrassing sexual improprieties with a prostitute except for Faulkner's *The Reivers* and that

similarities are so overwhelming that Bellow's short story may be read as a reception of Faulkner's final novel.

2. Chivalry and Maturity of a Gentleman in Faulkner's *The Reivers*

Published shortly before his death, Faulkner's final novel *The Reivers* presents the scheming Boon Hogganbeck's plan to "borrow" i.e., use without permission, bank director Lucius "Boss" Priest's new car, a Winton Flyer, to drive from their home in Jefferson, Mississippi to Memphis, Tennessee with the explicit purpose of visiting a "whore house" run by Miss Reba. Faulkner replicates childhood memories in forty-one-year-old Boon Hogganbeck who works at the Priest family livery stable, personalities from Faulkner's youth in Oxford, Mississippi "like Buster Callicoat in Murry Falkner's stable" (Blotner 1974: 691). To keep out of trouble, Boon needs the connivance of young Lucius Priest, the grandson and namesake of Jefferson's banker and automobile owner "Boss" Priest, the scion of the white aristocracy. Boon arranges eleven-year-old Lucius to come along with promises of thrilling automobile adventures and to teach Lucius how to drive the car. Boon seeks pleasure in Memphis while young Lucius is manipulated to experience the adventure of driving a fast new contraption called an automobile with grown-ups. An easy mark for Boon's scheme, Faulkner's main theme is the complete loss of Lucius's innocence through initiation. Accompanying them on this journey for forbidden fruit is an African American stowaway, Ned McCaslin, Lucius's grandfather's coachman, who seeks an escape from his daily drudgery, and according to a Faulkner biographer, resembles "a good deal of Uncle Ned Barnett with something of Chess Carothers" (Blotner, 1974: 691) of Faulkner's own youth. As E. Moses puts it, "Lucius is intelligent but innocent, Boon is stupid and also innocent, Ned is intelligent, experienced, and morally responsible, and except for a few minor altercations along the way, they all get along together fine" (Moses, 1974: 315). A corollary is Faulkner's southern concept of "the gentleman" and those traditional virtues the now elderly Lucius spreads in narrating the seamy side journey to and the various vicissitudes in Memphis of his youthful experiences to his grandchildren fifty-seven years later in 1962.

Upon arrival in Reba's cat house after a number of comic journey adventures, eleven-year-old Lucius encounters Boon's lady friend, the youthful and sweet Everbe Corinthia, or "Miss Corrie," whom he quickly idolizes and with whom he falls in love. However, Miss Corrie's 15-year-old nephew Otis tells Lucius that Corrie sells her body for a living, and he earns his own money from her by offering men and boys a voyeur's experience of her labors to his

customers. Naïve Lucius denies that it was possible and audaciously attacks the bigger and stronger Otis to protect Corrie's honor, so Otis impulsively knifes him in return. When Miss Corrie comes to treat Lucius's injury, she notes his chivalrous act, though it is not clear why to Boon regarding all the specifics as Lucius leaves some things unsaid (as any Southern gentleman should), though it is clear enough to Miss Corrie. About this sudden violence, Levins writes that "perhaps it is because of his innocence and idealism that Lucius conceives of the world in chivalric terms. From the moment he first meets Miss Corrie in Reba's Brothel he makes it his task to protect her good name" (Levins, 1976: 178). Romances highlighting chivalric heroes such as Walter Scott's *Ivanhoe* were especially popular among the youth in the South. Already "by the 1840's substituting a southern plantation for a Scottish castle allowed [southern] audiences the same balance between remote fantasy and comfortable reality..." (Glazer and Key, 1996: 14). As Lucius holds back from discussing the precise cause of the fight while Miss Corrie bandages his wound, Boon comments on the fate of Lucius: "Eleven years old and already knife-cut in a whore-house brawl..." (Faulkner, 1969: 118).

The interaction of Lucius's initiation and his code of conduct is accentuated when Lucius continues to champion Corrie, who after careful consideration, then pledges to stop selling her body and henceforth to reform and live a virtuous life, as she informs the disbelieving Boon repeatedly: "I've quit! Not any more. Never!... I'm going to get a job. I can work" (Faulkner, 1969: 144). Miss Corrie is transformed back to Everbe; she had been placed as a twelve-year old orphan into the world's oldest profession by an "aunt." In the novel, a corrupt sheriff, "almost as big as Boon and almost as ugly" (Faulkner, 1969: 127) is set to run everyone in jail unless Miss Corrie sleeps with him. In the center and climax of this novel of initiation, the vulgar law enforcement officer gets his way, making Lucius hate everything and everyone: "hating all of us for being poor frail victims, of being alive, having to be alive – hating Everbe for being the vulnerable helpless lodestar victim, and Boon... [and Blacks] for being where they had to, couldn't help but watch white people behaving exactly as white people bragged that only Negroes behaved" (Faulkner, 1969: 129). With his increase of knowledge of evil comes Lucius's rite of passage and a corresponding loss at the climax almost at the exact middle point of the novel: "I knew too much, had seen too much. I was a child no longer now; innocence and childhood were forever lost, forever gone from me" (Faulkner, 1969: 129).

At the end of *The Reivers*, Lucius recalls overpowering feelings of guilt for the unbecoming behavior he knew was unacceptable for the storied reputation of the Priest family. He had already acknowledged that he would

return home “not with honor, perhaps not even unscathed” (Faulkner, 1969: 156) because the eleven-year-old did not safeguard the family name and the respect that goes along with it, all the honorable traits earned by ancestors over a century that are particularly esteemed in the higher society of the South. Lucius refers to honor destroyed in these occurrences: “chivalry: to shield a woman, even a whore, from one of the predators who debase police badges by using them as immunity to prey on her helpless kind” (Faulkner, 1969: 130). In spite of her best intentions to free herself from that sordid life, Miss Corrie falls victim to a wicked society. The gentleman concept is again fostered as Lucius’s grandfather, over the final few pages of the novel, offers Polonius-like advice to his guilt-ridden grandson. Young Lucius confesses his numerous unethical transgressions that he and the two companions had been engaged in over the previous four days such as stealing a prized automobile for days, gambling and visiting a Memphis brothel. After his grandfather explicitly tells him never to forget what transgressions he has committed, considering his rank and station in society, the self-abnegating boy Lucius feels horrible living with that shame, poignantly insisting that he cannot live with that shame.

“How can I forget it? Tell me how to.”

“You can’t, he said. “Nothing is ever forgotten. Nothing is ever lost. It’s too valuable.”

“Then what can I do?” (Faulkner, 1969: 221)

His grandfather insists that Lucius remember what he has done and live with the knowledge of his transgressions, but the boy feels that he cannot handle all the guilt. Grandfather Boss Priest responds: “Yes you can,” he said. “You will. A gentleman always does. A gentleman can live through anything. He faces anything. A gentleman accepts the responsibility of his actions and bears the burden of their consequences, even when he did not himself instigate them but only acquiesced to them, didn’t say No though he knew he should. Come here. [...]” (Faulkner, 1969: 221)

Before this reconciliation and coming to terms with his misdeeds may happen, Lucius feels so ashamed of himself that he can hardly live with himself. This sentimental narrative depicting details of Lucius’s redemption for notorious acts of fifty-seven years earlier concludes *The Reivers*, focusing on the memory of his long-deceased grandfather consoling him and ameliorating his suffering, insisting that he live with his sins and learn from them.

The ensuing grandfatherly advice on how to live and behave like a pillar of society is, according to Eyster, Faulkner’s personal narrative, i.e., offering his own personal values rather than a *bildungsroman*: Lucius recalls “for his grandson an important distinction between ‘then’ and ‘now’, 1905

and 1962, Lucius emphasizes his present awareness of responsibility for past actions.” (Eyster, 1992:17). He has become the master of his past, a view he has evolved to accept over years of salient maturation, following the Southern gentlemanly code of behavior. The overall effort for the novel’s protagonist is to pass this ethical edification to his descendants.

3. From Undressed to Crossdresser: Bellow’s “Something to Remember Me By”

“Something to Remember Me By” begins with Louie explaining the events surrounding his loss of innocence. “My mother died when I was an adolescent. I’ve often told you that. What I didn’t tell you was that I knew she was dying and didn’t allow myself to think about it...” (Bellow, 1994: 512). The narrator indicates that his misbehavior might be understood as his way of denying the impending death of his mother. The old man recalls his experiences fifty-seven years ago: departing home for school in February, 1933, a senior in high school, completing the day’s classes, stopping by home for a bite to eat and see his mother (who no longer is capable of speaking). Then later in the afternoon he earns money delivering bouquets to different neighborhoods of Chicago. His salary plus tips earns him a dollar each afternoon.

After delivering a bouquet of lilies to a funeral almost in progress with a deceased young woman’s open casket, Louie reflects on his girlfriend Stephanie, even though the young woman does not look at all like Stephanie, the sylph he regularly meets and enjoys kissing on a park bench. He witnesses the anguish of the deceased woman’s mother, but makes no connection with this grieving woman nor to his own mother who was slowly dying at that same moment. “I wasn’t the object of the woman’s severity, but her face somewhat frightened me. She leveled the same look at the walls the door. I didn’t figure here, however; this was no death of mine” (Bellow, 1994: 516). At no point does the seventeen-year-old make earnest connections regarding the feelings of a close family member as his own mother lays dying. He gets five dollars for the lilies plus a generous tip and is free for the rest of the day, and shows an odd lightness of mind and character in this encounter with death.

Instead of returning home, he decides to visit his brother-in-law, Philip Haddis, a dentist whose nearby office Louie enters. Philip, though, is nowhere to be found, so Louie walks to a colleague sharing offices with him, a gynecologist named Dr. Marchek. Here Bellow’s story turns almost surreal: “...I went in I saw a naked woman lying on the examination table... Wires connected her nice wrists to a piece of medical apparatus on a wheeled stand” (Bellow, 1994: 518). The easygoing Philip had earlier referred Louie

to Marchek's "research project...The naked woman then, was an experimental subject" though he indicated that the project "was measuring the reactions of partners in the sexual act...This is for kicks, the science part is horseshit" (Bellow, 1994: 519). Hence the teenager recognizes that the quack doctor, Marchek, pays people from the street to have sex and is nothing more than a sordid voyeur and pervert, a scene of execrable revulsion akin to the experience Lucius felt in Reba's brothel in Memphis, echoing Faulkner's Otis who earns cash for voyeurs watching Miss Corrie at work.

At her request, Louie sets her free from the wires binding her to the table, a chivalrous act though Louie feels sexually aroused while seeing and briefly touching her nakedness and perhaps more like de Bracy feels for Rowena, although the denial of "compensation" comes in an altogether different form than in Scott's *Ivanhoe*. "At the moment, a glamorous sexual girl had me in tow. I couldn't guess where I was being led, nor how far, nor what she would surprise me with, nor the consequences" (Bellow, 1994: 522). Like Lucius, Louie was led astray by someone older, more experienced, and ready to use him as a Jewish knight falling victim to "la belle dame sans merci." Louie accordingly gets his due.

She brings Louie to an apartment house "occupied by transients," walking him past a crap game and a multitude of drunkards. Arriving at her room, she tells Louie to undress while she readies herself in the bathroom. "My heart had never beaten as hard as this...The woman had said nothing about money. Because she liked me. I couldn't believe my luck..." (Bellow, 1994: 525). Suddenly she reappears before the naïve boy, though still dressed in a winter coat. She grabs his clothes (with money and house keys), tossing them out the window down to the alley where a man gathers them; the woman rushes down the hall and vanishes. "I was as naked as the woman herself had been in the doctor's office, stripped of everything, including the five dollars I had collected for the flowers" (Bellow, 1994: 526). Finding only a flimsy dress, he exits the building in the cold winter weather, and at the dental office Louie finds his brother-in-law had already locked up and left. Thinking of where his brother-in-law might go, he tries a speakeasy where a huge Greek bartender held all the power. As Kremer puts it, it is "an epiphanic instance of the protagonist's diminished self-image arising from a misadventure with a rapacious prostitute" (Kremer, 2000: 340-341).

The voices of Chicagoans add to a dark mood or sense of humiliation though as retold sound hilarious. Louie feels chagrined dressed in women's clothes, and the Greek bartender stares at his attire: "It's for the boudoir, not winter wear. You don't have the shape of a woman, neither. The hips aren't there. Are you covering a pair of knockers? I bet not. So what's the story, are

you a morphodite? ...one thing I'll never believe is that you're a young girl and still got her cherry" (Bellow, 1994: 531).

According to Gordon, however, the sense of shame may be sourced in Louie's neurotic character (Gordon 1995: 60). Though not nearly so poignantly as Lucius expresses his shame to himself at the climax of the novel's conflict or to his grandfather in the conclusion, Louie does judge himself harshly: "I had no sympathy for myself. I confessed that I had this coming, a high-minded Jewish school boy, too high-and-mighty to be orthodox and with his eye on a special destiny. At home, inside the house, an archaic rule; outside, the facts of life. The facts of life were having their turn (Bellow, 1994: 532).

Bellow presents his not very likeable narrator Louie in a comic way, revealing Louie's relief when by his soon-to-be widower father expresses his maladroitness. There was no confession by Louie in 1933 and he never comes clean except to his son fifty-seven years later: "At home, what story would I tell? I wouldn't tell any. I never did...While I believed in honor, I often did lie" (Bellow, 1994: 538). In contrast to Faulkner's sentimental ending with Lucius crying to his grandfather, Bellow undercuts any fearful moment which centers on his mother, i.e., that his mother may have died. By getting punched in the face by his father when he arrives wearing a dress well past hours, Louie is reassured, knowing that his mother still lives, as he knew his father would not punch his son had his mother died. The self-centered bookworm is dramatically shown to be ignorant of how the exterior world really operates, and this eye-opening initiation brings about maturity, despite or perhaps because of his father's violence. Only in his old age does Louie become cognizant of his dying mother's fate: "Failed my mother! That may mean, will mean, little or nothing to you, my only child..." (Bellow, 1994: 539). The repeated interruptions of the action in "Something to Remember Me By" with literary references or out-of-order memories is representative of "Bellow's short stories [which] are punctuated by qualifications, parentheses, and afterthoughts, resulting in fiction that appears to be constantly in process, revising and rerevising, compulsively second-guessing itself" (Brauner, 2017: 164).

4. Comparison and Conclusion

In comparing the two plots, several common characteristics emerge. The two narrators are informative, instructive and entertaining. Both protagonists are named after their grandfathers while both fathers are named Maury. Faulkner was named after both his grandfather and great-grandfather while Bellow's Yiddish birth name, Shloimke, anglicized to Solomon was not his grandfather's name (Mikics, 2016: 35). The Southern narrator Lucius interacts as a boy with

his grandfather and relates this history to his grandchildren, covering five generations by skipping his father Maury Priest as well as his own children, i.e., direct descendants above and below Lucius on the Priest family tree. As a boy Louie has direct interactions with his father and informs his own child of the experience of his mother's final days, consequently cutting down the number of generations Faulkner deploys, as the Bellow's grandparents were completely unknown to the Canadian-born Saul, for they had never emigrated and continued to live in the Soviet Union. While maintaining the same time period of fifty-seven years separating the narrations' retellings from the events of the crises, both elders confess their sins in order to make the next generation comprehend that any sinning they might commit is likely to be milder in comparison, and they wish to transmit this experience before it is too late to do so.

A major theme is detailing to the next generation how poorly they treated their inheritance, i.e., the ethos they received from their ancestors, and how irresponsible they had been, and how the initiation brought their ignorance to their attention. Following his rearing to be a gentleman, Lucius convinces a prostitute, Miss Corrie, to give up her trade after he gets knifed to protect her honor. Correspondingly, Louie unstraps a tied up naked woman from a gynecologist's examination table who was left by herself. Louie regards himself as something of a chivalrous rescuer. However, rather than encourage her to pursue a different way, specifically a morally elevated way, to make a living, Louie follows his good act with an immoral pursuit of sexual gratification, following her to her own workplace only to get hoodwinked. For different reasons yet in remarkably similar settings of workplaces of prostitutes in a large metropolis, the two youths, Lucius and Louie, feel humiliated in their respective interactions with prostitutes. The moral tales unfold as challenging journeys far from home: interstate travel by car for Lucius and traveling an hour by public transportation (municipal trolleybus) while crossdressing for Louie, an obviously trying and humbling experience. Nevertheless, these incidents make for great comedy when told retrospectively years later.

Both Lucius and Louie are confronted with the sordid lives of the fallen. Lucius learns how Corrie was forced into her occupation by an "aunt" from an impoverished community in Arkansas, and before she had even reached her teenage years, Corrie had been engaged in the oldest profession. While no background to the unnamed prostitute is provided by Bellow's narrator, the experience of the utter misery of others is made manifest above all in the drunkard's neglected, hungry little daughters. Lucius is robbed of his granddad's new car (which is eventually won back) while Louie is robbed of his clothes and his money. In need of immediate revenue, Louie earns his streetcar fare by escorting the drunkard named Jim home while wearing a dress. Louie laments

his fate: “Instead of a desirable woman, I had a drunkard in my arms” (Bellow, 1994: 535). At the passed-out Jim’s home, the Jewish teenager is relegated to cooking pork in a skillet for the drunkard’s two hungry little daughters. Only because he was robbed by a prostitute does Louie encounter the sordid conditions others live in up close.

Neither Lucius nor Louie blame others for their plight, and neither elderly narrator shows cynicism toward the younger generation that they may not take to the moral bearing of their respective initiation stories. The reaction of authority figures differ considerably – Lucius’s grandfather consoles him (after convincing father Maury not to whip the boy). Lucius confronts his sins through his grandfather’s almost Socratic dialogue while, upon his arrival home attired in a woman’s dress, Louie’s father viciously punches him in the face.

Lucius experiences violence, but he initiated it. Louie experiences violence only at the conclusion when he arrives home and his father punches him. As to the motives that make Lucius act as he does, he has been reared to act as a gentleman, and he fulfills – for the most part – these expectations except when he leaves home for a long trip to Memphis which he knew was wrong. Louie on the other hand does not have any tradition like Lucius in the Southern code of honor, though clearly, he has taken lessons about honor from a rabbi before his *Bar Mitzvah*, and he definitely read Walter Scott’s *Ivanhoe* and similar romances.

Moral digressions are cursorily confronted similarly by the two protagonists. Paternal correcting violence does not correspond to real or appropriate punishment: (Lucius) “if after all the lying and deceiving and disobeying and conniving I had done all he could do about it was whip me, then Father was not good enough for me” (Faulkner, 1969: 220); (Louie) “My father rose from his chair and hurried toward me. His fist was ready...and when he hit me on the head the blow filled me with gratitude. If my mother had already died, he would have embraced me instead” (Bellow, 1994: 540). For Lucius corporal punishment was worthless, for Louie it constituted boundless relief. Bellow biographers Atlas and Sorin indicate that Bellow engaged in heated arguments with his father Abraham over decades regarding his studies, vocation, politics, and other topics. In all likelihood, Saul Bellow could not conceive of a gentle, kindly consolation from a father figure. William Faulkner reduces the father’s role in his final novel who is subordinate to the grandfather Boss Lucius Priest, a man of opulence and immense authority. Both writers appear to project their fathers’ austerity in these plots with inflexible, strict personalities. While Faulkner’s protagonist has little interaction with his mother, the memoirist Louie casts Bellow’s own evasive actions during his mother Lescha Bellow’s final days of life in February, 1933 (Sorin, 2024: 57–58).

As to other influences besides Faulkner's on Bellow's short story "Something to Remember Me By," not much research yet has been undertaken. One exception is an astute Yiddish scholar, Wisse, who recently argued that Bellow's story follows a Jewish tradition of relating axioms to the next generation, and refers to "the punitive chidings of the 12th century philosopher Samuel Ibn Tibbon to the delightful story-filled notebooks of Glikl of Hameln five centuries later" (Wisse, 2022: 164), but while moral teaching is lightly invoked in "Something to Remember Me By," in neither of those cited examples do sexual humiliations through prostitution remotely come into play, nor does voyeurism or parental violence, threatened or otherwise executed. According to Starck-Adler, these Yiddish narratives are works "of undisguised moralizing, mixed piety and fervor, miracles and magic practices, cosmology and demonology" (Stark-Adler, 2001: 121) which is compared with I. B. Singer's fiction in her study. Moreover, a similar tradition of offering moral illumination (that Wisse offers as the Jewish or Yiddish literary roots Bellow has relied upon while writing his story) can also be drawn from a Southern oral (and literary) tradition as well. Mark Twain's famous *Old Times on the Mississippi* comes to mind. Both bittersweet works of fiction underscore a need to connect the youth of the next generation through story-telling traditions so that the older customs and practices of ancestors might be extended and maintained. Implicit is the dimension of passing domestic moral wisdom onward to the next generations before it is too late for the elderly to do so.

This story-telling method of the initiation allows Faulkner and Bellow to treat the anguish resulting from the crises of youth in a comic spirit. Both works show comic impulses that lead the reader to sense that the narratives are relayed to the next generations in a lubricious spirit. Nowhere is it evident that the plots were the results of a mood of deep melancholy. Alienation, lust and deception experienced or witnessed by the protagonists are related comically over five-and-a-half decades later by protagonists who not only survived to tell their tales but enjoy retelling their history. In the plots combining embarrassing episodes emphasizing sexuality and a humble return home, the narrators equate themselves with a maturity and a heightened perspective. In their old age, they see the events with a perspective they might not have understood fifty-seven years earlier. Accordingly, Lucius and Louie appreciate the regenerative value of memory as they remember not only their experiences but also their long-dead ancestors and their values.

Neither work offers to the next generation a frank discussion about sex. Boon does not candidly address the issue with Lucius as they enter and stay at the brothel but "circles the issue with wary and hilarious decorum" (Moses, 1974: 316). Bellow does not venture even that far, but it is revealed that Louie

was still a virgin at age seventeen, and for that matter, no enlightening, “man-to-man talk” ensues in either work of fiction for the next generations either. An aristocratic Southern upbringing does not help address this issue, nor does, unsurprisingly in that era, Jewish adolescent bookishness.

The importance of family is apparent in both works. Yet regarding the significant role of Miss Corrie in *The Reivers*, family is also playing a role that places her agency into a most peculiar development from a youth abandoned to a brothel to marriage and childbearing with Boon. According to Hovet, “Female ties, caring for others and marrying are as prominent in [women’s initiation stories] as adventure and test situations in male versions of initiation... women are not depicted as being free to venture out into the city in order to find themselves; instead, they are seen to search for a place where they can be protected, often in return for taking care of others” (Hovet, 1990: 21) which precisely describes Miss Corrie’s fate. The only agency she shows in Faulkner’s novel is to leave the oldest profession (after Lucius is knifed in defense of her honor) and to sacrifice her body to the corrupt sheriff for the sake of numerous friends who would otherwise be arrested and jailed.

Miss Corrie’s development from an abused child and a fallen young woman to an ultimate marriage with children has an echo with Leslie Fiedler’s initiation definition, with marriage offering the happy ending expected in many works of fiction, though obviously the marriage may be just as redemptive for Boon as for Miss Corrie. Yet Southern society does not generally approve of happy endings for prostitutes, and religious Jewish society likewise does not approve of prostitutes in edifying initiation stories such as Bellow has written. The very conservative literary critic Ruth Wisse unconvincingly addresses the prostitute character in her essay on Bellow’s story. In contrast to Faulkner’s happy ending for the prostitute, Bellow’s story keeps the mean and uncouth prostitute who makes off with Louie’s money firmly occupied in her profession on the rough streets of Chicago, never to be saved from that life, a predictable and more realistic destiny. While Miss Corrie has experienced a horrible life of abuse since her early youth, she has remarkably few rough edges in her character to show for it and succeeds in leaving the profession to marry and establish a family, an unrealistic portrait, though as one critic points out, “there is an innocence in her that Lucius connects with” (Rollyson 2020: n.p.). It is unambiguously Miss Corrie’s wholesome character that instigates the gentlemanly Lucius to violently defend her honor when Otis brands Miss Corrie a whore. While both young women have been exploited and abused, the character of Faulkner and Bellow’s prostitutes show very little in common.

To sum up, the numerous parallels between *The Reivers* and “Something to Remember Me By” might not be coincidental, from the names of

protagonists' fathers, the narrators' named after their grandfathers, the fifty-seven-year spread from the crises to the narratives, the relaying of the initiation stories to the descendants, the attempts at chivalry, and their interaction with prostitutes which initiate the narrators. Yet, in this reception study, no proof of Bellow's acquaintance with *The Reivers* is a prerequisite. The relationship between Faulkner's novel and Bellow's story is not an issue of the author's viewpoint but the viewpoint of the reader – the receiver, who may employ the earlier text from the South to interpret the fiction with a Jewish protagonist published in the 1990s. While the reading of "Something to Remember Me By" as a reception of *The Reivers* presumes Bellow's use in the act of creating his story, this is not prerequisite to the reception in the act of reading. As Martindale asserts, "meaning is at the point of reception" (Martindale, 2008: 3). No published study has compared these two fictional works of initiation before.

References

- Atlas, J. *Bellow: A Biography*. New York: Random House, 2000.
- Bellow, S. "Something to Remember Me By." *The Oxford Book of American Short Stories*, J. C. Oates (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1994, pp. 511–540. (First published in 1990 in *Esquire*, available at: <https://classicc.esquire.com/article/1990/7/1/something-to-remember-me-by>)
- Blotner, J. L. *Faulkner: A Biography*. Oxford: University of Mississippi Press, 1974.
- Brauner, D. "Bellow's Short Fiction." *The Cambridge Companion to Saul Bellow*, V. Aarons (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Eyster, K. "The Personal Narrative in Fiction: Faulkner's *The Reivers*." *Western Folklore* vol. 51, January, 1992, pp. 11–21, available at: <http://doi.org/10.2307/1499641> (accessed 14. 8. 2025).
- Faulkner, W. *The Reivers, A Reminiscence*. New York: Signet, 1969.
- Fiedler, L. "From Redemption to Initiation." *New Leader* 41:22 (M1958), pp. 20–23.
- Glazer, L. and Key, S. "Carry Me Back: Nostalgia for the Old South in 19th Century Popular Culture." *Journal of American Studies* 30:1 (April 1996), pp. 1–24, available at: <https://www.jstor.org/stable/27556057> (accessed 13. 8. 2025).
- Gordon, A. "Shame and Saul Bellow's Something to Remember Me By." *Saul Bellow Journal* 13:1 (1995), pp. 52–63. Reprinted in *Saul Bellow: Critical Insights*, Allan Chavkin (ed.). Pasadena, CA: Salem Press, 2012.

- Hovet, G. A. “Initiation Stories: Narrative Structure and Career Planning.” *Mosaic* 23:2 (1990), pp. 17–27, available at: <https://www.jstor.org/stable/24780625> (accessed 14. 8. 2025).
- Kremer, S. L. “Something to Remember Me By.” *Small Planets: Saul Bellow and the Art of Short Fiction*, G. Bach (ed.). East Lansing: Michigan State University Press, 2000: 329–348.
- Levins, L. G. *Faulkner’s Heroic Design. The Yoknapatawpha Novels*. Athens: University of Georgia Press, 1976.
- Martindale, C. *Redeeming the Text. Latin Poetry and the Hermeneutics of Reception*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Mikics, D. *Bellow’s People*. New York: W.W. Norton, 2016.
- Moses, E. “Faulkner’s *The Reivers*: the Art of Acceptance.” *Mississippi Quarterly* 27:3 (1974), pp. 307–318, available at <https://www.jstor.org/stable/26474191> (accessed 17. 8. 2025).
- Provencal, V. L. “Faulkner’s reception(s) of Apuleius’ Cupid and Psyche in *The Reivers*.” *Cupid and Psyche: The Reception of Apuleius’ Love Story since 1600*. R. May and S. J. Harrison (eds.). Berlin: De Gruyter, 2020, pp. 339–355, available at: <https://doi.org/10.1515/9783110641585-020> (accessed 12. 8. 2025).
- Rollyson, C. “A Revisionist View of ‘The Reivers’: Novel into Film.” www.carlrollyson.com (Wednesday, April 29, 2020), available at: <http://classicmovieman.blogspot.com/2020/04/a-revisionist-view-of-reivers-novel.html> (accessed 14. 8. 2025).
- Starck-Adler, A. “Bashevis’s Interactions with the *Mayse-bukh* (Book of Tales).” *The Hidden Isaac Bashevis Singer*. Seth L. Wolitz (ed.). Austin: University of Texas Press, 2001, 119–133.
- Sorin, G. *Saul Bellow: ‘I Was a Jew and an American.’* Bloomington: Indiana University Press, 2024.
- Wisse, R. R. “Saul Bellow: ‘Something to Remember Me By’.” *SAPIR: A Journal of Jewish Conversations*, vol. 6 (2022), pp. 162–171, available at: <https://sapirjournal.org/education/2022/saul-bellow-something-to-remember-me-by/> (accessed 24. 7. 2025).

Christopher E. KOY

**RAZGOVOR O VRTLOZIMA ZA SLJEDEĆU GENERACIJU:
ZAPANJUJUĆE SLIČNOSTI U INICIJACIJSKIM
ZAPLETIMA VILIJAMA FOKNERA I SOLA BELOUA**

U neobičnoj kratkoj priči Sola Beloua, stariji čovjek priča sinu o događajima iz mladosti koji datiraju još iz njegovih tinejdžerskih godina, odnosno iz 1933. U naslovu „Nešto po čemu ćeš me pamtiti“ (1990), narator Lui smatra da bi njegov sin imao koristi od etičkog obrazovanja. Ipak, vrste događaja koje opisuje i oblik Belouovog inicijacijskog zapleta imaju zapanjujuće sličnosti s onima iz posljednjeg romana Vilijama Foknera pod nazivom „Lopovi“ (1962), napisanog u formi dedovog legata unuku iz 1905. godine, kada je protagonist/naratoru Lusijusu Pristu bilo jedanaest godina, pri čemu sećanja sežu pedeset sedam godina unazad, baš kao što je to slučaj i kod Belouovog Luija. Oba pripovjedača otkrivaju mladalačke nestašluke narednim generacijama u nadi da će im pružiti moralni kompas za napredak. U oba slučaja, nestašluci i greške u prosuđivanju postaju očigledne porodici naratora, a u vezi su s alkoholom, krađom i seksualnim poniženjem u velikom metropolisu u kojem dječaci gube nevinost i dostojanstvo. Autor ovoga rada upoređuje fikciju komične inicijacije dvojice velikih američkih autora koji se približavaju kraju svojih karijera pisaca fikcije i sugerise da sličnosti zaslužuju pažnju koju do sada nijesu dobile.

Ključne riječi: *priče o inicijaciji, intertekstualnost, moralni didaktizam, Vilijam Fokner, Sol Belou*

Izvorni naučni rad
UDK 14:316.77

Esko MURATOVIĆ (Nikšić)

JU Gimnazija „Stojan Cerović“ – Nikšić

esko.muratovic@t-com.me

EGZISTENCIJALNO-DIJALOŠKA KONSTITUCIJA JEZIKA I NJEGOVO ONTO-ETIČKO UTEMELJENJE U OKVIRU ŠARČEVIĆEVE KOMUNIKATIVNE ETIKE¹

Ovaj rad tretira doprinos bosanskog filozofa Abdulaha Šarčevića komunikativnom iskustvu ljudske orijentacije tretiranjem kategorija egzistencije, jezika, istine, dijaloga i komunikativne etike, čime se dolazi i do hermeneutizacije različitih socio-kulturnih obrazaca usmjerenih na konsenzus i praksu interkulture orijentacije i otvaranje globalnog etičkog horizonta. Jezik u toj filozofsko-etičkoj perspektivi nije samo nosilac kulturne memorije i moralnih obrazaca, već je i modelirajući sistem u formiranju identiteta, društvene svijesti i moralno-etičkog senzibiliteta. Stoga se jeziku pristupa i kao jedinom čvrstom temelju etike, ljudske komunikacije, posredovanog njegovim – jezičkim ethosom i komunikativnim umom, što istovremeno implicira njegovo poimanje kao uslova mogućnosti moralnog odnosa prema drugom, a komunikativnoj etici kao regulativnom idealu postkonvencionalnog morala. Tako se spojem ontologije i etike, istine i jezika, dolazi do „egzistencijalno-dijaloške konstitucije“ temeljnih vrijednosti komunikativne zajednice, pri čemu jezik nije samo alat za komunikaciju na površinskom nivou, već je duboko ukorijenjen u našem društvenom tkivu koje pohranjuje individualna i zajednička sjećanja, tradicije – izražajno artikulirajući kompleksnosti ljudskog uma.

Ključne riječi: *Abdulah Šarčević, komunikacija, jezik, komunikativna etika, istina, egzistencija, dijalog, razumijevanje, solidarnost*

¹ Ovaj rad je odlomak doktorske disertacije pod naslovom „*Etički aspekti koncepcije humanizma kod Abdulaha Šarčevića*“, koju je autor ovog članka odbranio na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 9. aprila 2025. godine pred komisijom: prof dr Hrvoje Jurić (mentor) – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, prof dr Sonja Tomović-Šundić (predsjednik komisije) – Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, i prof dr Asim Mujkić (član komisije) – Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Sarajevu.

1. Uvod

Živeći u svijetu obilježenom različitim podjelama i raznovrsnim diobama: idejno-političkim, društveno-ekonomskim, filozofsko-etičkim, nacionalno-religijskim, kulturno-tradicijskim, mi u stvari živimo u vremenu dugotrajnih političko-socijalnih, ekonomskih i socio-ekonomskih kriza sa sve češće nepredvidivim ishodima i nesagledivim posljedicama. Pored svega, kako je još šezdesetih godina 20. vijeka anticipirao viziju „globalnog sela“² Marshall McLuhan, koji je na određen način, govoreći o fizičkom, a ne internet – sajber-prostoru, u stvari anticipirao društvene posljedice globalizacije – koje se nisu mogle predvidjeti, ljudske komunikacijske interakcije „danas su posredovane nekom vrstom tehničkog interfejsa, bilo da je to telefon ili računar, kontakt između ljudi izgubio je intimnost neophodnu za formiranje ličnih veza i zajednica“.³ Pored brojnih prednosti, poput proširenog kruga ljudi s kojima možemo biti povezani, tehnološki napredak nas dovodi u opasnost gubljenja u beskraju mogućnosti i opcija virtuelno-tehnološke ‘stvarnosti’, dočim nam online komunikacijske platforme često nude površne i ograničene interakcijske forme. Jer sama fizička prisutnost, neverbalna komunikacija, sa drugim interakcijskim simbolima u njihovoj promjenjivosti, ima(ju) uticaja na našu egzistencijsku stvarnost i lični život, ukazujući na potpuni humanum, čovječnost – najprije u ostvarenju autentične komunikacije i istinske zajednice, uz konstantno otvoren zahtjev da čovjek bude s ljudima u održivosti argumentativnog dijaloga. U tom kontekstu, Abdulah Šarčević pristupa i jeziku, ne samo kao instrumentu i utočištu smisla ljudske egzistencije, već i kao mjestu u kojem se smještaju forme života i iskustva.

Kao jedno od najprisutnijih pitanja novije filozofije, kojem filozofski nadahnuto i znalačko-istraživački pristupa Abdulah Šarčević, jeste i pitanje komunikativne etike, čija se kontekstualizacija unutar njegove filozofije situira najprije u pravcu „racionalnog utemeljenja etike u doba znanosti“. Kontinuirano držati do filozofsko-kritičke svijesti o tome da je svijetu potreban dijalog koji prati različita gledišta uvjerljivih razloga i valjanih argumenata, znači da toku praktikovanja teorije komunikativnosti korespondira punoća argumentativnosti bez čega se ne može govoriti ni o produktivnoj komunikaciji, što je jedan od ideala Šarčevićeve komunikativne etike. Naime, u okvirima Šarčevićevih etičkih promišljanja posebno mjesto zauzima princip komunikacije u vidu permanentno-problemskog

² „Od tada je svet postao još manji i povezaniji, uz internet, jeftiniji i razvijeniji saobraćaj, dalje gubljenje korena i globalizaciju, što ljude širom planete sve više približava jedne drugima.“ – Marinof, Lu (Marinoff, Lou), *Platon, a ne Prozak*, Dereta, Beograd, 2017, str. 94-95.

³ Ibid.

dijalogiziranja sa filozofskim nasleđem komunikativnog djelanja koje je inkorporirano u gotovo svim segmentima njegove humanistički koncipirane filozofije. To filozofsko usložnjavanje pitanja koja se aktuelizuju unutar komunikativnog procesa i etičke prakse Šarčević realizuje u nekoliko ravni.

Prava kultura dijaloga, svojom neupitnom prirodom, ponovno otvara prostor za komunikaciju, razvoj i emancipaciju demokratske svijesti. Osim toga, pridonosi relevantnom normiranju političkih, društvenih i ekonomskih aspekata života, temeljenih na moralnim standardima i etičkim normama. Ovaj pristup ne samo da podstiče slobodu razmišljanja, već i podržava raznolikost perspektiva, što u konačnici jača temelje društva. Takav pristup dijalogu donosi sa sobom civilizacijske norme unutar multikulturnih i multietničkih zajednica, smatrajući ga nužnim i etički održivim, čime se stavlja naglasak na uvažavanje drugih kroz tolerantan i civilizacijski pristup dijalogu, što nadalje doprinosi izgradnji društvene kulture dijaloga, jačajući društvene vrijednosti. Drugačije kazano, kako uviđa Šarčević, našem vremenu je „potrebna spasonosna moć znanja i komunikacije; ono što bi moglo spasiti jesu samo autoritet i sloboda u Jaspersovom smislu: u ethosu oslobođenja vjere, načina života, duhovnog samostiliziranja života u kojem je svaka figura višesmislena, u mnogostrukosti likova – za slobodno nametanje u komunikaciji“.⁴

Mišljenje kao istovremeno izlaganje modernog svijeta i samorazumijevanje svijeta života, koje prati razumijevanje, rastvaranje tog svijeta i odnos prema njemu, za Šarčevića se uspostavlja iz sopstvenog mišljenja iz kojeg se otvaraju mogućnosti komunikacijsko-filozofskog diskursa u sveobuhvatnom smislu. Komunikacija je utočište misaone konfiguracije smisla – stilizovanog – u njegovoj dovedenosti u riječ. Ako imamo u vidu da se jedna od bitnih uloga filozofije ogleda u raskrivanju istina svijeta života i vremena u kome se daleko veći prioritet daje pitanju o sistemu razlika nego o razlikama sistema, svjedoci smo jednog novog, drugačijeg pozicioniranja svijesti u odnosu na svijet i njegovu stvarnost, kada se refleksijom o zajedničkim životnim formama, praktikama, uopšte o životnim iskustvima, izdiže na viši nivo ‘jedno etičko znanje u svijet’. Onda nam je donekle jasno pitanje koji su uslovi mogućnosti i komunikacionog filozofskog diskursa u sveobuhvatnom smislu, i to, da li je filozofija čak i u znaku svog samoukidanja u posjedu bitno iskustvenih uslovljenosti: u povijesno-društvenoj, kulturnoj, političko-institucionalnoj i socio-psihološkoj ravni sposobna postaviti pitanje o razlozima neuspjeha sporazumijevanja i izostajanja istinske komunikacije uopšte? Dok jezička igra argumentacije implicira pojam jedinstva uma, prema Šarčeviću, „um je sposoban za socijalnu komunikaciju koji svoju kompetenciju posvjedočuje i

⁴ Šarčević, Abdulah, *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, str. 195.

time što sadrži neophodne kriterije za teorijsku i, ujedno, praktičnu intersubjektivnost“.⁵ S druge strane se zadržavanjem principa intersubjektivnosti u svojstvu jedne transcendentalne jezičke pragmatike etički normira utemeljenje „priznatosti članova zajednice komunikacije (kao nužnog uslova smisla one argumentacije uopšte)“.⁶

2. Komunikacija, jezik i egzistencija

Jezik kao nezaobilazan pratilac ljudske egzistencije predstavlja znakovni sistem komunikacije koji je imao nezaobilaznu ulogu u svijetu komunikacijskog života, pri čemu se ljudska interakcija s jezikom ne ograničava samo na komunikacijske nivoe. Kao centralni sistem oblikovanja, jezik je povezan s podsjetnikom na naše postojanje, ophođenje, pred-uslovljavajuće postupanje i komunikaciju s okolinom i drugima. Međutim, odnos između stvarnosti i jezičke predstavljalivosti, paradoksalno – postao je posebno složen i evidentno dostupan, univerzalizujuće hermeneutičan i mediokritetski probitačan. U tom smislu, referišući se na Jaspersa, Šarčević kaže:

„Osamljenost, u kojoj se ozbiljuje ‘egzistencija’, ispunjuje i omogućuje, nije učvršćena u ‘zatvorenosti’, jer bi tada sama ‘egzistencija’ nužno iščezla kao para. No, osamljenost, u kojoj se ozbiljuje ‘egzistencija’ nije isključivost, zatvorenost, nije izdvojenost od drugih ljudi, već ona uvijek ostaje ‘otvorena’ za drugu ‘egzistenciju’, ona je u ‘punoj spremnosti za drugoga’ (Philosophie, 1948, 14). Štoviše, osamljenost, u kojoj se ozbiljuje ‘egzistencija’, traži oistinjenje u dodiru sa drugom ‘egzistencijom’: ona izrasta, pali se kao jedinstveno treperenje, kao jedno jedino, nezamjenjivo i nenadoknadivo, samo u tome dodiru”.⁷

⁵ Pretvaranje biotopa u tehnopol, kao i uvid u modernu realnost tehničkog Šarčević ovdje nadalje pojašnjava: „Prvo, univerzalnu prisutnost tehnički proizvedenih objekata i aparata, njihova pravila upotrebe i funkcioniranja, polja upotrebe i okolnih sistema. Drugo, svud prisutnost njihovih sistema raskrivanja i proizvodjenja, njihovih veza raspodjele i transporta. Treće, njihova ukupnost se predstavlja kao splet mašinskih, energetskih i informacionih funkcionalnih jedinstava, njihove funkcionalne isprepletenosti. Četvrto, to znači da se u njima realizira ‘specifični tehnički proces pretvaranja tvari-sirovina, transformacije energija, prenošenja i posredovanja informacija kao i promjene mjesta i mobiliziranja prostora’. Ali, iznad svega, peto, ‘ove tehničke mogućnosti učinka’ utemeljuju pripreme i procese sirovininskog, energetskog i informacionog pohranjivanja’; njima opet upravljaju tokovi prožimajućeg održavanja u cjelini, u njihovom napretku i inovacijama. I šesto, ‘realitet tehničkog implicira ukupnost ovdje uvježbanih načina postupanja i primjene, njihovu tipiku znanja i spoznaje, jedan specifični racionalitet planiranja, konstrukcije’.“ – Šarčević, Abdulah, *Metafizika Zapada i njeno prevladavanje*, str. 130.

⁶ Milović, Miroslav, *Refleksivni argument*, FDS, Beograd, 1989, str. 162.

⁷ Šarčević, Abdulah, *Odvažnost istine i slobode*, str. 287.

Stupanjem u komunikaciju čovjek ne prestaje biti sam, jer sama komunikacija ne osigurava, niti ukida prestanak usamljenosti; ona nije prost prelaz ka drugima, već ostaje na tlu usamljenosti, što je misao Karla Jaspersa.⁸ U samoodnosu, čovjek može ostvariti svoju realizaciju kao vlastiti zakonodavac koji će uvijek tražiti vanjski cilj kroz proces samoobraćanja. S druge strane, okrećući se prema slobodi, mi preuzmemo odgovornost kroz angažovanje, dužni smo željeti slobodu za sebe i za druge. Referišući se na Jaspersa, Rusmir Šadić u tom kontekstu navodi da su u komunikaciji egzistencijalna stanja uslovljena „istima kod drugih učesnika komunikacije. Tako je sloboda uvjetovana slobodom drugog, odgovornost se u komunikaciji osjeća za sebe ali i za drugog, djelovanje dobiva smisao tek u susretu s djelovanjem drugog. Tek u komunikaciji s drugim, egzistencija biva otkrivena i doseže samu sebe.“⁹ Stoga, sloboda odabira u relaciji – bilo da smo birani ili biramo – predstavlja mnogo više od jednostavne egzistencijalne dileme između različitih mogućnosti.

Međutim, i Sloterdijk je podsticajan za Šarčevića:

„Dramatika neidentičnog što ga posreduje prinuda identiteta, prinuda koja je zahvatila sve pojedince, čak i pitanja o istini i moralno/teorijskoj kulturi, upućuje na ono što je kritička svijest, post-metafizička inteligencija: na novu etiku s onu stranu realista i razboritih idiota, s onu stranu antagonizma između kolektivističkog grandioznog barbarstva i najdubljeg kompleksa moderne, „moralne dogme autonomije subjekta“ (P. Sloterdijk), narcizma svih pojedinaca, onog stanja u kome je čovjek osuđen na individualitet, a to je, zacijelo, prabol, ‘bol svih bolova’ (P. Sloterdijk).“¹⁰

Pitanja egzistencije kod Sloterdijka su i pitanja slobode i komunikativne slobode koja je neodredljiva i koja se nikada ne može definisati. Život bez komunikacije nije istinski život, ono uvijek potrebno nas upućuje na savladavanje podvajanja subjekta i objekta i ne upućuje na staze bezličnosti i zapuštenosti. Inače, Šarčevićeva kritika je usmjerena na taj moderan način „masovnog postojanja“, i svega što čovjeka lišava ili može lišiti beskrajne individualnosti¹¹ i apstraktnosti koje otuđuju čovjeka od svih egzistencijskih

⁸ „Zato Jaspers produžuje: ‘Ja ne mogu biti sam, ako ne stupim u komunikaciju, ali ne stupam u komunikaciju, ako nisam osamljen. U svakom prevazilaženju (in aller Aufhebung) osamljenosti kroz komunikaciju raste jedna nova osamljenost, koja ne može iščeznuti, a da ja sam ne prestanem kao uvjet komunikacije’“. – Ibid. Up. Jaspers, Karl, *Philosophie II: Existenzerhellung*, str. 61.

⁹ Šadić, Rusmir, *Komunikacija kao izvor egzistencije*, Logos, Tuzla, god. I, br. 1, 2013, str. 45–53, ovdje str. 47.

¹⁰ Šarčević, Abdulah, *Suvremena estetička teorija*, str. 118.

¹¹ Mimo otuđenog čovjeka kojem se sve otuđuje, Šarčević govori o tipovima individualnosti: usamljenoj, egocentričnoj, zbiljskoj i punoj izvornoj individualnosti: „Usamljena individualnost je najdalje od ljudske individualnosti, kojoj se društvo, kao rodni život, ne pojavljuje

formi i životvornih oblika i načina postojanja. Današnji svijet podjela na prijatelje i neprijatelje u svojstvu manihejskog načina razmišljanja, koji sve više ne raspolaže ni elementarnom čovječnom komunikacijom i ljudskim dijalogom, sa vjerom u jedan isključiv sistem razmišljanja prema drugim ljudima, kulturama, civilizacijama, često dovodi do fanatizma u teoriji i praksi. U kontekstu interkulturalnog razumijevanja, Jaspersov 'koncept bezgranične volje' ukazuje na duboku želju za dijalogom i razumijevanjem između ljudi, bez obzira na njihove kulturne, nacionalne ili druge razlike, kao što promoviše i simetrično dopuštene slobode i recipročne spremnosti na sagledavanje stvari iz perspektive drugih kultura. Ovaj proces zahtijeva poštovanje slobode i recipročne spremnosti za sagledavanje stvari iz različitih perspektiva, podržano političkom kulturom i institucionalnim okvirom ljudskih i ustavnih prava.¹² Sprečavajući smisleni dijalog, ova se u-sebe udvojena vjera skriva iza pretjerane objektivnosti, pri čemu se zapravo promoviše kult jedne apsolutne istine koja se primjenjuje na sve aspekte života, uključujući poredak u svijetu, cjelokupan ljudski život i etiku koja bi trebala donijeti spasenje ljudima. Distancirajući se od kvazi-objektivacije svijeta Šarčević odbacuje sve „objektivacije“ koje su ograničavajuće za onu intimnu i izvornu slobodu individuumu kojem se oduzima vlastitost njegove borbe i posebnost njegove odgovornosti. On, s jedne strane, odbacuje svaku autoritarnost države i religije, ontologiju u svom racionalno-spekulativnom opsegu, kao i objektivnu metafiziku koja sebe apstrahuje od svijeta života, jer to sve sputava i ograničava onu primarnu slobodu pojedinca i njegove mogućnosti saživljavanja egzistencije u komunikaciji i komunikacije sa drugim individuumom; s druge strane, u kontekstu univerzalnog identiteta i njegove suprotnosti – neidentiteta koji je na određen način posredovan prinudom univerzalnog identiteta, javlja se neidentitet kao karikatura individualnosti i slobode, manifestujući se kao etika prevrednovanja svih vrijednosti koja je nesposobna za ostvarenje onog moralnog koje društvo zahtijeva, a što bi istinski bilo ostvarivo jedino u slobodnom društvu.

Slobodna zajednica ljudi je garant da čovjek može doseći humanum u egzistencijsko-djelatnom kontekstu. Ovdje treba razlikovati dva pojma: izolovanost i osamljenost. Izolovan čovjek je puka mogućnost postojanja, dok je

više kao nešto tuđe, kao zapreka, kao izvanjski okvir koji ograničava i razara njihovu samosvojnost. Egocentrična individualnost je prividna individualnost. Zbiljska individualnost nastaje kada individualan čovjek povratu u sebe svoju društvenost, svoje bitno biće, neotuđenu ljudskost, humanitas. Puna, izvorna individualnost javlja se ujedno kada i sama ljudskost čovjeka, koja omogućuje najpuniji rascvat neponovljive, istinske a ne prividne individualnosti. Time počinje vrijeme samog čovjeka – kao homo humanusa u homo fabera – ljudi su bili otuđeni od totaliteta zbiljskog života, od svoje vlastite samodjelatnosti.“ – Šarčević, Abdulah, *Odvažnost istine i slobode*, str. 364.

¹² Up. Habermas, Jürgen, *The Liberating Power of Symbols*, str. 43.

osamljenost, u svojoj neisključivosti i neizolovanosti, uvijek spremna i otvorena za druge. Stupiti u komunikaciju i ostvariti je pretpostavlja samosvojnost i iz nje proishodeću osamljenost; oni su jedno, dvojstvo u jedinstvu, „kao dvopjev, kao unutrašnja drama iz koje jedino raste život, krvav i težak, ali samosvojan.“¹³ U svojoj težnji ka istini, komunikacija svoj put ka istini trasira u različitim oblicima. Ta je istina, esencijalnost svakog humanuma, svakog ljudstva, jer dovodi do samorazumijevanja svake stvarnosti. Imajući u vidu danas već epohalnu diferencijaciju između postojanja i egzistencije, između svijeta i transcendencije, sam pojam egzistencije Šarčević postavlja kao simbol za mogućnost prave povijesti, humanuma i transcendencije svijeta sa svojim sretnim djelovima principijelne pasivnosti u uniformnom i apstraktnom pasivizmu, jer egzistencija je data drugoj egzistenciji – u komunikaciji vlastite egzistencijalnosti. Na djelu istinske sadašnjosti za jednu punoću naših iznutra određujućih akcija, ispunili smo i zavičajnu budućnost. Nema slučajne fenomenologije ljudskog postvarivanja, kaže Šarčević, jer je osnov postvarivanja njegovo popredmećivanje sa kojim čovjek postaje robna kategorija sa robnom sviješću „i da se veličina čovjeka pojavljuje kao otuđenje i pad, predmet kao roba i profit koji direktno zatvara čovjeku put u njegovu humanu vlastitost i bogatstvo.“¹⁴ Ovdje Šarčević pripisuje kapitalističkoj proizvodnji svojevrstan ‘varvarizam potreba’ koji se stalno razvija i koji je preko postvarenja ljudskog svijeta mogućnost svake slobode, projekcije, samodjelatnosti. „Ljudi su roboti, lišeni svake istinske zainteresiranosti. Jednostavna radnja, njeno beskrajno ponavljanje, zamijenila je čovjeka: nihilizam tako živi kao kvrgava i ljepljiva masivnost kapitalističke industrije dosade, praznine straha, očajanja. Nihilizam opipavamo u svakom trenutku gole kretnje. Tako je on postao srce stvari.“¹⁵ Egzistencijalna komunikacija je saodređena prihvatanjem i odbijanjem, pri čemu

„Sve ono što je istinito u njoj mora se na nov način očuvati. I to ne samo kao rezultat zapadnog, već i cijelog ljudskog mišljenja Istoka i Zapada. Ta mnogostrukost istine može se iznova uspostaviti iz velikih povijesno

¹³ Šarčević, Abdulah, *Odvažnost istine i slobode*, str. 118.

¹⁴ Ibid, str. 122.

¹⁵ Ovakvim riječima Šarčević opisuje ljudski svijet još 1963. godine u svom članku „Dramaturgija filozofije egzistencije: osvjetljenje egzistencije“, pri čemu kritički nastupa prema filozofima egzistencije: „filozofi egzistencije hoće da nas probude da bi bili potpuno vlastiti i individualni, da bi bili samoodgovorni. Tako smo odgovorni za sve što se danas zbiva s našim znanjem ili bez našeg znanja. Ako ne činimo sve da bi spriječili nehumano, tada smo sukrivci, tada i sami padamo u inhumano. Tako nam govori K. Jaspers, antifašist i egzistencijalist. Sartre takođe poziva sve nas protiv inhumanog i uništenja svih tragova humanog. Svi oni osuđuju barbarstvo i koncentracione logore moderne i tehnički usavršene civilizacije.“ – Ibid, str. 123.

autohtonih izvora u Kini i Indiji, u Aziji i na Zapadu – i to u sebe-razumijevanju same egzistencije.¹⁶

To nam kazuje da se egzistencija „ozbiljuje samo u komunikaciji sa drugom egzistencijom. Mi koji smo u komunikaciji kao egzistencijalni članovi – a ne pripadnici, poklonici, privrženici, potrošači, otkupitelji itd. – jesmo samo tu jedinstveni i nezamjenjivi i nezastupljivi.“¹⁷ Ukoliko se individualnom tuđem postojanju pristupa kao postojanju-u-svijetu, onda je moguća i komunikacija u razumijevanju za prevazilaženje uniformnosti, funkcionalnosti i bezličnosti, moguće je izbjeći taj ličn(osn)i osjećaj usamljenosti i dosade, neuroze, praznine i iznurenosti, gubitak sposobnosti istinske komunikacije, pri čemu se od čovjeka ne očekuje ustezanje, niti zahtijeva žrtvovanje, već otkrivenost i komunikacija. Čovjek je u mogućnosti, kaže Šarčević, da nadiđe dvostruki strah uočen od strane moderne antropologije: prvi u bojazni „pred unutrašnjom prazninom koja ga prisiljava da se ‘prema spolja manifestira po svaku cijenu – kroz razvijanje moći, gospodarenje prostorom i pojačanu brzinu’. Drugi strah djeluje ‘od spolja prema unutra kao napad ujedno demonskog i automatskog moćnog svijeta’.“¹⁸ U tom vremenu ‘ono drugo’ počinje tamo gdje je sloboda temeljna društvena vrijednost, u kome politika ima ulogu čuvanja ideje humaniteta i ljudskog dostojanstva, ali ne samo u normativnim načelima, kao što su, na primjer, ustavni principi. Šarčević u tom smislu kaže:

„To je stoga što se u stvarnosti ona pojavljuje kao normativni princip ne samo moderne komunikacione zajednice ljudi, kao jedini kriterij egzistencije personalne ćudorednosti, društvene moralnosti, političkog svijeta, državnog ustrojstva itd. Ona je također princip za intersubjektivno razumijevanje, za filozofski diskurs moderne i postmoderne, za sporazumijevanje o perspektivama i ciljevima (na primjer, o diferenciranju, znanja o mogućnostima ekspresivnog izraza, o nadvladavanju osnova razaranja novog pojma uma, solidarnih formi života i kulturnih tradicija, o samokritici ciničnog uma, o samokorekturama društvenih strategija itd.), samo se po sebi razumije da to nije po sebi razumljivo. Slobodno priznavanje drugog čovjeka, onog potisnutog i isključenog iz prirode i kulture, iz mišljenja i djelovanja, onog čemu je posvećena kinička filozofija (P. Sloterdijk), već je postignuće: neophodni element humaniteta. Tu prestaje logika koja je osnova znanstvene, tehničke, političke, medicinske manipulacije. Ona sebe doseže u realizmu smrti. A onaj ko pomaže tijelo postaje čovjek

¹⁶ Ibid, str. 216.

¹⁷ Ibid, str. 273.

¹⁸ Šarčević, Abdulah, *Čovjek u suvremenoj filozofiji Zapada*, str. 325.

moći, medicinsko/materijalističke manipulacije, koja zna i filozofiji utjerati strah u kosti.“¹⁹

To nam kazuje da se neetičnost u komunikaciji javlja u različitim formama, od narušavanja zdrave atmosfere u međuljudskim odnosima koja je prepoznatljiva po nepoštovanju pravila kulturne, civilizovane komunikacije, izbjegavanja i odugovlačenja s odgovorima – do izmišljenih i iskrivljenih narativa koji imaju za cilj kratkoročne dobrobiti za praktikante datih postupaka, za emitere i kreatore takvih komunikacijski i komunikabilno iskrivljenih pogleda na svijet života. U tom kontekstu: „Umjesto borbe za osnovne ljudske vrijednosti (slobodu, istinu i pravdu),“ prema Dervu Pušini, „sve je rasprostranjenija važnost bezdušnog (univerzalnog) sredstva komunikacije.“²⁰ Međutim, u svojoj odlučnosti i borbi protiv velikih istina, ideja revolucije ili radikalne promjene, filozofija istrajava na liniji odbrane ideje komunikativnog uma, etike diskursa, odgovornosti za životni ili politički uspjeh. Podržavajući koncept komunikativnog uma, implicirajući važnost dijaloga, razmjenu argumentacije i ideja, filozofija se u ovom smislu stavlja u službi ethosa diskursa za složenosti problematika svijeta. Stoga, „Samorazumijevanje našeg egzistiranja u radu i vladavini, u ljubavi i borbi, u suočavanju sa neprozirnom tajnom smrti, već je filozofiranje.“²¹ Svijet života je nemoguće zamisliti bez komunikativnog uma, bez intersubjektivne integracije, o čemu govori Šarčevićeva analiza Jaspersove egzistencijalne filozofije koja tretira egzistencijalnu intersubjektivnost i komunikaciju, komunikativno iskustvo i praksu slobode.²² Sve to implicira potrebu da drugi budu razumljivi u samorazvoju na način koji mi sami jesmo. To nam kazuje da je nemoguće dosegnuti svijet idealne koegzistencije ili sa-bivstvovanja, sa dubokom povezanošću jezika s našim postojanjem i načinom na koji doživljavamo svijet oko sebe.

3. Egzistencija, istina i jezik

U analizi egzistencijalizma, Šarčević uočava da filozofi poput Martina Heideggera, Karla Jaspersa i Gabriela Marcela odbacuju filozofiju egzistencije. Nasuprot njima, Sartre svoju filozofiju egzistencije naziva „doktrinom akcije i humanizma“²³, naglašavajući važnost slobode i odgovornosti, jer, čo-

¹⁹ Šarčević, Abdulah, *Čovjek i moderni svijet*, str. 55.

²⁰ Pušina, Dervo, *Za humanistički angažman*, Mostovi, Pljevlja, 1988, str. 13.

²¹ Šarčević, Abdulah, *Filozofija i vrijeme*, str. 58.

²² Šarčević, Abdulah, *Odvažnost istine i slobode*, str. 56.

²³ Šarčević, Abdulah, *Utopija smisla i istina vremena*, str. 320.

vjek je odgovoran za svoje postupke. Time se ističe koncept slobodne volje i aktivnog učestvovanja pojedinca u oblikovanju vlastitog života. Sartreov egzistencijalizam povijesti ne pruža norme i principe za djelovanje, kako kritički napominje Šarčević. Iako čovjek iskonski oblikuje dimenziju povijesti, on to čini ne putem instrumentalnog jezika, već kroz riječ (logos) koja odjeluje, postvaruje, te, prema Sartreu, istovremeno otkriva i djeluje. Za Sartrea, „govoriti znači otkrivati“, a „otkrivati znači djelovati“.²⁴ U neponovljivosti svakog filozofskog istraživanja, imajući u vidu cjelinu odnosa i stanja samog mišljenja i serviranih dogmi, filozofija treba preuzeti ulogu osvješćenja današnjeg svijeta. Stoga, Sartre svoju egzistencijalističku misao vezuje za istinu koja je razlog u svemu i razbor za sve.²⁵ Istina se kroz konkretizaciju angažmana i akcije potvrđuje kao temelj svega, nasuprot povlačenja u sfere apstraktnosti i privatnosti, što je prema Šarčeviću bitna obaveza filozofije i njene djelatne konzistentnosti, ne samo razjašnjenjem suštinskog odnosa između postojanja (bitka) i čovjeka, već i da se iznova dolazi do onog što je životna dobrobit i dobro.

Ove koncepte Šarčević uvodi u zasebnoj pregnanciji, ali i sprezi sa moralnom sadržinom svoje filozofije, jer, „misлити истинито значи мислити и добро“, što se u istraživačko-normativnom važenju i pojma istine i pojma dobra reflektuje na esenciju njegovih etičkih promišljanja i moralnih svjetonazora.

S druge strane, Šarčević uočava i važnost jezika u kontekstu razumijevanja istine i ljudske egzistencije:

„Jezik hoće život kao zbiljnost, kao mišljenje. U njemu smo svi sudionici konstitucije svijeta, saučesnici istine. U njemu su ljudska osjetila već bijeg od more jednoobraznosti, od idolatrije nasilničkog pojmovnog svijeta. To znači da je jezik jednog filozofa sinonim sporazumijevanju u istini, koja postaje mjera života, ćudoređe smrti. Zato jezik mora biti pobuna i protiv sebe: protiv skamenjene riječi, one riječi koja iz sebe istjeruje život, dijalektiku, koja je sebe natjerala da se udomi u rječitosti. Jezik koji ustaje protiv sebe, protiv jezika koji sebe ukida jezikom, koji je izgubio senzibilnost i koji do besmisla oponaša prazninu i laž, to je onaj jezik koji uvijek na drugačiji način stvara svoju refleksiju

²⁴ Ova ontološka osnova postaje temelj za razvoj Sartreovih prvih egzistencijalističkih teza, koje se pojavljuju u relaciji između bića i nebića, odnosno ništa. Prema Sartreu, pristup samim stvarima nije moguć bez pročišćenja subjektivnosti ili ega. Time se naglašava važnost individualnog subjekta u oblikovanju stvarnosti i kako samo kroz subjektivnost čovjek može doći do saznanja i djelovati u svijetu. Up. Šarčević, Abdulah, *Utopija smisla i istina vremena*, str. 364.

²⁵ Sartre odbacuje primjedbe, koje su upućene egzistencijalizmu, da drži stranu kvijetizmu i pesimizmu, koji se svode na kartezijski subjektivizam, čemu suprotstavlja pojam egzistencije.

ju o sebi, koji u osjećanju predstavlja činjenje života, onog života koji nikada ne odaje svoju tajnu.”²⁶

Šarčević u tom kontekstu, referišući se na Jaspersa, govori o uvode-nju razlike naspram svake objektivnosti i objektivizma u razumijevanju „eg-zistencijalističkog“ pojma transcendencije. Naime, time se dolazi do „etike egzistencije: u istini, u sposobnosti za istinito i istinsko, u vjernosti slobodi, slobodi dospijevanja u dubinu transcendencije, koja nije slika ili stvar nekog tvrđenja ili poricanja.”²⁷ Ovdje se radi o neraskidivoj *saupučenosti jezika i mišljenja*, kao nazaobilaznoj dimenziji jezika koji „je utoliko mišljenje, način na koji postoji istina, sloboda, um”²⁸, dočim se iznova potvrđujemo u trans-cendenciji u slušanju i oblikovanju „onog šifarskog“. Kako govori i Jaspers: „S one strane svih šifara, misao doseže šutnju, ispunjenu bezmjernim – neutemeljenim temeljom – iskonom.”²⁹

U Jaspersovom pristupu, jezik i šifre predstavljaju suštinski neizreciv aspekt u procesu izražavanja i komunikacije kao jedini način „da se osvi-jestimo o neiskazivom/neizrecivom“ u govorenju i saopštavanju. Važno je naglasiti da ovo tumačenje transcendencije, na koje Jaspers ukazuje, ne teži veličanju konkretnih elemenata, bilo da se radi o jeziku ili jezičnosti, niti glo-rifikaciji bilo kojeg predmeta. Osnovna ideja je pronalaženje izvora za „novi humanizam“, pri čemu se konstantno naglašava da su pitanja o slobodi, povi-jesti, znanosti i umu – suštinska pitanja ljudskog opstanka, dočim je sloboda usklađena s potrebom za istinom i istinitošću. S druge strane, Šarčevićev jezik je u tom pogledu „oslobođeni jezik i jezik slobode, koji istovremeno zna da jezik, u izvornom jedinstvu s mišljenjem, jest i topos slobode kao spasonosno utočište, ali i topos skrivanja (a ne samo topos otkrivanja istine).”³⁰

Pozivajući na budnu pronicljivost, na onu koja proishodi iz našeg isku-stva, duha i tijela, mišljenja, iz lomnosti našeg bića, potrebno je, kaže Šarčević formirati nadležnost za istinu koja kreće od onog što jest ljubav. Potom se smisao i iskon istine, istine komunikativnih simboliziranja i svake saznanje

²⁶ „U bitku jezika prebiva i Ništa, ali ono ništa koje nije plodotvorno i životvorno. To je uskovidost pritajene navike koja se ostvaruje u odbojnom stavu prema istini, vremenu razmnožavanja živih stanica iskustva. Time jezik gubi i sposobnost samoopažanja. Udaljava se od onog što je kasni Husserl nazvao svijetom života. Samoizdaja i samoukidanje jezika počinju kada se jezik udalji od tih izvorišta, od istine svijeta života.“ – Šarčević, Abdulah, *De homine*, str. 204.

²⁷ Šarčević, Abdulah, *Odvažnost istine i slobode*, str. 94.

²⁸ Ibid.

²⁹ Jaspers, Karl, *Philosophie in der Welt*, Universitas, br. 1/1965, str. 9.

³⁰ Bosto, Sulejman, *Filozofija, čovjek i figure svijeta*, str. 40.

istine, postulira u jezičkom ethosu kao kosmičkom kućerku koji obavezuje na dostojanstveno osjećanje, mišljenje i ponašanje, i kao takav mora biti osnova za uvjerenja i djelanja, iako istinu ne treba „pobrkati sa moćima, sa trpnim, sa onim što se podrazumijeva, sa prinudom sa konvencijama i običajima, sa djelotvornim stanjem“.³¹ S druge strane,

„Pustinja onog što tlači čovjeka, što jača osjećaj njegove bespomoćnosti, još uvijek raste. Potiskuje se pojedinac sa djelovanjem njegovog vlastitog čina. Cinizam nefilozofije se produbljuje i širi do neprovidnosti. Prakticira se lažljivost koja i istinu koristi zarad publiciteta laži. Uz to, njoj je potreban i razum, ali da bi um učinila ništavnim i fiktivnim. Njoj je potrebna sloboda da bi svima uskratila slobodu. Ta pritvornost, sposobnost pretvaranja, i sam jezik izopačuje, odrođuje, čini ga neistinitim; ukoliko on govori bez istinosnog saopćavanja i komuniciranja. Jeziku se oduzima biće, njegova duša: istina, sloboda, mišljenje. Oduzima mu se sposobnost da mobilizira ono što je potisnuto i izgnano, mogućnost novog početka, neprinudna intersubjektivnost.“³²

Prema Jaspersu, jezik u svojoj opštosti predstavlja nerješivu misteriju ljudske egzistencije. Tek kroz jezik, svijest postiže jasnoću. Jaspers smatra da je pitanje jezika ključno za razumijevanje pitanja istine, pri čemu „Zahtjev za vladanjem svijetom jest posljedica zahtijeva za isključivošću *istine*.“³³ Na srodan način, svijet jezika izrasta iz povijesnosti djelovanja pojedinaca i čitavih grupa, pri čemu važne stvari i događaji nikad ne počinju odjedanput, niti se tako okončavaju, već su uvijek darovi nekog vremena i svijeta sa inicijativnim moćima djelanja u dobru i akcije usmjerene na dobro. Stoga se moralno-etička odgovornost pojedinca ne da apstrahovati u odnosu na moguće izgovore da smo u raskoraku, raspolućenosti između: dobra i zla, slobode i straha, istine i laži, pravde i nepravde.³⁴ Jer, u svojoj sa-praktičnosti, „jezički ethos je utoliko i preddiskurzivan, ne kao diskursna predisponiranost na ethosnu punoću jezika, već kao ontologizujuća intuitivno-misaona inicijacija punoće jezika u zahvatanju njegovih izražajnih, govornih jedinica. Ethos ljudskih simbola, govorni ethos, kao i svaki drugi, proishode iz jezičkog ethosa.“³⁵

³¹ Šarčević, Abdulah, *Povijest filozofskog mišljenja*, str. 270.

³² Šarčević, Abdulah, *Odvajnost istine i slobode*, str. 92.

³³ Jaspers, Karl, *Filozofska vjera*, str. 35.

³⁴ Muratović, Esko, *Arhaika Bihora: jezički ethos za čovjekov logos*, Nikšić, 2023, str. 70.

³⁵ „Naime, jezik je povijesni svjedok, ne samo načina našeg bivstvovanja, već i oživotvorenja njegovih izražajno-pojmovno frazeoloških jezičko-govornih oblika sa imenovanjima pojava, osobenosti, posebnosti pojedinaca, navika i običaja ljudi u njihovoj moralnoj svrhovitosti imenovanja pojmovnih entiteta i etičkog efektuiranja leksičko-frazeoloških korpusa, čije je rodno mjesto i obitavalište jezički ethos unutar kojeg se punoća smisla postojanja treba

Promišljanjem odnos ethosa i istine, Šarčević uočava da onaj ko moral želi utemeljiti na 'instinktu preživljavanja ljudskog roda', smatra ga promjenljivim i relativnim. Kritikom totalizirajućih formi mišljenja, on još u svom djelu *Iskon i smisao*, postavlja pitanje „iz perspektive prvog lica u pluralu koje smjera na zajednički ethos. Svakako, jasno je da se tu radi o tome kako sami sebe razumijemo u moralnoj zajednici, da li postoji izvjesni prioritet pitanja o istini i pravdenosti naspram pitanja o dobrom životu.”³⁶

U odnosu na prethodne uvide, možemo kazati da je poimanje istine u svijetu djelanja savremenog doba, na kraju 20. vijeka u Šarčevićevoj filozofiji podrazumijevalo čovjekovo suočavanje s jednim od bitnih izazova: kako očuvati prošlost, sačuvati cjelokupnu tradiciju, kulturu i moralitet, nasljeđe umjetničke i religijske djelatnosti. Bez nezaobilazne uloge istine u odnosu na pitanje održivosti datih nasljeđa: u sofisteriji mržnje i zavisti, u rafinirano-mitotvornim brutalnostima, ili u stvarnosno-tragičnim kompleksima, ne može se misliti svijet života bez naglaska na normalitet ljudske slobode i dostojanstva kao sredstva za očuvanje tradicionalnih vrijednosti i baštine. Priznavanje ljudskog dostojanstva u svakom pojedincu odražava humanitet koji se ostvaruje kroz reinterpretaciju humanizma, prvenstveno kao negativnog i kritičkog principa. Ali, nadasve, ljudsko dostojanstvo prema Bennettu je

„... ono inherentno koje treba i koje mora biti priznato. Ono je od one vrste stvari u koje se vjeruje. Ono ne treba opravdanje u smislu da ukazuje na neku karakteristiku ljudske prirode, razuma ili božanskog. Ono nije derivat ovih karakteristika, niti je kultivirano, ni nešto proizvedeno. Dostojanstvo je prije ono što definira ljude kao članove ljudske porodice. Štaviše, u dodatku, ono je izvor političkih dobara. Priznanje dostojanstva objelodanjuje se u slobodi, pravdi i miru, a njegovo narušavanje sobom nosi gnjev i razjedinjenost.”³⁷

U održivosti civilizacijskih i kulturoloških vrijednosti to nalaže okretanje filozofskim, moralno-etičkim i duhovnim praksama kako bi se pronašlo dublje razumijevanje sebe i svijeta oko sebe. Potraga za egzistencijalnom istinom može pomoći u očuvanju tradicije kroz introspekciju i razumijevanje vlastitih korijenja. Ovaj pristup podstiče promociju raznolikosti, toleranciju i

usmjeriti ka dostojnijem povjerenju, prihvatljivijoj neposrednosti, otvorenosti i dostupnosti. Ni stalno prisutna težnja ka moralnoj izvrsnosti ne može bitno mijenjati ljudsku životnu praksu da bi se ostvarile dobre namjere kao zadovoljene potrebe. Stoga, ljudska predisponiranost i uslovljenost za razvoj samo potvrđuje da je ethos zavičajnog jezika nešto što je imanentno ljudskoj prirodi, ali i ono što izrasta iz dispozicija moralno-etičkog osnova samorealizacije ličnosti unutar promjenljivih društvenih okolnosti.“ – Ibid, str. 70–71.

³⁶ Šarčević, Abdulah, *Odvažnost slobode*, str. 185.

³⁷ Bennett, Gaymon, *Technicians of Human Dignity*, University Press, Fordham, 2016, str. 142.

poštovanje drugih kultura i tradicija. Proces dijaloga treba da bude prosvjetljujući put koji poštuje različitosti i raznolikost, mimo pokušaja nametanja jednog totalitarizujućeg mišljenja. U kontekstu istine jezički artikulisane i komunikativnog djelovanja Šarčević kaže:

„Univerzalnost zahtjeva za važenjem iskazuje se u razlikovanju četiri vida istine: a) istina u odnosu na iskaze u ‘objektivnom svijetu’, b) istinitosnost u odnosu na iskaze u ‘subjektivnom svijetu’, c) ispravnost (odnosno: primjerenost) iskaza koji se odnose na zajednički ‘socijalni’ svijet, na društvenu realnost normi, i d) istina jezički artikulirana, u formi prakse diskursa, sporazumijevanja u jednom ne-objektiviranom društvu i ne-objektiviranoj unutarnjoj prirodi, u zajedničkoj jezičkoj igri, u kojoj (mladi) čovjek stiče sposobnost za komunikativno djelovanje, za istinski diskurs i izdiferencirani argumentativni govor.“³⁸

Osnova traganja za egzistencijalnom istinom izvire iz potrebne nade – za mir i slobodu. Dok naša htijenja, počivajući nadasve u metafizičkoj i epistemološkoj diktaturi, iščekujući po svaku cijenu iskazivost istine; s druge strane – istina od nas traži pravu samosvijest i smjelost njene predstavljivosti u mogućnosti njenog opisa kao umjetnosti dubokog razmišljanja u kafijskom duhu i filozofsko-hajdegerovske sabranosti, smjelosti ili opuštenosti. U procesu iskazivanja sebe, istina nas udaljava od konformizma, revolucionarnih stavova ili samoograničenja života, pri čemu ona od nas zahtjeva visoku samosvijest, pri čemu se dolazi do jedne moralne napetosti, često, do tada nepoznate. Područje ljudske egzistencije obuhvata istinu i slobodu, što čini temeljnu strukturu ljudskog postojanja. S obzirom na trajno obilježje slobode i istine, ljudska egzistencija prirodno teži prema njima kao svojem konačnom cilju. Istina i sloboda, kao elementi ove egzistencije, ne podnose prekide u smislu da bi svrha i cilj egzistencijalne slobode i istine mogao biti vezan za nešto što nije istinito ili slobodno.

4. Komunikativna etika i jezik

Iako Šarčević pokazuje da su humanistički nalozi nerijetko u moralnoj disproporciji sa komunikacijskom praksom, njegova fascinacija teorijom komunikacije Apela i Habermasa, teorijom konsenzusa Jürgena Habermasa i uz teoriju istine – rezultira njegovim referisanjem na njihovu univerzalističku postavku komunikativne etike.³⁹ Imajući u vidu osobenost mišljenja koje

³⁸ Šarčević, Abdulah, *Teorija moderne*, str. 138.

³⁹ Kod Šarčevića je na osnovama komunikativne etike moguće je stupiti na veći nivo, nivo odgovornosti, čime je moguće razumijevati komunikaciju, pojedinca i zajednicu.

je sklonu pojednostavljjućoj logici manihejske diobe svijeta na dobro i zlo, svjetlo i tamu, na prijatelja i neprijatelja, a koje ne može raspolagati nikakvim principima dijalogue, niti načelima čovječne komunikacije, Šarčević smatra da je tu ustvari riječ o vjerovanju u jedan sistem koji rezultira fanatizmom u teoriji i praksi, sa isključivošću prema drugom i drugačijem, prema drugim tradicijama, kulturama i civilizacijama, što se zaklanja iza obijesne lažne objektivnosti vlastitog suda. Takvo vjerovanje unaprijed prekida komunikaciju smisla, razvijajući kult jedne apsolutne istine saodnosne svim aspektima života: kosmosu, ljudskom životu i etici koja ljudima donosi spasenje.⁴⁰ Ovi nedostaci često se manifestuju kroz nepoštovanje socijalnih normi, dočim neetička komunikacija, često kad je riječ o međuljudskim relacijama, onemogućava primaocu pristup relevantnim informacijama potrebnim za donošenje racionalne odluke, iza čega nerijetko stoji namjera da se kod „neznavenih“ izaziva osjećaj ugrožavanja ličnog, moralnog i profesionalnog integriteta. Međutim, Habermas je uvođenjem pojma komunikativnog djelovanja ukazao „na to da čisti tipovi delovanja orijentisanog ka sporazumu predstavljaju samo granične slučajeve. U stvari, komunikativni iskazi uvek su istovremeno uklopljeni u različite odnose prema svetu“.⁴¹ To donosi i vrijeme, uočava u tom pravcu Šarčević, u kome je unutar sfere privatnih odluka po savjesti sve više prisutan potisnuti moral, što nam kazuje da njegove norme nisu intersubjektivno obavezujuće. Naime, i povreda etičkih normi u komunikaciji proizlazi iz različitih aspekata međuljudskih odnosa, preplićući se s neetičkim postupanjem i ponašanjem iz drugih sfera života. Stoga i jedno od prvih Šarčevićevih polazišta, koje predstavlja osnov istinskog identiteta za zajedničkim logosom i pravi smisao ljudske komunikativne prakse, kreće od toga da bi nauku i sveopšte znanje čovjeka o sebi, o vlastitoj unutrašnjoj i vanjskoj prirodi, trebalo povezati „u jedno da bi sa sobom proizvelo novo samorazumijevanje čovječanstva u modernoj znanstveno-tehničkoj civilizaciji“.⁴² Shodno tome, Šarčević ispostavlja jedno legitimno pitanje koje je postavio Habermas formulišući najviše nivoe praktičkog diskursa (imenovano kao metapolitičko obrazovanje volje): „šta bismo trebali htjeti znati (i činiti)?“⁴³ Šarčević uočava da se zna da za to „eminentno etičko-komunikacijsko pitanje, to znači da se tehnička moć volje, mogućnosti konstrukcije i upravljanja, zapravo, ethos homo fabera (Annemarie Pieper) odmjerava po kriterijumu moralno-praktičkih vrijednosti, po ideji napretka u slobodi i miru“.⁴⁴ Tako i moderna nauka stiće svoje legiti-

⁴⁰ Up. Šarčević, Abdulah, *Metafizika Zapada i njeno prevladavanje*, str. 116.

⁴¹ Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog djelovanja (II)*, str. 156.

⁴² Šarčević, Abdulah, *Iskustvo i vrijeme*, str. 278.

⁴³ Šarčević, Abdulah, *De homine*, str. 517.

⁴⁴ Ibid, str. 517–518.

mno pozicioniranje u cjelini ljudske prakse slobode, komunikativnog sporazumijevanja i razumijevanja: „ona služi 'znanju čovjeka o sebi samom', praksi humaniteta“.⁴⁵ Ovdje na vidjelo dolazi jedna od Šarčevićevih *centralnih hermeneutičkih ideja o komunikativnom iskustvu ljudske orijentacije u svijetu, koju čini jedinstvo same prakse razumijevanja i filozofske hermeneutike, kao i sraslosti teorijske svijesti o iskustvu razumijevanja i sopstvenog ljudskog samorazumijevanja, pri čemu kao poseban aspekt komunikativnog uma Šarčević ističe praksu prevođenja djela i interpretacije*.⁴⁶

U komunikativnom smislu realizacija teorijskog u interakciji i komunikaciji već predstavlja etički čin. U datoj misaonoj ravni neizostavan je *princip tolerancije* unutar interpersonalnih relacija, čija bi se povijesno temeljena opstojnost nanovo obesmišljavala i obespredmećivala bez otvorenosti za razumijevanje, umnosti u idejama kao osnove ljudskog napretka, i razboritosti moralnih razloga koji su uvijek na strani humaniteta. Ta ideja napretka u ovom smislu ima isključivo karakter moralno-regulativnih normativa. Dati aprioriji argumentativnog sporazumijevanja ne mogu se opovrći ukoliko se istovremeno ne ospori komunikativna i argumentativna kompetencija. U tom kontekstu Habermas kaže da „argumentaciju možemo shvatiti kao refleksivno usmereno nastavljanje na sporazumevanje orijentisanog delovanja drugim sredstvima“.⁴⁷ Pored toga, Šarčević uočava adekvaciju saznavnog interesa za intersubjektivno sporazumijevanje i hermeneutičko-duhovne nauke, a to nas vodi ka nalogu fundamentalne dijalektike koja je u posjedu materijalnog i idealnog vođenja posredovanjem hermeneutike. U tome je – ne slučajno, jer su bili dobri kolege i prijatelji – njegov stav srodan stavu Ante Pažanina, koji na jednom mjestu kaže:

„Duhovne znanosti i njihovo fenomenološko i hermeneutičko razumijevanje čovjeka, njegova opstanka i povijesti, pružaju drukčije i primje-

⁴⁵ Šarčević, Abdulah, *Filozofska hermeneutika i estetička teorija*, str. 139.

⁴⁶ „Prevođenje je novo događanje, transformacija, aktualiziranje djela, smisaono obogaćivanje ili osiromašenje, dramatski tok nove forme starog djela; sve dokle sežu mogućnosti, moći 'povijesti', moći otkrivanja ili prikrivanja, pozicija tradiranja. Značaj interpretativne moći raskrivanja, one moći koja je imanentna 'životu', jedva je moguće precijeniti.“ – Šarčević, Abdulah, *Filozofija i vrijeme*, str. 144–145.

⁴⁷ Kod Habermasa se u argumentativnom govoru mogu razlikovati tri aspekta, pri čemu on daje pojašnjenje: „Ako se posmatra kao proces, onda se radi o formi komunikacije koja nije verovatna, pošto se znatno približila idealnim uslovima komunikacije. U ovom smislu pokušao sam da navedem opšte komunikativne pretpostavke argumentacije, kao određenja idealne govorne situacije. (...) Učesnici u argumentaciji moraju normalno da pretpostave da struktura njihove komunikacije, na osnovu čisto formalno opisivanih svojstava, isključuje svaku prinudu (bilo da spolja djeluje na proces sporazumijevanja, ili da proizilazi iz njega samog) – izuzev prinude boljeg argumenta (čime isključuje sve motive izuzev motiva kooperativnog traženja istine).“ – Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog delovanja (I)*, str. 44.

renije samorazumijevanje čovjeka, njegovo orijen tiranje i djelovanje u svijetu, nego što ga pružaju pozitivistička i analitička filozofija i znanost, te (...) izbjegavaju jednostranosti novovjekovnog razvitka, pa i tehnokratizma i autokratizma, i to u svim sferama ljudskog življenja, od osobnog etičkog djelovanja preko intersubjektivnog do multikulturalnog razumijevanja i komuniciranja na razini suvremene svjetske povijesti.“⁴⁸

Međutim, Šarčević odlučnije proširuje perspektivu i već u svojoj Sfingi Zapada eksplicitno pominje modele komunikacije Istoka i Zapada.

Promišljanjem nivoa etičkih principa (ne)svjesno manifestovanih u svakodnevnom, javnim diskursima, ukazuju na to da jezički simboli bivaju ne samo pokazatelji čovjekovih postupaka, već i da u svojevrsnom moralno-etičkom formatiranju grade kulturnu fenomenologiju koja itekako oblikuje ličnu i društvenu svijest i savjest. Kao takvi, jezički sistemi odražavaju istorijski determinisane ontološke strukture unutar postojećih metafizičkih okvira, pri čemu etička namjera itekako zna izgubiti bitku u odnosu na pretežući dinamizam i trenutni uticaj jezičko-etičkog sistema. Kako je Victoria Camps u svom djelu *Javne vrline*, u kontekstu rasprave o intersubjektivnosti, rekla:

„Jedini čvrst element koji je savremena filozofija morala pronašla za etiku je upravo jezik – potreba za komunikacijom, to jest, potreba koju osjećamo jedni prema drugima.“⁴⁹

Kompleksnost odnosa etike i komunikacije se kod Šarčevića implicuje u međusobnoj povezanosti i interakciji u svojstvu relevantnih moralno-etičkih pozicija i prosuđivanja. Najprije je prisutna ideja da su idealni uslovi argumentacije rijetki ili često nedostupni, pri čemu je ipak važno uzeti ih u obzir zarad postavljanja standarda za komunikaciju. Iako je kompleksna realnost komunikacije, s prisutnim faktorima emocionalne reaktivnosti, pristrasnosti ili nedostatka resursa koji mogu ometati idealne uslove, važno je težiti ka idealnim uslovima u komparativnom smislu kako bi se osiguralo da komunikacija, zasnovana na smislenim argumentima, bude što produktivnija i smislenija. Kao takva, komunikacija je temeljni element u razmatranju etičkih pitanja, jer omogućava razmjenu stavova, argumenata i perspektiva bitnih za formiranje moralnih odluka. S druge strane, etika pruža osnovne principe i vrijednosti koje treba uzeti u obzir prilikom komunikacije, poput

⁴⁸ Pažanin, Ante, „Integrativna uloga duhovnih znanosti“, u: Ante Pažanin, *Etika i politika: prilog praktičnoj filozofiji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2001, str. 110.

⁴⁹ Camps, Viktorija (Camps, Victoria), *Javne vrline*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, str. 20.

poštovanja, otvorenosti i iskrenosti,⁵⁰ čime je na temeljima racionalnog argumentovanja i postizanja umnog konsenzusa i moguće doseći *perspektivu postkonvencionalnog morala*.

Evoluirajući u svom povijesnom hodu i samorazvoju jezik je imao, ne samo ključnu ulogu u interpersonalnoj komunikaciji, postajući neizostavnim dijelom našeg svakodnevnog života, već je istovremeno izrastao u složen sistem koji duboko utiče na ukupnost egzistencije i međudjelovanja sa svijetom i drugim ljudima. Kod Habermasa je jezik za koncept komunikativnog djelovanja „relevantan samo s obzirom na pragmatički aspekt da govornici time što upotrebljavaju rečenice orijentisane ka sporazumijevanju uspostavljaju odnose prema svetu, i to ne samo direktno kao prilikom teleološkog delovanja, pomoću delovanja regulisanog normama i dramaturškog delovanja, već i na refleksivan način“.⁵¹

Jezička komunikacija i kulturno predanje koje se u nju uliva odvajaju se kao samostalna realnost spram realnosti prirode i društva tek u onoj mjeri u kojoj se diferenciraju formalni koncepti svijeta i neempirijske pretenzije na važenje. Danas u procesima sporazumijevanja polazimo od onih formalnih pretpostavki zajedništva koje su nužne kako bismo mogli da imamo odnos prema nečemu u našem društvenom svijetu koji intersubjektivno dijelimo. Nasuprot onom vidu prakse o kojem svjedoči Heidegger, prema kojem se čovjek „ponaša kao da je on tvorac i gospodar jezika, dok je, u stvari, jezik gospodar nad čovjekom“.⁵² Jezička komunikabilnost ne pokazuje jezik kao puko sredstvo za prenošenje informacija, već i da je centralni sistem modelovanja koji oblikuje naše razmišljanje i način na koji doživljavamo stvarnost. Dakle, jezik nije samo alat za komunikaciju na površinskom nivou, već je duboko ukorijenjen u našem društvenom tkivu koje pohranjuje individualna i zajednička sjećanja, tradicije – izražajno artikulirajući kompleksnosti ljudskog uma.

Kao neodvojivi elementi ljudskog društva promatraju se jezička komunikacija i kulturno predanje, dok njihova zasebnost u odnosu na prirodu i društvo postaje očevidna samo kada počnemo razlučivati formalne koncepte svijeta i apstraktne pretenzije koje im pridajemo. Ova nam diferencijacija omogućava da razumijemo dublje slojeve ljudske interakcije i razmjene, gradeći tako

⁵⁰ Iako se ovdje ima u vidu i to da su idealni uslovi argumentacije rijetki ili nedostupni, ipak je važno uzeti ih u obzir kako bi se postavili standardi za komunikaciju, dočim je također važno istaći potrebu da se razlikuje realna i idealna komunikativna zajednica. Realna zajednica se odnosi na postojeće uslove komunikacije, dok se idealna zajednica odnosi na hipotetički koncept optimalnih uslova komunikacije. Mada idealna zajednica možda nije uvek dostižna u praksi, anticipiranje njenih principa može pomoći u poboljšanju realne komunikacije i donošenju moralnih promišljanja.

⁵¹ Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog delovanja (I)*, str. 128.

⁵² Hajdeger, Martin (Heidegger, Martin), *Mišljenje i pevanje*, Nolit, Beograd, 1982, str. 84–85.

zajednički temelj u društvu. To ukazuje da jezički mišljena pragmatika kod Šarčevića (i)stiče socijalnu relevantnost. Naime, u *mišljenju obitava struktura komunikacije*, što pretpostavlja postojanje određenog skupa pravila ili normi koja regulišu proces komunikacije, i što znači da se pretpostavlja priznavanje članova zajednice komunikacije u korelacijsko-diskursnoj ravnopravnosti uz poštovanje njihovih stavova, perspektiva i doprinosa, koji se prelivaju u javno mnjenje. Taj povijesno-društveni fenomen je prema Habermasu „izraz onih uslova komunikacije pod kojima može da nastane diskurzivno oblikovanje mnjenja i volje publike građana države.”⁵³ Današnji procesi sporazumijevanja svijeta temelje se na intersubjektivnom nivou, što nam omogućava da gradimo odnose s okolinom, ljudima i idejama.

U kontekstu ovakve perspektive, komunikativna etika se može posmatrati kao set principa ili vrijednosti koji su osnova za regulisanje interakcija između članova zajednice komunikacije. Ovi principi mogu uključivati poštovanje, otvorenost, iskrenost, razumijevanje, solidarnost, pravičnost i toleranciju. Osim toga, u normativnoj strukturi komunikacije i etike sadržana je obaveznost: u poštovanju stavova drugih, u iskrenosti u svojim izjavama, u težnji pravičnosti u našim interakcijama.

5. Od dijaloga ka ethosu komunikacije

Analitički pristupiti različitim oblicima komunikacije – socijalnoj, grupnoj, kontemplativnoj, intersubjektivnoj, a posebno komunikaciji putem masmedija, ukazuju nam na činjenicu da su sve ove forme komunikacije podložne određenim principima i zakonomjernostima koji čine bitan dio svakog dijaloga bez kojeg se ne može govoriti o ethosu komunikacije čiju pokretljivost, s jedne strane čini formalna, kauzalna veza slanja i primanja poruka, a s druge strane i duboka generička saupućenost simbola i fenomena svijeta života. Ostvariti intersubjektivnost i umnost poseban je put dokazivanja u okviru kojeg obitava jezik dijaloga sa svojom događajućom jezičkom komunikacijom, čiji sudionici ulaze i učesnici dopijevaju na dva komunikativna nivoa u okvirima komuniciranja: prvi je nivo međuljudskih relacija, a drugi je iskustveni nivo sa stanjem stvari koji čine sadržaj komunikacije. Stoga bi i jedna humanistički strukturirana filozofija dijaloga imala puno opravdanje u propitivanju i razumijevanju komunikacijskih procesa. U tom kontekstu:

⁵³ Habermas, Jürgen (Habermas, Jürgen), *Javno mnjenje*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012, str. 41.

„Dijalog pretpostavlja sveopštu otvorenost bića za drukčija iskustva, to jest iskustva drugih. To je polje na kojem niču pitanja bića koje se, uz pomoć drukčijeg i drugog, vraća u svoj zavičaj: samom sebi i razvoju svojih mogućnosti.”⁵⁴

Tako je moguće ostvariti neprinudni i opšti konsenzus kao pojam koji nas upućuje na zahtjev ka važenju istine i za univerzalije kao konstitutivne elemente dijaloga koji s druge strane uključuje subjekt sa svojim sposobnostima komunikativnog djelovanja i jezičkog izražavanja, – spremnog da se najprije suočava sa svojom okolinom. Jer, u „etičkom području nitko ne može odlučivati umjesto drugoga, ali svakome se može pomoći da u skladu sa svojom savješću dođe do ispravnih odluka i izbora“.⁵⁵ U tom smislu Šarčević navodi primjer Levinasovog poimanja dijaloga koji „čuva ono drugo u njegovoj drugotnosti koja se ne smije ukinuti ili nadsvodavati na bilo koji način.”⁵⁶ Šarčević ovdje naglašava Levinasov uvid da ova relacija naspram drugog ili sa drugim, koja dolazi od drugog, koji zahtijeva, traži naš odgovor, ukazuje na *etičku relaciju koja uključuje slobodu*, jer, kako kaže Levinas:

„Etika kao zamjenjivanje za Drugog – bezuslovno davanje – raskida jedinstvo transcendentale apercepcije, koje je uslov svakog bivstvovanja i iskustva.”⁵⁷

Ova se problematika direktno vezuje za pitanje mogućnosti jedne komunikativne etike koja polaže pravo na bitno mjesto unutar kritičke teorije sociokulturne evolucije, pri čemu Šarčević na više mjesta u svojim djelima naglašava da bi trebalo temeljno govoriti o našem vremenu kao dobu u kome se potiskuju i dalekosežno izbjegavaju međuljudska iskustva svijeta, procesa dijaloga ili ideje i stvarnosti zajednice, jer:

⁵⁴ Šušnjić, Đuro, *Dijalog i tolerancija*, str. 67.

⁵⁵ Devčić, Ivan, *Etika društvenih medija, Riječki teološki časopis*, god. 3, br. 2, 1995, str. 213–220, ovdje str. 213.

⁵⁶ Levinas poziva na ono mišljenje, i dijalog – „u kojemu će se moći pojavljivati ono drugo kao drugo, neobuhvatljivo i nevidljivo drugih ljudi – ili nevidljivo: naroda, religija, kultura.“ – Šarčević, Abdulah, *Evropska kultura i duhovne znanosti*, str. 57–58. Up. Levinas, Emanuel (Levinas Emmanuel), Bog i filozofija, *Luča*, Nikšić, god. XVIII-XIX (2001–2002), 2003, str. 5–22, ovdje str. 20.

⁵⁷ Levinas nadalje pojašnjava: „Kao ono bez-interesno, u najradikalnijem smislu riječi, etika znači nevjerovatno polje u kome Beskonačno stoji u odnošenju sa konačnim, a da se kroz ovo odnošenje sama ne opovrgava, gdje se ono, naprotiv, događa i prolazi kao Beskonačno i kao buđenje. Beskonačno se transcendiruje u konačnom, ono prekoračuje konačno, pošto mi to naređuje bližnji, a da se meni pri tom ne izlaže.“ – Ibid.

„Naša je suvremenost, čini se, u znaku suspendiranja interesa uma, ne onog solipsističkog, cinično instrumentalističkog i funkcionalističkog, već onog koji je uslov mogućnosti jezičke komunikacije i jezičkog razumijevanja uopće.“⁵⁸

Šarčević potencira pozitivnu mogućnost razumijevanja, iako su nauke priča za sebe, veliki monolog, pri čemu niko nema za cilj njene smisaone relativizacije, dočim nova hermeneutika odražava čovjekovu sa-upućenost na drugog, za ethos komunikacije, što treba pratiti iz ravni ljudskog postojanja:

„Egzistencija je uzajamno razumijevanje, ono razumjeti-se-jedan s drugim, razumjeti drugog. U tom je smislu dijalog ono što je moralno, a ne samo logično-rigidno. Gadamer je znao da je to najteži ljudski zadatak, o kojem ovisi uspjeh ljudskog projekta, smisaono-kulturnog nastanjivanja Zemlje.“⁵⁹

Smislenost i opravdanost nove hermeneutike raskriva se u bivstvu zajedništva kao jezik, onaj jezik koji nas oslovljava svojom istinom i ljepotom, postajemo svjesni sebe i drugih. Kao što Kant u *Antropologiji u pragmatičnom pogledu* iskazuje drugu maksimu koja može biti nepromjenjiva “zamisliti sebe (u razgovoru s ljudima) na mjestu svakog drugog”⁶⁰, tako i dijalog otvara put ka moralu i spasenju, razgovorno nas istovremeno suočavajući s fascinirajućim kontrastima i različitostima ljudskog iskustva. Naime:

„Dijalog je moguć između dva sistema ideja, verovanja i delanja samo pod uslovom da se oba shvate kao otvoreni.“⁶¹

Dijalog nije samo povratak čovjeka sebi, već i mogućnost za otvaranje perspektiva za sve stvari i bića u odnosu između Ja i Ti. Samo se dijalogom prevazilaze odnosi moći i nadmoći za otvaranje puta ka zajedničkom životu svih bića. Suprotno tome,

⁵⁸ „Tako je pravo značenje pitanja o osnovama i granicama uma, ono pitanje koje se, ‘postkantovski i posthistorijski’, tek postavlja suvremenom komunikacionom i jezički/svjesnom samoosvješćivanju filozofije, i dalje u sjeni hipostaziranja funkcionalističkog koncepta uma. Čini se da nas to vodi pesimističkom zaključku da je veoma reducirana i smisaono oskudna logička sfera, jezički posredovano mišljenje i djelovanje u čijoj je osnovi dakako, ovaj ili onaj povijesno formirani jezik. Trebalo bi posebno govoriti o našem dobu kao dobu potiskivanja i dalekosežnog zatajivanja intersubjektivnog iskustva svijeta, procesa dijaloga ili ideje i zbilje zajednice.“ – Šarčević, Abdulah, *Filozofija u moderni*, str. 462–463.

⁵⁹ Šarčević, Abdulah, *Filozofska hermeneutika i estetička teorija*, str. 174.

⁶⁰ Kant, Immanuel, *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Naklada Breza, Zagreb, 2003, str. 112.

⁶¹ Šušnjić, Đuro, *Dijalog i tolerancija*, str. 54.

„Forsirani dijalog, lišen neophodnih pretpostavki, metafore u nemogućem stjecaju pojava, ne otvara širinu vjere, nego samo depresivnu uskoću miljea.”⁶²

S druge strane, unutar produktivnog polemičkog dijaloga i postavljanja odnosa u Šarčevićevom stavu se oblikuje jedinstvo ethosne plemenitosti i filozofske dubine humanističke opredijeljenosti.

Uz univerzalizaciju komunikacije kojom se u sadejstvu kritičke refleksije i javne upotrebe uma potencira misaona dosljednost, stoji i Kantova treća maksima iz istog djela „u svako doba misliti u skladu sa samim sobom”⁶³, što je u svojstvu etičkog iskušavanja čovjeka i svijeta jedan od Šarčevićevih moralnih mehanizama. Važno je napomenuti da dijalog ne treba da isključuje ironiju i humor, ali istovremeno treba da odbacuje amorálnost i ljudsku licemjernost. Pored toga, licemjerju nema mjesta u komunikaciji koja se nje mora osloboditi, da bi se mogla pretpostaviti moć slobode za argumentativne diskurse, za snagu argumenata i protiv-argumenata. U tom kontekstu: „Dijalog nije samo jedna mogućnost da jedna kultura uči od druge. On je i podnošenje i unutarnje respektiranje raznolikosti, uvjerenje da nam susret pripada, da je jedan od uvjeta samo/prepoznavanja i oblikovanja vlastitog identiteta, da imamo otvorene oči za drugo u njegovoj drugotnosti, da nadvladamo kulturni monolog, ideologiju koja spasenje života vidi samo u svojoj dominaciji (A. Camus).”⁶⁴ Ukoliko se dijalog nadomješta polemikom, što je slučaj u najvećem dijelu svijeta, a što ima za cilj uspostavljanje dominacije, pri čemu se čovjek lišava sposobnosti za smisaonu komunikaciju, onda se trebamo zapitati: da li smo u stanju da prosuđujemo dobro i zlo? Da li ljudi mogu spasiti sebe od sebe samih? Da li možemo ovladati agresivnim porivima? Ukoliko mimo sjene nihilizma postoji nada, onda je ona tu, u jednom životnom ogledanju veličine dijaloga. Šarčević kaže da se u dijalogu očitava imanentna sposobnost nadilaženja granica vlastite egzistencije i kruga kulture, i socio-političkih interesa, jer, „Uz dijalog se ne gubimo u autističkom delirijumu, u monomaniji vlastitog svijeta i tradicije. Bez dijaloga mi smo osuđeni na tešku pustinju, na samoću, koja nije ništa pozitivno.”⁶⁵ Sulejman Bosto je za Šarčevićevu etičku upotrebu dijaloga, između ostalog rekao: „Premda je riječ dijalog danas, u svijetu u kojem živimo – naime u javnoj upotrebi, u dnevnopolitičkoj praksi, na malim i velikim tezgama lokalnog i svjetskog političkog tržišta, višestruko kompromitirana, inflatorno iscrpljena, iscijeđena, izigrana, karikirana, zloupotrijebljena

⁶² Šarčević, Abdulah, *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, str. 317.

⁶³ Kant, Immanuel, *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, str. 112.

⁶⁴ Šarčević, Abdulah, *Evropska kultura i duhovne znanosti*, str. 75.

⁶⁵ Ibid, str. 76–77.

– ona se u Šarčevićевой filozofskoj upotrebi – u moralno-praktičkom smislu hermeneutičke filozofije – vraća svom intelektualnom i moralnom dostojanstvu, to jest svom najstarijem grčkom porijeklu. Znamo da je u korijenu svakog dijaloga – u bitnom smislu – prije nego što praktično i započne zapravo već postulirano (u spoznajnom i moralnom smislu plodonosno) priznavanje Drugog, koje to smislotvorno ispunjava u razgovoru s tim Drugim. To znači: govorenje drugom ali i slušanje drugog.”⁶⁶

Iz kognitivno-instrumentalne dimenzije ove sposobnosti i komunikacijski tokovi odvijaju se u praktičko-moralnoj dimenziji, u komunikativno-interaktivnim strukturama racionalnosti, dočim bivanje u svijetu moralno-etički rezonovanom, podrazumijeva i bivanje s Drugim, „pa se dijalog može razumjeti i kao bitni ljudski *modus vivendi*, kao ljudski način bitka i mišljenja.”⁶⁷ Jedno više zajedništvo iskazivo u suživotu tiče se komunikabilne razgovornosti; s druge strane, „jedino kroz ovaj dijalog s Drugim u smislu pluraliteta kultura i tradicija moguć je čovjek koji nije „bezavičajan“, moguć je svijet s poviješću. Stoga i budućnost u smislu „smisaonog prikazivanja 20. stoljeća“ nije moguća bez ovog dijaloga kao jedinog načina prevladavanja „prinude događanja bez povijesti i domovine.”⁶⁸ Moć znanja i komunikacije, prema Jaspersu, ogleda se u ethosu oslobođanja vjere, načina življenja i duhovne samostilizacije života, u kojem je u mnogostrukosti likova svaka figura višesmišljena – za slobodno nadmetanje u komunikaciji.⁶⁹ U tom pravcu, Šarčevićev pogled na čovječanstvo naglašava važnost dijaloga kao ključnog elementa za razumijevanje i zajedničko djelovanje, čijim se posredovanjem raskrivaju temeljna i suštinska značenja svijeta. Prema njemu, ljudska suština ostvaruje se kroz razgovor, a ta mogućnost proizlazi iz činjenice da svi mi dijelimo isti Logos. On ističe da oni koji ometaju taj razgovor, nameću prisilu, prijete ili šire strah, zapravo podržavaju nasilje nad slobodom ljudskog mišljenja. Njegova perspektiva ne postavlja dilemu između slobode i istine, „kako je došlo do izražaja u dijalogu između Jürgena Habermasa i kardinala Ratzingera (pape Benedikta XVI.), nego o tome da je putovati istini moguće samo u slobodi.”⁷⁰

⁶⁶ Šarčević, Abdulah, *Fenomenologija svijeta života*, str. 246–247.

⁶⁷ Ibid, str. 247.

⁶⁸ Ibid, str. 281.

⁶⁹ Jaspers, Karl, *Das Wagnis der Freiheit: Gesammelte Aufsätze zur Philosophie*, Piper, München, 1996, str. 160.

⁷⁰ Babić, Mile, Odabrani spisi, u: Abdulah Šarčević, *Fenomenologija svijeta života / Iskustvo mišljenja / Svijet kao vrijeme / Na putevima izricanja neizrecivog ili traženja novog početka / Filozofija u ogledalu kritike / Dokumenta* / Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 2009, str. 403–407, ovdje str. 404.

U ova sagledavanja uključuju se Habermasovo viđenje filozofije jezika i teorija komunikativnog djelovanja:

„Jezik je za model komunikativnog delovanja relevantan samo s obzirom na pragmatički aspekt da govornici time što upotrebljavaju rečenice orijentisane ka sporazumijevanju uspostavljaju odnose prema svijetu, i to ne samo direktno kao prilikom teleološkog delovanja, pomoću delovanja regulisanog normama i dramaturškog delovanja, već na refleksivan način.”⁷¹

Prema Šarčevićevom shvatanju ova teorija predstavlja visok nivo normativne osnove jezičke komunikacije na koju se teorijski djelatnici moraju oslanjati. U tom smislu, Šarčević navodi da „Habermas vjeruje da je za to jedino pogodan svakodnevni koncept svijeta života, čijom pomoću komunikativno djelatni čovjek uspijeva da sebe i sva svoja ispoljavanja u socijalnim prostorima i historijskim vremenima – lokalizira i datira.”⁷² Ovdje je riječ o tome, kako uočava Šarčević, da se djelatno-komunikativni subjekti *sporazumijevaju*⁷³ o svojoj situaciji, i da Habermas preko argumentativnog potencijala za legitimisanje diskursa u pravcu učenja o komunikativnom umu i komunikativnom djelovanju uvodi novi normativni diskurs.⁷⁴ Na osnovu takvog pristupa, najprije se mora izvršiti dijagnoza moderne, a onda i da se dođe do onih znanja koja su „zadobili komunikativno podruštvljeni individuumi“ utemeljeni u sopstvenoj kulturi, što je moguće na osnovu razlikovanja spoznaja objekata ili činjenica, i onih etičkih uvida bitnih za interkulturalni i interreligijski svijet. Ovi su Šarčevićevi uvidi inicirani Habermasovom tročlanom šemom teorije komunikacije: „povodom pitanja o opravdanosti razlikovanja između različitih dimenzija u kojima uspijeva ili propašuje jezička praksa, jezičko ispoljavanje; u kojima se otkriva njima svojstvena refleksivnost. To su: razumljivost, istina, ispravnost i istinitost.”⁷⁵ Šarčevićev kritički stav u odnosu na Habermasovo poimanje „kognitivne kompetencije“ i njegove univerzalizacije moralnih normi polazi od životnosvjetovnih pretpostavki:

„Ne može se osporiti Habermasova postavka o tome da logika razvitka proizvodnih snaga predstavlja u području interaktivne i jezičke kompetencije jedno rastuće univerzaliziranje moralnih normi. Ako je tačno da

⁷¹ Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog delovanja (I)*, str. 128.

⁷² Šarčević, Abdulah, *Kritika moderne*, str. 98.

⁷³ „Sporazumevanje funkcioniše kao mehanizam koordinisanja delovanja samo na taj način što se učesnici interakcije saglase o pretendovanom važenju svojih ispoljavanja, tj. ako intersubjektivno priznaju pretenzije na važenje koje recipročno ističu.“ – Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog delovanja (I)*, str. 128.

⁷⁴ Šarčević, Abdulah, *Filozofska hermeneutika i estetička teorija*, str. 190.

⁷⁵ Šarčević, Abdulah, *Teorija moderne*, str. 146.

uvođenje novih formi socijalne integracije zahtijeva ne samo kognitivnu kompetenciju, koja je vezana za sticanje sposobnosti instrumentalnog djelovanja, već znanje moralno-praktične vrste, moglo bi se sada postaviti pitanje kako da se tumači to što stalno izostaju dostatni uvidi da do evoluciono relevantnih i dalekosežnih tokova učenja ne dolazi samo u instrumentalnoj dimenziji, u interaktivnim i komunikativnim strukturama racionalnosti.”⁷⁶

Sistem vrijednosti u jednom društvu postaje održiv jedino uz prisustvo kulture dijaloga i komunikacije. Politika, ideologija i kulturni obrasci, bazirani na civilizacijskom pristupu dijalogu i komunikaciji, isključuju svaku vrstu prisile i isključivosti. Ovakav pristup rezultira slobodnim izražavanjem različitih mišljenja, istovremeno eliminišući logiku hegemonije, isključivosti i nadmoći. S druge strane, iz kritičke svijesti i samosvijesti rađa se i kritički dijalog sa čovječnom i intelektualnom tolerancijom, argumentativnom snagom u teorijskim diskursima, uz autoritet dogovora i povjerenja u ponašanje. Naime,

„Dijalog implicira polemiku, ali prije svega dostojanstvenu, naučnu, sadržinsku, argumentovanu, polemiku o pretpostavkama jedne koncepcije, o njenom sadržaju i smislu, kao i o posljedicama njenim za društveni život. U nas polemika ima svijetle primjere velikih uzleta, ali i dosta onog balkanskog, svađalačkog, provincijskog, gdje se zamjenjuje djelo i ličnost, motiv i predmet kritike, emotivno i racionalno, što sve na kraju završava u klikaško-klanovskom ili nacionalšovinističkom ludovanju. Razobličiti treba tu vrstu polemike, uzdići njeno dostojanstvo, principijelnost, kritičnost, jednom riječi, ljudski i kulturni nivo, afirmisanjem principijelnog dijaloga u svim oblastima života.”⁷⁷

Šarčević želi nagovijestiti, ukazati da se tako trasira put u savremenosti i u budućnosti koji se zasniva na rekonstrukciji neophodnog komuniciranja i mišljenja koji su presudni u ljudskom životu. Tu je i *kritika*, kaže Šarčević, koja itekako pripada kulturi; to je jedini način, oblik i pristup dekodiranja dubine mišljenja i iskustva, i kao takva predstavlja ‘smrtnu opasnost za lažne ili sporne inovacije, za lažnu slobodu ili autoritet’. (Karl Jaspers). Tako se na neposredan način i lijepe činjenice dolazi do spoznaje da su religije u modernom svijetu shodno duhu smisaone orijentacije i komunikacije sposobne čuti istinu o sebi samima, o svijetu, o povijesti, samo ukoliko ne podlegnu zahtjevu za politizacijom, za gospodarenjem i za reprezentovanje jedne jedine istine. S druge strane, „istina nije ni u Ja ni u Ti, već u onom međuprostoru koji se rađa

⁷⁶ Šarčević, Abdulah, *Kritika moderne*, str. 145.

⁷⁷ Tanović, Arif, *Humanizam i progres*, str. 133.

iz njihovog odnosa, onim između koje nastaje kao rezultat njihovog slobodnog preplitanja i dijaloga.”⁷⁸

Mjerodavnost u širem kontekstu Šarčević otkriva u narastajućoj bliskosti religija u svjetskom ethosu, u principu odgovornosti i supstancijalnih zajednica i pojedinaca za smisao života u slobodi i ljubavi prema istini. Ono što je danas najpotrebnije tiče se komunikacije čovjeka sa čovjekom, kao i ničim uslovljene pripravnosti i ograničene sposobnosti komunikacije religija, mimo lukavstava i podlosti i isključivanjem lažnih autoriteta i sile apsoluta. Javna rasprava i komunikacija religija odupiru se s jedne strane vizijama propadanja i zle sudbe, kao i „ideji da je svaka religija sama sebi dovoljna u traženju izbavljenja ili onoga svjetskog ethosa koji nas neće odvojiti od domovine i jezika, od porijekla i tradicije, koji neće baciti sjeme cinizma i potpunog pesimizma na nas same, niti će nas zaslijepiti iluzornim optimizmom. Javni prijem – u ljubavi prema istini i u istini ljubavi – jest promjena“.⁷⁹

Prisustvo dijaloga u javnosti predstavlja temeljno iskustvo komunikacije, neophodno za ljudski život na Zemlji, osnov uspjeha jedinstvenog ljudskog projekta – nastanjivanja u kosmosu, on nije samo sredstvo komunikacije; već razmjenom informacija i podsticanjem razvoja kulture – stvara jednu novu komunikacionu ili telekomunikacionu civilizaciju koja donosi sa sobom efekt oplemenjivanja, suprotno od efekta razaranja subjektivnog svijeta.⁸⁰ Bivajući prostorom susreta različitih perspektiva, iskustava i tradicija, dijalog je čuvar onog što je starije od same kulture – nasljeđe prethodnih generacija, pri čemu, jačajući inovativni duh, istovremeno podstiče i nove ideje. Pored toga, povjerenje esencijalizuje svaku uspješnu komunikaciju, bez čega je teže izgraditi kvalitetne odnose i ostvariti saradnju; dok razumijevanje zahtijeva otvorenost, empatiju i sposobnost stavljanja u perspektivu sagovornika. Na taj način, dijalog omogućuje razmjenu ideja, mišljenja i informacija u izgradnji zajedničkog znanja i podsticaja za razumijevanje. Naglasak na etici i moralu u različitim situacijama svjedoči o svijesti koja drži do važnosti integriteta u javnom diskursu.

Razgovor o ovim pitanjima nije samo važan za očuvanje povjerenja u društvu, već također pridonosi razvoju društvene etike, podstičući i unapređujući odgovorno ponašanje u javnom prostoru. Rasprava o ovim temama može odigrati ključnu ulogu u izgradnji mostova između ljudi i kultura, zahvaljujući upućenosti na međunarodnu saradnju i razumijevanje u multikulturalnim društvima.

⁷⁸ Tomović-Šundić, Sonja, *Etika ljudskih prava*, str. 89.

⁷⁹ Ibid, str. 197.

⁸⁰ Šarčević, Abdulah, *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, str. 196. Up. Sloterdijk, Peter, *Der Denker auf der Bühne*, str. 110.

Važno je nastaviti podsticati takve razgovore kako bismo promovisali pozitivne promjene u načinu na koji komuniciramo i razumijemo jedni druge. To nas, između ostalog, upućuje da hermeneutički princip nije naprosto umjetnost razumijevanja tekstova – u smislu dekonstruktivizma razobličavanja, već je kritički razgovor čovjeka sa čovjekom. Svojevrсна etičko-hermeneutička maksima naglašava važnost umijeća slušanja drugih zarad proširivanja svojih vidika, i otvaranja vlastitog puta ka solidarnosti. Riječ je o solidarnosti temeljenoj na slobodi izražavanja u mirnom okruženju iz koje se gradi koegzistencija među različitim narodima, kulturama, religijama, epohama. Ta moć solidarnosti kod Šarčevića, ovaploćuje snagu etičkog argumenta koji se mimo javne sfere tek treba potvrditi; inače, naše doba nije u znaku trijumfa, – niti humanosti, niti filozofske komunikacije. Jer, u tom smislu postavljena „mogućnost 'posthumnog dijaloga' nije mišljena u pravcu moralizirajućih apeala koji danas pokazuju samo svoju bespomoćnost.”⁸¹ Takav pristup dijalogu posebno sobom nosi civilizacijske uzuse unutar multikulturnih i multietničkih sredina, dočim se takav pristup razumijeva neophodnim i etički nužno održivim; to je pristup sa prioritetom uvažavanja drugih kroz tolerantan i civilizacijski pristup dijalogu, što je ujedno i doprinos izgradnji društvene kulture dijaloga za snaženje društvenih vrijednosti.

Održivošću komunikacije i dijaloga, razumijevanja i solidarnosti, multikulturalnih i interreligijskih saupućenosti gradi se, snaži i iznova promoviše ukupnost kulturnih i humanističkih vrijednosti na fonu razvoja društvene odgovornosti i principa održivog razvoja svake sredine i društva, što je potvrda, ne samo kritičko-analitičkog sagledavanja civilizacijskih iskliznuća u sferi humanuma i ethosa, već i stalnog anticipiranja hermeneutičko-etičkog metodosa u ravni komunikabilnosti, čime se kod Šarčevića ne isključuje, niti zapostavlja značaj kritičkog publiciteta povezivanja i komparativnog postavljanja komunikativne paradigme za institucionalizovano-legitimno opravdanje socio-kulturnih relacija unutar njegovog centralnog humanističkog koncepta u moralnom teorijskom konzumentu njegove etičke recepture. To je pokazatelj da komunikacijski ethos odražava neprestano kretanje, prelamanje, život punoće za otvorenu egzistenciju u trijumfu i porazu, uspjehu i neuspjehu, pri čemu je univerzalno iskustvo istine stanište univerzalne ljudske komunikacije. Stoga, zadatak jedne moralno-etički relevantne filozofske argumentacije i njene hermeneutizacije svijeta života nema alternativu, čemu će i Šarčevićeva komunikacijska etika dati poseban doprinos univerzalizaciji njegovog humanizma.

⁸¹ Šarčević, Abdulah, *Teorija moderne*, str. 163.

Da se Šarčevićeva komunikacijska etika vodi principom tolerancije koji je „coincidentia oppositorum, naporednost različitog, mnoštvo svjetova koji bi trebalo da važe, ali ne dopuštaju svijet u kojem bi ostao supstancijalni ljudski svijet”⁸², Šarčevićevo poimanje humaniteta uključuje poziv na stvaranje nove civilizacije, otvorenog društva i pluralizma tradicija, jezika, običaja, religija, kao doprinos boljem razumijevanju i saradnji među različitim kulturama i ljudima, za promociju mira, tolerancije i raznolikosti, čime se istovremeno postavlja pitanje etičke odgovornosti u društvu, apeluje na promjene kako bi se ostvarila stvarna ravnopravnost i pravda. U tom kontekstu postmoderna filozofija se treba pozabaviti pitanjem korišćenja različitih tehnologija, poput interneta, društvenih medija, vještačke inteligencije kroz prizmu našeg komuniciranja, rada i djelovanja u svojstvu promocije slobode jednakosti i ljudskog blagostanja, istovremeno izbjegavajući negativne posljedice, poput gubitka privatnosti ili povećanja društvenih nejednakosti.

Interpersonalna komunikacija se shvata kao njegovanje odnosa među osobama, kako bi se povezala odgovornost unutar zajednice, uz stvaranje i održivost uslova za rast i mijenjanje tih odnosa. Šarčević ukazuje na to da se etika međuljudske komunikacije koristi kada dobar odnos treba da vodi blizini i razmjeni bez očekivane koristi ili nagrade unutar tih relacija. Opravdanost humanističke perspektive komunikativne etike se ogleda kod Šarčevića upravo u mogućnostima zajedničkog razvoja i rasta kroz međusobnu podršku i razumijevanje. Ove ideje međukulturnog i interreligijskog dijaloga koje se odnosi na razgovor i razmjenu između ljudi različitih kultura, vjera i tradicija u Šarčevićevoj humanističkoj filozofiji pružaju osnovu za takav dijalog, promišljajući, ne samo vrijednosti kao što su razumijevanje, tolerancija i poštovanje različitosti, već i ideje koje odražavaju savremene pristupe u društvenim naukama, čime se nadalje prepoznaju složenost i subjektivnost društvenih fenomena, uz naglašavanje potrebe za dubljim razumijevanjem ljudskih motiva i perspektiva. Svojom komunikativnom etikom Šarčević pledira ka razvoju bogatijeg i višedimenzionalnijeg razumijevanja društva i ljudskih interakcija.

6. Zaključno razmatranje: komunikacija, razumijevanje i solidarnost

Uslovi uspješne komunikacije tradicija i svjetskih religija, prema Habermasu, stvaraju „univerzalistički potencijal jednog jezički utjelovljenog uma i ohrabruje za pokušaj interkulturalnog sporazumijevanja.”⁸³ Drugačije

⁸² Šarčević, Abdulah, *Filozofija u moderni*, str. 459.

⁸³ Habermas, Jürgen, *Vom Kampf der Glaubensmächte: Karl Jaspers zum Konflikt der Kulturen*, u: Habermas, Jürgen, *Vom sinnlichen Eindruck zum symbolischen Ausdruck*,

kazano, ova vrsta razumijevanja drži do aktivnog učešća partnera, ne samo u procesu učenja i prilagođavanja, već i težnje ka premošćavanju kulturnih i jezičkih barijera. Naime, ono na što ukazuje raspoloživost komunikativne etike odnosi se na provjerenost kulturnih znanja čijim se posjedovanjem dolazi do određenih relacija i situacija. Iz konteksta pripadanja Šarčević uočava: „to je jedina osnova za samooblikovanje općih životnih interesa, slobode i solidarnosti, etike pomirenja i etike ljubavi.”⁸⁴ U skladu sa praksom shvaćenom kao samoodnošenje „koje čovjeka upućuje ka komunikaciji na čijim osnovama se izgrađuje solidarnost u društvu“, Gadamer na suštinu komunikacijskih procesa gleda kao na samo razumijevanje, dočim, „Jezičko ustrojstvo cjeline našeg razumijevanja dolazi do izražaja kada se nejasne predstave smisla potpuno usaglašavaju izgrađujući se u naviku komunikacijskog praksisa. To podrazumijeva težnju ka zajedničkim perspektivama, kroz zajednički jezik, ka ostvarenju napretka. Razumijevanje nadilazi umijeće i njegovu primjenu jer je upućeno na samorazumijevanje.”⁸⁵ U tom smislu, hermeneutika nije samo filozofija, već je i praktička filozofija, čiji je dio i kulturna hermeneutika. O tome u kontekstu razumijevanja i samorazumijevanja jezičnosti, dijalogičnosti govori i Šarčević, uviđajući da se filozofija vratila jeziku kao bitku koji se može razumjeti, dočim iz tog ugla posmatrano – jezik jeste i jezičko događanje koje je uvijek sapripadno međuljudskoj komunikaciji: jednih naspram drugih i jednih sa drugima. Noseći sva nastojanja u sporazumijevanju, i protivurječnostima, jezik je to što jeste. Stoga,

„Ono što mi tražimo na ovom drugom putu to je jezik kao razumijevanje nas s drugim; i to svagda u njegovim stvaralačkim mogućnostima, povrh globalnog procesa birokratiziranja, pukog informacionog rada u medijskoj imperiji, u kojoj se obrazuje javno mnjenje. Znanosti su u odnosu na ovu kulturnu hermeneutiku jedan veliki monolog, čak i onda kada su one u živom dijalogu. Umjetnost je steći uvid u drugotnost, u različite kulture, religije i tradicije. Polje razgovora je ono što određuje našu zadaću: da „učimo kako se zagonetka našeg opstanka odvija u zbiljski primjerenim formama a ne zbog našeg mišljenja da se misli kao sebi središnji svijet, kao biće koje teži načinu svjetske vladavine“ (A. Camus).”⁸⁶

Na tom putu slušanja drugih, koji je naš vlastiti put na kojem se obrazuje um ili solidarnost, otvaraju se horizonti jezika koji su uvijek mnoštveni, dok se

Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, str. 46.

⁸⁴ Šarčević, Abdulah, *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, str. 252.

⁸⁵ Muratović, Esko, O hermeneutici kao metodi istorije filozofije, str. 247–248.

⁸⁶ Šarčević, Abdulah, *Politička filozofija i multikulturalni svijet*, str. 340.

preko senzusa za potrebe čovječanstva kazuje nova kulturna gramatika i semiotika, što je i preduslov da se slijedi otvoreni osjećaj odgovornosti za čovječanstvo i njegovu sudbinu. Za razliku od obmana kojima se narušava povjerenje i „smanjuje mogućnost budućeg uspeha odnosa zasnovanih na poverenju i kredibilitnosti“, „vjerovanjem se u istinitost komunikacija gradi poverenje između pojedinaca, kao i između pojedinaca i institucija.”⁸⁷ Pored toga, uloga jezika i komunikacije igraju važnu ulogu u svijetu nauke i tehnologije, što uključuje razumijevanje etičkih izazova koji donose napredak u nauci i tehnologiji, uz razmjenu ideja i dublje promišljanje kako bi se razvile moralno-etičke norme relevantne i primjenjive u modernom svijetu. U tom kontekstu, uz preuzimanje odgovornosti za rješavanje moralnih izazova, Šarčević potencira razumijevanje u jeziku kao događanju među nama, kada je jezik, u svom posjedovanju lucidnosti i privilegije sposobnosti prenošenja više od samih riječi, sposoban za dekonstruisanje, demaskiranje i sebe i drugog u dramaturgiji beskrajne moći; on predstavlja, ne samo stalni dijalog između misli i izraza, već i životnost metafore za odražavanje svijeta u ogledalu i oku, i kada usamljenost dolazi iz života u zajednici, iz onog starog toposa zajedništva. Osim toga,

„... jezik je jedina stvarnosna sazdanost koju jedino možemo znati i koja nas uzdiže iznad prirode. Kao što smo vidjeli, sa strukturom jezika, sa jezičkom komunikacijom, koja se samo tamo događa, ili samo onda kada sudionici ulaze i dospijevaju na dvije komunikativne razine, ukoliko uzajamno o nečemu komuniciraju: na razinu intersubjektivnosti i na razinu iskustva i stanja stvari koji čine sadržaj komunikacije – „za nas je data punoljetnost. Time je za nas moguć opći i neprinudni konsenzus, pojam koji ukazuje na zahtjev na važenje istine i za univerzalije koje konstituiraju dijalog.”⁸⁸

Kao što je neophodno da se preko spoljašnjeg kompromisa i unutrašnjeg povjerenja, kao i putem solidarnosti i u ljubavi vođenog razgovora među ljudima dođe do poretka u svijetu, tako je neizostavno potrebno čovjeku koji se drži istina u komunikaciji – i da „ostane otvoren u slušanju, u spremnosti pružanja djelotvorne pomoći i revidiranju sopstvenih pogleda. Mogućnosti komunikacije postaju osnovno pitanje čovjeka koji se vraća sebi.”⁸⁹ Pretenzije na normativnu ispravnost ili propozicionalnu istinitost igraju ključnu ulogu u aktualizaciji pretpostavki zajedništva u kontekstu određenih manifestacija. Traženje istinitosti u izjavama implicira da ono što tvrdimo postoji kao objek-

⁸⁷ Jaksa, James A.; Pritchard, Michael S, *Communication Ethics: Methods of Analysis*, Wadsworth, Belmont, 1994, str. 132.

⁸⁸ Šarčević, Abdulah, *Kritika moderne*, str. 132.

⁸⁹ Jaspers, Karl, *O evropskom duhu*, str. 284.

tivna stvarnost u vanjskom svijetu. „Kada komuniciramo mi ne bismo samo reći; mi to činimo imajući na umu efekat koji će reći proizvesti na slušaoce, nas same, na kraju, na društvo. Tako, kada komuniciramo ne možemo izbjeći etička pitanja o tome koliko su naši postupci od pomoći drugima ili pak štetni. Svest o etičkoj dimenziji komunikacije omogućava nam bolje razumevanje nas samih i naših potencijala kao ljudskih bića.”⁹⁰ U tom kontekstu težnja za ispravnošću u određenoj radnji, u skladu s postojećim normativnim okvirom, označava da uspostavljeni interpersonalni odnos zaslužuje priznanje kao legitimni sastavni dio društvenog svijeta.⁹¹

Ona istina koja vjeruje u sebe može biti nova konfiguracija pitanja i odgovora, jezik šifri o diskurzivnom sporu o komunikaciji svjetskih religija, dok je objektivnost spoznaje zavisna od moći jezika i intersubjektivnosti logosa. Naime, „Lijepa općenitost i lijepa zajedničnost svjetskih religija ne ogleda se samo u onom jedno-pored-drugog-poretka, već u horizontu životnog svijeta, onog biti-zajedno: ono zahtijeva vrijeme, primanje nečega, razumijevanje, egzistiranje u čekanju koje je puno neizvjesnosti.”⁹²

Vođen svojim ‘humanističkim interesom’ za komunikacijom na planetarnoj ravni, Šarčevićeve etičko-komunikacijske interferencije ukazuju i na segment refleksivnog saodnosa teorije i prakse, pri čemu „istraživanje teorijskog i praktičkog nije moguće nezavisno od istraživanja komunikacije”.⁹³ Time se najprije trebaju izbjeći paradoksi izmjena i smetnji u onom komunikabilno-iskazivom, a potom i usmjeriti prenosivost (ne)spoznatog na tumačenje i razumijevanje komunikacije i interakcije u naglašenom značenju moralno-etičkih simbola i u kontekstu humanuma. Ta relacija naspram istinitog ne okončava u pravednom i dobrom životu, već ‘u znanju prvih principa’, principa bitka. U tom vraćanju mudraca sebi, kaže Šarčević, „vrijednost je znanja u njemu, a ne izvan njega, u nekoj koristi“. Ona je otvorena za ethosno-političku stvarnost, „sama je sebi cilj, istinska mogućnost ljudskog“,⁹⁴ pri čemu se u njoj poklapaju izvršenje i cilj u najvišem smislu.

⁹⁰ Johannesen, Richard L.; Valde, Kathleen S.; Whedbee, Karen E, *Ethics in Human Communication*, Waveland Press Inc, Long Grove, 2008, str. 1.

⁹¹ Dakle, kada se postavlja tvrdnja ili provodi određena radnja, uvijek se implicitno ili eksplicitno teži prepoznavanju istinitosti ili ispravnosti u skladu s društvenim normama. Istinitost implicira postojanje činjenica u objektivnom svijetu, dok ispravnost ukazuje na usklađenost s normama koje su prepoznate u društvenom kontekstu. Ove pretenzije često djeluju kao kriteriji koji oblikuju naše međusobne odnose i doprinose uspostavljanju zajedničkog temelja za društvenu koheziju. Up. Habermas, Jürgen, *Teorija komunikativnog djelovanja (I)*, str. 73.

⁹² Šarčević, Abdulah, *Evropska kultura i duhovne znanosti*, str. 99.

⁹³ Milović, Miroslav, *Refleksivni argument*, str. 173.

⁹⁴ Šarčević, Abdulah, *Filozofija i etika*, str. 67.

Kao polazište svakog mogućeg približavanja ili otvaranja prema drugom i drugačijem, jezik je za Šarčevića povijesni nosilac našeg moralnog habitovanja naše pripadnosti i naše sudbine. Ostati sputan unutar neumitne zatvorenosti i dominacije jezika za etičko manifestovanje ljudskih namjera i odluka ne predstavlja samo istinsku prepreku u odnosu prema drugima, već se tako i ograničava vrednosna provjerljivost etičkog sistema za diktume pravca i cilja etičkog djelovanja. U svom često nadahnutom moralno-etičkom narativu Šarčevićevo filozofsko-jezičko modelovanje stvarnosti istovremeno generiše modalno-humanističku funkciju jezika, pri čemu njegove moralno-etičke refleksije, nadideološki i nadvremeno, – odražavaju specifikum njegovog tradiranja slobode i humanizma, – uslovljenog slobodnim i komunikativnim opstankom. Bez moralnog djelovanja, bez razmjene mišljenja i argumentacije i pragmatičkih znanja, ne može se razvijati nova moć suđenja, niti ozbiljna razmišljanja o posljedicama, i njihovog sagledavanja u svijetlu moralnih prosuđivanja i pojma političke pravednosti, što se odnosi na cjelinu ljudskog života u cilju sprovođenja ideje humanog života. S druge strane, praktička filozofija jeste odnošenje i samoodnošenje koje čovjeka upućuje ka komunikaciji na čijim osnovama se izgrađuju zdravije individue i solidarnost u društvu, a suština procesa komunikacije jeste samorazumijevanje. Jezičko ustrojstvo cjeline našeg razumijevanja dolazi do izražaja kada se nejasne predstave smisla potpuno usaglašavaju izgrađujući se u naviku komunikacijskog praksisa.

Literatura:

- Bennett, G. (2016). *Technicians of Human Dignity*, Fordham: University Press.
- Bosto, S. (2014). Filozofija, čovjek i figure svijeta, U: Ivo Komšić (ur.): *Abdulah Šarčević – filozofsko iskustvo vremena (znanost, filozofija, umjetnost)*. Simpozij – Sarajevo, 30. marta 2011. godine: zbornik radova, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 36–42.
- Devčić, Ivan (1995). Etika društvenih medija, U: *Riječki teološki časopis*, god. 3, br. 2, str. 213–220.
- Habermas, J. (1997). Vom Kampf der Glaubensmächte: Karl Jaspers zum Konflikt der Kulturen, U: Habermas, Jürgen, *Vom sinnlichen Eindruck zum symbolischen Ausdruck*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, str. 46.
- Habermas, J. (2001). *The Liberating Power of Symbols*, Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (2017). *Teorija komunikativnog delovanja (I)*, Novi Sad: Akademska knjiga.

- Habermas, J. (2017). *Teorija komunikativnog delovanja (II)*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Habermas, J. (2012). *Javno mnjenje*, Novi Sad: Mediterran Publishing
- Hajdeger, M. (1982). *Mišljenje i pevanje*, Beograd: Nolit.
- Jaks, J. A. & Pritchard, M. S. (1994). *Communication Ethics: Methods of Analysis*, Belmont: Wadsworth.
- Jaspers, K. (1956). *Philosophie II: Existenzerhellung*, Heidelberg: Springer
- Jaspers, K. (1965). *Philosophie in der Welt*, Universitas, br. 1/1965, str. 9.
- Jaspers, K. (1991). *O evropskom duhu*, Sarajevo: Treći program – Radio Sarajevo, god. 20, br. 70/1991.
- Jaspers, K. (1996). *Das Wagnis der Freiheit: Gesammelte Aufsätze zur Philosophie*, München: Piper
- Jaspers, K. (2011). *Filozofska vjera*, Zagreb: Naklada Breza.
- Johannesen, R. L, Valde, K. S. & Whedbee, K. E. (2008). *Ethics in Human Communication*, Long Grove: Waveland Press Inc.
- Kamps, V. (2007). *Javne vrline*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kant, I. (2003). *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Zagreb: Naklada Breza.
- Levinas, E. (2003). *Bog i filozofija*, Luča, Nikšić, god. XVIII–XIX (2001–2002), str. 5–22.
- Marinof, L. (2017). *Platon, a ne Prozak*, Beograd: Dereta.
- Milović, M. (1989). *Refleksivni argument*, Beograd: FDS.
- Muratović, E. (2023). *Arhaika Bihora: jezički ethos za čovjekov logos*, Nikšić: Samizdat.
- Muratović, E. (2012). *O hermeneutici kao metodi istorije filozofije*, Cetinje/Podgorica: Matica, br. 50, str. 247–293.
- Pažanin, A. (2001). „Integrativna uloga duhovnih znanosti“, u: Ante Pažanin, *Etika i politika: prilog praktičnoj filozofiji*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Pušina, Dervo (1988). *Za humanistički angažman*, Pljevlja: Mostovi
- Tanović, A. (1979). *Humanizam i progres*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Tomović-Šundić, S. (2009). *Etika ljudskih prava*, Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Šadić, R. (2013). *Komunikacija kao izvor egzistencije*, U: Logos, Tuzla, god. I, br. 1, 2013, str. 45–53.
- Šarčević, A. (1981). *Iskustvo i vrijeme: hermeneutika i kritika*, Sarajevo: Svjetlost.
- Šarčević, A. (1984). *Teorija moderne – Kritika filozofije i teorija moderne: filozofski fragmenti*, Sarajevo: Treći program – Radio Sarajevo.

- Šarčević, A. (1986). *De homine – Mišljenje i moderni mit o čovjeku*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Šarčević, A. (1988). *Utopija smisla i istina vremena, Utopija smisla i istina vremena: karte svijeta i labirint ljudske egzistencije*, Banja Luka: Glas
- Šarčević, A. (1988). *Čovjek i moderni svijet: humana conditio – moć uma i neuma u povijesti i društvu*, Sarajevo: Svjetlost
- Šarčević, A. (1998). *Filozofija u moderni: doba otuđenja svijeta: analiza suvremenosti*, Sarajevo: OKO, Međunarodni centar za mir
- Šarčević, A. (2000). *Odvažnost slobode. Etika ljudskih prava*, Sarajevo: Pravni centar FOD BiH
- Šarčević, A. (2003). *Politička filozofija i multikulturalni svijet. Istina o istini: svijet moderne i postmoderne. U sjeni nihilizma*, Sarajevo: Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Metafizika Zapada i njeno prevladavanje: o bitku i vremenu, o prostoru: tehnika i znanost: Martin Heidegger, Edgar Morin*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Odvažnost istine i slobode. Um: svjetska filozofija Istok / Zapad / Kritika: Karl Jaspers*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Suvremena estetička teorija. Negativna dijalektika: ideja spasonosnog: Transformacija filozofije i teorija znanosti: Theodor Wiesengrund Adorno, Walter Benjamin, Karl-Otto Apel*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Čovjek u suvremenoj filozofiji Zapada: filozofska antropologija: smisao ljudske egzistencije: istina, sloboda i egzistencija: Helmuth Plessner, Erich Rothacker, Arnold Gehlen, Karl Marx, Elias Canetti, Edgar Morin, Eugen Fink*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Filozofska hermeneutika i estetička teorija. Ontologija i filozofija jezika: etika: drugo drugoga: Hans-Georg Gadamer*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Povijest filozofskog mišljenja: egzistencijalistička filozofija i pitanje o istini: Plotin, Søren Kierkegaard, Karl Jaspers, Jean-Paul Sartre, Gabriel Marcel, Nicola Abbagnano, Friedrich Nietzsche*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- Šarčević, A. (2005). *Kritika moderne: socijalna filozofija: filozofija znanosti: teorija racionalnosti – otvoreno društvo: Hans Lenk, Carl Friedrich von Weizsäcker, Jürgen Habermas, Paul Feyerabend, Richard Rorty, Peter Sloterdijk, Kostas Axelos, Gianni Vattimo, Will Kymlicka*, Sarajevo: Bemust – Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

- Šarčević, A. (2007). *Evropska kultura i duhovne znanosti. Sadašnjost i budućnost uma / Pluralizam / Filozofski diskurs suvremenosti / Drugo / Umjetnost / Religija / Filozofija: što znamo o kulturnim znanostima?*, Sarajevo: Svjetlostkomerc
- Šarčević, A. (2009). *Filozofija i vrijeme / Svijet života / Fenomenologija komunikativnog uma / Inter / Individuacije i koegzistencije / Znanost – jezik – rezonancija*, Sarajevo: Connectum
- Šarčević, A. (2009). *Fenomenologija svijeta života / Iskustvo mišljenja / Svijet kao vrijeme / Na putevima izricanja neizrecivog ili traženja novog početka / Filozofija u ogledalu kritike / Dokumenta / Sarajevo: Međunarodni centar za mir*
- Šušnjić, Đ. (1997). *Dijalog i tolerancija*, Beograd: Čigoja štampa

Esko MURATOVIĆ

EXISTENTIAL-DIALOGICAL CONSTITUTION OF LANGUAGE AND ITS ONTO-ETHICAL FOUNDATION WITHIN ŠARČEVIĆ'S COMMUNICATIVE ETHICS

This paper addresses the contribution of the Bosnian philosopher Abdullah Šarčević to the communicative experience of human orientation by examining the categories of existence, language and truth, dialogue, and communicative ethics, thereby also presenting the hermeneutization of various socio-cultural patterns oriented towards consensus and the practice of intercultural orientation and the opening of a global ethical horizon. In this philosophical-ethical perspective, language is not only a carrier of cultural memory and moral patterns, but also a shaping system in the formation of identity, social consciousness, and moral sensitivity. Therefore, language is approached as the only solid foundation of ethics, human communication, mediated through its linguistic ethos and communicative mind, which simultaneously implies its understanding as a condition for the possibility of a moral relationship with the other, and communicative ethics as a regulative ideal of post-conventional morality. Thus, through the combination of ontology and ethics, truth and language, one arrives at the 'existential-dialogical constitution' of the fundamental values of a communicative community.

Key words: *Abdulah Šarčević, communication, language, communicative ethics, truth, existence, dialogue, understanding, solidarity*

Pregledni rad
UDK 272:929Ivan Trogirski, sveti

Barbara ŽAJA (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Split
barbarazaja5@gmail.com

ST. JOHN OF TROGIR IN THE TRADITIONAL CULTURE OF THE TROGIR REGION

Before becoming the bishop of Trogir in the eleventh century, Saint John of Trogir was a Benedictine monk in the monastery in Osor on the island of Cres, where he met the Archbishop of Split, Lovro. These two names are recorded in important historical documents of Kings Krešimir and Zvonimir. As a bishop, Saint John was active in pastoral activities and founded a Convent of the Benedictine sisters, which continues to operate to this day as his spiritual legacy. Saint John of Trogir is recognized for promoting peace among citizens and resolving their conflicts. In 1105, he protected the city of Trogir from King Coloman, who was intent on destroying it. He performed many good deeds for Trogir, for which the people of Trogir remained grateful. He was chosen as the bishop of Trogir, and after his death, he became recognized as a saint, even though there was no formal process of beatification or canonization at that time. The people of Trogir solemnly celebrate the feast day of their heavenly patron, St. John of Trogir, on November 14th with a mass in Trogir. Another significant celebration in Trogir is „Primišćenje“, commemorating May 4, 1681, when the relics of St. John of Trogir were transferred to the newly built chapel in Trogir's cathedral.

Keywords: *St. John of Trogir, Trogir City Day, traditional culture, „Primišćenje“ (Transference), Trogir legends*

1. INTRODUCTION

St. John of Trogir, as a bishop, advocated for the Croatian orientation of Dalmatian towns. For this reason, he appears in the documents of Croatian kings Krešimir, Zvonimir, and Stephen II. Bishop John was a man who constantly called for peace and advocated for justice. The most famous legend speaks of St. John's journey to Šibenik. He experienced a shipwreck and then walked on the waves. Through his intercession, the sailors and all the cargo were saved. St. John founded a Benedictine monastery in Trogir. Many miracles were attributed to him, and he was highly revered by the residents of Trogir and the surrounding areas, a reverence that has endured to this day. John's tomb is located in the Cathedral of St. Lawrence in Trogir, in the chapel of St. John. St. John is the patron saint of the city of Trogir, and his feast day is celebrated on November 14th. Several legends about St. John's life have been recorded, and numerous important historical documents also include the name of St. John. This paper will provide an overview of the role of Bishop John in historical documents, i.e., his political activities, as well as his significance in Croatian literary heritage. The paper begins by discussing the life of St. John, focusing on his multifaceted activities and the circumstances in Trogir following his death. Then, details of the recorded legends related to St. John's active work will be presented. Following the legends, the specifics of the celebration of St. John of Trogir – the heavenly patron of the city of Trogir – will be discussed. In the final part of the paper, an overview of the current preservation of tradition – the feast of St. John of Trogir, i.e., the continuity of the celebration of the feast, today 913 years after his death, will be presented.

2. LIFE OF ST. JOHN OF TROGIR

St. John of Trogir was appointed bishop of Trogir in 1062. Due to his life of penance and the miracles attributed to him, he became renowned for his holiness and was subsequently canonized. Alongside St. Lawrence, he is the patron saint of the city of Trogir. His veneration has led to a rich literary and artistic heritage. The first latin version of the work *The Life of blessed John the confessor, Bishop of Trogir, and his miracles* (*Vita b. Iohannis confessoris episcopi Traguriensis et eius miracula*), from 1105, is the work of an anonymous author. In 1203, Treguan, the Bishop of Trogir, wrote a new Latin version, and Ivan Lučić published a new edition of this work in 1657.

Several Croatian translations of the Latin text of the *Life*¹ were published in the 17th and 18th century. Viewed from a literary history perspective, the *Life* is one of the earliest originally preserved Latin narrative works. Its Croatian translation demonstrates the prominent position of Croatian Renaissance literary activity.² Several documents about John have been preserved, with his biography assumed to have been composed around 1150 and again in 1203. The first Croatian historian, Ivan Lučić, began researching the sources about Bishop John around 1651, spurred by the material collected in the manuscripts of Father Petar and Dominik Andreis.³ The *Life of St. John of Trogir* has dual value in historical science. From the perspective of the early medieval state and church history, it is the earliest chronicle in Croatian literature. It testifies to events in the early 12th century, a time of the formation of the new state entity of the Croatian-Hungarian kingdom, and a period when the supporters of the papal movement, which began to strengthen in Dalmatian episcopal cities, finally prevailed, coinciding with John's arrival in Trogir. Fundamental research on the history of the life and work of the Bishop of Trogir, John, was conducted by Ivan Lučić in his 1657 edition of the *Life*. The father of Croatian historical science, Ivan Lučić, searched for historical and literary sources and found two more copies of the printed *Life* in Zadar. The existence and activity of Bishop John are evidenced by documents from 1064 to 1111.⁴

2.1. ST. JOHN AND HIS WORK

Information about St. John's life up to 1064 is based on narrative sources, while those up to 1111 are based on documents, although some have had their authenticity questioned, as noted by the author Milan Ivanišević in 2005. John received his episcopal ordination from Archbishop Lawrence of Split, presumably around 1064. As a bishop, he began participating in the political struggles for the Croatian state during the early rule of the Hungarian kings. His involvement in the surrender of Zadar to King Coloman (1105) is confirmed in the saint's *Life*. Around 1106, he participated in the Zadar church council, a fact recorded in a document regarding the dispute of the Benedictine

¹ Saint John of Trogir, blessed, Croatian encyclopedia, online edition. Miroslav Krleža, Institute of lexicography, 2013–2024, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ivan-trogirski-bl> (accessed: March 3, 2024)

² Ivanišević, Milan, *The Life of Saint John of Trogir*, Čakavska rič: Semiannual edition for studying the čakavian language, Vol. VIII. No. 2, 1978, p.141.

³ Ivanišević, Milan, *Saint John, the bishop of Trogir*, Croatica Christiana periodica, Vol 4, No 5, 1980, p. 44.

⁴ Ivanišević, Milan, *The Life of Saint John of Trogir*, Čakavska rič: Semiannual edition for studying the čakavian language, Vol. VIII. No. 2, 1978, p. 141.

Monastery of St. Peter in Selo over lands in Poljica's Jesenice. John's name is mentioned for the last time in 1111 in Coloman's confirmation of privileges to the Rab Diocese.⁵

Regarding his canonization, neither the documents collected to prove John's sanctity nor the Pope's decree of canonization have been preserved. Parts of the bull regarding the life of St. John of Trogir have been preserved. Older events up to his burial were likely written around 1120 or 1150. Statements by about sixty witnesses were included in the canonization process. Cardinal Gregory de Sancto Apostolo of Santa Maria in Portico stayed in Trogir during Lent (from February 18 to Easter, April 5) in 1192. This stay was part of a pre-determined procedure. The first and most significant scholar of the life of St. John of Trogir is the historian, Trogir native Ivan Lučić.

John was an ardent supporter of the reformist Benedictine monasticism. It is not excluded that he also brought educated clergy with him to Trogir, which was to be his main strength against the counter-reformist monasticism. The city of Trogir accepted the reform movement of the Roman Church.

He was a contemporary of the last kings Dmitar Zvonimir and Stephen II, who ruled Croatia and Dalmatia. Both he and Archbishop Lawrence of Split had great influence on kings. In Šibenik, representatives of nobility and spiritual leaders elected as king the last king of the Trpimirović dynasty, Stephen II, the brother of Peter Krešimir IV, in 1089. Among the dignitaries at King Stephen II's coronation were Archbishop Lawrence of Split and Bishop John of Trogir⁶. Towards the end of 1090 or the beginning of 1091, the king fell ill and died.⁷

⁵ John of Trogir. Croatian Biographical Lexicon (1983–2023), online edition. Miroslav Krleža, Institute of lexicography 2024, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/8594> (accessed: March 3, 2024).

⁶ Saint John of Trogir is originally from the noble Roman family of Orsini (1063–1111). During the reign of Krešimir IV, the Pope sent him to Trogir and this is where he was chosen to be bishop. He led a penitential life, distinguishing himself in peacefulness, gentleness and obedience. He resolved the conflict between the inhabitants of Zadar and King Koloman. There are several legends about him: according to one, a dove came down from the heavens during Holy Mass and landed on his head as a sign of the Holy Spirit and his peaceful ways. Another legend tells of hail once destroying vineyards, and John ordering what little grapes were left be placed into a wine press and an enormous amount of must came flowing out. According to a third legend, John was travelling to Šibenik during a big storm and he had shipwreck near cape Planka. John walked on waves and through his intercession, both the sailors and the cargo were rescued. After John's death the Venetians wanted to transfer his hand to Venice. However, on the eve of the anniversary of his death, the hand came by air and landed on the holy man's grave. (*Lexicon of Iconography, liturgy, and symbolism of western Christianity and Introduction to the Iconography of Radovan Ivančević*, prepared by Anđelko Badurina, Christian present, Zagreb, 1190, pp. 284).

⁷ Dragić, Marko, *The reality of Croatian King Dmitar Zvonimir in the Poetry of Vladimir Na-*

3. CIRCUMSTANCES FOLLOWING THE DEATH OF ST. JOHN

After his death, the city of Trogir suffered a series of major plunders and devastations, and even his grave was covered over. It was discovered only in the mid-12th century under the ruins of the cathedral during the time of the third Bishop of Trogir, Desa Maccarelli.⁸

In 1171, when the Venetians attacked Trogir during their campaign against Emanuel Komnen, the saint's sarcophagus was desecrated and looted, and his body defiled. The robbers, in a failed attempt to remove his ring, mutilated the saint's body by cutting off his arm at the elbow and taking it with them to Venice. On the eve of St. John's feast day, amidst an abundance of light described as „tracks of stars“, angels miraculously transported the arm and placed it on his chest in his original chapel. The legend of St. John of Trogir thus preserved the memory of the Venetian plunder of Trogir and the story of the miraculous transfer of the saint's arm, which is reflected in the depiction of the star on the city's coat of arms. It is difficult to say with certainty how much damage the city actually suffered during the great devastations and plunders of the 12th century. In any case, during the tenure of the fourth bishop, Mihovil Maccarelli, the nephew of Bishop Desa, the initial work on the restoration of the cathedral began, which would continue throughout the 13th century.⁹

In Trogir, during Lent in 1192, Bishop Michael hosted Cardinal Gregory de Sancto Apostolo, deacon of Santa Maria in Portico, who was stopped by severe cold on his way to Hungary, where he was expected to conduct an investigation into the virtues and miracles of King Ladislav I. The cardinal used his stay in Dalmatia to conduct an investigation into the life of Bishop John. He interviewed sixty witnesses, whose testimonies were entered into official records and concluded by a handwritten signature. From that point on, according to Farlati, by will and decision of the cardinal apostolic legate, the title of saint began to be attributed to the Bishop of Trogir, John Orsini, and he was publicly honoured. The document compiled by order of Cardinal Gregory was kept in Trogir until 1411, when it was sent to Hungary at the request of the Hungarian king and emperor, Sigismund.¹⁰

zor; Journal of Croatian Studies, Croatian Studies Review, 7, Macquarie University Sydney, Australia, Faculty of Philosophy University of Split, Croatia, Waterloo University, Canada, 2011, pp. 63–64.

⁸ John of Trogir. Croatian Biographical Lexicon (1983–2023), online edition. Miroslav Krleža Institute of Lexicography, 2024, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/8594> (accessed: March 3, 2024).

⁹ Farlati, Daniele, *The Bishops of Trogir: With additions and corrections by Jacopo Coleti*, Split: Literary circle Split, 2010, pp. 33, 34.

¹⁰ Ibid.

Author Joško Belamarić, in his work *Moći sv. Ivana – trogirski paladija*, notes that at the end of the 14th century, the people of Trogir were forced to pledge the relic of their patron's hand in Zadar. The people of Trogir later decided to redeem the relic and restore it, and based on the original hand, they commissioned a new one from the Zadar goldsmith Emeric Krenjić, which he did not complete due to his death in June 1400. The original hand of St. John of Trogir, which was to be copied, was a masterpiece of Venetian goldsmithing from the 1270s. It is believed that the two gilded hands of St. John of Trogir were gifts from Queen Elizabeth Kotromanić, kept in the treasury of the Cathedral of St. Lawrence in Trogir, dating from the 1370s. The Zadar goldsmith Emeric, therefore, committed to Luke Vitturi, the representative of the Trogir cathedral church, in 1399, to craft the right hand of Blessed John of Trogir from his own gold and silver. From today's point of view, it is particularly noteworthy that the people of Trogir decided to pledge their most precious relics, the true palladium of the city. Interestingly, apart from these hands, the Trogir treasury also possessed a reliquary of the silver head of St. John. It can be assumed that it was also a late Gothic work, like the other hand, rounding out the typical collection of the saint's reliquaries, as seen in other Dalmatian cathedrals.¹¹

Radoslav Bužančić, in his work *Stara kapela sv. Ivana Trogirskog u katedrali sv. Lovrinca*, mentions the year 1123 and the attack on Trogir, recorded by Ivan Lučić, and that the body of St. John, whose grave was lost in the ruins after the attack, was found during the episcopate of Desa Maccarelli, the renovator of the early Romanesque cathedral. Another devastation occurred in 1171 when the Venetians took the hand of St. John, and according to legend, the relics were returned by angels around 1174. The body was transferred to an oratory, the chapel of St. Ursula, later renamed the chapel of St. John. The chapel is first mentioned by Treguan, describing the miracles performed by St. John for a sick boy who spent the night in front of the door. The body of Trogir's patron, Blessed John, was transferred in 1681 from the Gothic cathedral, located in the first bay near the apse of the north aisle of the Cathedral of St. Lawrence, into the new cathedral built against the north wall of the cathedral, opposite the Regent Palace Gate. This was the most significant undertaking of the 17th century.¹²

¹¹ Belamarić, Joško, *The Relics of St. John – the Palladium of Trogir pledged in Zadar* (fili-gree in the treasuries of dalmatian cathedrals), Contributions to the History of Art in Dalmatia, Vol. 38 No. 1, 1999, pp. 151, 152, 169.

¹² Bužančić, Radoslav, *The old chapel of St. John of Trogir in the Cathedral of St. Lawrence*, Contributions to the History of Art in Dalmatia, Vol. 40, No. 1, 2005, pp. 77–79, 107.

Additionally, it is worth noting that St. John was buried in the cathedral basilica, on the southern side, opposite the altar of the martyr saints Kuzma and Damjan, which was located in the southern apse of the church of St. Lawrence (1111). According to legend, the blind regained their sight, and the sick were healed at his grave. Trogir was then attacked and destroyed by the Saracens (1123). Later, St. John appeared to Teodor (Tudor) three times, and the grave was found under the ruins, with only Tudor being able to easily lift the heavy slab. The believers placed the body in a coffin and laid it in a marble sarcophagus in the church of St. Lawrence, beneath the image of the martyr saints Kuzma and Damjan (1150).

Image 1: don Ivan Delalle blessing the chapel erected at the site of St. John's apparition to the elder Tudor

Image source: Trogir City Museum

On their way to Greece, the Venetians docked in Trogir and looted the town (1171). They damaged the sarcophagus and took the casket, leaving the mutilated body on the shore and taking the hand with them (the first of a total of four openings of the casket). On their return, the Venetians suffered a shipwreck. The people of Trogir retrieved the stolen items, but the hand (fore-

arm) could not be recovered. Celebrations of St. John began, and in 1174, the saint's hand was wrapped in clean cloth and placed back inside the casket.

Due to a lack of secure space, the people of Trogir decided to move the tomb to the top of the northern nave, later the chapel of St. Blaise, and now the chapel of the Holy Cross (1348). This space became too cramped for the growing number of devotees, so in 1468, the construction of the new chapel began, which was completed in 1497. In 1671, the casket was opened for the second time to verify its contents. In 1680, the sarcophagus was once again opened for repairs (the third opening of the casket), and then the sarcophagus was transferred to the altar in the chapel of St. Jerome. In 1681, the sarcophagus was transferred to the altar in the new chapel. In 1724, the Venetians requested from the Bishop of Trogir a part of St. John's relics. The people of Trogir opened the sarcophagus and took a bone from the right thigh. The relic was part of a procession on November 14, and in 1725 it was taken with the relics to Venice, where it was placed in the treasury of St. Mark's Church and then given to the Pope, who donated the relics to the cathedral in Benevento. The selected details show that the sarcophagus of St. John was opened as many as four times.¹³

Image 2: Chapel of St. John of Trogir in the Cathedral of St. Lawrence

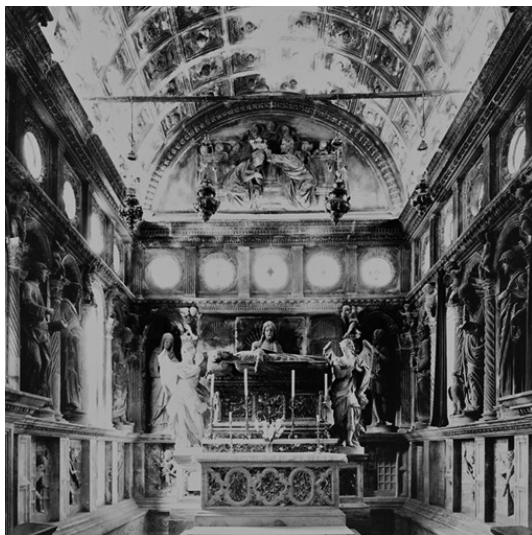

Image source: Trogir City Museum

¹³ Trogir Time Travel, project "Fourth autumn chest", downloaded: March 9, 2024., https://issuu.com/muzejgradatrogira/docs/cetvrtijesenskiskafetinmgt#google_vignette

Author Radoslav Tomić, in his work *The painting by Agostino Ridolfi in the cathedral of Trogir*, writes that there is a large painting in the Cathedral of Trogir titled „Sv. Ivan Trogirski spašava brodolomce“ (*St. John of Trogir saves the shipwrecked*), depicting a miraculous event from the life of St. John Ursini, the protector of Trogir, at „rt Planka“ (Cape Planka). The painting was signed and dated by the lesser-known painter Agostino Ridolfi (1646–1727) from Belluno, and commissioned by the Bishop of Trogir, Stjepan Cupilli. The painting in Trogir is the only known work by Ridolfi in Dalmatia. The rich literature on the protector of Trogir invariably also mentions the journey of Bishop John to Šibenik. Setting out across the sea, he and his crew experience a shipwreck near the perilous Cape Planka. The ship capsized with both passengers and belongings. Everyone was saved by either swimming or holding onto planks, while the bishop walked on water.¹⁴

„The painting is dominated by an upright and strong bishop who, like Christ, is miraculously walking on the choppy surface of the sea. His gesture, with a raised right hand and outstretched fingers, in flowing garments and confident step on the choppy sea, dominated the entire painting, underlining the bishops saintly power with dramatic and theatrical gestures. Particularly in the 17th and 18th century, the people of Trogir were spreading the cult of their protector saint, multiplying his depictions, enriching and shaping the iconography, the saint whose remains were moved to the Renaissance chapel on May 4, 1681, when dignitaries, in full Baroque splendour, from the compact Dalmatia of that time, from Kotor to Rab, were present at the ceremony. In the 17th and 18th centuries, the people of Trogir were spreading the cult of their protector saint, multiplying his depictions, enriching and shaping the iconography. On May 4, 1681, they moved his remains to the Renaissance chapel, where, in full Baroque splendour, dignitaries from the compact Dalmatia of that time, from Kotor to Rab, were present at the ceremony.“¹⁵

Branka Purgarić-Kužić, in her work *The death of St. John of Trogir*, highlights a speech before the death of the Bishop of Trogir, John, which is found in the *The life of St. John of Trogir*, written in two parts, around 1150 by an unknown author and in 1203 by Treguan, a Florentine and the Bishop of Trogir, responsible for the beginning of the construction of the Trogir Cathedral. Subsequently, the author mentions that John was a wise and prudent man, a great orator who managed, during the time of Coloman's conquest of

¹⁴ Belamarić, Joško, *The Relics of St. John – the Trogir Palladium Pledged in Zadar* (filigree in the treasuries of dalmatian cathedrals), Contributions to the History of Art in Dalmatia, Vol. 38 No. 1, 1999, pp. 151, 152, 169.

¹⁵ Tomić, Radoslav, *The Painting by Agostino Ridolfi in the Trogir Cathedral*, Contributions to the History of Art in Dalmatia, Vol. 27 No. 1, 1988, pp. 293, 294, 300.

Dalmatian cities in 1105, to prevent the bloodshed of Christians. It was said that during mass in the Church of St. Michael the Archangel in Šibenik, a white dove, a symbol of peace, landed on his head, and following his death, after 1111, he was declared a saint. John was a Benedictine who advocated for the founding of the Benedictine Monastery of St. Domnius, later St. Nicholas, in Trogir in 1064. He was buried opposite the altar of St. Cosmas and Damian, and later, when he appeared to the old man Theodor, he was exhumed, and his body was found incorrupt. The people first placed him in a cypress coffin and then in a marble sarcophagus, and the entire arrangement was placed in the altar of St. Cosmas and Damian. In 1171, the Venetians got a hold of his ring by cutting off his right forearm, but according to legend, angels returned the hand across the Adriatic. Today, it is in the Orsini Chapel, a work by Nikola Firentinac from the 15th century.¹⁶

Dunja Babić refers to Ivan Lucić, who in a manuscript dated to the early last decade of the 16th century, mentions Dolfino Dolfinio, the then city governor who ruled Trogir from 1590 to 1593. He is mentioned alongside details about the crucifix from the monastic church of the Holy Cross on Čiovo which, by merit of this governor, was supposed to be moved to a new location. At one point, the author addresses an unnamed dignitary, probably Governor Dolfinio, promising to send him a copy of the legend of Blessed John of Trogir.¹⁷

Even after the death of St. John, the memory of the saint and his contributions to the community were preserved. This role had befallen to brotherhoods, like the Brotherhood of St. John, founded as religious communities dedicated to specific saints or religious goals, who ensured his legacy lives on. They were a crucial factor in maintaining social cohesion and religious practices in Trogir. These associations – brotherhoods – provided social protection to their members but also strived for greater influence within the commune. The brotherhood played a role similar to that of a Council of Nobility, since it was ensuring the security and social status of its members.¹⁸ The number

¹⁶ Purgarić-Kužić, Branka, *The Death of St. John of Trogir*, Works of the Institute of Croatian History of the Faculty of Philosophy, University of Zagreb: Works of the Institute of Croatian History of the Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Vol. 28 No. 1, 1995.

¹⁷ Babić, Dunja, *Description of Trogir and its Territory from the Late 16th Century*, Sources and Contributions for the History of Dalmatia, Vol. 24 No. 24, 2012, pp. 10, 11.

¹⁸ For example, the development of the Trogir Brotherhood of the Holy Spirit is connected to several elements: the general emergence of these brotherhoods in Europe, the social and political position of the common people in Trogir in the 14th and 15th century, and the maintenance of the city hospital under the possible influence of the Hospitaller Order of Santo Spirito. The main source for researching the Trogir Brotherhood of the Holy Spirit in the medieval and early modern periods is the *Matrikula* (the Matricle) (Mariegola) of the Brotherhood of the Holy Spirit, which is kept in the Trogir Chapter Archive (currently exhibited in the Pinakothek of the Sacred Art Collection of the Cathedral of St. Lawrence).

of citizens in the brotherhood was usually not much larger than the number of members of the Council of Nobility – about a hundred. Within medieval Brotherhoods, groups of people with common interests would gather.¹⁹

It contains lists of the brothers and the properties of the brotherhood, as well as regulations on behaviour within the brotherhood.

In Dalmatian cities, brotherhoods were the main support for the assemblies of the common people, which were later prohibited. Larger and more prestigious brotherhoods gradually acquired movable and immovable property and played an increasingly significant social and economic role. In the 15th century, brotherhoods began to regain influence. To limit the power of the city nobility, the Venetian government introduced a regulation that, after decisions were made in the Council, the opinion of the common people had to be heard, and their comments, along with the Council's decisions, were sent to Venice, where the final decision was made based on all the documents. As a result, the nobility tried to make decisions in secrecy, which the Venetian authorities prevented (or prohibited). Brotherhoods in Dalmatia tried to secure the right for minor judicial proceedings among the brothers to be resolved within the brotherhoods, thus bypassing the communal authorities. According to *Matrikula* (the Matricle) of the Holy Spirit in Trogir, disputes among members were first brought before the prefect and officials, and only then before the prince. In the mid-15th century, Venice confirmed the gathering permissions for the Brotherhoods of the Holy Spirit and St. Michael.

In the medieval and early modern periods, the role of the Brotherhood of the Holy Spirit in Trogir was to gather members from various professions. In Trogir, aside from the sailors' brotherhood, there were no guild brotherhoods. One of the more important brotherhoods in the New Town in the 15th century was the Brotherhood of All Saints, founded alongside the church of the same name. It gathered a large number of members, including several craftsmen with the title of master, as well as priests. This brotherhood was allowed to hold meetings in 1443. In the New Town, a shop owned by the Brotherhood of St. Catherine is mentioned in 1435. This brotherhood had an altar in the Church of St. Dominic, and funds for construction and various decorations were bequeathed to it by women from the New Town who were its members. According to Andreis, in the mid-15th and 16th centuries, brotherhoods were also founded on the coast St. George and St. Mary, and on Čiovo, the Blessed Virgin Mary by the Sea (1552) and St. James (1452). However, many regulations indicate that brotherhoods could have potentially been socially and politically dangerous. In the Brotherhood of Our Lady at Zvirača, it was stipulated that all brothers must report to the prefect anything they heard against the Venetian authorities, the Doge, and the nobility, and the prefect was then obliged to inform the city prince under threat of expulsion. The brothers of All Saints were also required to report anything heard against the city prince, and anyone who failed to do so was banished. The statutes of the Brotherhood of the Blessed Virgin Mary by the Sea required that every brother must be loyal. Later provisions required the brothers to report to the prefect anything directed against the Venetian authorities, the Doge, and the nobility, and the prefect was required to inform the city prince. This is how the Venetian authorities protected themselves against potential rebellion. All Trogir brotherhoods, except the sailors' brotherhood, formed a community of citizens and common people, to which the entire populace of Trogir was a member. (Benyovsky Latin 2007: 25–29).

¹⁹ Benyovsky Latin, Irena, *The role of the Brotherhood of the holy spirit in Trogir in the middle ages and early modern period*, Historical Contributions, Vol. 26 No. 32, 2007, pp. 25, 26, 27.

4. LEGENDS ABOUT ST. JOHN OF TROGIR

Saint John of Trogir grew up in the noble Roman Orsini family (11th century). The Pope sent him to Trogir during the reign of King Krešimir IV, where he was elected bishop. He was noted for his gentleness and peacefulness. He managed to resolve the dispute between the people of Zadar and King Coloman. According to one legend, a dove landed on Bishop John's head during Mass as a sign of the Holy Spirit. Another legend tells how a hailstorm destroyed the vineyards, but by John's order, the remaining grapes were put in a press, producing a large quantity of must. A third legend states that during a stormy journey to Šibenik, John experienced a shipwreck but managed to walk on the waves, saving the other sailors. After John's death, the Venetians intended to transfer his hand to Venice, but on the anniversary of his death, the hand miraculously descended to the tomb of St. John of Trogir.²⁰

Milan Ivanišević, in his work *Iconography of St. John of Trogir*, mentions that in his „*Life*“, besides the miracle of the shipwreck, three miracles are described during his episcopate in Trogir. The oldest miracle took place in a church vineyard during a drought, where the winemakers gathered a small amount of grapes, but after the bishop's prayer, the barrels were filled with wine. The second miracle was the defence of Zadar from the Hungarian King Coloman and convincing him to make peace, which was then concluded. Then, the bishop went with the new king to Šibenik, and while he was celebrating Mass in the fortress church of St. Michael, the king saw a white dove above the bishop's head, which convinced him of the bishop's holiness. In these turbulent times, the bishop was of great help, just as he was at the beginning of his episcopate around 1064, assisting the fighters for strengthening papal authority in the Dalmatian dioceses. After the saint's death, miracles followed, three of which are confirmed by sixty witnesses, all described by Treguan in 1203.²¹

²⁰ Dragić, Marko, *Poetics and history of croatian oral literature*, Faculty of Philosophy, University of Split, Split, 2008, p. 303.

²¹ Ivanišević, Milan, *Iconography of Saint John of Trogir*, Peristil: collected papers on art history, Vol. 21, No. 1, 1978, p. 92.

4. CELEBRATION OF ST. JOHN OF TROGIR – PATRON SAINT OF THE CITY OF TROGIR

The people of Trogir proudly speak of their city's patron saint and celebrate his feast day (November 14) with great joy both in and outside the church. John of Trogir was a respected citizen of Trogir, which the locals demonstrated in 1517 during the rule of Prince Nikola Michelia by minting his image on their own copper coins as the city's protector.²² The people of Trogir emphasize that one must speak of Saint John with respect. On the saint's feast day, they gladly sing:

*Svet' Ivane o' Trogira
Providi mi ti mladića,*

*Koj', ne igra šije, šete
Koj' ne puši španjulete.*

*Koj' ne pije puno vina
Koj' ne ide put kažina*

*Ako mi ga ne providiš,
U crikvu me već ne vidiš.*²³

*(Saint John of Trogir,
Find me a young man,*

*One who doesn't play dice or games,
Who doesn't smoke cigarettes.*

*One who doesn't drink much wine,
Who doesn't walk towards the casino.*

*If you don't find him for me,
You won't see me in church again)*

In the poem, the girl asks St. John of Trogir, the heavenly protector of the city, to send her a handsome young man. She sets some conditions and

²² Celio Cega, Fani, *Trogir*, Vjesnik, Zagreb: Turistička naklada, 2002, p. 20.

²³ Buble, Nikola, *Texts of vocal folklore songs from Trogir and Donja Kaštela from 1875 to 1975*, Čakavska rič, Vol. XVIII, No. 2, Trogir, 1991, p. 96.

expresses her desires, such as that the young man does not smoke, is not prone to drunkenness, and does not frequent the tavern. The girl emphasizes to the saint, alongside her sung desires, that if he does not send her such a young man and does not heed her prayer, she will no longer be seen in church.

In invoking the city of Trogir, its people often mentioned and addressed their loved ones, as shown in the preserved verses:

*Moj dragi, doisto.²⁴
Lipe jesu zelene livade,
Pokraj mora okolo Trogira;
Pokraj mora okolo Trogira.*

*Još su lišpje divojcice mlade
Oko vode lalnoga Dobrića.*

*Lipa li su poja kraj Trogira,
O' Krbani pa do Dragulina.*

*Još su lišpje cure kraj Dobrića
Ka's mastilcem cekadu mladića.²⁵*

*(My dear, indeed.
The green meadows are beautiful,
By the sea around Trogir;
By the sea around Trogir.*

*Even more beautiful are the young ens,
By the cool waters of Dobrić.*

*The fields near Trogir are lovely,
From Krbani to Dragulin.*

*But lovelier still are the girls by Dobrić,
Waiting for their suitors with ink in hand.)*

St. John is an important figure in the history of Trogir; he succeeded in preventing the Croatian-Hungarian King Coloman from causing serious dis-

²⁴ Ibid., p. 86.

²⁵ Buble, Nikola, *Texts of vocal folklore songs from Trogir and Donja Kaštela from 1875 to 1975.*, Čakavska rič, Vol. XVIII, No. 2, Trogir, 1991., str. 79.

cord in Trogir and founded a Benedictine monastery in Trogir. The people of Trogir recognized in him exceptional human and saintly qualities. His resting place is in the chapel of St. John of Trogir, one of the most beautiful Renaissance monuments in Europe.²⁶ The legends about St. John of Trogir have been passed down from generation to generation, and the locals are familiar with the life of their beloved saint, who still stands atop the northern city gate or, as the people of Trogir say, „at the gate of the wall“.²⁷

As part of an exhibition opened to celebrate the 60th anniversary of the founding of the Trogir City Museum, the special catalogue „Fešta“ (2023) highlighted what and how the people of Trogir celebrated throughout history, noting that the old citizens of Trogir celebrated their patron saint, St. John, twice a year. The main feast day, now also the Day of the City of Trogir, is celebrated on November 14, and the other significant Trogir celebration is „Primišćenje“, commemorating May 4, 1681, when the relics of St. John of Trogir were transferred to the newly built chapel in the Trogir Cathedral. The catalogue references Zrinka Novak (2006) and Irena Benyovsky Latin (2009) regarding the maintenance of knightly games on St. John's Day. A statutory provision from 1386 mentions a knightly game held under the name „palium balistrariorum“, where archers competed on horseback for the palium, a cloak awarded as a prize to the competitors. Then, the 1988 Statute of the City of Trogir talks about the offerings made by the Brotherhood of St. John in honor and respect of the Blessed John of Trogir, the lighting of candles or wax tapers with a double wick weighing 40 pounds, to be done in the evening, from the funds of the Trogir commune. The double candles or tapers must be offered as a gift and placed in the evening on and around the altar of St. John. Additionally, four gallons of wine must be purchased at the expense of the commune, with two to be delivered on the eve of the feast and the other two in the evening on the day of the celebration.²⁸

In Catholic Dalmatia on November 27, 1882, an author under the pseudonym Sutilijski wrote about the rainy celebration of St. John's Day. In the newspaper *Il Dalmata* on November 20, 1897, an article discusses the celebration of St. John's Day, mentioning a postponed concert and a fair held with the presence of foreigners. A procession was also held, and after lunch, the National Music played in the square, though with fewer visitors. The November 22, 1902 issue of *Il Dalmata* describes a livelier celebration, foreign participation,

²⁶ Žaja, Barbara, *Contemporary ethnography of traditional culture in the Trogir region*, Faculty of humanities and social sciences, Split, 2019, pp. 29–32.

²⁷ Teller: Mila Perkušić, born Grgin, 1930 in Trogir, recorded in 2018.

²⁸ Maljković-Zelalija, Maja, *Fešta – What They Are and How the People of Trogir Celebrated Throughout History*, Trogir City Museum, Cate Dujšin Ribar Gallery, 2023, pp. 27–30.

and a procession and solemn ceremony in the cathedral. After lunch, the National Music performed in the square, ending their program with a serenade. The weekly and daily newspaper *Dan*, launched by the Bishop of Split, Filip Frane Nakić, advocated for Catholic-social ideas and in its November 23, 1905 issue, it describes the solemn celebration of St. John's Day, noting that due to bad weather, the crowd was smaller, and the celebration was not as grand as in previous years. An author named Spectator wrote that foreigners revere St. John more than the people of Trogir, that the procession is more of a parade and rather empty. He also mentions a lack of harmony in the organization of the celebration, noting that a crowd watches the procession but does not participate, even making rude comments to those in the procession. The weekly *Dan* in its November 21, 1912 issue discusses a celebration on St. John's Day organized by the Croatian Catholic Society Ivan Lučić, benefiting the Balkan Red Cross. The celebration ended with the Croatian anthem performed by the National Music. The daily newspaper *Adriatic journal* (*Jadranski dnevnik*) in its November 10, 1936 issue states that the cattle market held on November 14 was postponed to November 21 due to municipal elections on November 15. It is a fact that Trogir was recognized as a market town. Fairs were also held in celebration of St. Anthony, on Corpus Christi, and on Pentecost.²⁹

Since the establishment of the modern state of Croatia in 1991, the celebration of the feast of St. John of Trogir has also been the Day of the City of Trogir and is marked by several days of religious and secular festivities organized by the Parish of St. Lawrence and the City of Trogir. The feast is preceded by a three-day preparation in the cathedral, and on the feast day itself, a solemn Mass with a procession is held. In the week leading up to the feast, cultural, artistic, and sports events take place. Sports clubs, cultural societies, and educational institutions celebrate anniversaries, musical performances are held, various exhibitions are opened, and new literary titles are presented. Traditionally, during St. John's Day, a ceremonial session of the Trogir City Council is held, where the City of Trogir Awards are presented to deserving individuals, associations, and institutions.³⁰

Marijan Čipčić in his book *Trogir between the World Wars (1918–194.)* notes that the people of Trogir, along with the usual calendar of Catholic holidays, have celebrated the feasts of St. Lawrence on August 10 and St. John on November 14 with festivities lasting seven days before and seven days after the feast day since the Middle Ages. Citizens offered flowers to the church, a tradition that continued into the first half of the 20th century. A grand celebration took place in 1681 for the transfer of St. John's relics to his chapel.

²⁹ Ibid., pp. 27–30.

³⁰ Ibid., pp. 27–30.

The celebration involved Dalmatian bishops, representatives of the nobility, and the populace. Ivan Delalle mentions in his guide that over 10,000 people participated in this celebration. During the 1927 celebration of St. John, the people of Trogir collected donations for the poor at the St. Lazarus Hospice. The Adriatic Post mentions that donations were collected by the Milishich paper store and the parish priest of St. Cross, Don Ante Milić. The feast was particularly grand in 1937 when the Trogir abbot Lucije Mileta celebrated his 50th anniversary of priestly service.³¹

Author Fani Celio Cega in her article *A review of the 200th anniversary of the „Primišćenje“ in Trogir in 1881*, discusses the celebration of the second Day of the City of Trogir, the so-called „Primišćenje“, in Trogir in 1881. On May 4, 1681, the relics of St. John of Trogir were transferred to the newly built chapel in the Trogir Cathedral. The details of the event are known because the Italian Catholic priest and historian Filippo Riceputi recorded that this event took place 566 years after the saint's death, 530 years after the first and 333 years after the second transfer, after he rested for 233 years in the chapel of St. Cosmas and Damian³², and for another 333 years in that of St. Blaise, or St. Cross.³³ The anniversaries of „Primišćenje“ were celebrated ceremoniously. The city was festively adorned, and decorated tapestries, specially made for such occasions, were hung on the windows. The cathedral was adorned with flags, flowers, and greenery. The city was illuminated with torches, a

³¹ Čipčić, Marijan, *Trogir between the World Wars (1918–1941)*, Museum of the City of Split, Split, 2021, p. 288.

³² The Trogir parish of Our Lady of the Angels celebrates the feast of Saints Cosmas and Damian on September 26th. Near the parish church, along the road to the city cemetery, there is a votive chapel dedicated to these early Christian saints. Fragments from the interior indicate that it was built in the 9th century, making it one of the oldest chapels in Trogir. Its present form dates back to the 15th century. Tradition holds that Saints Cosmas and Damian were twins and physicians who treated people for free. Thanks to them, many converted to Christianity. While treating people without charge, they also pointed the hopelessly ill towards heaven. During the time of Diocletian, they were martyred by beheading. (Source: Catholic Information Agency, published: September 27, 2004, retrieved: March 3, 2024, <https://ika.hkm.hr/novosti/blagdan-sv-kuzme-i-damjana-u-trogiru-2/>).

³³ The Church and Dominican Monastery of the Holy Cross, once the largest national shrine of the Dominican Province of Dalmatia, were a destination for many barefoot pilgrims starting from April 1, 1600. On that Holy Saturday, the wounds of Jesus bled on the large wooden crucifix located on the main altar of the church. Veneration of the miraculous crucifix continued for centuries, especially during the month of March with pilgrimages every Friday, as well as on Good Friday and the Feast of the Ascension of Christ. However, due to historical upheavals in the region, particularly after the 19th century and the arrival of Napoleonic rule, this tradition fell into obscurity. (Source: Archdiocese of Split-Makarska, Shrine of the Holy Cross, published: March 12, 2010, retrieved: March 3, 2024, <https://www.smn.hr/902-obnova-sjecanja-na-zaboravljeno-hrvatsko-svetiste-sv-kriza-na-ciovu>).

triduum was held in the cathedral, and celebrations took place in the square. The festivities were particularly grand in 1881, during the celebration of the 200th anniversary of the „Primišćenje“. On April 30, 1881, the Committee for the celebration, together with the Bishop of Trogir, the clergy, the city administration, and numerous residents, solemnly welcomed the guests, archbishops, and bishops from neighbouring dioceses, accompanied by the City Music Ensemble. In the evening, the City Music Ensemble held a small concert, followed by a promenade concert the next day. On the morning of May 1, a solemn pontifical sung Mass with a panegyric in the Croatian language was held. In the evening, the triduum began, accompanied by the choir. On the first evening, a torchlight singing event was held in honor of the high church dignitaries. On May 2, a solemn Mass with a panegyric in the Italian language was held, followed by an evening promenade concert in the square. In the days leading up to the celebration, the city was bustling with activities, with festivities for people of all classes. On the day of the „Primišćenje“ itself, the atmosphere was particularly festive. The main event of 1881 was supposed to be a morning procession, but due to bad weather, it was held in the afternoon. In the solemn procession, the silver bust of St. John was at the forefront. People from the windows of nearby houses along the procession route threw flowers. The Committee for Public Welfare distributed alms among the poor. A ceremonial lunch, scheduled after the procession, was held in the Reading room hall, accompanied by a concert by the City Music Ensemble, and was organized by the Garagnin family for select guests. The city's mayor was Antun Fanfogna-Garagnin, and medals made for the occasion were distributed to distinguished guests. One such jubilee medal is preserved in the Trogir City Museum. On the obverse, there is a depiction of St. John standing above the city, blessing it, with the inscription „hoc numine tuta“, which means: under your protection. The reverse bears an inscription stating that the medal was made on the occasion of the 200th anniversary of the transfer of Blessed John Orsini in Trogir, on May 4, 1881. The jubilee celebration of the „Primišćenje“ ended with fireworks, the lighting of bengal lights, and a grand dance in the Reading room.³⁴

Zrinka Novak, in her work *The life of the Trogir commune under the protection of blessed John of Trogir and St. Lawrence*, mentions that at the end of the 17th century, a decision was made to celebrate the feast of St. John of Trogir not only on November 14 but also on May 4, in memory of „Primišćenje“ – the transfer of the body of St. John to the new Renaissance chapel. This was a significant event in the history of Trogir, with numerous delegations and

³⁴ Trogir Time Travel, „Primišćenje“, published: May 4, 2020, downloaded: March 3, 2024, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2020/05/danas-je-tocno-339-godina-od.html>

faithful participating. The procession included Trogir brotherhoods such as All Saints, Our Lady of the Angels, Our Lady of Mount Carmel, St. Roch, and the Holy Spirit, carrying crosses, flags, and candles, dressed in white or light blue tunics. Solemn hymns in Croatian were sung during the procession. The city's Franciscans and Dominicans, along with the people, also participated.³⁵

Father Ivan Delalle, a priest, art historian, archaeologist, and publicist from Trogir, writes in „Novo doba“ on November 15, 1925, that Trogir has many churches and saints, adding, along with a description of a night in November and a mention of St. John of Trogir:

„He will find his saintly protectors in heaven again tomorrow and will stand in the heavenly circle closest to the Creator, as his saints are very old and very powerful. Tonight, under this November rain, I stand before your gates, to listen, like you, to the holy sound of your church bells. The bells brighten my soul. Their silver tones rise so high as if they seek the boundless blue of the sky. The towers are dark, illuminated only, if it can be said, by the light of the serene music of the bells. The sound of the bells calls someone far away, but who hears them. It calls him to watch over the dying city's sleep. It calls with a voice of weeping, hope, and praise. Trogir prays on both knees with its small houses, without light, without voice except for the voice of the bells, in the darkness of a November night, under the rain. St. John listens to its prayers, bent with age, with a thick shepherd's staff, handing out blessings to his city today as always. The night is dark. At the city gates, in front of the statue of St. John, two lamps are burning. One is lit as a vow of tears, and the other as a vow of hope.“³⁶

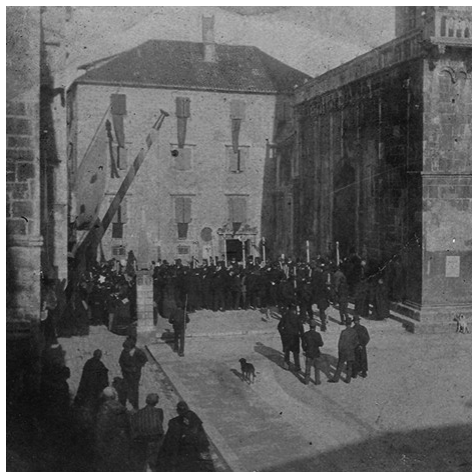
In the preface to the cultural magazine of the Croatian Heritage Foundation in Trogir, *Vartal* 2/1992, dedicated to Dr. Ivan Delalle, Croatian art historian and archaeologist Ivo Babić from Trogir wrote that the most vivid memories of Don Ivan are related to the feast of St. John of Trogir, which is celebrated on November 14, adding that it is a time of endless rains. It is also noted that the service on the eve of the feast was held at night in the Cathedral: „Before dawn, during a break between the endless divine services, we would go to the sacristy to congratulate Don Ivan on his name day.“³⁷

³⁵ Novak, Zrinka, *The life of the Trogir commune under the protection of blessed John of Trogir and St. Lawrence*, Stara hrvatska svakodnevica, Kolo 4, 2006.

³⁶ Trogir Time Travel, Trogir in November, published: November 23, 2020, <https://trogirtime-travel.blogspot.com/2020/11/> (downloaded: March 3, 2024).

³⁷ Trogir Time Travel, The eve of Saint Stephen's Day, published: November 23, 2020, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2020/11/> (downloaded: March 3, 2024).

Image 3: Procession for the celebration of the Holiday of Saint John of Trogir

Source: Trogir City Museum

On the day of „Primišćenje“, the city would be adorned and decorated, various festivities would be organized, and the common people and nobility would unite in the celebration of the anniversary of the saint’s relics transfer. The desire of the people of Trogir for a more dignified temple for their patron began to be realized by the Bishop of Trogir, Jakov Turlon, as early as 1468. This was also the time when the construction of the Chapel of St. John of Trogir (Ursini) began, designed and built by Nikola Firentinac, Andrija Aleši, and local sculptor Ivan Duknović. The chapel is one of the most significant and beautiful Renaissance monuments in Europe, and since 1681, when the saint’s bones were transferred to it from the Chapel of St. Cosmas and Damian, today the Chapel of Good Death, it has served as the guardian of the relics of St. John of Trogir. In memory of May 4, 1981, the first Sunday in May is marked with a solemn mass and an appropriate event.³⁸

³⁸ Catholic Information Agency, on the eve of „Primišćenje“ the powers of Saint John of Trogir, article published: May 3, 2009, downloaded: March 31, 2024, <https://ika.hkm.hr/najave/ususret-primiscenju-mociju-sv-ivana-trogirskog/>

Image 4: Scene of a procession in Trogir, prominent citizens gathered

Image: Courtesy of prof. Ivo Delalle in his home

Regarding the celebration on November 14th, the feast of St. John, the teller Vinka Zulim described what it was like the day before the festivities:

„Preparations would already have been in full swing. The cathedral would have been adorned with flowers. The tradition was a procession through the city. The procession with the statue of St. John through the city streets - that was the central piece of the celebration. After the procession, there would be a mass that gathered all the faithful. I remember how after the mass, everyone would gather in the square, where traditional dances would be performed. At that time, we lived under the influence of various changes, but despite that, the tradition of celebrating St. John remained and continued with the same enthusiasm.“³⁹

Teller Dunja Kalilić mentions that during her childhood, around 1954, citizens who attended mass in the cathedral during the feast of St. John were not looked upon favourably. For a time, there was no procession outside the

³⁹ Teller: Vinka Zulim, born 1945, Trogir, recorded January 2, 2024.

church. Teller Kalilić adds that on that day, the cathedral always celebrated with solemn masses, and she has memories as a child of those processions inside the church when the brethren, in special robes, would carry large candles, relics under a canopy, and sing.⁴⁰

In his work *Trogir – The City and monuments*, Ivo Babić mentions a contemporary of these events, Pavle Andreis, who described these events in Croatian and Italian, including scenes of the procession, fireworks, city decorations, and cannon fire.⁴¹

This work discusses the life of St. John and the veneration of his name in Trogir. For instance, at the entrance to the city of Trogir, above the northern gate, stands a statue of St. John of Trogir. In the Middle Ages, Trogir had more city gates besides the current northern and southern ones: the Gate of the Holy Spirit, the Gate of St. Rocco, and the Kamerlengo Gate near St. Dominic. The southern city gate was built in Renaissance style in 1593, while the northern gate was constructed in 1656. According to Ivan Delalle, a green pine tree has been growing in a crack of the stone below the statue of St. John since 1661.⁴²

Ivan Babić writes the following about the statue of St. John:

„The statue of St. John above the Land Gate in Trogir is depicted with his right hand raised in blessing and holding a bishop's metal staff in his hand. The bishop is dressed in a chasuble, draped over his robes (alb, dalmatic). The decorations on the garments beneath the chasuble are executed with linear, thicker indentations; the edges around the sleeve openings are especially decorated with perforated indentations. On the chasuble, there is a relief strip in the shape of a T. The collar is also adorned with plastic decorations. The mitre is decorated as well, including two rosettes. The compositional axis of the whole is somewhat rigid, with a vertical line lacking the usual Gothic tilt. The Land Gate on the northern side of Trogir was opened during the time of the provveditore Antonio Bernardo (from 1656 to 1660), as evidenced by his coat of arms. However, the city gate attained its present form much later, in 1763, through the intervention of the renowned builder Ignacije Macanović. The statue is undoubtedly older than the city gate. As is evident from the shape, it is clearly a Gothic work from the early 15th century, very close in style to the works of the sculptor and builder Bonino Jakovljević from Milan, who is mentioned in Dalmatia from 1412, working from Šibenik, and Split, to Korčula and Dubrovnik in the south.“⁴³

⁴⁰ Teller: Dunja Kalilić, born 1947, Trogir, recorded: December 2, 2022.

⁴¹ Babić, Ivo, *Trogir – The city and monuments*, Split: Literary circle: The Museum of Croatian archaeological monuments, 2016.

⁴² Delalle, Ivan, *Trogir – a guide to its history, art and life*, Zagreb: Ex libris, 2006.

⁴³ Babić, Ivo, *On the statue of St. John above the Land gate in Trogir*, Vijenac 217, Matica hrvatska, 2022.

5. TRADITION TODAY – THE FEAST OF ST. JOHN OF TROGIR

The tradition of honouring the feast of St. John of Trogir, the heavenly patron of the city of Trogir, continues into the 21st century, celebrated annually in November on the 14th. The central part of the celebration is marked by a holy mass and a procession, as well as festivities featuring the Trogir Folk Music Ensemble, held at the main city square, Ivan Pavao II Square. The feast of St. John of Trogir is also known as „Stivanja“, a name derived from local dialect and customs in Dalmatia. „Stivanja“ is actually a shortened version of the name Ivan in the local dialect, where the form „Štivan“ is often used. It is important to note that Stivanja is celebrated with great ceremony today, whereas the tradition of the lavish celebration of „Primišćenje“ has gradually faded. The three-century-old significant event related to „Primišćenje“ was celebrated on May 3 and 4, 1981⁴⁴, and also of interest is the celebration on May 4, 2009, when the anniversary of the transfer of their patron St. John's remains to his chapel was commemorated with holy masses and a special music program. The program on May 4, 2009, began with a mass during which 46 young confirmands received the seal of the Holy Spirit. The sacrament of confirmation was administered by Monsignor Josip Delić. In the afternoon, the musical program was opened by the Trogir Folk Music Ensemble and their guests, the City Music Ensemble of Pag, who performed a joint promenade concert through the city streets, followed by a concert in the City Loggia. After that, an evening mass was held in the cathedral, and the musical program continued at the Cemetery with performances by KUD (t.n. culture and artistic associations) Kvadrilja from Trogir, KUD Andrija Matijaš Pauk from Marina, KUD Mindula and the women's klapa Mindula from Okrug Gornji, and klapa Čiovo.⁴⁵

At the celebration of St. John of Trogir held in 2019, the solemn holy mass was led by Monsignor Marin Barišić, the Archbishop and Metropolitan of Split-Makarska. The traditional procession took place, and the cathedral choir performed. Monsignor Marin Barišić called for spiritual renewal, dedicating his sermon to justice and peace. Don Vinko Sanader, the cathedral parish priest, highlighted the saintly qualities, mentioning virtue and love. He stated that St. John did not spare his love for God and the people and advocated for the Croatian orientation of Dalmatian cities. The main mass was held

⁴⁴ Maljković-Zelalija, Maja, *Fešta – What and how the people of Trogir celebrated throughout History*, Museum of the City of Trogir, Cate Dujšin Ribar gallery, 2023, p. 34.

⁴⁵ Catholic Information Agency, on the eve of „Primišćenje“ the powers of Saint John of Trogir, article published: 3. 5. 2009, downloaded: 31. 3. 2024, <https://ika.hkm.hr/najave/ususret-primiscenju-mociju-sv-ivana-trogirskog/>

in the Cathedral of St. Lawrence, and the procession went „around the city“, from the cathedral, along the waterfront, past Kamerlengo tower and the northern gate, back to the cathedral, which is decorated with great care on the feast day of November 14th.

During the celebration of St. John of Trogir on November 14, 2021, Don Vinko Sanader, the dean of the Trogir Deanery and the cathedral parish priest, said that the holiday was commemorated in a traditional manner. He mentioned the low attendance due to the then current COVID-19 pandemic.⁴⁶ The celebration proceeded as usual:

„I would say it's like always, the same as every year. There is a three-day prayer event, with the rosary, holy mass, and sermon each evening. This year, it's all three evenings. Dr. Don Ivan Bodrožić, a professor at the Catholic Faculty of Theology in Split, is present. However, as the parish priest, I cannot be satisfied with the turnout. Now, is it because of COVID-19? Well, the authorities have limited attendance, but we do have sound systems outside. Nonetheless, I hope that the attendance will be better on the feast day itself. The new circumstances have affected people's psyche and interpersonal relationships, even within families. People live in fear. As with St. John, this year marks 910 years since his death in 1111; he served as archbishop for 47 years. The people recognized something in him, goodness and sincerity. He remained here for a long time. He brought the Benedictine nuns here in 1064. He worked on reconciling citizens. He brought peace but it wasn't easy to accept the role of bishop at the age of 32. The people wanted it, and he accepted God's will. He also had political influence. We, as a people, tend to celebrate more and follow less, but the purpose of the feast is to honour and celebrate him, and follow his ideals. It means preserving faith, the path of holiness, and the path of peace. We also have his statue at the city gate, above the northern gate; the statue has been restored, and the original is Trogir City Museum.“

The solemn holy mass on the feast of St. John of Trogir (November 14, 2021) was led by Don Marinko Vidović, who said that St. John was honoured as a man of God.

The mayor of Trogir, Ante Bilić, mentioned that, as usual, a public gathering was organized in the City Loggia after the solemn holy mass, aiming to preserve the tradition. The food offered included gnocchi with wild boar, prepared by the Rašpin Jute Association and the Trogir Hunting Association.

⁴⁶ The COVID-19 pandemic, also known as the coronavirus pandemic, was a pandemic of the new respiratory disease COVID-19. The disease first appeared in late December 2019 in the megacity of Wuhan in China's Hubei province. The first case of SARS-CoV-2 infection in Croatia was confirmed on February 25, 2020. The Government of the Republic of Croatia declared the end of the COVID-19 epidemic on May 11, 2023.

Dina Rožić, a member of the Rašpin Jute Association, emphasized that in 2020, during the peak of the COVID-19 pandemic, the celebration after the mass did not take place, but in 2021 the tradition continued: „Last year, there was none of this. This day means a lot to us in Trogir; St. John – a bishop we have specially celebrated since the 11th century. We must continue the tradition for future generations. There’s a variety of food, but the gnocchi with wild boar stands out.“

Toni Barada, president of the Rašpin Jute Association, also expressed satisfaction with the celebration of St. John in 2021: „It’s a great joy, offering food like goulash. This day is important to us. We celebrate St. John of Trogir, our heavenly patron.“

Ivo Delalle⁴⁷, former president of the Society for the Improvement of Tourism and the Preservation of Cultural Monuments in Trogir, founder of the Trogir Tourist Board, and a prominent public and cultural figure, highlighted several organized celebrations of St. John of Trogir, the patron of the city, in St. Mark’s Church, with singing of old church songs in honour of Trogir’s patron and reflections on the life and work of St. John not only as a church figure but also as a significant figure of his time.

6. CONCLUSION

Overall, the presence and influence of St. John in Croatian regions, especially in the Trogir area, is without question. Delving into the biography of St. John of Trogir reveals literary and historical significance and values. The veneration of St. John, preserved to this day (the feast celebration of St. John in November in Trogir and its surroundings), has shaped a rich literary and artistic heritage. The recorded verses in this work, dedicated to St. John, are passed down through generations, proving the traditional veneration of Trogir’s heavenly patron. The celebration of the feast of St. John of Trogir is an important cultural and religious event. Every year, on November 14, the people of Trogir celebrate their patron, thereby preserving and passing on the rich cultural heritage of the city. The festivities include holy masses, processions, cultural manifestations, and social events, strengthening the community and preserving Trogir’s identity. The importance of St. John of Trogir is also reflected in his role in Croatian history, where he acted as an advocate for peace, justice, and faith. His contribution to the establishment of the Benedictine convent, participation in political events, and numerous miracles attributed to him make him a significant historical and spiritual figure. John’s canonization,

⁴⁷ Teller: Ivo Dellale, born 1934, Trogir, recorded: August 30, 2022.

albeit informal under medieval conditions, further confirms his sanctity and influence. Historical records and legends about St. John of Trogir contribute to understanding medieval Dalmatia, while his veneration today plays a key role in preserving Trogir's cultural heritage. His presence in history, literature, and tradition testifies to the enduring value and impact he has had and continues to have on the life of Trogir.

Sources

Own records, list of tellers

List of tellers:

Mila Perkušić, born Grgin, 1930, Trogir
Vinka Zulim, born Vukman, 1945, Seget Vranjica
Dunja Kalilić, born 1947, Trogir
Ivo Delalle, born 1934, Trogir

Sources used:

- Babić, Ivo (2016). *Trogir – The City and monuments*. Split: Književni krug: Museum of croatian archaeological monuments.
- Babić, Ivo (2022). *On the statue of St. John above the Land gate in Trogir*, Vjjenac 217. Matica hrvatska.
- Babić, Dunja (2012). „Description of Trogir and its Territory from the Late 16th Century“, *Sources and contributions for the history of Dalmatia*, Vol. 24, No. 24, pp. 10, 11.
- Badurina, Anđelko (1990). *Lexicon of iconography, liturgy, and symbolism of western christianity*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, p. 284.
- Benyovsky-Latin, Irena (2007). „The role of the Brotherhood of the holy spirit in Trogir in the middle ages and early modern period“. *Historical Contributions*, Vol. 26, No. 32, pp. 25, 26, 27.
- Belamarić, Joško (1999). „The Relics of St. John – The Trogir palladium pledged in Zadar (filigree in the treasuries of dalmatian cathedrals)“, *Contributions to the history of art in Dalmatia*, Vol. 38, No. 1, pp. 151, 152, 169.
- Buble, Nikola (1991). „Texts of vocal folklore songs from Trogir and Donja Kaštela from 1875 to 1975“, *Čakavska rič*, Vol. XVIII, No. 2. Trogir, pp. 79, 86, 96.

- Bužančić, Radoslav (2005). „The old chapel of St. John of Trogir in the cathedral of St. Lawrence“, *Contributions to the history of art in Dalmatia*, Vol. 40, No. 1, pp. 77–79, 107.
- Celio Cega, Fani (2004). „A review of the 200th anniversary of the „Primišćenje“ in Trogir in 1881“, *Mogućnosti* 4/6, pp. 135–143.
- Celio Cega, Fani (2002). *Trogir*. Vjesnik, Zagreb: Turistička naklada, p. 20.
- Dragić, Marko (2011). „The reality of Croatian king Dmitar Zvonimir in the Poetry of Vladimir Nazor“, *Journal of Croatian Studies, Croatian Studies review*, 7, Macquarie University Sydney, Australia, Faculty of Philosophy University of Split, Croatia, Waterloo University, Canada, pp. 61–88.
- Dragić, Marko (2008). *Poetics and history of croatian oral literature*. Split: Faculty of Philosophy, University of Split.
- Čipčić, Marijan (2021). *Trogir between the World Wars (1918–1941)*. Split: City Museum of Split. p. 288.
- Delalle, Ivan (2006). *Trogir – A guide to its history, art, and life*. Zagreb: Ex libris.
- Farlati, Daniele (2010). *The Bishops of Trogir. With additions and corrections by Jacopo Coleti*. Split: Književni krug Split. pp. 33–34.
- Ivanišević, Milan (1978). „Iconography of St. John of Trogir“. *Peristil: Journal of Art History*, Vol. 21, No. 1, p. 92.
- Ivanišević, Milan (1978). „The Life of St. John of Trogir“. *Čakavska rič: Semiannual journal for the study of Čakavian language*, Vol. VIII, No. 2, p. 141.
- Ivanišević, Milan (1980). „St. John of Trogir bishop“. *Croatica christiana periodica*, Vol. 4, No 5, p. 44.
- Maljković-Zelalića, Maja (2023). *Fešta – what and how the people of Trogir celebrated throughout history*. Trogir city museum, Cate Dujšin Ribar gallery, pp. 27–30.
- Novak, Zrinka (2006). *The life of the Trogir commune under the protection of blessed John of Trogir and St. Lawrence*, Stara hrvatska svakodnevnica, Kolo 4.
- Purgarić-Kužić, Branka (1995). *The death of St. John of Trogir*, Works of the Institute of Croatian history faculty of philosophy University of Zagreb: Works of the Institute of croatian history faculty of philosophy University of Zagreb, Vol. 28, No. 1.
- Tomić, Radoslav (1988). „The painting by Agostino Ridolfi in the cathedral of Trogir“, *Contributions to the history of art in Dalmatia*, Vol. 27, No. 1, pp. 293, 294, 300.
- Žaja, Barbara (2019). *Contemporary ethnography of traditional culture in the Trogir region*. Split: Faculty of humanities and social sciences, University of Split. pp. 29–32.

Online sources:

- TV show „Dalmacija moga oka“ by Television Jadran, aired: November 15, 2021, editor and host: Barbara Žaja, downloaded: March 3, 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=Aj2jKmAr37o>
- Archdiocese of Split-Makarska, celebration of St. John of Trogir (2019), video published: November 20, 2019, downloaded: February 5, 2024, https://www.youtube.com/watch?v=PK66A5jCj_k&t=238s
- John of Trogir, blessed. Croatian encyclopedia, online edition. Miroslav Krleža Lexicographical Institute, 2013–2024, accessed: March 3, 2024, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ivan-trogirski-bl>
- John of Trogir. Croatian biographical lexicon (1983–2023), online edition. Miroslav Krleža Lexicographical Institute, 2024, accessed: March 3, 2024, <https://hbl.lzmk.hr/clanak/8594>
- Catholic Information Agency, feast of St. Cosmas and Damian, article published: September 27, 2004, downloaded: March 3, 2024, <https://ika.hkm.hr/novosti/blagdan-sv-kuzme-i-damjana-u-trogiru-2/>
- Catholic Information Agency, approaching the „Primišćenje“ (transference) of the relics of St. John of Trogir, article published: May 3, 2009, downloaded: March 31, 2024, <https://ika.hkm.hr/najave/ususret-primiscenju-mociju-sv-ivana-trogirskog/>
- Archdiocese of Split-Makarska, Sanctuary of the Holy Cross, article published: March 12, 2010, downloaded: March 3, 2024, <https://www.smn.hr/902-obnova-sjecanja-na-zaboravljeno-hrvatsko-svetiste-sv-kri-za-na-ciovu>
- Trogir Time Travel, „Primišćenje“ (Transference), text published: May 4, 2020, downloaded: March 3, 2024, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2020/05/danas-je-tocno-339-godina-od.html>
- Trogir Time Travel, Trogir in November, text published: November 23, 2020, downloaded: March 3, 2024, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2020/11/>
- Trogir Time Travel, Vigil of St. John, text published: November 13, 2020, downloaded: March 3, 2024, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2020/11/dan-uzezin-stivanje-13-studenog-1892.html>
- Trogir Time Travel, photographs, downloaded: March 5, 2024, <https://trogirtimetravel.blogspot.com/2018/11/tri-stivanjske-fotografije-iz-naftalina.html>
- Trogir Time Travel, project „Fourth autumn chest“, downloaded: March 9, 2024, https://issuu.com/muzejgradatrogira/docs/cetvrtijesenskiskafe-tinmgt#google_vignette

Barbara ŽAJA

SV. IVAN TROGIRSKI U TRADICIJSKOJ KULTURI TROGIRSKOGA KRAJA

Sveti Ivan Trogirski, prije nego je postao biskup u Trogiru u jedanaestom stoljeću, bio je benediktinac u samostanu u Osoru na otoku Cresu, gdje je susreo splitskog nadbiskupa Lovru. Ta su dva imena zabilježena u važnim povijesnim dokumentima kraljeva Krešimira i Zvonimira. Kao biskup, sveti Ivan je bio aktivan u pastoralnim aktivnostima, pa je tako osnovao samostan sestara benediktinki koje djeluju i danas kao njegova duhovna ostavština. Sveti Ivan Trogirski je prepoznat po zalaganju za mir među građanima i rješavanje njihovih sukoba. 1105. godine je zaštitio grad Trogir od kralja Kolomana koji ga je htio uništiti. Učinio je brojna dobra djela za Trogir, a Trogirani su mu ostali zahvalni. Izabran je za trogirskog biskupa, a nakon smrti postaje priznat kao svetac, iako tada nije postojao formalni proces beatifikacije ili kanonizacije. Trogirani 14. studenog svečano slave svetkovinu nebeskog zaštitnika, sv. Ivana Trogirskog, misnim slavljem u Trogiru. Drugo važno trogirsko slavlje vezano je za „Primišćenje“, spomen na 4. svibnja 1681. godine kada je obavljen prijenos moći sv. Ivana Trogirskog u novosagrađenu kapelu u trogirskoj katedrali.

Ključne riječi: *sv. Ivan Trogirski, Dan grada Trogira, tradicijska kultura, Primišćenje, trogirske legende*

Izvorni naučni rad
UDK 378(497.115)

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University - Peja/Peć
suada.dzogovic@unhz.eu

Driton SYLQA (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University - Peja/Peć
driton.sylqa@unhz.eu

CURRICULUM AND ACADEMIC STRATEGY TRANSFORMATION IN HIGHER EDUCATION: A CASE STUDY OF SOCIOECONOMIC IMPACT

Kosovo's higher education system faces complex structural and functional challenges, including a persistent decline in student enrollment, limited employability of graduates, and the need to align academic programs with the demands of a contemporary labor market. The focus of this study is to conduct a systematic assessment of the educational culture and curricular relevance of undergraduate programs at *Haxhi Zeka University* (HZU), utilizing an advanced automated comparative analysis model tool founded on public data from job advertisements. The analysis results indicate that programs, particularly in STEM fields, are often not entirely aligned with professional requirements and employers' needs because of the structural limitations inherent in program-level curricula and pedagogical practices. While specific programs partially meet labor market demands, overall diversity and functional relevance of the educational offerings remain limited. The study emphasizes the importance of institutionalizing practice-oriented educational approaches, revising curricula periodically every three to five years, and strengthening collaboration between universities and the private sector. The implementation of automated systems facilitates precise identification of discrepancies between taught and required skills, thereby potentially enhancing graduate employability, contributing to regional socio-economic development, and significantly improving the adaptability of higher education institutions in responding to the dynamic demands of the labor market.

Keywords: Academic strategy, Curriculum relevance, Employment challenges, Socioeconomic environment, Haxhi Zeka University

INTRODUCTION

The role of knowledge is essential for the development and sustainability of today's economy. The foundations of contemporary economic development are education and culture (Gilbert & Pratt-Adams, 2020). Higher education in Kosovo plays a comparable role in the socio-economic development trajectory as do other higher education institutions. Thus, the higher education system in Kosovo is composed of a mix of public and private universities that confer accredited degrees (bachelor's, master's, and doctoral levels) (Ministry of Education, Science, Technology, and Innovation [MESTI], 2022). Since the post-war period, this sector has experienced significant expansion, particularly with the increase in private institutions, reflecting the high demand for advanced education. The competition sources for *Haxhi Zeka* University (HZU), inspired by the relevant legal documents, come from legally accredited higher institutions. Kosovo's accredited higher education institutions offer 400 study frameworks broken down to 236 bachelor's, 156 master's degrees, and eight doctoral programs. Kosovo's higher education system indeed requires significant adjustments and improvements, as it does not meet the quality and relevance standards of the job market (HERAS Plus, 2021). There has also been a decline in the number of students entering HE in recent years, and this drop is more notable in public universities. However, key tasks include addressing the staff shortage, the high professor-student ratio in public institutions (1:42), and the discrepancy between study programs and labor market demands. This constellation has a direct impact on the job market for graduates, with the percentage of employed graduates usually being less than 50%, varying from one program to another (MESTI, 2022).

The Ministry of Education, Science, Technology, and Innovation (MESTI) has launched efforts to improve Kosovo's higher education system (World Bank, 2019). These initiatives include reforming curricula, incorporating professional experiences, and fostering greater collaboration with industry and other key stakeholders (Gilbert & Pratt-Adams, 2020).

One strategic priority is the development of professional programs at level 5 to prepare young people for direct employment or self-employment. According to an Alumni Association report on student employability, 65% of HZU graduates are employed in the private and public sectors, with roughly 3% declaring themselves self-employed (Alumni Association, 2023).

However, many individuals who have completed higher education in Kosovo seek employment, but their studies do not prepare them for the skills that businesses require. A survey conducted by the GAP Institute indicates that 54% of respondents convey the disparity between education and vocation,

particularly in the fields of general studies (88%) and exact sciences (76%). In comparison, education and health programs have comparatively tiny disparities (13-17%) (GAP Institute, 2020).

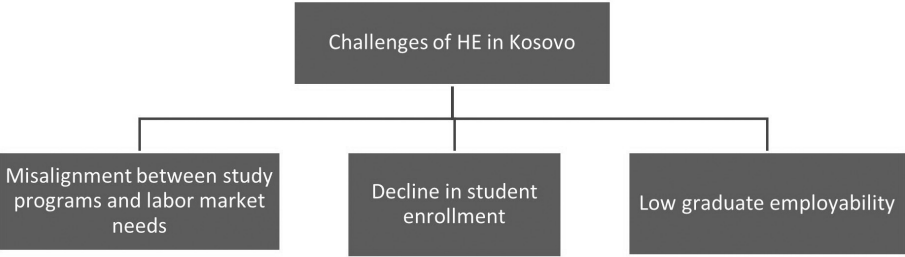
Current government figures show an unemployment rate of 10.7%. According to Monitor Magazine (Monitor Magazine, 2025), the rate among young people aged 15 to 24 is even higher at 21.2%. Among young people not attending university, approximately 34.1% of 15- to 24-year-olds are not in school (GAP Institute, 2021). The problem worsens because many companies believe that new graduates lack the digital skills and soft skills that are highly valued in many jobs, even if they hold a degree. These numbers clearly show a big problem.

Higher education programs in Kosovo do not prepare students well for available jobs. This results in many graduates lacking the skills employers need, facing jobs that are below their qualifications, or struggling to find work at all, especially among young people. We need to fix the disconnect between what students learn in school, what businesses need, and practical experience. This change, primarily achieved through updated courses, enhanced teamwork with companies, and increased hands-on learning, will help graduates find employment and stimulate the economy.

PROBLEM DEFINITION

Helping students learn more in Kosovo is crucial to preparing them for jobs, a vital step for the nation to improve and thrive. Kosovo aims to join the European Union, so its people require training for jobs available both in Kosovo and globally (Mazrekaj & Smajli, 2024). A significant problem exists in higher education institutions, because many courses do not fully prepare students for jobs available today or those expected in the future (Hapçiu & Osmani, 2018). In many cases, these types of programs lack interdisciplinarity, do not provide students with practical activities, or fail to establish connections between the classroom and the outside world. The Heras report (HERAS Plus, 2021) states that these aspects are necessary to produce not only well-rounded but also talented graduates. Several issues have been identified as obstacles to improving university studies. Students often struggle to find jobs after graduation, and technology presents additional challenges, such as the use of cloud services (Riza, Ajdari, & Hamiti, 2023). Hence, below are illustrated the main challenges of HEI in Kosovo.

Figure 1. *Kosovo Higher Education Challenges.*

A recent survey reports that approximately 60% of Kosovo's programs are related to education, arts, humanities, social work, and employment-related programs (College, 2020). Although there have been significant increases in enrollment in vocational programs, including law, the natural sciences, engineering, and mathematics, there have been drastic decreases in enrollment. These topics are essential for a workforce that will meet today's socioeconomic and technological challenges. With a focus primarily on the humanities and social sciences, the demand for STEM (science, technology, engineering, and mathematics) professionals continues to grow, raising questions about unwise decisions in higher education. In other words, programs need to be well-constructed to promote distinctness and alignment between higher education and the labor market (ALLED, 2021). If not, serious questions arise around the future of education and workforce development in Kosovo. At the same time, the shift toward interdisciplinary academic programs will likely pose additional complexity for universities to ensure students learn the specific skills required for the fluid labor market.

Faced with these challenges, universities must conduct a comprehensive review of their curricula and align educational programs with industry needs to reflect employer expectations better. This strategy will not only improve the quality of academic programs but also contribute to the overall efficiency of higher education, preparing students for successful careers in an increasingly competitive job market.

The education and expertise covered in study programs must meet the market needs to guarantee employability (Marku, Tafaj, Hoxha-Jahja, & Kainulainen, 2024). Using data from MESTI, as well as additional data, researchers conducted a study of colleges and universities in Kosovo. The goal was to determine what types of training are necessary, attractive, and feasible. They also proposed practical strategies for integrating high-quality student learning with existing practices.

METHODOLOGY

This study uses an integrative approach that combines researcher interpretation and data-driven methods to examine and explain the relevance of educational programs to labor market needs. The authors employ a hermeneutic approach, analyzing data from official reports, statistical analyses, and surveys. This approach enables the drawing of comprehensive conclusions about the relevance of programs to labor market needs. Additionally, according to this author, researchers should conduct their research not as outside observers but as active participants in the research (Gummesson, 2000). This perspective contributes to a broader understanding of the problems affecting higher education (Gummesson, 2003).

In this context, cultural anthropology-based qualitative methods are essential for conducting systematic and in-depth research in educational settings (Dzogovic & Bajrami, 2023). By using hermeneutics as a fundamental framework and combining it with qualitative methods, researchers gain a deeper understanding of the interaction between educational practices and social realities in the labor market.

Furthermore, the programs offered by HZU were evaluated in comparison to other higher education institutions in Kosovo using a comparative analysis. This comparative framework was complemented by an automated data analysis process that extracted and analyzed labor market data from Kosovo's State Labor Market Portal.

Computer-assisted process assessment essentially involves collecting labor market data to analyze current employment conditions and accurately identify in-demand skills. This research aims to bridge the gap between educational potential and evolving business needs through this in-depth approach, taking the first step toward building a more efficient and effective education system.

Computer-aided automation includes:

- Data Collection and Cleaning: Labor market data, including job postings in fields relevant to HZU's programs (e.g., Economics, Technology, Education, Public Administration), are cleaned by removing duplicates, spelling errors, and inappropriate entries (Indrayan, 2019).
- Numerical Conversion and Similarity Assessment: The cleaned datasets and educational programs are converted into numerical formats, which allows algorithms to evaluate the similarity of texts and calculate alignment ratios for each study program.
- Relevance assessment: Automated algorithms calculate a relevance score (or "relevance rate") for each program and the entire curriculum, indicating how well the program meets job market demand.

- **Comparative Analysis:** The study assessed relevance at various academic levels and showed that the relevance rate for master's programs (67%) was slightly higher than for bachelor's programs (65%) (Helyer, 2011).

The results were gathered into a systematic evaluation of HZU's syllabuses, yielding a suitability score of 65%. The results suggest that thoughtful adjustments to the curricula could enhance compatibility by as much as 10%. Advocating for interdisciplinary approaches and stronger collaborations between HEIs and labor market stakeholders.

HIGHER EDUCATION IN KOSOVO

Due to the significant development of higher education over the past 15 years, higher education in Kosovo is evenly split between public and private institutions. The accreditation process for public and private higher education institutions is overseen by the Kosovo Accreditation Agency (KAA). Both institutions fall under the purview of the Higher Education Act. Private schools and certain universities may be eligible and approved under applicable law. The differences between government-funded universities and their private counterparts lie in structural setup, accreditation, funding, and institutional setup (Beha, Bellaqa, & Shala, 2024). Also, private institutions are banned from offering teaching qualification programs. The table below presents detailed data on student enrollment across NQF levels 5, 6, 7, and 8 in public and private HEIs (Erasmus Plus, 2020).

Table 1. *Registration based on NQF levels in the academic year 2020/2021.*

NQF	Public HEI in Albanian and other languages	Private HEI	Total	% as per level
Level 5	0	44	44	0.2
Level 6	9,566	11,894	21,460	79.8
Level 7	3,129	2,260	5,389	20.0
Level 8	3	0	3	0.0
Total no	12,698	14,198	26,896	100

Source: *Overview of the Higher Education System in the EU / Erasmus Project, 2022.*

For levels 5 and 6 of the National Qualifications Framework (NQF), the distribution of students is higher in private HEIs, while for levels 7 and 8, the distribution is higher in public HEIs. It is important to note that no students are registered for level 5 in public HEIs in the Albanian language, and no students are registered for level 8 in private HEIs (MESTI, 2022). According to the data presented, in the 2020/2021 academic year, 26,896 students were registered for higher education studies. Of these, 12,698 are in public HEIs, respectively, and 14,198 are in private HEIs. According to MESTI, the largest number of students enrolled is in Business Studies and Management Sciences (19.41%), followed by Medical Sciences (17.82%) and Law (10.50%). Of all the fields of study, medical sciences in private HEIs dominate, enrolling almost 10 times more students than public HEIs in this field of study. The following table displays the relevant student registrations by field of research and ISCED 2011 codes (International Standard Classification of Education) (MESTI, 2022).

Table 2. *Enrollment of students based on NQF levels in the academic year 2020/2021 in HEIs.*

Code	Field of study according to Erasmus	Public HEI (Albanian and other languages)	Public HEI in Serbian	Private HEI	Total	%
01	Agricultural sciences	404	107	226	737	2.43
02	Architecture, Urban and Regional Planning	323	162	1058	1543	5.10
03	Arts and Design	288	88	784	1160	3.83
04	Business Studies and Management Sciences	2116	461	3297	5874	19.41
05	Education and training for pedagogues	1029	274	0	1303	4.30
06	Engineering, Technology	941	377	1674	2992	9.88
07	Geography, Geology	169	261	0	430	1.42
08	Human sciences	333	67	0	400	1.32
09	Philological and linguistic science	547	167	867	1581	5.22
010	Law / Legal	1170	203	1806	3179	10.50
011	Mathematics, Informatics	207	186	865	1258	4.16

012	Medical sciences	545	153	4696	5394	17.82
013	Natural sciences	241	116	0	357	1.18
014	Social sciences	830	185	1691	2706	8.94
015	Communication and Informatics Sciences	180	62	258	500	1.65
016	Physical Education, Sports Science	248	192	415	855	2.82
	Total/ All Subject Areas	9571	3061	17637	30269	100.00

Source: *Overview of the Higher Education System in the EU / Erasmus Project, 2022.*

SIMILARITY OF THE HEIS STUDY PROGRAMS

The following data provides an overview of accredited public and private HEIs in Kosovo, categorized by their academic units. Since HZU comprises five academic units, the table focuses exclusively on academic units or faculties from other HEIs that align with those at HZU. This method lets people directly compare colleges that group their courses into similar departments. It is worth noting that a few privately owned colleges do not organize themselves into traditional departments. In those cases, annotations are provided based on the fields of study their programs cover (Mazelliu & Zogjani, 2015). The table includes only HEIs offering programs similar to HZU's, particularly those considered to have a competitive influence on HZU's offerings.

Table 3. *Comparison of the HZU with HEIs based on academic units.*

	Faculty of Business / Economics / Management	Faculty of Management in Tourism & Hospitality & Education	Faculty of Law	Faculty of Agribusiness	Faculty of Arts – Music Department
1	UNIVERSITY OF PRISHTINA				
	Economics	X	Faculty of Law	Faculty of Agriculture	Faculty of Arts – Music Department
2	UNIVERSITY “UKSHIN HOTI”				
	Economics	X	Faculty of Law	X	X
3	UNIVERSITY “ISA BOLETINI				

	Economics	X	Faculty of Law	Faculty of Food Technology	X
4	UNIVERSITY "KADRI ZEKA"				
	Economics	X	Faculty of Law	X	X
5	UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES				
	Management	Tourism and Environment	X	X	Faculty of Applied Arts
6	UNIVERSITY "FEHMI AGANI"				
	X	X	X	X	X
6	COLLEGE AAB				
	Economics	X	Faculty of Law	X	Faculty of Arts
7	COLLEGE UBT				
	Management, Business, and Economics	X	Faculty of Law	Faculty of Agriculture	Faculty of Arts
7.1.	The campus in Prizren offers all programs tailored to students' interests and needs.				

Source: *Strategic Plan 2023–2026 of HZU* (Haxhi Zeka University, 2023).

ASSESSMENT OF UNIVERSITY PROGRAMS

Haxhi Zeka University offers 17 accredited programs among five schools. Other institutions, including universities, junior colleges, and vocational training programs, have similar programs in the Dukagjini region, especially in Peja, Gjakova, and Prizren, which contribute to competition for HZU. The University of Pristina is also recognized as a leading university in Kosovo and is considered the most established institution in the country (Cocaj, 2022). Therefore, the programs of HZU are compared to the University of Pristina and other competing universities located in the Dukagjini region.

The analysis of the data presented reveals the following highlights:

- Programs with no Competition: Four accredited HZU programs face no competition from the compared higher education institutions (HEIs). These programs include Human Resource Management, Management in Tourism, Hospitality and Environment, Management in Tourism (in Bosnian), and Performing Arts Education. This lack of competition is attributed to the uniqueness of the program names rather than their content.
- Programs in Bosnian: Programs offered in the Bosnian language have only one competitor, the "Ukshin Hoti" University in Prizren.

- Programs with Minimal Competition (1–2 Competitors): These include Food Technology, Plant Production Technology, Sustainable Food Production Systems, Environmental Management, and Music Education (BA and MA).
- Programs with Moderate Competition (3–4 Competitors): Programs such as Informatics in Business, Agri-Environment and Agri-Ecology, International and European Law, and Business Management (MA) fall into this category.
- Programs with High Competition (5+ Competitors): The Business Management program at the bachelor level experiences the highest level of competition, with 7 out of the eight compared universities offering a similar or identical program.
- Programs with high competition (5 or more): The Business Management program at the bachelor's level has the highest intensity of competition, as seven of the eight analyzed universities have identical or comparable programs.

ASSESSING THE RELEVANCE OF HZU STUDY PROGRAMS ABOUT LABOR MARKET REQUIREMENTS

New tools enable universities to better match their courses with the jobs people can obtain, thereby improving accuracy and building confidence (Behluli, Qerimi, Pula, & Shabani, 2022). Therefore, we gathered specific data about job opportunities in Kosovo for this study. This data includes various fields (mentioned in methodology) plus other areas related to what HZU provides. Data was obtained from the official online job competition announcements in Kosovo at <https://portalpune.com> (Januzaj, Beqiri, & Luma, 2022).

Using data content from both the labor market data and HZU's programs, a percentage of alignment was calculated for each study program to evaluate its compatibility with market requirements. We began by tidying up the information, removing duplicates, unusual symbols, and irrelevant content. Then, we changed the clean information into numbers so computers could work with it. It is essential to understand the skills required when creating courses, so students acquire the skills that people need today. People used to do this work by hand. Our research presents a new, automated method for assessing the alignment between job needs in Kosovo and the courses HZU provides.

AUTOMATED MODEL SYSTEM

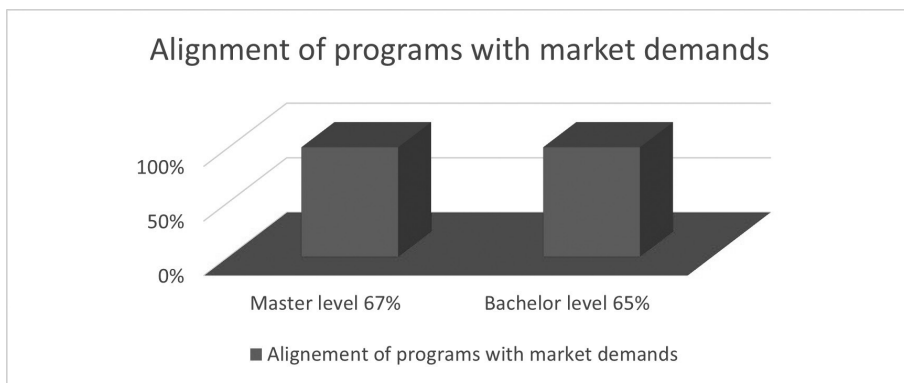
The automated model ensures accuracy and consistency by linking market needs with HZU's programs. To achieve this, data on the Kosovo labor market, including economics, technology, education, business administration, and other fields relevant to HZU's educational programs, were collected. The data on the labor market and HZU's study programs were analyzed to determine the degree of fit expressed as a percentage of fit. The principle here is the use of advanced algorithms, including data cleaning and numerical transformation processes (Januzaj et al., 2024). The system measures the proficiency of HZU's courses in equipping students with the skills required in the job market and provides feedback needed to improve teaching (HZU, 2023). This automated method enables a systematic and reliable assessment of HZU's program fit with the labor market, allowing the university to take necessary measures (Teshome & Oumer, 2024).

To develop a comprehensive picture of the HZU program, we integrated the results of individual academic programs and faculties, which provides insight into how university programs are adapting to changing market needs. We move step by step, starting with the examination of individual programs, then reviewing academic units, and finally evaluating the entire university. This process helps us truly grasp how well our classes prepare students for jobs. The sections below demonstrate the thoroughness of these evaluations, providing a clear picture of how well the university's courses prepare students for available jobs.

STUDY PROGRAMS vs LABOR MARKET

The figure below presents a comparison of university courses at the master's degree level and the educational requirements of the labor market. It demonstrates that the Master's program is most compatible with a connection of 67%. At the same time, the relevance of Bachelor's degree courses is shown to be 65%, which is less than half of the total. The findings reveal a significant discrepancy between the skills taught in schools at various levels and those required in the workplace.

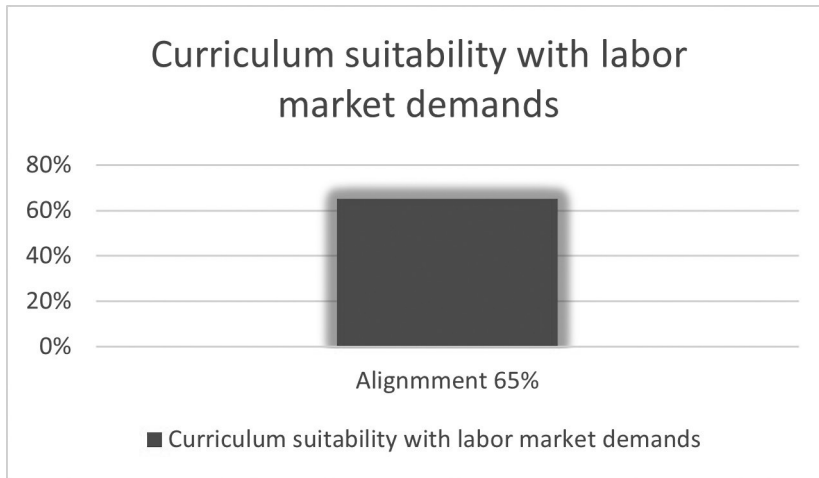
Figure 2. *Comparison of Master's and Bachelor's Programs.*

ALIGNMENT OF COURSES WITH LABOR MARKET NEEDS

A central aspect of this research is aligning university curricula with the needs of professionals. We investigate the extent to which classroom learning prepares students to acquire skills that promote employability in the labor market. To this end, we reviewed all relevant literature and cited the conclusion of Januzaj et al. (2022), which states that HZU courses currently meet students' needs in 65% of cases.

Analysis of course content, combined with a systematic study of quality indicators, allowed us to identify content that deserves special attention for "targeted updates." If implemented, these revisions are expected to improve the program as a whole and increase overall quality in terms of effectiveness and relevance by approximately 10%. This is consistent with Dzogovic's (2023a) position that curricular development is a continuous process that adapts to changes in society and the labor market, thereby ensuring its relevance and alignment with academic practice in the workplace. Dzogovic (2023b) argues that the strategic management of culturally and ethnically diverse resources is essential for their utilization in societal development (pp. 151–166). In the context of higher education, we apply this principle to justify the integration of cultural and ethnic diversity into the design of effective teaching and learning programs that prepare students for evolving societal expectations and the demands of professional communities in the labor market.

Figure 3. *Suitability index for the university curriculum.*

CONCLUSION

Higher education institutions in Kosovo (both public and private) offer a high degree of uniformity in their programs, resulting in insufficient curricular differentiation to accommodate the diverse institutional, socio-demographic, and economic contexts of the various regions in which they operate. This lack of diversity and uniformity across programs leads to serious problems, including a lack of engagement in scientific research, underutilization of innovative technologies and pedagogies, and inadequate alignment of academic programs with the changing skill demands of the labor market, particularly in internships and apprenticeships (HZU, 2023). A thorough review of HZU's internship program showed that while it provided valuable practical experience, its delivery and implementation only partially aligned with the competencies required by industry stakeholders. The alignment rate was 67% for master's programs and 65% for bachelor's programs, with a cumulative curriculum alignment index of 65%. This indicates considerable room for improvement. However, the application of advanced, automated analytics holds great potential for improving the accuracy of curriculum evaluation and facilitating evidence-based program change (Januzaj et al., 2022).

Furthermore, the results illustrate how adapting internship programs to labor market needs can increase productivity by more than 10%. This underscores the need for continuous revisions of educational programs, particularly the need for close, collaborative relationships with companies. Given limited financial resources and fewer teaching staff, the HZU strategic plan

nevertheless addresses these concerns clearly and with vision. In particular, the planned vocational training programs based on Level 5 of the National Qualifications Framework will help strengthen the bridge between secondary and tertiary education, promote entrepreneurial skills, and help graduates develop competencies directly tailored to today's world of work (Kosovo Accreditation Agency [KAA], 2020). Therefore, higher education institutions in the Republic of Kosovo must focus on developing innovative, market-oriented curricula, coupled with solid, evidence-based feedback systems and integration with industry, to prepare graduates for a proactive, fast-paced, and competitive professional environment.

RECOMMENDATIONS

A study on the current state of higher education in Kosovo suggests that reforms are needed to improve the quality of education and its relevance in the labor market. A lack of diverse educational opportunities and low competition in the labor market make it difficult for graduates to find employment. To address this limitation, we propose the following recommendations:

Diversification of the curriculum: Higher education institutions should design programs that meet the specific resources and needs of their local communities. Adopting interdisciplinary approaches can enrich and enhance the meaning of educational content.

Strengthen collaboration with industry: Building strong relationships with employers and industry is critical. This cooperation fosters the development of educational programs that address labor market needs and provide pathways to vocational and professional training.

Vocational Program Development: Promoting entrepreneurship by developing entrepreneurship programs based on the resources and specific needs of the local community. These programs must meet market needs and employer expectations.

Continuous Curriculum Improvement: Updating courses based on feedback from students, alumni, and employers enables students to acquire the skills they need for their future careers.

REFERENCES

- ALLED [Aligning Education for Employment]. (2021). *Implementation of quality assurance at the level of vet providers in Kosovo*. <https://alled.eu/wp-content/uploads/2021/07/Quality-assurance-ENG.pdf>
- Alumni Association, U. (2023). *Study on student employability*. Haxhi Zeka University, Kosovo.
- Beha, F., Bellaqa, B., & Shala, X. (2024). Management and dynamics of employment and remittance, and the impact of remittance on employment: Case study of the Republic of Kosovo. *Multidisciplinary Science Journal*, 7(3), 2025165. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2025165>
- Behluli, A., Qerimi, F., Pula, F., & Shabani, L. (2022). The impact of graduates' skills on facing challenges in the labor market. *Emerging Science Journal*, 6(2), 399–417. <https://doi.org/10.28991/esj-2022-06-02-014>
- Cocaj, H. (2022). The Lack of IT on Post-Conflict Regions: Calls for Increased Technology in Education Systems – Case Study of Kosovo. *International Journal of Information and Communication Technology Education*, 18(1), 1–23. <https://doi.org/10.4018/IJICTE.315613>
- College, I. B. (2020). *CHEQA Report*. Mitrovica: International Business College. <https://www.ibcmitrovica.eu/en/research-projects>
- Dzogovic, S. A. (2023a). *Metodologija istraživanja i pisanja diplomskih radova – drugo izdanje* [Research Methodology and Academic Writing of Theses: 2nd edition]. Utilis.
- Dzogovic, S. A. (2023b). Economic overview of the management of the cultural environment: A study of ethnicity. *Management*, 28(2), 151–166. <https://doi.org/10.30924/mjcmi.28.2.11>
- Dzogovic, S. A., & Bajrami, V. (2023). Qualitative research methods in science and higher education. *Human Research in Rehabilitation*, 13(1), 156–166. <https://doi.org/10.21554/hrr.042318>
- Erasmus Plus, K. (2020). *Overview of the Higher Education System in Kosovo*. European Union. www.erasmuspluskosovo.org/_files/ugd/6385ae_39ca2761b3ee421c9aa08315ec38ae65.pdf
- GAP Institute. (2020). A brief analysis on the mismatch between education and occupation in Kosovo. <https://www.institutigap.org/news/2507>
- GAP Institute. (2021). Inclusion of Women, Youth, and Non-Majority Communities in the Economic Recovery Package. <https://www.institutigap.org/news/2695>
- Gilbert, J., & Pratt-Adams, S. (2020). Transforming higher education culture: Teacher education in Kosovo. *International Journal of Educational Reform*, 256–274. <https://doi.org/10.1177/1056787919892007>

- Gummesson, E. (2000). *Qualitative methods in management research* (2nd ed.). Sage.
- Gummesson, E. (2003). All research is interpretive! *Journal of Business & Industrial Marketing*, 18(6/7), 482–492. <https://doi.org/10.1108/08858620310492365>
- Hapçiu, V., & Osmani, V. (2018). *Education and labor market in Kosovo and European Union*. American Chamber of Commerce in Kosovo. <https://www.amchamksv.org/wp-content/uploads/2019/02/ENG-Education-and-Labor-Market-in-Kosovo-and-EU.pdf>
- Haxhi Zeka University. (2023). *Strategic plan 2023–2026*. https://drive.google.com/file/d/1ZJtWqFIcuUsVOS-0_yEI40u3FwQjEWB/view
- Helyer, R. (2011). Aligning higher education with the world of work. *Higher Education, Skills and Work-Based Learning*, 1(2), 95–105. <https://doi.org/10.1108/20423891111128872>
- HERAS Plus. (2021). *Baseline assessment report for the HZU*. EU HERAS Plus project.
- Indrayan, A. (2019). Methodology of Data Collection. In *Research Methods for Medical Graduates* (1st ed.). CRC Press. <https://doi.org/10.1201/9780429435034-7>
- Januzaj, Y. A., Sylqa, D., Luma, A., & Gashi, L. (2024). A Textual Content Analysis Model for Aligning Job Market Demands and University Curricula through Data Mining Techniques. *International Journal of Interactive Mobile Technologies (iJIM)*, 18(14), pp. 164–176. <https://doi.org/10.3991/ijim.v18i14.47901>
- Januzaj, Y., Beqiri, E., & Luma, A. (2022). Alignment of higher education study programs and job market demand using machine learning techniques – A case study on Balkan countries’ universities. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 17(19), 150–158. <https://doi.org/10.3991/ijet.v17i19.31825>
- Kosovo Accreditation Agency (KAA). (2020). *Institutional evaluation: Report of the expert team*. Pristina: Kosovo Accreditation Agency, Republic of Kosovo. <https://akreditimi.rks-gov.net/wp-content/uploads/2020/10/Uni-Prishtina-KAA-Report-FINAL-22520.pdf>
- Marku, D., Tafaj, M., Hoxha-Jahja, A., & Kainulainen, P. (2024). Practice-Integrated Study Programs in Agriculture Sciences for A Better School to Work Transition in Albania and Kosovo: A Stakeholders Overview. *Proceedings of the 7th International Academic Conference on Teaching, Learning and Education*, 1(1). <https://doi.org/10.33422/tleconf.v1i1.297>

- Mazelliu, M., & Zogjani, J. (2015). The effect of education in labour market: Case study of Kosovo. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6 S4), 37. <https://www.richtmann.org/journal/index.php/mjss/article/view/8266>
- Mazrekaj, L., & Smajli, S. (2024). A Survey Based Analysis: Labor-Market With Young Workforce Or Adequate Governmental Policies? Key attributes of Person-Job Fit in Kosovo. *Economic Alternatives*, 2, 401–428. <https://doi.org/10.37075/EA.2024.2.10>
- Ministry of Education, Science, Technology, and Innovation [MESTI]. (2022). *Education Strategy 2022–2026*. Pristina: MESTI. <https://masht.rks-gov.net/wp-content/uploads/2022/11/03-Strategja-e-Arsimit-2022-2026-Eng-Web.pdf>
- Monitor Magazine. (2025, March 28). *Unemployment in Kosovo remains 10.7%, the same as in 2023*. <https://www.monitor.al/en/papunesia-ne-kosove-mbetet-107-sikurse-ne-vitin-2023/>
- Shala Riza, L. S., Ajdari, J., & Hamiti, M. (2023). Challenges of adoption of cloud computing solutions in higher education: Case study, Republic of Kosovo. In 2023, 46th MIPRO ICT and Electronics Convention (MIPRO) (pp. 613–618). IEEE. <https://doi.org/10.23919/MIPRO57284.2023.10159852>
- Teshome, A., & Oumer, J. (2024). STEM education and labor needs: Engineering graduates in Ethiopia. *International Journal of Research in STEM Education*, 6(1). <https://doi.org/10.33830/ijrse.v6i1.1664>
- World Bank. (2019). *Kosovo Country Report: Findings from the Skills Towards Employment and Productivity Survey*. Washington, DC: World Bank Publications. <https://hdl.handle.net/10986/31720>

**Suada A. DŽOGOVIĆ &
Driton SYLQA**

**TRANSFORMACIJA KURIKULUMA I AKADEMSKE
STRATEGIJE U VISOKOM OBRAZOVANJU: STUDIJA
SLUČAJA SOCIOEKONOMSKOG UTJECAJA**

Visokoškolski sistem na Kosovu trenutno se suočava s nekoliko složenih izazova, uključujući stalan pad broja upisanih studenata, poteškoće diplomanata u pronalaženju zaposlenja i potrebu prilagodbe obrazovnih programa zahtjevima modernog tržišta rada. Cilj ove studije je sistematski procijeniti relevantnost akademskog pristupa na Univerzitetu Haxhi Zeka (HZU) i njegovim dodiplomskim programima korištenjem naprednih automatiziranih alata za komparativnu analizu temeljenih na podacima iz oglasa za posao.

Analiza otkriva da programi, posebno u STEM područjima, često nisu u potpunosti usklađeni sa stručnim zahtjevima i potrebama poslodavaca. Ova neusklađenost prvenstveno je posljedica strukturnih ograničenja unutar nastavnih planova i programa i nastavnih praksi. Iako neki programi do određene mjere zadovoljavaju zahtjeve tržišta rada, ukupna raznolikost i relevantnost dostupne obuke ostaju ograničene. Studija naglašava potrebu institucionalizacije metoda poučavanja usmjerenih na praksu, revizije programa svake tri do pet godina i jačanja saradnje između univerziteta i privatnog sektora. Implementacija automatiziranih sistema može pomoći u tačnom prepoznavanju nedostataka između vještina koje se podučavaju i onih koje su stvarno potrebne. Ovaj pristup ima potencijal poboljšati zapošljivost diplomanata, doprinijeti regionalnom socioekonomskom razvoju i znatno poboljšati prilagodljivost visokoškolskih ustanova promjenjivim zahtjevima tržišta rada.

Ključne riječi: akademska strategija, relevantnost kurikuluma, izazovi zapošljavanja, socioekonomsko okruženje, Univerzitet Haxhi Zeka

Izvorni naučni rad

UDK 618.39.000.34:303.62(497.11)

Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ (Novi Pazar)

Associate Professor, University of Novi Pazar

maida.becirovic@uninp.edu.rs

Mina MAVRIĆ (Novi Pazar)

Assistant Professor, University of Novi Pazar

mina.mavric@uninp.edu.rs

Samra DEČKOVIĆ (Novi Pazar)

Associate Professor, University of Novi Pazar

s.kucevic@uninp.edu.rs

Semrija SMAILOVIĆ (Novi Pazar)

Associate Professor, University of Novi Pazar

semrija.smailovic@uninp.edu.rs

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ABORTION WITH SPECIAL EMPHASIS ON PUBLIC ATTITUDES TOWARD FORCED TERMINATION OF PREGNANCY

Abortion represents one of the most sensitive and controversial issues of modern society, which is at the intersection of a woman's right to self-determination, moral beliefs and religious norms. In this framework, the research aimed to examine the attitudes and opinions of citizens about abortion in relation to their socio-demographic characteristics, with special reference to the cultural and religious context of the region of Sandžak and the north of Montenegro. The sample included respondents who inherit a specific cultural-historical and religious identity, within which traditional and conservative values significantly shape the perception of the moral and legal aspects of abortion. The research was conducted in the territory of Novi Pazar, Sjenica, Tutin and the cities of northern Montenegro, using a questionnaire based on a five-point Likert scale. The obtained data were analyzed by descriptive statistics, t-test, analysis of variance (ANOVA) and linear regression analysis. The results show that the majority of respondents have predominantly conservative attitudes

towards abortion, whereby it is predominantly perceived as a morally and religiously unacceptable act, rather than as an individual right of a woman. Statistically significant differences in attitudes were found in relation to gender, age and education: women and younger respondents express a more liberal approach, while men, older and more religious respondents show a higher degree of moral reserve. The analysis of cultural and religious determinants confirmed the connection between religiosity, traditional family values and negative attitudes towards abortion. The findings are consistent with research conducted in the Turkish and Saudi contexts, where religious beliefs and social stigma remain key factors in the formation of public opinion on abortion.

Key words: abortion, religious context, cultural values, sociodemographic differences, moral attitudes, psychological aspects, legal framework

INTRODUCTION

The issue of abortion is a multifaceted social and legal problem that causes deep ethical, moral and psychological dilemmas. In modern societies, it is at the crossroads between a woman's right to self-determination, protection of the life of the unborn child, and respect for the moral and religious beliefs of the community. The legal aspect of abortion involves the efforts of legislators to establish a balance between personal freedoms and public interest, while the psychological aspects include complex emotional reactions, feelings of guilt, anxiety and social stigma, especially pronounced in conservative circles.

In many societies, especially those with a strong religious identity, abortion is viewed not only as a medical or legal issue, but as a moral act that reflects the community's value system. In this sense, understanding citizens' attitudes about abortion becomes crucial for understanding how law, religion, culture and psychology intertwine in shaping social norms and individual decisions.

This research points to the divided attitudes of young people about abortion in a culturally diverse and religiously sensitive society, especially in the area of Sandžak and northern Montenegro. The results reveal significant gaps in knowledge about reproductive rights, legal regulations and contraception, which indicates the need to improve population education and information among young people. The examined sample included mostly young people with different levels of education, most of whom come from traditional communities where religious and family norms strongly shape moral attitudes.

These findings suggest that reproductive health education programs, as well as public policy reforms, are necessary to enable young people to make informed decisions about reproductive and moral issues. Greater knowledge of the legal framework and the availability of psychological support could contribute to reducing the social and emotional consequences of abortion. Future efforts should link legal, psychological and educational aspects into an integrated approach to this complex social phenomenon.

LEGAL FRAMEWORK FOR THE REGULATION OF ABORTION IN CONTEMPORARY LAW

Abortion has always been a significant legal, moral, religious, and political issue. Legal literature provides numerous definitions of abortion, such as a specific medical procedure that prevents the birth of an unwanted child after conception (Cvejić-Jančić, 1998: 323), or as a forced termination of pregnancy through the sacrifice of the fetus (Petrović, 2007: 208). The method of regulating abortion has changed with the development of society, but in every era, there have been two fundamentally opposing views: the **pro-life** position, which emphasizes the right to life as a fundamental human right and is based on the sanctity of human life, and the **pro-choice** stance, which promotes reproductive rights and freedoms, including the ability to freely decide whether, when, and how many children to have (Konstantinović Vilić, Milosavljević, Petrušić, 1999: 19).

Although abortion is legally regulated in various ways in modern law, it is legal in many countries today, in different forms. However, due to the sensitive nature of the issue and the lack of global consensus, none of the international or regional human rights instruments explicitly mention the right to abortion. The Universal Declaration of Human Rights states that “everyone” has the right to life, yet the ambiguity lies in what is meant by “everyone,” and whether this includes the unborn or newly conceived child.

Europe's most important human rights document – the European Convention on Human Rights – also avoids directly addressing abortion due to the lack of consensus. Article 2 of the Convention provides that “everyone’s right to life shall be protected by law,” but fails to define the term “person” or when a human being acquires legal personality, as it does not declare that life begins at conception (Grbović, 2023: 582). The European Court of Human Rights has stated that the term “everyone” used in Article 2 does not apply before birth. Consequently, the unborn are not protected under Article 2, and if fetuses were absolutely protected, abortion would be illegal even in cases of life-threatening risks to the mother (Stojšić, 2010: 248).

Certain international instruments indirectly address this issue. Article 16(2) of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women grants equal rights to men and women in making free and responsible decisions about the number and spacing of their children, along with access to information, education, and means to realize these rights. The Convention introduces gender equality in family planning without explicitly permitting or banning abortion, but emphasizes the need to raise awareness about birth control. The 1959 Convention on the Rights of the Child allows each state to determine its own stance on the rights of the child before birth (Lubura, 2021: 161). Additionally, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe adopted the WHO position that abortion should not be a method of family planning and should be avoided wherever possible. All available means, consistent with women's rights, should be used to reduce both unwanted pregnancies and abortions. The Council of Europe emphasized that the final decision on abortion should rest with the woman, in accordance with her right to bodily autonomy, and that she should have access to resources to exercise this right (Stone, 2010: 70).

Most countries began legalizing abortion in the 1960s under the influence of strong feminist movements. Today, the legal landscape has changed considerably, particularly in Europe and the Americas. Current legal frameworks fall into three groups:

1. **Restrictive systems**, with a total abortion ban and rare exceptions (to save the woman's life), mostly found in Muslim countries, Latin America, parts of Africa, and in Europe – Malta and Ireland.
2. **Semi-liberal systems**, where abortion is allowed under specific conditions (Germany, Spain, Switzerland, Argentina, Pakistan, Israel, Egypt, South Africa).
3. **Liberal systems**, where abortion is allowed upon the woman's request in early pregnancy (USA, Russia, China, France, Sweden, Italy, Turkey) (Antić, 2017: 490).

The Soviet Union was the first country to legalize abortion on request in 1920 (Ponjavić, 1997: 77). In Sweden, abortion was allowed in 1938 under specific conditions, such as rape or risk to the mother's or fetus's health (Ponjavić, 1997: 78).

Determining when human life begins is a matter of legal interpretation, often based on philosophy, medicine, and psychology. The beginning of legal protection does not necessarily coincide with the biological beginning of life. A fetus's right to life inevitably conflicts with the woman's right to autonomy and the couple's right to family planning. Currently, no international or regi-

onal legal instrument clearly defines these rights, and national laws tend to avoid detailed regulation. A modern legal framework must strike a balance between the rights of the woman and the rights of the unborn, particularly as the fetus develops the characteristics of human life.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ABORTION

Aligning the law with individual needs and societal expectations plays a vital role in ensuring a just legal system. Abortion, as an intentional termination of pregnancy, is a significant issue tackled by medicine, psychology, sociology, and other disciplines aiming to protect women's health—especially mental health. Societies concerned with the mental well-being of their citizens provide psychosocial support, particularly preventive and counseling services, for those considering or having undergone an abortion. Since the late 1970s, the psychological and emotional consequences of abortion have been increasingly studied, revealing a wide range of psychological outcomes.

Psychological aspects of abortion are closely linked to moral, ethical, economic, cultural, and sociodemographic factors. Age, cultural background, religion, and socioeconomic status affect how individuals perceive abortion. Symptoms such as anxiety, guilt, anger, depression, sadness, low self-esteem, antisocial behavior, eating disorders, relationship problems, and suicidal thoughts have been documented (Rankin, 1989). According to Cameron (2010), women with pre-existing mental health conditions, who undergo abortion at a younger age and without support, are at greater risk of negative emotional responses. A person's general attitude toward abortion and the reasons for undergoing the procedure significantly influence their psychological experience.

A 2006 longitudinal study in New Zealand found that abortion negatively impacted the mental health of young women, leading to depression, anxiety, suicidal ideation, and drug use (Cameron, 2010). In a Canadian study, 41.7% of women reported high stress three weeks post-abortion (Bonevski, 2001). A Swedish study found that 50–60% of women experienced emotional distress after abortion, with 30% reporting severe symptoms (Fergusson, 2006).

These effects led to the formulation of the concept of post-abortion stress. Biggs et al. (2016) found that two out of five women experienced one or more PTSD symptoms shortly after an abortion, while 16% scored high enough to be considered at risk for the disorder. PTSD symptoms may include dissociation, acute anxiety, and panic attacks (Rousset et al., 2011). Depression in the post-abortion period can be influenced by hormonal changes, awareness of fetal loss, guilt, shame, and loss of motivation (Rue, 2014). If untreated, post-abortion depression can severely impact quality of life.

Psychosocial support is essential both before and after abortion. Cognitive Behavioral Therapy (CBT) has shown good results in addressing emotional distress and post-traumatic stress. CBT is structured, goal-oriented, short-term, and cost-effective, making it especially suitable for those needing emotional adaptation due to trauma or loss (Matthews & Marwit, 2004, in Séjourné et al., 2010).

POPULATION EDUCATION IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Population education plays a key role in informing young people about reproductive health and the importance of safe sexual behavior. Empowering students with accurate information enhances personal safety and reduces the risk of unwanted pregnancies and sexually transmitted infections. The educational system offers a space to understand reproductive health principles and encourages responsible approaches to sexuality and decision-making.

Integrating these topics into school curricula helps youth develop critical thinking skills necessary for healthy choices and societal well-being. Education about safe sex must be comprehensive and evidence-based, enabling youth to handle challenges and avoid negative consequences. As Rašević (2008: 201) states, “Population education promotes a new value system and lifestyle by spreading awareness about population factors, responsible family life, gender roles, reproductive health, and intergenerational solidarity.”

While reproductive health education exists in Serbia’s education system, it remains underdeveloped and inconsistently implemented. Marija Petrović (2021) reports that students feel schools and teachers provide minimal information – mostly limited to biology classes. Some believe that informed girls are labeled as “immoral” or “abnormal.” Although health education includes topics on STIs, contraception, and safe sex, content depth varies by school, teacher, and local policy. Emotional and psychological aspects of sexual behavior are often omitted. Sexual education is not adequately legislated or fully integrated into the curriculum (Petrović, 2010: 245). Additionally, societal resistance to open discussions about sexuality limits the effectiveness of these programs. For improvements, curricula must be modernized, teachers trained, and schools transformed into safe spaces where young people can ask questions and receive scientifically accurate answers.

METHODOLOGY

The research problem that the authors deal with in this work is aimed at understanding and defining the attitudes and opinions of citizens about aborti-

on as a complex social, legal and moral phenomenon. Special emphasis in the research was placed on examining the perception of citizens from the territory of Sandžak - specifically from Novi Pazar, Sjenica and Tutin – as well as the cities of northern Montenegro. This regional framework was chosen due to the specificity of the cultural-historical and religious identity of the population, within which traditional and conservative values significantly influence the formation of attitudes about the family, reproductive rights and the morality of abortion.

By analyzing the obtained results, we tried to determine to what extent the respondents are familiar with the legal and psychological aspects of abortion, what is their attitude towards its legality, safety and moral justification, and to what extent they perceive the decision on abortion as an individual right of the woman or as a joint decision of the family and the spouse. This approach allows the phenomenon of abortion to be seen not only as a universal social issue, but also as an issue rooted in the local cultural and religious context. The research thus contributes to the understanding of the factors that shape citizens' attitudes about forced termination of pregnancy in environments where traditional understandings and religious norms have a pronounced influence on the value orientations of individuals and communities. Based on the above, the formulated research problem reads:

The research problem refers to the examination of the views of citizens from the territory of Sandžak and the north of Montenegro on abortion as a complex phenomenon that causes divided opinions in society. The goal is to understand the existing factors that influence the formation of these attitudes and their connection with decision-making about abortion in a specific cultural and religious context.

OBJECTIVES OF THE EXAMINATION

The main goal of the research was to examine citizens' attitudes and opinions about abortion in relation to their sociodemographic characteristics, with a special focus on the cultural and religious context of the Sandžak region and the north of Montenegro. Bearing in mind that the research sample is territorially limited and includes a population that inherits a specific cultural-historical and religious identity, the goal was a deeper understanding of how traditional understandings of family life, moral norms and reproductive rights influence the formation of attitudes about forced termination of pregnancy.

The specific objectives of the research were:

- Examine respondents' attitudes and opinions about abortion as a whole, with an insight into their awareness of legal and psychological aspects.
- Determine the existence of differences in the attitudes about abortion in relation to the sociodemographic variables of the respondents (gender, age, marital status, education, material condition).
- To analyze the influence of the cultural-religious context and traditional values on the formation of attitudes about abortion among respondents from the territory of Sandžak and the north of Montenegro.
- To examine the connection between the moral, legal and psychological dimensions of the perception of abortion among respondents.

HYPOTHESES

H₀: It is assumed that the attitudes and opinions of citizens about abortion are not homogeneous, but vary depending on the socio-demographic characteristics and cultural-religious context of the environments from which the respondents come. It is expected that traditional and conservative beliefs, characteristic of the region of Sandžak and the north of Montenegro, contribute to the formation of more restrictive attitudes towards abortion, while more liberal attitudes are more pronounced among younger, highly educated and urban respondents.

H₁: It is assumed that respondents generally have predominantly conservative views on abortion, with the majority of respondents seeing abortion as a morally and religiously unacceptable act, rather than a woman's individual reproductive right.

H₂: There are statistically significant differences in attitudes about abortion in relation to the sociodemographic characteristics of the respondents (gender, age, marital status, education and financial situation).

H₃: The cultural-religious context and traditional values characteristic of the population of Sandžak and the north of Montenegro significantly influence the formation of attitudes about abortion.

H₄: There is a statistically significant relationship between the moral, legal and psychological dimensions of attitudes about abortion.

All hypotheses were tested using appropriate statistical procedures in the SPSS 25 program: descriptive statistics, t-test of independent samples, one-factor analysis of variance (ANOVA), factor analysis (Varimax rotation) and linear regression analysis. The level of statistical significance was set at $p < 0.05$.

SAMPLE

The sample in this research consisted of randomly selected respondents to express their attitude and opinion about abortion. The sample was determined by the random sampling method. The sample includes 153 respondents of both sexes, aged 18 to 35, with different socio-demographic characteristics.

Research methods and procedures

The research was conducted via the Google Forms platform in the period from 12/22/2024. until 25.01.2025. in the territory of the municipality of Novi Pazar, Novi Pazar, Sjenica, Tutin and North of Montenegro 153 respondents participated in the research, out of the total sample, 133 respondents were female and 19 male respondents.

For the purposes of the research, a questionnaire was constructed that contained five questions related to sociodemographic variables, fifteen questions related to attitudes and information about abortion and opinion about the safety and consequences of an abortion. The questionnaire is anonymous, due to the sensitivity of the research problem, the identity and personal data of the respondents are strictly protected.

Used statistical techniques for research purposes

Frequencies and percentages, arithmetic mean (M) were used to describe parameters of importance depending on their nature. Standard deviation (SD) was used as a measure of deviation from the average. The minimum and maximum sample value of numerical variables are also shown. One-way analysis of variance (ANOVA) and t-test were used to test differences between parameters. Predictive properties of independent variables were examined using multivariate linear regression.

Reliability was measured through the Crombach Alpha coefficient, which measures internal consistency. Factor analysis with Varimax rotation was used to determine the dimensionality of the Abortion Attitudes Questionnaire, as well as to assess its discriminant validity.

Statistical processing and analysis was done in the statistical package SPSS ver. 25.0 (Statistical

Framework for the Social Sciences) for Windows. The probability level was established at $p \leq 0.05$.

A NOTE ON CODING AND INTERPRETATION OF VARIABLES

Attitudinal statements in the questionnaire were measured on a five-point Likert scale (1 – completely agree to 5 – completely disagree). The values are coded so that a higher score indicates a stronger disagreement with the

given statement. Therefore, in the regression analyses, some coefficients (β) had a negative sign in relation to the expected direction of interpretation. This negative sign does not mean an opposite relationship, but rather reflects the way the variable is coded (ie, that a lower score indicates a higher degree of agreement).

For example, in the regression model for Factor 1 (positive attitude towards abortion), a negative β value for the variable "Abortion should be legalized" actually means that respondents who agree with the legalization of abortion (thus have a lower score) have a more positive attitude towards abortion overall. In this way, consistency was maintained between the interpretation of the regression results and the descriptive findings.

RESULTS

We analyzed quantitative responses primarily using descriptive statistics (frequencies, means, standard deviations) and inferential tests tailored to the nature of the variables (e.g., t-tests, ANOVA, multiple regression). In addition, we conducted exploratory factor analysis to examine the underlying structure of attitudes toward abortion. The reliability of the attitude scale was assessed using Cronbach's alpha, which indicated satisfactory internal consistency ($\alpha = 0.759$).

TYPES OF INFORMATION AND AWARENESS: SURVEY RESULTS

On average, respondents demonstrated moderate awareness of abortion-related legal and psychological issues. As shown in Table 2, the majority of participants (60.8%) reported being only partially informed about the legal regulation of abortion in Serbia, while 20.9% stated they were fully informed, and 18.3% admitted having no legal knowledge.

In terms of reproductive education and contraception, 41.8% of respondents considered themselves moderately informed about safe methods of contraception, while 12.4% were insufficiently informed, and 7.8% were completely uninformed. When asked whether they received sufficient education about reproductive health during formal schooling, only 15.7% fully agreed, whereas 35.9% disagreed.

Most respondents (93.4%) believed that youth should receive better education on contraception and pregnancy prevention.

MOST VALUABLE INFORMATION FOR RESPONDENTS

When asked about the most valuable type of information related to abortion, respondents frequently emphasized the importance of understanding both the legal framework and the psychological consequences of abortion. For example, some respondents noted that understanding the emotional impact (e.g., depression, guilt, anxiety) was critical for forming a personal stance, while others considered legal clarity and women's rights as decisive in shaping their position.

ACCESS TO RELEVANT INFORMATION

Although most respondents believed that educational and legal information was important for forming opinions about abortion, many reported insufficient access during formal education. Only 15.7% felt they had received adequate education in school, while 39.9% believed they received only partial information, and 35.9% felt unprepared in this area.

This gap suggests that while respondents recognize the importance of informed decision-making, the current educational system does not meet their needs in terms of comprehensive reproductive health education.

CONFLICTING VIEWS ON INFORMATION EXPOSURE

Similar to findings in other domains (e.g., forensic interviewing), our respondents showed differences in their preferences for how much information is appropriate. While a majority emphasized the need for more detailed education and legal information to shape their views responsibly, a minority voiced concern that overexposure to one-sided narratives (whether pro-life or pro-choice) could bias public opinion or increase moral polarization.

Table 1. General data about respondents

	N = 153
Gender	
Male	19 (12,5%)
Feminine	133 (87,5%)
Years of age	
18-22	51 (34%)
23-29	44 (29,3%)
30-35	55 (36,7%)
Place of residence	
City	145 (95,4%)
Village	7 (4,6%)
Material condition	
Very good	40 (26,1%)
Good	111 (72,5%)
Bad	2 (1,3%)
Very bad	0 (0%)
Marital status	
Married/Married	81 (52,9%)
Single/Unmarried	66 (43,1%)
Divorced	6 (3,9%)
Widow/Widower	0 (0%)
School preparation	
High School	33 (21,6%)
College	10 (6,5%)
Faculty/Master studies	100 (65,4%)
Ph.D,	10 (6,5%)

Basic demographic characteristics of the participants in the study, totaling 153 individuals, are presented in the first table. The majority are female (87.5%), while males make up 12.5%. The most represented age groups are between 18 and 35 years, with the highest number of participants in the 30 to 35 age group (36.7%). Most participants live in urban areas (95.4%), while a small percentage come from rural areas (4.6%). Regarding financial status, most rate their condition as good (72.5%), while 26.1% consider it very good. In terms of marital status, slightly more than half are married (52.9%), while 43.1% are unmarried, and 3.9% are divorced. Concerning education, the majority have a university or master's degree (65.4%), while secondary school and higher school are represented by 21.6% and 6.5% respectively, and 6.5% hold doctoral degrees.

Table 2. Respondents' awareness of the legal and psychological aspects of abortion

	N = 153
Are you familiar with the legal regulation of abortion?	
I am fully aware	32 (20,9%)
I am partially familiar	93 (60,8%)
I am not familiar	28 (18,3%)
Should abortion be legalized?	
I totally agree	25 (16,3%)
I partially agree	35 (22,9%)
I don't agree	82 (53,6%)
I have no opinion	11 (7,2%)
Does banning abortion violate basic human rights?	
I agree	58 (37,9%)
I partially agree	37 (24,2%)
I don't agree	47 (30,7%)
I have no opinion	11 (7,2%)
Does the legalization of abortion violate the right to life of the unborn child (fetus)?	
I agree	99 (64,7%)
I partially agree	26 (17%)
I don't agree	17 (11,1%)
I have no opinion	11 (7,2%)
How do you feel about the morality of abortion?	
I totally agree	21 (13,7%)
I partially accept	29 (19%)
I don't accept	80 (52,3%)
I have no opinion	23 (15%)
Do you think young people should have better education about contraceptive methods and pregnancy prevention?	
Yes	141 (93,4%)
No	3 (2%)
I'm not sure	7 (4,6%)
How would you rate your awareness of safe contraceptive methods?	
Very informed	58 (37,9%)
Partially informed	64 (41,8%)

I am not informed enough	19 (12,4%)
I am not informed at all	12 (7,8%)
During your previous formal education, have you received enough information about pregnancy prevention and contraceptive methods?	
I totally agree	24 (15,7%)
I partially agree	61 (39,9%)
I don't agree	55 (35,9%)
I have no opinion	13 (8,5%)

Table number 2 shows data on awareness of the legal and psychological aspects of abortion. 53.6% of respondents disagree with the legalization of abortion, while 16.3% of respondents strongly support the legalization of abortion. When it comes to being informed about safe methods of contraception, 41.8% of respondents are sufficiently informed, while 12.4% are insufficiently informed and 7.8% of respondents are not informed at all about safe methods of contraception. legal regulation of abortion, while 20.9% believe that they are fully aware, while 18.3% are not aware of the legislation related to abortion. Finally, when it comes to formal education on pregnancy prevention and contraception, 39.9% of respondents believe that they partially received the necessary information, while 35.9% believe that they did not receive enough information, 15.7% completely agree that they received enough information, and 8.5% of respondents do not have an opinion.

Table 3. Results of factor analysis, Varimax rotation

	Initial Eigenvalues			Factor Loadings	
	Total	% of Variance	Cumulative %	Factor 1	Factor 2
p4	4,543	26,726	26,726	0,776	
p7	1,857	10,926	37,653	0,676	
p9	1,525	8,969	46,622	0,668	
p11	1,174	6,909	53,531	0,662	
p10	1,062	6,25	59,78	0,648	
p12	0,95	5,587	65,367	0,606	
p2	0,866	5,095	70,463	0,545	
p17	0,828	4,872	75,335	0,441	0,332
p6	0,731	4,3	79,634	0,405	
p3	0,708	4,164	83,798	0,303	
p8	0,59	3,468	87,267		
p16	0,443	2,608	89,874		0,678
p15	0,428	2,519	92,393		0,630

p5	0,397	2,335	94,728	-0,306	0,609
p1	0,332	1,953	96,681	-0,316	0,548
p13	0,295	1,735	98,416	-0,338	0,489
p14	0,269	1,584	100		

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy=0,765, Bartlett's Test of Sphericity = 664,59 ($p < 0,001$).

Table number 3 shows the factor structure of the Questionnaire on the attitudes of young people regarding abortion. The reliability of the factor analysis was checked by the Kaiser-Meyer-Olkin test of sample adequacy. The Kaiser-Meyer-Olkin test value was 0.765 (limit value is 0.5). This confirmed that factor analysis of the model could be conducted. Bartlett's Test of Sphericity checked the correlation between questions. The value of this test was $\chi^2=664.59$ ($p < 0.001$), which confirmed that factor analysis can examine the structure of the questionnaire. A total of five Eigens are greater than 1, but the ScreePlot shows a smaller slope of the curve after the second point. Additionally, the arrangement of items is much "cleaner" in two factors. The first factor is mainly related to attitudes about women's rights, the legality of abortion and the specific circumstances in which abortion is acceptable. Variables such as "Abortion is the right of every woman" (p4), "The decision on abortion is solely the woman's decision" (p7), "Abortion is acceptable if the woman and the family do not have enough financial resources to raise a child" (p9), as well as "Abortion is acceptable in case of rape" (p12) have high factor loadings on this factor, which indicates attitudes that support the legalization of abortion and the right of a woman to make a decision about her body. Another factor relates to negative attitudes towards abortion. The highest saturations of this factor have the variables: "Abortion affects the occurrence of depression in women after the intervention" (p16), "Young people are not sufficiently informed about the means that provide protection against unwanted pregnancy" (p15), "The law should prohibit abortion in all stages of pregnancy" (p5). The items "Education in schools provides enough information on the preservation of reproductive health" (p14) and "Consent of both partners is necessary to perform an abortion" (p8) were not included in any of the two isolated factors.

Graph 1. Scree Plot

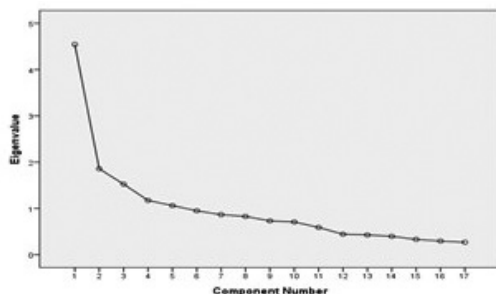

Table 4. Participants' attitudes toward abortion

	N	Min	Max	M	SD	Me	α
Abortion is murder and should not be allowed under any circumstances.	150	1,00	5,00	3,58	1,47	4,00	0,787
Abortion is acceptable in the first trimester of pregnancy, regardless of the reason for performing it.	151	1,00	5,00	2,37	1,53	2,00	0,825
Abortion after the first trimester is acceptable only when the doctor judges that it is necessary to terminate the pregnancy	150	1,00	5,00	3,36	1,59	3,00	0,739
Abortion is every woman's right.	149	1,00	5,00	2,70	1,68	3,00	0,866
The law should prohibit abortion at all stages of pregnancy.	148	1,00	5,00	3,01	1,68	3,00	0,884
The law should allow abortion at all stages of pregnancy.	148	1,00	5,00	2,00	1,36	1,00	0,817
The decision to have an abortion is solely the woman's decision.	149	1,00	5,00	2,74	1,67	3,00	0,786
The consent of both partners is necessary to have an abortion.	148	1,00	5,00	3,14	1,62	3,00	0,789

Abortion is acceptable if the woman and the family do not have enough financial resources to raise the child.	149	1,00	5,00	1,62	1,05	1,00	0,911
Abortion is acceptable if the parents feel they already have the desired number of children.	148	1,00	5,00	1,53	1,11	1,00	0,895
Abortion is acceptable if it is a minor pregnant woman.	149	1,00	5,00	2,36	1,59	2,00	0,898
Abortion is acceptable in case of rape.	147	1,00	5,00	3,75	1,56	5,00	0,719
Abortion is not acceptable under any circumstances.	148	1,00	5,00	2,69	1,57	3,00	0,788
Education in schools provides enough information about preserving reproductive health.	149	1,00	5,00	1,90	1,14	1,00	0,847
Young people are not sufficiently informed about means that provide protection against unwanted pregnancy.	149	1,00	5,00	3,67	1,37	4,00	0,722
Abortion affects the occurrence of depression in women after the intervention.	150	1,00	5,00	3,69	1,19	4,00	0,837
Every woman should receive adequate psychosocial support after an abortion.	150	1,00	5,00	4,45	0,97	5,00	0,916
Factor 1_Positive attitude about abortion	142	1,00	4,70	2,69	0,83	2,60	0,775
Factor 2_Negative attitude about abortion	145	1,00	5,00	3,34	0,98	3,40	0,740

The table number 4 presents participants' attitudes toward abortion, expressed through a series of statements rated on a scale from 1 to 5, where lower scores indicate agreement with more negative views and higher scores reflect more permissive or positive attitudes toward abortion. A notable portion of respondents consider abortion to be equivalent to murder and believe it should not be allowed under any circumstances (mean score 3.58), while attitudes toward abortion being acceptable in the first trimester are relatively moderate (mean score 2.37). High agreement is seen for statements supporting abortion in cases of rape (3.75) and for the necessity of adequate psychosocial support for women after abortion (4.45). Conversely, there is less support for the law allowing abortion at all stages of pregnancy (2.00) and for abortion justified by financial difficulties (1.62). The responses also reflect concern about psychological consequences, as most agree that abortion can lead to depression (3.69). The overall factor scores illustrate a division between positive and negative attitudes toward abortion, with mean values of 2.69 for positive attitudes and 3.34 for negative attitudes, indicating a stronger tendency toward negative views among the participants. All items demonstrated good reliability, with Cronbach's α ranging from $\alpha = 0.719$ to $\alpha = 0.916$, while the two factors showed good reliability of $\alpha = 0.775$ and $\alpha = 0.740$, respectively. The total Cronbach alpha coefficient of $\alpha=0.759$ shows that the internal consistency of the scale is satisfactory.

Table 5. Attitudes about abortion in relation to general data on respondents

	Factor 1 Positive attitude about abortion		p	Factor 2_Negative attitude about abortion		p
	M	SD		M	SD	
Gender			0,027^a			0,454 ^a
Male	2,29	0,74		3,19	1,34	
Feminine	2,75	0,84		3,37	0,92	
Years of age			0,016^b			0,048^b
18-22	2,98	0,74		3,12	0,97	
23-29	2,53	0,99		3,61	1,02	
30-35	2,58	0,73		3,28	0,91	
Place of residence			0,658 ^a			0,539 ^a
City	2,68	0,84		3,34	0,98	
Village	2,83	0,84		3,57	1,21	
Material condition			0,469 ^b			0,430 ^b

Legal and Psychological Aspects of Abortion...

Very good	2,65	0,92	3,46	1,02	
Good	2,69	0,81	3,32	0,97	
Bad	3,40	0,57	2,60	1,13	
Marital status			0,001^b		0,319 ^b
Married/Married	2,44	0,82	3,45	0,99	
Single/Unmarried	2,95	0,80	3,21	0,97	
Divorced	2,96	0,73	3,53	0,98	
School preparation			0,324 ^b		0,125 ^b
Medium	2,68	0,73	2,96	1,00	
High school	2,24	0,40	3,64	0,65	
Faculty/Master studies	2,75	0,88	3,42	0,99	
Doctoral studies	2,51	0,93	3,42	1,03	

M = arithmetic mean, SD = standard deviation, aT test, bANOVA.

We tested differences between various groups of respondents regarding their attitudes toward abortion using t-tests and ANOVA, with results presented in Table 5. A statistically significant difference was found in positive attitudes toward abortion based on gender ($p = 0.027$). Women showed higher average scores ($M = 2.75$, $SD = 0.84$), indicating more positive attitudes compared to men, who exhibited lower positive attitudes ($M = 2.29$, $SD = 0.74$). Significant differences were also observed in relation to age groups for both positive ($p = 0.016$) and negative attitudes toward abortion ($p = 0.048$). The most positive attitudes were found among respondents aged 18 to 22 ($M = 2.98$, $SD = 0.74$), while the most negative attitudes were observed in the 23–29 age group ($M = 3.61$, $SD = 1.02$). Additionally, marital status showed a statistically significant difference in positive attitudes toward abortion ($p = 0.001$). Respondents who were married or in a relationship had less positive attitudes ($M = 2.44$, $SD = 0.82$) compared to unmarried individuals ($M = 2.95$, $SD = 0.80$) and divorced respondents ($M = 2.96$, $SD = 0.73$). In other words, those not in a marital relationship tended to hold more positive attitudes toward abortion than those who were married.

	Standard- ized Co- efficients	T	p	95,0% Conf- dence Interval for B	Upper Bound	F	p	Adjusted R Square
	Beta			Lower Bound				
DEPENDENT: FACTOR								
1_Positive attitude about abortion								
General data						3,983	0,001	0,113
Pol	0,227	2,796	0,006	0,162	0,945			
Years of age	-0,156	-1,505	0,135	-0,358	0,049			
Place of residence	-0,031	-0,383	0,703	-0,741	0,500			
Material condition	0,121	1,446	0,150	-0,080	0,517			
Marital status	0,238	2,470	0,115	0,070	0,632			
School preparation	0,088	1,053	0,294	-0,073	0,239			
Legal and psychological awareness of abortion						5,668	0,000	0,209
Are you familiar with the legal regulation of abortion?	-0,086	-1,119	0,265	-0,318	0,088			
Should abortion be legalized?	-0,239	-2,354	0,020	-0,440	-0,038			
Does banning abortion violate basic human rights?	0,013	0,162	0,872	-0,129	0,152			
Does the legalization of abortion violate the right to life of the unborn child (fetus)?	0,263	3,203	0,202	0,092	0,390			
How do you feel about the morality of abortion?	-0,152	-1,675	0,096	-0,316	0,026			
Do you think young people should have better education about contraceptive methods and pregnancy prevention?	-0,022	-0,282	0,779	-0,342	0,257			
How would you rate your awareness of safe contraceptive methods?	0,103	1,163	0,247	-0,068	0,264			
During your previous formal education, have you received enough information about pregnancy prevention and contraceptive methods?	-0,013	-0,149	0,882	-0,190	0,163			
	0,038	0,443	0,658	-0,378	0,596	7,039	0,001	0,002
	-0,009	-0,085	0,933	-0,263	0,242			

DEPENDENT: FACTOR									
2_Negative attitude about abortion	0,087	1,002	0,318	-0,381	1,163				
General data	-0,082	-0,927	0,356	-0,540	0,196				
Pol	-0,121	-1,190	0,236	-0,555	0,138				
Years of age	0,119	1,358	0,177	-0,061	0,329				
Place of residence						6,199	0,000	0,225	
Material condition	-0,006	-0,074	0,941	-0,240	0,222				
Marital status	0,271	2,735	0,007	0,087	0,540				
School preparation	0,064	0,781	0,436	-0,098	0,225				
Legal and psychological awareness of abortion	-0,188	-2,311	0,222	-0,370	-0,029				
Are you familiar with the legal regulation of abortion?	0,133	1,517	0,132	-0,045	0,345				
Should abortion be legalized?	-0,212	-2,820	0,006	-0,836	-0,147				
Does banning abortion violate basic human rights?	-0,058	-0,662	0,509	-0,250	0,125				
Does the legalization of abortion violate the right to life of the unborn child (fetus)?	0,013	0,155	0,877	-0,183	0,214				

Table 6 presents the linear regression analysis examining the predictive properties of independent variables. In the model predicting a positive attitude toward abortion (Factor 1), gender (Beta = 0.227, $p = 0.006$) and the belief that abortion should be legalized (Beta = -0.239, $p = 0.020$) emerged as statistically significant predictors. Women exhibit significantly more positive attitudes toward abortion compared to men. Participants who believe abortion should be legalized show a significantly more positive attitude compared to those opposing legalization. Thus, women and supporters of abortion legalization tend to have a more positive attitude toward abortion.

Predictors of negative attitudes toward abortion were also examined. The set of general demographic variables did not significantly explain the negative attitude, as no statistically significant predictors emerged from this variable set. Participants who agree with abortion legalization exhibit a significantly more negative attitude toward abortion (Beta = 0.271, $p = 0.007$). Those who believe that legalization threatens the fetus's right to life have a significantly more negative attitude (Beta = -0.188, $p = 0.022$). Additionally, participants who think young people should receive better education on contraception and pregnancy prevention show a significantly more negative attitude toward abortion (Beta = -0.212, $p = 0.006$). In summary, the analysis indicates that attitudes toward abortion legalization and the fetus's right to life have the strongest influence

on negative attitudes toward abortion. Furthermore, education of youth about contraception is associated with increased negativity toward abortion.

DISCUSSION

Based on the research results, it can be concluded that respondents' attitudes towards abortion show a significant divide, which is related, among other things, to their legal and psychological views, education, social status, and level of awareness. Although there is a clear tendency to provide psychosocial support to women after abortion and concern about possible emotional consequences, attitudes towards the legalization of abortion and its moral acceptability vary, indicating deep social polarization on this issue.

Regarding legal awareness of abortion, the research results showed that 60.8% of respondents are partially familiar with the legal regulation of abortion, while only 20.9% consider themselves fully informed. This points to a significant proportion of respondents who are not fully aware of the legal aspects related to abortion. In the study conducted by Marija Radoman (2015), respondents' attitudes toward abortion legalization were divided, with a larger number opposing legalization (53.6%), which may indicate a connection with insufficient knowledge as well as cultural or political views influencing the perception of this topic.

When the results are viewed in the light of the cultural-historical and religious identity of the respondents, it can be seen that the dominant understandings about abortion in the region of Sandžak and northern Montenegro have deep roots in traditional value patterns, based on religious norms and patriarchal structures of family life. In these environments, the moral condemnation of abortion is often linked to religious teachings about the sanctity of life and the role of women in the family, which can contribute to a greater degree of social stigmatization of abortion and a more limited acceptance of a woman's right to choose. At the same time, this cultural framework also shapes the perception of legal regulation, because moral and legal aspects are often perceived as interdependent. When the results are viewed in the light of the cultural-historical and religious identity of the respondents, it can be seen that the dominant understandings about abortion in the region of Sandžak and northern Montenegro have deep roots in traditional value patterns, based on religious norms and patriarchal structures of family life. Similar patterns have been observed in research conducted in other Muslim and traditional societies, where religious beliefs strongly shape the moral framework within which abortion is interpreted as an ethical problem rather than an individual right of women.

Studies conducted in Saudi Arabia (Alharbi et al., 2022; Gaboon et al., 2017) indicate that abortion is largely unaccepted except in cases where the mother's life is threatened or severe fetal anomalies are present, while women are on average more tolerant of such exceptions compared to men. Such findings confirm that gender differences in the perception of abortion arise from different moral and emotional roles that society attributes to women and men.

Ekmekçi (2017) points out that Islamic ethics, especially within the Hanafi school of law, does not take an absolutely restrictive attitude towards abortion, but allows termination of pregnancy in certain circumstances, especially before the moment of "ensoulment" (spiritual revival of the fetus), as well as in situations when the mother's life is seriously threatened. Similar interpretations are presented by Al-Matary & Ali (2014), who emphasize that in Islamic bioethics, the decision on abortion is made based on the principle of preserving life and assessing the least moral harm (*darura* and *maslaha*).

In the Turkish context, research by Karaşin (2024) and Hatun and Yilmaz (2020) confirms that religiosity is one of the strongest predictors of negative attitudes towards abortion, while it was also observed that social stigma has a significant impact on the expression of public opinion on the subject (Yücel et.al., 2024). On the other hand, Wiebe et. al., (2011) and ISPU (2022) show that among Muslim minorities in secular countries, such as Canada and the USA, there is a greater degree of pluralism in attitudes - women are more likely to express pragmatic, contextual decisions based on life circumstances, economic factors and health risks.

These comparative findings indicate that even in different Muslim societies there is a wide range of interpretations, ranging from complete moral rejection to conditional acceptance of abortion. Nevertheless, the common feature remains the existence of strong moral stigmatization and the perception of abortion as a socially undesirable phenomenon, especially in environments with pronounced traditional and religious norms (Shapiro et al., 2014).

In this context, the results of this research confirm that the population of Sandžak and northern Montenegro share patterns characteristic of other conservative Muslim societies - where abortion is morally condemned, and legal and religious issues are viewed as interdependent. This combination of religious norms and social attitudes indicates that the issue of abortion in these areas cannot be understood exclusively through a legal framework, but requires interpretation in the light of cultural-religious identity, family relations and the collective moral code of the community.

The fact that there is no clear legal regulation of abortion at the universal and regional level leaves room for abuse and violation of basic human rights related to forced termination of pregnancy. The trend toward harmoni-

zation and unification of regulations in this area is not apparent; on the contrary, deeper divisions emerge with opposing views on abortion. On one side, the importance of the right to life and efforts to regulate the legal status of the fetus, which should be protected by all legal means, are emphasized. Lubura (2021) notes in her work that Ireland protected the fetus's right to life in its Constitution until the referendum held in May 2018.

On the other hand, there is a tendency to protect women's human rights, advocating for reproductive rights, family planning rights, and free decision-making, thus empowering women to freely manage their own bodies. "All available means, consistent with women's rights, must be used primarily to reduce the number of unwanted pregnancies and then abortions. The Council of Europe's position is that the final decision on abortion should be made by the woman, in accordance with each person's right to physical integrity, and that appropriate means should be provided to ensure that this right is truly enjoyed" (Lubura, 2021:161).

National legislations regulate the right to terminate pregnancy differently; some strictly prohibit it, others are very liberal, and a third group allows abortion under specific conditions, usually when the mother's life is at risk. Our study results show that 53.6% of respondents are against abortion legalization, which can be linked to broader social and moral attitudes towards abortion.

Contrary to our findings, Radoman (2015) notes that a significant number of respondents oppose abortion bans, emphasizing the discourse on individual choice and women's right to decide about their bodies. The study by Fergusson, Horwood, and Ridder (2006) also points out that negative aspects of abortion are very individual and manifest in various psychological difficulties in women who choose abortion, such as anxiety, depression, fear, worry, and suicidal behavior. According to Demichel et al., the most critical period related to experiences is before the abortion itself, due to lack of adequate support, insufficient information about abortion, and uncertainty about what follows after the procedure, which further increases anxiety levels (Demichele, 2007).

The results of our research indicate that the psychological consequences of abortion are complex and that attitudes towards abortion are not only reflections of moral beliefs but also deeply connected with social, educational, and religious factors. Research on the psychological consequences of abortion by Jelka Vukelić and colleagues (2010) shows that women's emotional reactions can have profound and long-lasting effects on their mental health. Both approaches suggest the need for a comprehensive approach that considers psychological and social factors when addressing abortion-related topics.

Women and respondents who support abortion legalization showed a stronger positive attitude towards abortion, while those opposed to legalization or who believe abortion threatens the fetus's right to life generally developed a negative attitude toward the procedure. Additionally, differences in attitudes towards abortion are clearly related to age group, marital status, and information about contraception, with younger people and unmarried individuals more inclined to accept abortion legalization.

Differences in attitudes regarding sociodemographic variables are found in numerous studies related to women's reproductive health. One such study compared knowledge and models of birth control among adolescent girls in Novi Sad (Kapor-Stanulović, Kapamadžija, 2000) and a study examining knowledge, attitudes, and behaviors relevant to birth control in Belgrade (Sedlecki, Marković, Rajin, 2001). Both studies highlight long-standing factors in the abortion issue: easy access to intentional pregnancy termination, insufficient knowledge about available contraception, lack of sexual education in primary and secondary school curricula, and underdeveloped networks of counseling centers for youth reproductive health.

One of the key findings of this research is the great need to improve young people's education about contraception and reproductive health. Most respondents agree that young people should have access to higher quality education on this topic, which underlines the recognized importance of prevention in reducing unwanted pregnancies and the need for legal and safe abortion. Schools should be the key institution in society providing comprehensive sexual education based on scientifically confirmed information and human rights principles. The role of educational institutions is not only to convey basic biological facts but also to promote responsible behavior, respect for diversity, and health protection.

“Although there is generally a lack of systematically conducted and methodologically sound research on the effectiveness of sexual education programs, the general conclusion is that quality, thematically comprehensive, and longer-lasting programs have positive outcomes in generating higher knowledge levels among young people and promoting more responsible behavior” (Mladenović, 2020:42).

Through structured programs, schools can enable students to develop critical thinking, gain adequate knowledge of reproductive health, and understand the emotional, social, and ethical aspects of sexuality. This contributes not only to preventive measures against sexual diseases and unwanted pregnancies but also creates an environment that strengthens interpersonal relationships and gender equality.

Moreover, our research confirms that attitudes toward abortion are not

merely individual beliefs but also shaped by social and cultural factors influencing how individuals understand this issue. Factors such as education, awareness of legal regulations, and moral values have a significant impact on attitudes, indicating the importance of a comprehensive approach that includes education, legislative changes, and social support.

Finally, the research reveals the necessity to work within society to strengthen awareness of reproductive rights and protect women's mental health, as only then will it be possible to make responsible, fair, and humane decisions regarding abortion. Further research is needed to better understand the factors influencing individuals' attitudes on this topic, aiming to improve policies that enable greater protection of reproductive rights while respecting diverse beliefs and opinions.

RESEARCH LIMITATIONS

Although the research results contributed to a better understanding of citizens' attitudes about abortion, certain methodological limitations should be taken into account when interpreting the findings. First, the sample of respondents was not representative of the entire population of Serbia and Montenegro, but was limited to citizens from the area of Sandžak and the north of Montenegro. In addition, the sample showed a marked gender imbalance (predominance of female respondents), as well as a high percentage of highly educated and urban respondents, which may affect the homogeneity of responses.

Second, the research did not include specific variables that would directly measure religiosity, cultural patterns or belonging to a certain region, which makes it difficult to empirically prove the influence of cultural-religious identity on the formation of attitudes about abortion. Although the theoretical framework clearly recognized the importance of traditional values and religious beliefs for shaping attitudes in socially conservative environments, this aspect remained conceptual and not statistically operationalized.

Thirdly, the data was collected through an online survey, which carries the risk of self-selection of respondents, as the participants are mainly people who are active on social networks and have access to the Internet. Such an approach limits the generalization of the findings, although it does not diminish their descriptive and indicative significance. The mentioned limitations point to the need for conducting future research with a larger and more evenly structured sample, including variables that measure religiosity, regional affiliation and cultural patterns, as well as combining quantitative and qualitative methods for a deeper understanding of the phenomenon of abortion in specific social contexts.

CONCLUSION

A survey of citizens' attitudes about abortion conducted among respondents from the territory of Sandžak and the north of Montenegro showed that it is a complex phenomenon that includes legal, psychological, moral and cultural aspects at the same time. The obtained findings indicate the existence of extremely conservative views when it comes to the legality and moral acceptability of abortion, while at the same time there is an awareness of the need to educate young people about contraception and the importance of psychosocial support for women who have experienced termination of pregnancy. Analyses have shown that there are significant differences in attitudes in relation to the sex, age and marital status of the respondents, while legal and psychological awareness of abortion have been identified as relevant predictors of attitudes. These findings confirm the achievement of the basic objectives of the research, which were related to identifying attitudes and determining differences according to the sociodemographic characteristics of the respondents, as well as understanding the connection between moral, legal and psychological dimensions in the perception of abortion.

Although the research was conceived within the framework of a theoretical model that emphasizes the cultural-religious identity of the population of Sandžak and northern Montenegro, this aspect could not be empirically confirmed due to the lack of explicit indicators of religiosity and regional affiliation in the research instrument. Therefore, the findings regarding the influence of the cultural and religious context are viewed as indicative, not final, and represent the basis for further research.

Overall, the research contributes to a better understanding of the complexity of social attitudes about abortion in environments characterized by traditional values, pronounced religiosity, and emphasized family patterns. This approach makes it possible to see abortion not only as a legal and medical issue, but also as an issue of identity, moral system and cultural awareness of the community.

FINAL RECOMMENDATIONS

Based on the conducted research and obtained results, the following recommendations for scientific, social and institutional practice can be singled out:

- It is necessary to continuously develop educational programs and public campaigns aimed at informing young people about reproductive health, contraceptive methods and the consequences of abortion, in order to reduce the number of unwanted pregnancies and the risk of irresponsible decisions.
- Health and educational institutions should provide adequate psychosocial support to women who have gone through the experience of abortion, including counseling, group and individual psychological help, as well as programs to empower women in crisis situations.
- It is necessary to improve intersectoral cooperation between health workers, pedagogues, psychologists, social workers and religious communities in order to develop a balanced approach that respects both the legal and moral aspects of the abortion phenomenon.
- It is recommended that future research include a wider and more representative sample of the population, evenly distributed by gender, level of education and place of residence, in order to enable greater reliability and generalization of the results.
- It is important to include a variable that measures the religiosity, cultural patterns and regional affiliation of the respondents, with the aim of empirically confirming the influence of cultural-religious identity on the formation of attitudes about abortion, especially in areas such as Sandžak and the north of Montenegro, where traditional values have a pronounced influence.
- It is recommended to combine quantitative and qualitative research methods, such as semi-structured interviews and focus groups, in order to gain a deeper understanding of the motives, value patterns and emotional aspects that shape attitudes about abortion.
- In the framework of curricula and programs in educational institutions (especially in secondary schools and at faculties of social and humanistic orientation), it is necessary to process topics related to reproductive health, ethical dilemmas and civil rights, which would contribute to the development of critical thinking and tolerance towards different attitudes.
- State and local authorities should encourage public dialogue on abortion issues, in a way that respects different value perspectives and that contributes to reducing the stigmatization of women and families facing this decision.
- In the academic context, it is necessary to additionally develop an interdisciplinary approach to the topic of abortion, which connects legal, psychological, pedagogical and theological aspects, in order to create a more complete insight into the complexity of this phenomenon in modern society.

- Further research should be focused on comparative analyzes between different regions and religious communities in Serbia and Montenegro, which would gain insight into the differences in the perception of abortion depending on the cultural-historical heritage and social norms.

LITERATURE

- Alharbi, R. H., Alajmani, L., Alhajrasi, R. K., Hindi, M. O., Alsaywid, B. S., & Lytras, M. D. (2022). Perception of the Saudi population on abortion decisions in congenital fetal anomalies. *Cureus*, 14(12), e32587. doi:10.7759/cureus.32587
- Al-Matary, A., & Ali, J. (2014). Controversies and considerations regarding the termination of pregnancy for foetal anomalies in Islam. *BMC Medical Ethics*, 15, 10. doi:10.1186/1472-6939-15-10
- Antić, I. (2017). Žena – mašina za rađanje. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*.
- Astbury-Ward, E. (2008). Emotional and psychological impact of abortion: A critique of the literature. *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care*, 34(3), 181–184.
- Biggs, M. A., Rowland, B., McCulloch, C. E., & Foster, D. G. (2016). Does abortion increase women's risk for post-traumatic stress? Findings from a prospective longitudinal cohort study. *BMJ Open*, 6(2).
- Bonevski, B., & Adams, J. (2001). *Psychological effects of termination of pregnancy: A summary of the literature 1970–2000*. Newcastle: Institute of Public Health.
- Cameron, S. (2010). Induced abortion and psychological sequelae. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 24(5), 657–665.
- Cvejić-Jančić, O. (1998). *Porodično pravo – bračno pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.
- Ekmekçi, P. E. (2017). Abortion in Islamic ethics, and how it is perceived in Turkey: A secular, Muslim country. *Journal of Religion and Health*, 56(3), 884–895. doi:10.1007/s10943-016-0277-9
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Ridder, E. M. (2006). Abortion in young women and subsequent mental health. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(1), 16–24.
- Gaboon, N. E. A., Bakur, K. H., Edrees, A. Y., & Al-Aama, J. Y. (2017). Attitude toward prenatal testing and termination of pregnancy among health professionals and medical students in Saudi Arabia. *Journal of Pediatric Genetics*, 6(3), 149–154. doi:10.1055/s-0037-1600131

- Grbović, S. M. (2023). Korak nazad za ženska ljudska prava: Oživljavanje pitanja prava na abortus u 21. veku. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 2, 145–164.
- Hatun, D., & Yilmaz, M. (2020). Religiosity and public attitudes toward abortion among Turkish adults: From an Islamic perspective. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(42), 433–456. doi:10.17335/saka-ifd.784869
- Institute for Social Policy and Understanding (ISPU). (2022). *American Muslim Poll 2022: Analyses & data – views on abortion*. Preuzeto sa <https://ispu.org/american-muslim-poll-2022/>
- Karaşın, Y., & Karagöz, Y. (2024). The development and validation of an attitude scale for abortion in Turkey. *Rwanda Journal of Medicine & Health Sciences*, 7(3), 411–422. doi:10.4314/rjmhs.v7i3.3
- Konstantinović-Vilić, S., & Petrušić, N. (1999). *Reproduktivna prava i slabost – pravo na nerađanje*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.
- Lauter, T. M., Matthews, S., & Marwit, S. J. (2004). Complicated grief and the trend toward cognitive-behavioral therapy. *Death Studies*, 28(4), 343–367.
- Lubura, M. (2021). Pravo na abortus u savremenom pravu i praksi Evropskog suda za ljudska prava. *Strani pravni život*, LXV(1), 159–170.
- Majida Lubura. (2021). Pravo na abortus u savremenom pravu i praksi Evropskog suda za ljudska prava. *Strani pravni život*, LXV(1), 159–170.
- Mladenović, A. (2020). Potreba ili luksuz: Seksualno obrazovanje u Srbiji. *Administracija i javne politike*, 14(2), 35–55.
- Petrović, M. (2021). Da li seksualno obrazovanje treba da se uči u škola-ma? *Kritika: Časopis za filozofiju i teoriju društva*, 2(2), 241–256.
- Petrović, T. (2007). Aktuelna pitanja vezana za pravo.
- Ponjavić, Z. (1997). *Prekid trudnoće – pravni aspekti*. Kragujevac.
- Radoman, M. (2015). Stavovi i iskustva žena o abortusu (rezultati kvalitativnog istraživanja sa teritorije Beograda). *Sociološki pregled*, 49(4), 445–467.
- Rankin, A. (1989). Post-abortion syndrome. *Health Matrix*, 7(2), 45–47.
- Rašević, M. (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 192–206.
- Rue, V. M. (2014). Clinical dimension of post-abortion trauma. U *Post-abortion trauma* (pp. 19–98). Rome: Pontifical Academy for Life.
- Séjourné, N., Callahan, S., & Chabrol, H. (2011). The utility of a psychological intervention for coping with spontaneous abortion. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 28(3), 287–296.

- Shapiro, G. K. (2014). Abortion law in Muslim-majority countries: An overview of the Islamic discourse with policy implications. *Health Policy and Planning*, 29(4), 483–494. doi:10.1093/heapol/czt040
- Stone, A. (2010). *Governing with judges: Constitutional politics in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Stojšić, J. (2010). Pravna regulativa abortusa u Republici Srbiji (usklađenost sa evropskim standardima i praksom). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. (1948). Preuzeto sa <http://www.poverenik.rs/yu/pravni-okvir-pi/medjunarodni-dokumenti-pi/146-univerzalna-deklaracijaljudskim-pravima.html> (pristupljeno 10. jula 2020).
- Vukelić, J., Kapamadžija, A., & Kondić, B. (2010). Ispitivanje faktora rizika akutne reakcije na stres izazvane abortusom. *Medicinski pregled*, 63(5–6), 399–403.
- Wiebe, E., Najafi, R., Soheil, N., & Kamani, A. (2011). Muslim women having abortions in Canada: Attitudes, beliefs, and experiences. *Canadian Family Physician / Médecin de famille canadien*, 57(4), e134–e138.
- Yücel, U., İşçi, İ. N., & Elvan, B. (2024). Examination of the stigmatizing attitudes, behaviors and affecting factors of women and men toward abortion: The example of a Muslim country. *Gevher Nesibe Journal of Medical and Health Sciences*, 9(2), 247–260. doi:10.5281/zenodo.11374408

**Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ & Mina MAVRIĆ &
Samra DEČKOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ**

**PRAVNI I PSIHOLOŠKI ASPEKTI ABORTUSA SA
POSEBNIM OSVRTOM NA STAVOVE JAVNOSTI O
NASILNOM PREKIDU TRUDNOĆE**

Abortus predstavlja jedno od najsloženijih i najosetljivijih pitanja savremenog društva, koje se nalazi na raskršću prava žene na samoodređenje, moralnih uverenja i verskih normi. U tom okviru, istraživanje je imalo za cilj da ispita stavove i mišljenja građana o abortusu u odnosu na njihove sociodemografske karakteristike, sa posebnim osvrtom na kulturni i verski kontekst regiona Sandžaka i severa Crne Gore. Uzorak je obuhvatio ispitanike koji nasleđuju specifičan kulturno-istorijski i verski identitet, unutar kojeg tradicionalne i konzervativne vrednosti značajno oblikuju percepciju moralnih i pravnih aspekata abortusa. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Novog Pazara, Sjenice, Tutina i gradova severne Crne Gore, korišćenjem upitnika zasnovanog na petostepenoj Likertovoj skali. Dobijeni podaci analizirani su deskriptivnom statistikom, t-testom, analizom varijanse (ANOVA) i linearnom regresionom analizom. Rezultati pokazuju da većina ispitanika ima pretežno konzervativne stavove prema abortusu, pri čemu ga većina doživljava kao moralno i verski neprihvatljiv čin, a ne kao individualno pravo žene. Statistički značajne razlike u stavovima utvrđene su u odnosu na pol, starost i obrazovanje: žene i mlađi ispitanici izražavaju liberalniji pristup, dok muškarci, stariji i religiozniji ispitanici pokazuju viši stepen moralne rezerve. Analiza kulturnih i verskih determinanti potvrdila je povezanost religioznosti, tradicionalnih porodičnih vrednosti i negativnih stavova prema abortusu. Nalazi su u skladu sa istraživanjima sprovedenim u turskom i saudijskom kontekstu, gde verska uverenja i društvena stigma ostaju ključni faktori u formiranju javnog mnjenja o abortusu.

Ključne reči: *abortus, verski kontekst, kulturne vrednosti, sociodemografske razlike, moralni stavovi, psihološki aspekti, pravni okvir*

Izvorni naučni rad
UDK 004.738.5:303.62

Binasa ŠABANOVIĆ (Novi Pazar)
Univerzitet u Novom Pazaru – Novi Pazar
binasa.sabanovic@uninp.edu.rs

Irma KOCA-DAĞLI (Novi Pazar)
Univerzitet u Novom Pazaru – Novi Pazar
irma.koca-dagli@uninp.edu.rs

STAVOVI O VJEŠTAČKOJ INTELIGENCIJI I MOTIVACIJA ZA POSTIGNUĆEM KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA

Učenici alate vještačke inteligencije koriste u oblastima koje se tiču školskih aktivnosti, ali i oblasti koje su vezane za svakodnevni život pojedinca. Ono što je zapaženo jeste da je motivacija za postignućem kod učenika iz godine u godinu sve slabija. Da li se upotrebom alata vještačke inteligencije može uticati na motivaciju za postignućem je jedan od primarnih zadataka kojima se ovaj rad bavi. Cilj ovog rada je utvrditi da li postoji povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem kod učenika srednjih škola u Novom Pazaru, kao i da li postoje razlike u odnosu na pol, razred i mjesto stanovanja ispitanika. U istraživanju su korišćena dva anketna upitnika koji se odnose na stavove o vještačkoj inteligenciji i motivaciju za postignućem. U istraživanju je učestvovalo 220 ispitanika tri srednje škole u Novom Pazaru, i to učenici prvog, drugog, trećeg i četvrtog razreda, muškog i ženskog pola iz gradskog, prigradskog i seoskog naselja. Rezultati istraživanja su potvrdili da postoji povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem, ali ne postoje razlike kod ispitanika u odnosu na pol, razred i mjesto stanovanja. Ovi rezultati mogu biti od velikog značaja u radu nastavnika te se mogu koristiti za unapređenje nastavnog procesa i podsticanje motivacije za postignućem kod učenika.

Ključne riječi: vještačka inteligencija, stavovi, motivacija, postignuće i učenici

UVOD

Vještačka inteligencija nudi snažne alate koji mogu unaprijediti obrazovanje, a na pojedinačnom nivou podržati učeničku motivaciju. Suprotno tome, mogu i narušiti temelje procesa učenja i usavršavanja ako se koriste bez svrhe. Ako učenik gubi kontakt sa procesom učenja te se fokusira samo na rezultat, motiv za postignuće slabi, a kapaciteti za kreativnost i kritičko mišljenje ostaju neaktivirani. Rezultati istraživanja su pokazali da dostupnost alata vještačke inteligencije pozitivno podstiče i motiviše učenike na učenje i postignuće (Li, 2025). Ove rezultate su potvrdila i istraživanja Mohammeda (2024) u kojima je dokazano da dostupnost vještačke inteligencije pozitivno utiče na unutrašnju motivaciju za učenje i predstavlja ga kao jedno pozitivno iskustvo. Istraživanje je sprovedeno u Saudijskoj Arabiji, Egiptu, Španiji i Poljskoj. Rezultati su pokazali da su studenti u Poljskoj pokazali najveći stepen izraženosti motivacije za učenjem. Akademski nivo ispitanika nije se pokazao značajnim kada je korišćenje vještačke inteligencije u pitanju (Mohammed, 2024). Micabalo (2024) je u svom istraživanju došao do rezultata u kojima ističe da alati vještačke inteligencije kao što su ChatGPT i Grammarly mogu podsticati i poboljšati kvalitet personalizovanog učenja, ali da prekomjerna upotreba i oslanjanje na iste može na kraju imati negativne posljedice za korisnike kao što je nerazvijanje kritičkog mišljenja (Micabalo, 2024). Rezultati ovih istraživanja daju zapažene rezultate iz oblasti vještačke inteligencije, međutim nas zanima kako stavovi o vještačkoj inteligenciji utiču na motivaciju za postignućem učenika u Novom Pazaru. Ovo pitanje je od velikog značaja za same učenike i sve one koji su dio obrazovnog procesa jer će odgovori na ova pitanja pružiti jasan uvid o načinima upotrebe vještačke inteligencije i njene implementacije u obrazovnom procesu. Cilj ovog rada je istražiti da li postoji povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem kod učenika srednjih škola u Novom Pazaru i da li postoji razlika u odnosu na pol, razred i mjesto stanovanja ispitanika. Polazne hipoteze su da postoji povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem, kao i da postoje razlike u stavovima o vještačkoj inteligenciji i motivaciji za postignućem u odnosu na pol, razred i mjesto stanovanja ispitanika. Prijedlog za buduća istraživanja je bavljenje uticajem vještačke inteligencije na personalizovano učenje, izrada strategija za unapređenje znanja i vještine upotrebom alata VI kod učenika, ali i načini na koje se nastavnici mogu služiti alatima vještačke inteligencije je još jedno od pitanja koja se postavljaju kao temelji narednih istraživanja.

VJEŠTAČKA INTELIGENCIJA I NJENI EFEKTI NA MOTIV ZA POSTIGNUĆEM

U savremenom obrazovnom kontekstu, vještačka inteligencija postaje dio svakodnevnog života učenika. Od personalizovanih platformi za učenje, preko automatizovanih asistenata do alata za pisanje, VI mijenja način na koji učenici pristupaju znanju, te ujedno oblikuje njihove obrazovne ciljeve i motivaciju za postignućem. Svakako da ova promjena nosi potencijalne koristi, ali i izazove koji zahtijevaju dublje razumijevanje kako bi se obrazovni sistem prilagodio novim uslovima. Primjena vještačke inteligencije u obrazovanju mora biti zasnovana na jasnim moralnim principima, jer se govori o radu sa djecom i mladima čije vrijednosti i pogled na svijet tek treba da se izgrade (Dašli i Šabanović, 2025). Motivacija za postignućem predstavlja psihološku snagu koja pokreće ličnost da teži uspjehu, savladava prepreke i postiže visoke standarde u učenju. Tradicionalno, ona se razvija kroz unutrašnju radoznalost, otvorenost za nova iskustva, ali i spoljašnje faktore – pohvale, očekivanja sredine i sl. Međutim, ulazak VI u obrazovni prostor unosi novu dinamiku u ovaj proces. Motiv za postignućem često se smatra konstruktom koji najbolje odražava razlike u motivaciji (Sackett i dr., 2017). Osobe sa visokim motivom za postignuće pokazuju snažnu želju za preuzimanjem odgovornosti, za obavljanjem zadataka, sebi postavljaju izazovne, ali i dostižne ciljeve, a prilikom obavljanja zadatka podsticaj nalaze u prirodi samog zadatka ili u mogućnosti dokazivanja da su ga sposobni izvršiti (Stenmann, Otting i Maier, 2016). Kao posljedica gore navedenog, prirodno se postavlja pitanje kakvi su impakti VI na motiv za postignućem, da li oni pozitivni prevazilaze negativne, kao i šta su strategije za odgajanje digitalno pismenih generacija, a ujedno motivisanih za samoostvarenje. Personalizovani alati VI omogućavaju učenicima da uče u skladu sa sopstvenim tempom, interesovanjima i stilom učenja, čime se povećava osjećaj kontrole i kompetencije. Alati poput inteligentih tutora mogu pružiti trenutnu povratnu informaciju, jasno uputstvo i podsticaj što dodatno motiviše učenika. S druge strane, prisustvo VI može biti jedan od uzroka pada motiva za učenje i postignuće, posebno ako učenik počne posmatrati tehnologiju kao zamjenu za svoj lični napor. Automatsko rješavanje problema i zadataka djeluje obeshrabrujuće na razvoj sopstvenih vještina, jer se svjedoči rezultatima bez ulaganja truda. U takvom kontekstu, postignuće gubi svoj razvojni smisao i postaje samo tehnički rezultat. Takođe, konstantno poređenje sa savršenim algoritamskim rješenjima može izroditi osjećaj inferiornosti i frustracije, posebno kod učenika sa već niskim pouzdanjem u svoje sposobnosti i kapacitete. U nekim slučajevima to može voditi ka nesamostalnosti i pasivnoj zavisnosti od tehnologije čime se dodatno ugrožava motivacija za

napredovanjem. U tom smislu, od izuzetne važnosti je graditi uvjerenje da je VI samo podrška, a ne supstitucija, da je ona sredstvo za učenje i istraživanje, a ne autoritet koji sve zna (Dağlı i Šabanović, 2025). Dakle, iako se na prvi pogled čini da smo uvođenjem VI u obrazovanje postigli revolucionaran napredak, lakoća pristupa informacijama nosi sa sobom posljedice koje sve više primjećuju kako psiholozi, tako i prosvjetni radnici – pad kreativnosti, smanjen kapacitet za kritičko mišljenje i erozija motivacije za postignućem. Prema teoriji samodeterminacije, motivacija se razvija kroz tri osnovne psihološke potrebe – autonomiju, kompetenciju i povezanost. Ličnost teži da „integriše životno iskustvo i lične sklonosti u koherentan sistem sopstva“ (Majstorović, 2008). Ako angažovanje sopstvenih resursa izostane, postignuće se ne doživljava kao uspjeh, učenik ne može vidjeti vrijednost u samom procesu učenja, već cilj postaje brzo i lako dolaženje do rješenja. Učenici koji u proces sticanja znanja ulaze sa stavom da su prečice koje VI nudi vrijednost kojoj treba težiti, rizikuju da se upuste u kognitivnu pasivnost. Prestanak razvoja sopstvene misli koji zahtijeva vrijeme, mentalni napor, toleranciju na neizvjesnost i greške, direktno vodi kognitivnoj atrofiji. Dugoročno, ova praksa može usporiti razvoj metakognicije. Bez nje učenik postaje zavisn od spoljašnjeg autoriteta, umjesto da gradi autonomni intelektualni identitet. Učenje mora biti izazovno, ali dostižno. Nažalost, VI često uklanja izazov. Jedna od temeljnih komponenti motiva za postignućem je takmičenje. Očuvati takmičarski duh je od izuzetne vrijednosti. Čini se da VI kroz alate nudi ista rješenja različitim korisnicima sužavajući na taj način prostor za individualnu kreaciju i inovaciju. Takmičarski duh ne mora da nestane, već može da se transformiše i to tako da se nadmetanje pomjera sa reprodukcije znanja ka njegovoj interpretaciji i implementaciji.

Na obrazovnom sistemu je da podrži učeničku autentičnost, aspiraciju i unutrašnju motivaciju. U tom procesu čekaju nas zadaci na nekoliko frontova: pružiti edukaciju učenicima kroz digitalno opismenjavanje, razvijati strategije koje njeguju kritičko mišljenje, refleksiju i „meke vještine“ te graditi moralan i odgovoran odnos na relaciji učenik – vještačka inteligencija. Jedino u tom okviru možemo govoriti o VI kao savezniku u ličnom rastu i razvoju učenika.

MOTIVACIJA ZA POSTIGNUĆEM KOD UČENIKA

Pojam postignuća i uspjeha ili neuspjeha je veoma širok i njega je dosta izazovno definisati jer postoji mnogo činilaca koji utiču na taj odnos (Maksimović, 2008). Najprostije određenje ovog pojma se odnosi na uspjeh u ovladavanju školskim gradivom, postizanje određenog nivoa znanja i postignuća u učenju. Postignuće se definiše kao određeni nivo uspjeha nekog pojedinca, ili

prevazilaženje tog nivoa (Stojanović, 2015). Školsko postignuće se odnosi na postignuće u realizaciji formalnih, materijalnih i vaspitnih nastavnih zadataka, koji su definisani planom i programom nastave, a proizilaze iz navika učenika, razvojem znanja i vještina, formiranjem moralnih stavova i usvajanjem nastavnih programa. Ostvarivanje određenog postignuća pozitivno utiče na nivo motivacije pojedinca, dolazi do većeg ulaganja truda i napora ka ostvarenju ciljeva i ustrajnosti u njima. Postignuće se odnosi na ostvarenje unaprijed određenog cilja. Shodno tome da se neki ciljevi ostvaruju potpuno, a neki djelimično, možemo govoriti o potpunom ili djelimičnom postignuću učenika. Što je cilj koji se postavi složeniji, onda je njegovo postizanje i ostvarenje teže i složenije (Nikolić, 1998). Postignuće se ističe kao afektivna komponenta, pa se definiše i kao osjećanje koje prati subjektivna ocjena i rezultat je neke djelatnosti. Samo školsko okruženje u značajnoj mjeri utiče na postignuće učenika. Ukoliko se neuspjeh kod učenika događa i učestalo ponavlja, to će negativno uticati na učenika i dovesti ga do negativnih emocija. Ukoliko učenik doživljava neuspjeh u školi, kod njega dolazi do opadanja samopouzdanja, gubljenja povjerenja u sebe i lične sposobnosti, nakon toga dolazi do slabijeg angažmana u školskim aktivnostima, što sve zajedno na kraju dovodi do još slabijeg postignuća učenika, njegovo zatvaranje i povlačenje u sebe (Malinić, 2007). Poremećaji u učenju, koncentraciji i pažnji mogu doprinijeti neuspjehu u školskom postignuću, a pored toga značajni faktori su i intelektualne sposobnosti učenika i sredinski faktori u kojima se učenik nalazi (Đorđević, 1989). Ukoliko učenik ponavlja razred, to dovodi do niza negativnih posljedica kao što su napuštanje škole, učestalo izostajanje sa nastave, zaostajanje u školi i opšti pad motivacije za postignućem. Takav učenik se veoma često u okruženju smatra neuspješnim. Činjenica je ipak da takvi učenici mogu postizati izvanredna postignuća u nekim oblastima, ali zbog neuspjeha u jednoj oblasti ili iz jednog predmeta učenik ponavlja razred. U praksi ovakvih primjera nije mnogo jer su učenici najčešće doživjeli neuspjeh iz više predmeta i oblasti pa nakon toga ponavljaju razred. Srednji prosjek ocjena definiše uspjeh jednog učenika. Bez obzira na taj prosjek koji određuje uspjeh učenika, pa čak i ako je niži, učenici mogu imati izuzetna postignuća i znanja iz nekih drugih oblasti i predmeta. Postojanje prakse u kojoj učenici ne mogu ostvariti adekvatno školsko postignuće govori i o kvalitetu i fleksibilnosti sistema u kojem taj učenik funkcioniše. Dakle, neuspjeh u školskom postignuću učenika je istovremeno neuspjeh i pokazatelj da sistem u vaspitno-obrazovnim institucijama nije dovoljno efikasan. Samim tim, za taj neuspjeh nije odgovoran niti zaslužan samo učenik. Kvalitetno obrazovanje i školsko postignuće su osnovna nada za održiv razvoj u budućnosti. Odrediti faktore kvalitetnog školskog postignuća i uvrstiti ih u sistem je ključno za ostvarenje uspjeha (Cheng, Wang

& Wei-Xian, 2019). Neuspjeh učenika može biti produkt nastavnog procesa, sistema ocjenjivanja i sredinskih faktora (Malinić, 2009).

PODSTICANJE ŠKOLSKOG POSTIGNUĆA

Kada govorimo o neuspjehu učenika, taj termin se ne odnosi na učenika koji ima slab prosjek ili niske ocjene, već na svakog učenika koji je postigao uspjeh koji je ispod njegovih mogućnosti (Hoover-Schultz, 2005). Da bi sistem bio funkcionalan, neophodno je tražiti rješenja potencijalnih problema, unaprijed prepoznati elemente neuspjeha i spriječiti ih. To će se ostvariti osmišljavanjem kreativnih nastavnih aktivnosti za učenike, motivisanjem učenika i upotrebom adekvatnih strategija učenja, podučavanja i upravljanja razredom.

Prema Stanojloviću (2016) postoji nekoliko faktora koji doprinose školskom neuspjehu i on ih klasifikuje u sljedeće kategorije: karakteristike socijalne zajednice i njena razvijenost, porodični uslovi i funkcionalnost porodice, a tu spadaju odnosi među članovima porodice, socioekonomski status i struktura porodice, zdravstveno stanje učenika i njegovo fizičko stanje i sposobnosti, ponašanje učenika i njegov razvoj u procesu vaspitanja i obrazovanja, ponašanje učenika u slobodnim aktivnostima, tehnička osposobljenost kadra u školi, opšta klima koja je zastupljena u školi, sposobnost nastavnika da uvidi razlike među učenicima i da se prilagodi potrebama pojedinca, vrednovanje učenikovih aktivnosti u nastavi i adaptacija nastavnog procesa i literature potrebama i mogućnostima učenika. Da bi se neuspjeh prevenirao, neophodno je organizovati kvalitetne programe za učenike, a roditelje upoznati sa aktivnostima i radom škole. Jedna od aktivnosti programa je i podučavanje roditelja kako da pomognu djeci u prevazilaženju emocionalnih poteškoća i rješavanju problema u učenju i ponašanju učenika. Programi izbjegavanja školskog neuspjeha se formiraju na prepoznavanju negativnog ponašanja, tipovima preventivnog djelovanja i faktorima zaštite. Preventivni programi sadrže mnogobrojne aktivnosti kojima se pruža podrška učenicima i roditeljima u prevazilaženju izazova i teškoća sa kojima se susreću u vaspitno-obrazovnom procesu. Predstavljen je program koji se koristi za prevenciju školskog neuspjeha, a koristi savjetovanje u istom (Tomić, 2019). Ovaj program se sastoji iz nekoliko varijabli koje su grupisane u nekoliko faktora. Prvu grupu faktora čine nastavnici, vršnjaci, škola i porodica. Drugu grupu faktora čine varijable koje se odnose na opšte sposobnosti i stavove učenika. U treću grupu spadaju afektivne varijable gdje je uvršten i motiv za postignućem. Savjetodavni rad sa učenicima obavljaju školski pedagog i psiholog i njihova je uloga da omoguće onome ko traga za određenim informacijama da sam dođe do njih (Hahler, 2010). Savjetovanje treba biti adekvatno i prilagođeno pojedinačnim osobinama učenika (Prange,

2005). Formalno učenje ukoliko ga učenik primjenjuje oduzima mnogo vremena, a učenik usvaja veoma mali broj informacija. Dong (2025) je u svom istraživanju došao do rezultata da upotreba alata vještačke inteligencije pozitivno utiče na motivaciju učenika za postignućem (Dong, 2025). Da bi se izbjegao neuspjeh, neophodno je učenika usmjeriti kvalitetnim i adekvatnim metodama učenja. Kada se određena teorija eksperimentalno provjerava, to doprinosi kvalitetu učenja i razumijevanju gradiva. Kada se definiše problem koji treba da se riješi, razvija se strategija rješavanja problema, uklanjaju se nepotrebni elementi koji mogu komplikovati zadatak i na kraju se vrši apstrakcija i selekcija. Do sada se pokazalo da su programi koji su prilagođeni pojedincu najefektivniji u izbjegavanju neuspjeha.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem i predmet istraživanja

Da li i na koji način stavovi učenika prema vještačkoj inteligenciji koreliraju sa nivoom njihovog motiva za postignućem? Ovo pitanje se postavlja kao prvobitni problem kojim se bavi naše istraživanje. Da li će svakodnevna upotreba alata vještačke inteligencije i dostupnost velikog broja informacija u svakom trenutku probuditi i aktivirati motivaciju učenika za postignućem? Učenici se mogu zanimati za različite oblasti u određenom trenutku, a prikaz velikog broja rezultata je upravo dostupan upotrebom vještačke inteligencije. Imajući ove informacije u vidu, naš rad se bavi odnosom stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacijom za postignuće kod učenika srednjih škola u Novom Pazaru.

Zadaci istraživanja

1. Identifikovati stavove učenika prema upotrebi vještačke inteligencije u nastavnom procesu.
2. Ispitati nivo motiva za postignućem kod učenika.
3. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između stavova učenika prema korišćenju VI i njihovog motiva za postignućem.

Ciljevi istraživanja

1. Utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem kod učenika.
2. Utvrditi da li postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na pol ispitanika.

3. Utvrditi da li postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na razred ispitanika.
4. Utvrditi da li postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na mjesto stanovanja ispitanika.

Hipoteze istraživanja

1. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna povezanost između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem kod učenika.
2. Pretpostavlja se da postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na pol ispitanika.
3. Pretpostavlja se da postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na razred ispitanika.
4. Pretpostavlja se da postoji razlika između stavova o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem u odnosu na mjesto stanovanja ispitanika.

Varijable

Nezavisne varijable u ovom istraživanju su pol, razred i mjesto stanovanja ispitanika.

Zavisne varijable su stavovi koje ispitanici imaju o vještačkoj inteligenciji i nivo motivacije za postignućem ispitanika.

Metod istraživanja

U istraživanju su kao mjerni instrumenti korišćena dva anketna upitnika koji se odnose na stavove o vještačkoj inteligenciji i na motivaciju za postignućem, kao i sociodemografski upitnik u kojem se pitanja odnose na pol, starost i mjesto stanovanja ispitanika.

Upitnik koji se odnosi na stavove o korišćenju vještačke inteligencije QUIA (eng. Questionnaire on the use of Artificial Intelligence, Red Internacional de Investigadores en educacion; 2023) se sastoji od 27 stavki koje se odnose na upotrebu vještačke inteligencije u cjelokupnom obrazovnom procesu, prilikom učenja i u raznim drugim aktivnostima. Ispitanik svoj stepen slaganja sa određenom tvrdnjom bilježi na skali Likertovog tipa od 1 do 5, gdje broj 1 označava potpuno neslaganje, a broj 5 potpuno slaganje sa datom tvrdnjom. Drugi upitnik se odnosi na nivo motivacije za postignućem ispitanika.

Korišćen je MOP 2002 (Frančeško, Mihić i Bala, 2002) koji se sastoji od 55 pitanja koja se odnose na postizanje zadovoljstva ostvarivanjem ličnih

ciljeva, orijentaciju ka planiranju, istrajnost prilikom ostvarivanja ciljeva i takmičenje sa drugim osobama u svom okruženju. Ispitanik svoj stepen slaganja bilježi na skali Likertovog tipa gdje broj 1 označava potpuno neslaganje sa datom tvrdnjom, a broj 5 potpuno slaganje sa istom. Pouzdanost ovog testa izražena kroz Krombah Alpha koeficijent je veoma visoka i iznosi 0,91.

Uzorak ovog istraživanja čini 220 učenika 1, 2, 3. i 4. razreda, muškog i ženskog pola, iz gradskih, prigradskih i seoskih naselja, tri srednje škole u Novom Pazaru: Gimnazija Novi Pazar, Ugostiteljsko-turistička škola i medresa Gazi Isa-beg. Istraživanje je sprovedeno u mjesecu septembru 2025. godine. Ispitanicima su upitnici zadavani grupno, a ispitivanje je bilo anonimno.

Rezultati istraživanja su obrađivani uz pomoć SPSS-a, odnosno statističkog paketa za obradu podataka u istraživanjima. Primijenjeni testovi se odnose na pouzdanost testa, međusobne korelacije i regresiju.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Uzorak ispitanika

Tabela 1. Prikaz uzorka istraživanja

Deskriptivna statistika					
	N	Mini-mum	Maxi-mum	Mean	Std. Deviation
Pol	220	1	2	1,56	,498
Razred ispitanika	220	1	4	2,70	1.107
Mjesto življenja ispitanika	220	1	3	1,63	,796

Tabela 2. Prikaz rezultata pouzdanosti skale stavova o vještačkoj inteligenciji

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,837	,848	27

Vrijednost Cronbach Alphe za skalu stavova o vještačkoj inteligenciji iznosi $\alpha = 0,83$ što ukazuje na dobru pouzdanost testa.

Tabela 3. Prikaz rezultata pouzdanosti skale motivacije za postignućem

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,891	,901	55

Vrijednost Cronbach Alphe za skalu motivacije za postignućem iznosi $\alpha = 0,89$ što ukazuje na dobru pouzdanost testa.

Tabela 4. Prikaz rezultata Pirsonovog koeficijenta korelacije za stavove o vještačkoj inteligenciji i motivacije za postignućem

	Pirsonova korelacija	Sig.	N
Skala stavova o vještačkoj inteligenciji i skala motivacije za postignućem	,404**	0,00	220

Korelacijski koeficijent skale stavova o VI i skale motivacije za postignućem od 0,404** ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p = 0,000$, što znači da je u ovom slučaju korelacija pozitivna i predstavlja umjerenu linernu vezu između stavova o VI i motivacije za postignućem i potvrđuje našu polaznu hipotezu da postoji povezanost između ovih varijabli.

Tabela 5. Stavovi o vještačkoj inteligenciji i motivacija za postignućem u odnosu na pol ispitanika (t-test nezavisnih uzoraka)

	Pol	N	AS	SD	T	P
Skala vještačke inteligencije	Muški	96	86,88	15,600	-,040	0,968
	Ženski	118	86,96	14,648		
Skala motivacije za postignućem	Muški	91	195,57	31,684	,369	0,713
	Ženski	120	194,14	24,624		

N – broj ispitanika, AS – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – t test, p – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika kod stavova o vještačkoj inteligenciji u odnosu na pol ispitanika ($p = 0,968$), niti kod motivacije za postignućem u odnosu na pol ispitanika ($p = 0,713$).

Tabela br. 6. Razlike na skali o stavovima prema vještačkoj inteligenciji i motiva za postignućem s obzirom na razred ispitanika

	Df	F	p	
Stavovi o vještačkoj inteligenciji	Između grupa	3	,633	,594
	Unutar grupa	210		
	Total	213		
Motivacija za postignućem	Između grupa	3	2,821	,040
	Unutar grupa	207		
	Total	210		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika kod stavova o vještačkoj inteligenciji ($p = 0,594$), niti kod motivacije za postignućem ($p = 0,040$) u odnosu na razred ispitanika.

Tabela br. 7. Razlike na skali stavova o VI i motiva za postignućem s obzirom na mjesto stanovanja ispitanika

	Df	F	p	
Stavovi o vještačkoj inteligenciji	Između grupa	2	,335	,716
	Unutar grupa	211		
	Total	213		
Motivacija za postignućem	Između grupa	2	,558	,573
	Unutar grupa	208		
	Total	210		

df – stepeni slobode, F – f test, p – statistička značajnost

Ne postoji statistički značajna razlika kod stavova o vještačkoj inteligenciji ($p = 0,716$), niti kod motivacije za postignućem ($p = 0,573$) u odnosu na mjesto stanovanja ispitanika.

Tabela br. 8. Prikaz rezultata regresione analize

	Beta	T	Sig.	Parcijalna korelacija	R2
<i>Stavovi o vještačkoj inteligenciji</i>					,587 ^a
Pol	,005	,075	,941	,005	
Starost ispitanika	-,080	-1,161	,247	-,080	
Mjesto stanovanja ispitanika	,055	,055	,425	,055	
<i>Motivacija za postignućem</i>					,035 ^a
Pol	-,015	-,215	,830	-,015	
Starost ispitanika	-,188	-2,752	,006	-,187	
Mjesto stanovanja ispitanika	,076	1,117	,265	,078	

Prema rezultatima koji su prikazani u tabeli objašnjeno je 58% varijanse za skalu stavova o vještačkoj inteligenciji i 35% varijanse za skalu motivacije za postignućem. Najveći doprinos u modelu daje varijabla mjesto stanovanja ispitanika kod stavova o vještačkoj inteligenciji ($\beta = ,055$, $p = 0,45$), a takođe varijabla mjesto stanovanja ispitanika daje najveći doprinos i kod skale motivacije za postignućem ($\beta = ,076$, $p = 0,265$).

DISKUSIJA

Nalazi sprovedenog istraživanja potvrđuju prvu postavljenu hipotezu da postoji statistički značajna korelacija između stavova učenika srednjih škola o VI i njihovog motiva za postignućem. Rezultati dobijeni na uzorku od 220 učenika srednjih škola u Novom Pazaru impliciraju da učenici koji izražavaju pozitivnije stavove prema ulozi i mogućnostima VI u savremenom obrazovanju istovremeno pokazuju viši nivo motivacije za postignućem, što se ogleda u težnji ka uspjehu, istrajnosti i spremnosti za ulaganje napora u procesu učenja. Ovaj nalaz može se interpretirati u svjetlu savremenih teorija motivacije, prema kojima percepcija tehnologije kao resursa i podrške učenju doprinosi jačanju osjećaja kompetentnosti i samoodređenja, čime se pospješuje unutrašnja motivacija učenika. Značajno je istaći da istraživanjem nisu utvrđene razlike u stavovima o VI i motiva za postignućem u odnosu na pol, uzrast i mjesto stanovanja. Ovakav rezultat sugerise da se stavovi prema VI i prateći motivacioni obrasci oblikuju na generacijskom nivou, nezavisno od sociodemografskih varijabli. Li (2025) ističe da dostupnost digitalnih alata unapređuje motiv za učenjem i postignućem. Na osnovu dobijenih rezultata možemo reći da dostupnost digitalnih tehnologija i obrazovnih sadržaja prevazilazi tradicionalne urbano-ruralne razlike. Time se potvrđuju nalazi dijela savremene literature koja ukazuje na homogenost digitalne generacije, čiji odnos prema tehnologiji

premošćuje razlike koje su u ranijim istraživanjima bile prepoznate, naročito u pogledu rodni i starosnih distinkcija. Kako Mohammed (2024) navodi dostupnost VI i njenih alata djeluje podstičuće na proces učenja te predstavlja važnu podršku motivaciji i stremljenju ka uspjehu na polju sticanja akademskih znanja. Međutim, treba napomenuti da pojedina istraživanja i dalje ukazuju na postojanje rodni razlika u motivaciji i pristupu tehnologiji naročito u STEM oblastima, te rezultati ovog istraživanja u tom kontekstu zahtijevaju dodatno razmatranje što može biti dobra polazna osnova za dalja istraživanja. Uočeni obrasci mogu se objasniti i širim društvenim i obrazovnim okruženjem, u kojem digitalne tehnologije postaju integrisani dio svakodnevice. Takav kontekst smanjuje potencijalne razlike među učenicima različitih sociodemografskih karakteristika, dok u prvi plan dolaze individualne procjene korisnosti tehnologije i njenog doprinosa ostvarivanju ličnih ciljeva.

ZAKLJUČAK

Vjerujemo da rezultati nose značajne implikacije za obrazovnu praksu i obrazovne politike, te da ujedno daju dragocjen uvid u način na koji mladi u Novom Pazaru percipiraju potencijale VI i kako to utiče na njihovu angažovanost. Činjenica da pozitivni stavovi o VI koreliraju sa višim nivoom motivacije za postignućem ukazuje na potrebu za sistematskim razvojem digitalne i tehnološke pismenosti u školama. Integraciju VI u obrazovni proces ne treba posmatrati samo kroz prizmu tehničkog ovladavanja alatima, već i kao priliku za podsticanje intrinzične motivacije, radoznalosti i osjećaja kompetencije kod učenika. Izostanak značajnih razlika u rezultatima u odnosu na pol, uzrast i mjesto stanovanja upućuje na to da su učenici relativno ujednačeni u stavovima, pa nam to otvara mogućnost kreiranja univerzalnih obrazovnih programa i strategija primjene VI, koji neće zahtijevati značajno diferencirane pristupe u odnosu na demografske karakteristike učenika. Međutim, to ne isključuje potrebu za individualizacijom u nastavi, već naprotiv, implicira fokusiranje na lične preferencije, interesovanja i prethodna iskustva učenika u radu sa tehnologijom. Konačno, rezultati ukazuju na važnost profesionalnog usavršavanja nastavnika, kako bi mogli da iskoriste potencijale VI za unapređenje motivacije za postignućem, aspiracije i puta samoaktualizacije svakog učenika.

LITERATURA

- Cheng, C. H., Wang, Y. C., & Wei, X. (2019). Exploring the related factors in students' academic achievement for the sustainable education of rural areas. *Department of Information Management, National Yunlin University of Science and Technology*.
- Dağlı, K. I., Šabanović, B. (2025). „Veštačka inteligencija u nastavnom procesu“ u: *Veštačka inteligencija kao pokretač razvoja nerazvijenih područja – mogućnosti i perspektive*, str. 192–207. Novi Pazar: Univerzitet u Novom Pazaru.
- Dong, L. (2025). Examining the effect of artificial intelligence in relation to students' academic achievement. *Computers & Education: Artificial Intelligence*, 6, 100231. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100231>
- Đorđević, J. (1989). „Teškoće u učenju i problemi neuspeha u nastavi“. *Nastava i vaspitanje*, 38(4), 291–302.
- Hoover-Schultz, B. (2005). Gifted underachievement: Oxymoron or educational enigma? *Gifted Child Today*, 28(2), 46–49.
- Hehler, O. (2010). *Pedagoško savetovanje*. Beograd: Eduka.
- Li, J. (2025). „The AI motivation scale (AIMS): A self-determination theory approach to measuring students' motivation to learn with AI“. *Journal of Educational Technology Research*, 63(2), 112–129.
- Majstorović, N. (2008). *Primena teorije self-determinacije u istraživanjima radne motivacije*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Maksimović, J. (2008). „Prilog istraživanju uzroka školskog neuspeha“. *Pedagoška stvarnost*, 54(5–6), 450–464.
- Malinić, D. (2007). „Kako pomoći neuspešnom učeniku“. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39(1), 86–98.
- Micabalo, A. D. C., Santos, R. M., & Lim, P. (2024). „The impact of AI-powered study tools on the academic performance and motivation of higher education students“. *Education and Information Technologies*, 29(5), 5915–5935. <https://doi.org/10.1007/s10639-024-12345-x>
- Mohamed, A. M. (2024). „Applying AI's potential for motivating and enhancing students' intrinsic motivation and learning experiences“. *Computers & Education*, 199, 104851. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2024.104851>
- Nikolić, R. (1998). *Kontinuitet uspeha učenika osnovne škole*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Preng, K. (2005). *Die Zeigestruktur der Erziehung: Grundriss der operativen Pädagogik*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

- Sackett, P. R., Lievens, F., Van Iddekinge, C. H. i Kuncel, N. R. (2017). „Individual differences and their measurement: A review of 100 years of research“. *Journal of Applied Psychology*, 102(3), 254–273.
- Stanojlović, B. (2016). *Osnovi pedagoške dijagnostike*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Steinmann, B., Otting, S. K. i Maier, G. W. (2016). Need for affiliation as a motivational add-on for leadership behaviors and managerial success. *Frontiers in Psychology*, 7, 1–18.
- Stojanović, D. (2015). *Kontinuitet uspeha učenika i studenata u nastavi kontrapunkta* (Doktorska disertacija). Niš: Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.
- Tomić, L. (2019): „Prevencija školskog neuspeha: Značaj porodice“. *Pedagoška stvarnost*, god. 65, br. 1, str. 54–68.

Binasa ŠABANOVIĆ & Irma KOCA-DAĞLI

ATTITUDES ABOUT ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ACHIEVEMENT MOTIVATION AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Students increasingly use artificial intelligence tools in their everyday lives. Artificial intelligence is applied not only in areas related to school activities but also in broader aspects of individual daily life. However, it has been observed that students' achievement motivation has been gradually declining over the years. One of the main questions of this paper is whether the use of artificial intelligence tools can influence students' achievement motivation. The aim of the study is to determine whether there is a relationship between students' attitudes toward artificial intelligence and their achievement motivation, as well as to examine possible differences with regard to gender, grade level, and place of residence. The research was conducted on a sample of 220 students from three secondary schools in Novi Pazar, including first-, second-, third-, and fourth-grade students, both male and female, and from urban, suburban, and rural areas. Two survey questionnaires were used as instruments – one measuring attitudes toward artificial intelligence and the other measuring achievement motivation. The results confirmed a significant relationship between attitudes toward artificial intelligence and achievement motivation, while no differences were found with respect to gender, grade level, or place of residence. These findings may be of great importance for teachers, as they can be used to improve the teaching process and encourage students' achievement motivation.

Keywords: *artificial intelligence, attitudes, motivation, achievement, students*

Izvorni naučni rad
UDK 37.016:373.5(497.115)

Ajka ALJILJI (Prizren)
University "Ukshin Hoti" - Prizren
ajka.aljilji@uni-prizren.com

Esma CANHASI KASEMI (Prizren)
University "Ukshin Hoti" - Prizren
esma.canhasi.kasemi@uni-prizren.com

INTERDISCIPLINARY INCOMPATIBILITY IN SECONDARY EDUCATION IN KOSOVO: AN ANALYSIS OF LANGUAGE AND COMMUNICATION, AND MATHEMATICS

Education is a fundamental social activity that is subject to ongoing reforms aimed at improving teaching and expanding learning opportunities. Traditional teaching models have been replaced by approaches that put the student at the center of the educational process. This study analyses the applicability of the New Curriculum in Kosovo's education system, with an emphasis on the cross-curricular links between the fields of Languages and Communication and Mathematics. The aim is to explore the impact of curricular changes on the didactic triangle—the balance among students, teachers, and teaching content. The research includes an analysis of relevant literature and a survey of teachers. The results indicate content overload, insufficient coordination between subjects, and a need for improved coordination among teachers to enhance the quality of teaching. These findings can serve as a basis for further research and improvement of educational planning.

Keywords: curriculum, didactic triangle, cross-curricular connection, teaching content

* Note: Students Muzemilj Ese, Veljido Hadžisin, Bersida Skenderi, Azra Odžini, and Majda Odžini from the Faculty of Education made invaluable contributions to this research by conducting fieldwork and collecting relevant data.

INTRODUCTION

Education, as the foundation for all other social activities, is subject to constant reforms and reorganizations, all aimed at providing a better educational environment and greater opportunities for learning and knowledge transfer. Many pedagogues and philosophers, even in earlier periods of history, have tried to change the traditional, monologue approach in teaching and move students from the position of a passive observer to that of an active participant in learning new scientific facts. This teaching principle remains one of the key principles that initiates educational reforms and curriculum changes, especially in developing countries.

Like any change, the alteration of the school curriculum in the Republic of Kosovo has faced resistance. This opposition, whether from conservative groups directly involved in the educational process or from individuals who are not directly engaged in education, such as parents and various community members, is a natural part of the reform process. Understanding and addressing these concerns is crucial for the successful implementation of any new curriculum.

In this research, we will try to clarify to what extent the teaching envisaged by the New Curriculum is appropriate for the appropriate age of students, how feasible it is in terms of the planned number of teaching hours, and how much curricular areas and subjects can distort each other due to the presumed excessiveness of the material or other possible reasons.

The research is limited to the III and IV level according to the International Standard for the Classification of Education ISCED 2, which includes lower secondary school (VI–IX grade), and to the curricular areas of Languages and Communication and Mathematics.

THEORETICAL FRAMEWORK

Intercurricular Areas and Subject Integration

Cross-curricular areas are an educational approach that emphasizes the integration of knowledge from different disciplines, enabling students to develop a broader understanding of the concepts and skills necessary for life. According to Fullan (2007), an integrated curriculum allows students to connect knowledge and develop critical thinking.

Different models of cross-curricular connectivity include thematic integration, project-based learning, and interdisciplinary approaches. The key to successful integration lies in joint planning among teachers to achieve cross-curricular goals (Bean, 1997).

The Role of Mathematics in Cross-Curricular Connection

Mathematics provides tools for problem solving, data analysis, and logical thinking, which are applicable in all other subjects. Skills developed in mathematics improve students' ability to make decisions and reason in everyday life (Fullan, 2007).

ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION

Language and Communication Curriculum Review

The language and communication curriculum at the second level of schooling includes the development of reading, writing, listening, and speaking skills. Its goal is to train students to think critically, express themselves clearly, and analyze information. However, there are challenges in its application due to the lack of coordination with other subjects (Ministry of Education, Science and Technology, 2016).

Math Curriculum Review

The mathematics curriculum emphasizes the development of numerical thinking, geometric skills, and logical reasoning. According to Beane's (1997) research, there is a need for better integration of mathematical concepts with real-life problems and other subjects.

Examples of discrepancies between areas

One of the key problems in Kosovo's current education system is the inconsistency between language and mathematics curricula. For example, math assignments often require an understanding of complex language instructions that are not adapted to the student's language level, making them difficult to solve. Similar difficulties occur with language tasks that use mathematical expressions without adequate explanation.

OBJECT OF RESEARCH

In this research, we will examine the impact of the Kosovo curriculum on the concept of the didactic triangle proposed by Young and Muller (2010), particularly in terms of its influence on teaching content. Emphasizing the importance of a particular factor in teaching is often indicated by phrases such as student-centered teaching, teacher-centered teaching, or material-centered

teaching, as per the Lexicographic Institute (2013 – 2025). If any of the elements of the didactic triangle are neglected and the balance between them is disturbed, the learning outcomes are significantly reduced. This concept is crucial in our research as it helps us understand the potential impact of the Kosovo curriculum on the teaching process and student learning.

Given that the New Curriculum in Kosovo was introduced relatively recently, it is unclear whether similar research has been conducted on this topic. This paper aims not only to provide objective results but also to stimulate further research, serve as a suitable basis for deeper study, or act as a catalyst for possible changes in the planning and implementation of teaching content that the curriculum envisages.

The research will be limited to schools where classes are taught in Bosnian, Albanian, and Turkish.

THE PROBLEM OF RESEARCH

In addition to the very inert acceptance of the new curriculum, which, for various subjective reasons, many teachers and educators considered an unnecessary burden, during the exchange of experiences among teachers, as well as among those who are in any way involved in the issue of education, not a small number of them think that the curricula resulting from the new curriculum in Kosovo are too extensive and that they are not sufficiently balanced and adapted to the age and cognitive capabilities of students. It is precisely such opinions that prompted us to explore this aspect of the curriculum, analyzing exactly how much the teaching content, as an equally important part of the didactic triangle, disturbs the balance of the didactic triangle itself. The teaching process, viewed as a whole, is characterized by multidisciplinary and interdisciplinarity. There is consensus in the literature that multidisciplinary involves examining the same problem from two or more perspectives without integrating them (Ash, 2019; Clark & Wallace, 2015; Klaassen, 2018; Razzaq, Townsend, & Pisapia, 2013). In this regard, multidisciplinary is more akin to simple disciplinarity than to true interdisciplinarity (Clark & Wallace, 2015). Unlike multidisciplinary, interdisciplinarity implies the integration of existing disciplinary perspectives. Interdisciplinarity transcends the concept of a multidisciplinary approach by focusing on the integration of perspectives from various academic disciplines. Interdisciplinary research involves the integration of ideas, theories, and methodologies from various fields, yielding insights that provide innovative perspectives on complex issues (Klaassen, 2018). As emphasized by Lattuca, Voigt, and Fath (2004) and Razzaq, Townsend, and Pisapia (2013), this paradigm necessitates collaboration among educators across various subjects. It also requires

meticulous coordination of the planned content and a collective effort to enhance the appeal and engagement of instructional materials for students.

METHODOLOGY

Research

This study used a mixed-methods approach, combining theoretical analysis and quantitative research methods. The quantitative approach organized and analyzed teachers' responses to questionnaires. The qualitative approach, on the other hand, used open-ended interview questions to allow teachers to express their opinions on how the delivery of educational content could be improved to balance all elements of the educational triangle. According to Dzogovic and Bajram (2023), the qualitative approach enables researchers to delve deeper into real-life situations, resulting in a more comprehensive understanding of the phenomena under study.

Working methods

The data was collected through two primary methods:

Method of theoretical analysis: Consideration of available literature and e-resources dealing with the issue of organizing classes and implementing the curriculum, both in Kosovo and in the countries of the region.

Survey method: A standardized questionnaire has been created to cover key aspects of teaching practice and teachers' perceptions of the curricular areas of Languages and Communication and Mathematics. The questions are designed in such a way that a detailed analysis of the survey results can confirm or refute the validity of the set hypotheses. In selecting questions, it was crucial to include all potential, direct, and indirect factors that could affect the degree of realization of teaching content, the subject of this research.

Sample

The sample includes teachers from the subject area of Languages and Communication (Bosnian, Albanian, Turkish, and foreign languages), as well as mathematics teachers, who teach from 6th to 9th grade in lower secondary schools in the municipalities of Prizren and Dragas, teaching in Bosnian, Albanian, and Turkish. The total number of respondents is 126 teachers, of whom 98 teach subjects from the subject area of Languages and Communication, and 28 teach mathematics. The selection criteria include:

- Actively engaged in teaching, at least for the last five years,
- Work in schools belonging to different geographical areas (rural and urban environments).

Data collection

To prove the hypotheses, we developed a structured questionnaire comprising 21 questions, most of which relate to the research goals and claims of the hypotheses. The questionnaire contains questions related to the teacher's information, professional qualifications, work methods, use of available IT resources, the school's operating environment, the implementation of planned teaching content, intercurricular cooperation, and other aspects of teachers' work.

Working procedure

Collecting consent from school principals and teachers to participate in the research.

Distribution of questionnaires via online platforms (Google Forms).

Collection and organization of data into a central database, and analysis using SPSS software.

Data analysis

Quantitative analysis: Data from the questionnaire were analyzed by descriptive statistical methods (mean values, correlation, and standard deviation) and comparative analysis.

RESEARCH RESULTS

Basic data on data subjects

A total of 126 teachers participated in the survey, consisting of 66 females and 60 males. Among them, 78 work in schools located in the Prizren municipality, while 48 are employed in schools in Dragas.

In terms of language instruction, 73 teachers teach in Bosnian, 35 in Albanian, and 18 in Turkish. The specific subjects taught are as follows: 31 teachers teach in Bosnian, 28 teach mathematics, 17 teach English, 8 teach German, 23 teach Albanian, and 19 teach Turkish.

According to the respondents' estimates, the average number of students per class is approximately 11.65.

Regarding professional qualifications, 95 teachers hold a four-year bachelor's degree, 22 have completed master's studies, six possess a three-year bachelor's degree, and three have a college degree. A total of 102 respondents hold a professional degree in education, while 24 have degrees in other fields. In terms of qualifications related to the subjects they teach, 114 teachers meet the necessary professional standards, whereas 12 do not.

The survey included 22 schools, distributed as follows: 12 schools were located in rural areas, nine schools were located in urban areas, and one school was located in a suburban area.

Testing hypotheses

In response to the question: Do you manage to implement all the planned teaching content during one school year, a total of 104 respondents answered negatively, while only 22 answered positively.

The respondents were asked to provide information on the approximate percentage of teaching units implemented during one school year. Only 19 respondents realize 100% of the planned content, 56 respondents recognize between 90 and 100% of the material, 31 respondents between 80 and 90%, 16 of them between 70 and 80% and four respondents realize between 60 to 70% of the planned teaching units.

The previous data support the central hypothesis H1, as the poor realization of teaching units distorts the didactic triangle in favor of the teaching content.

As reasons for poor realization, 42 respondents cited low interest of students, 26 respondents – too extensive material, 25 of them that students are burdened with other subjects, 13 respondents – lack of teaching aids, 12 respondents – lack of textbooks, and eight respondents cited too many administrative tasks in school.

The previous analysis results confirm the H3 hypothesis, as the excessive material and the fact that students are burdened with other subjects complement each other, together making up a frequency of 51 examinees.

This result supports the H3 hypothesis, which claims that excessive material is the reason for the poor realization of teaching content. However, equally important is the data obtained on 42 respondents who claim that the low interest of students is, in fact, the reason for the poor realization of the material.

When asked how they handle situations where there is not enough time to process the planned content during class, 108 respondents reported that they transfer the unprocessed content to the next class. In contrast, 13 respondents indicated that they assign the remaining material as homework. Additionally, five respondents did not answer the question.

Data also prove that unprocessed teaching units are continuously transferred from one lesson to another. At the same time, a small number of respondents take advantage of the opportunity for students to complete what was omitted in class independently. These data further confirm the central hypothesis of H1 that inconsistent teaching content disrupts the didactic triangle. To test hypotheses H2, H4, and H5, we conducted a linear regression analysis. The independent variables included the approximate average number of students each teacher instructs, the extent to which teachers utilize computer devices in their teaching, and the level of collaboration among teachers when planning content in the same subject area.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.435 ^a	.189	.169	.912

a. Predictors: (Constant), How much the teacher cooperates within the professional team, Average number of students in the classes, How much does the teacher use IT devices in class

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	23.670	3	7.890	9.489	<.001 ^b
	Residual	101.441	122	.831		
	Total	125.111	125			

a. Dependent Variable: Approximate percentage of realization of teaching units during the school year

b. Predictors: (Constant), How much the teacher cooperates within the professional team, Average number of students in the classes, How much does the teacher use IT devices in class

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	5.441	.370		14.708	<.001
	Average number of students in the classes	-.062	.014	-.408	-4.559	<.001
	How much does the teacher use IT devices in class	-.323	.121	-.250	-2.666	.009
	How much the teacher cooperates within the professional team	-.256	.114	-.212	-2.249	.026

a. Dependent Variable: Approximate percentage of realization of teaching units during the school year

From the previous tables, we can see that the P-value of the ANOVA test is less than 0.001, which indicates a high degree of statistical significance. The situation is similar to the statistical significance of the coefficients for each of the predictors that affect the dependent variable, and their P-value is less than 0.05, which, along with a low standard error coefficient in all three cases, further confirms the statements we made in the hypotheses, H2, H4, and H5.

To further confirm these hypotheses, we examined the percentage of realized teaching content in relation to the average number of students per class. We examined the value of Pearson's chi – square, as well as the correlations between Pearson's and Spearman's.

We observe that this type of analysis also confirms the H2 hypothesis, which states that in classes with a smaller number of students, a higher percentage of the planned teaching content is realized.

The P-value of the Chi-square test is less than 0.001. Combined with the findings from the regression analysis, this provides empirical support for hypothesis H2, confirming it with the data.

We repeated the same procedure with the H4 hypothesis to further confirm significance. We have conducted a crosstabulation of the percentage of realized teaching content and the extent to which teachers use IT devices in teaching.

Approximate percentage of realization of teaching units during the school year * Average number of students Crosstabulation

Count		Average number of students						Total
		1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	31-35	
Approximate percentage of realization of teaching units during the school year	60-70%	0	0	4	0	0	0	4
	70-80%	0	3	13	0	0	0	16
	80-90%	0	16	5	6	0	4	31
	90-100%	6	24	12	8	3	3	56
	100%	0	6	3	6	4	0	19
Total		6	49	37	20	7	7	126

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	72.628 ^a	12	< .001
Likelihood Ratio	64.212	12	< .001
Linear-by-Linear Association	5.225	1	.022
N of Valid Cases	126		

a. 10 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .93.

Symmetric Measures

		Value	Asymptotic Standard Error ^a	Approximate T ^b	Approximate Significance
Interval by Interval	Pearson's R	-.204	.080	-2.326	.022 ^a
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-.209	.082	-2.375	.019 ^a
N of Valid Cases		126			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Based on the previous tables, the statistical significance of the Chi-square test, as well as the Spearman and Pearson correlations, is less than 0.05. These results corroborate the findings of the regression analysis, providing empirical support for hypothesis H4, which states that teachers who use IT devices in teaching achieve a higher proportion of planned teaching content.

The same procedure was subsequently applied to hypothesis H5, further confirming the results of the regression analysis.

How much does the teacher use IT devices in class * Approximate percentage of realization of teaching units during the school year Crosstabulation

Count		Approximate percentage of realization of teaching units during the school year					Total
		60-70%	70-80%	80-90%	90-100%	100%	
How much does the teacher use IT devices in class	Regularly	0	0	10	9	8	27
	Sometimes	3	12	0	27	8	50
	Rarely	0	4	21	20	3	48
	I don't use at all	1	0	0	0	0	1
Total		4	16	31	56	19	126

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	72.628 ^a	12	<.001
Likelihood Ratio	64.212	12	<.001
Linear-by-Linear Association	5.225	1	.022
N of Valid Cases	126		

a. 10 cells (50.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .03.

Symmetric Measures

		Value	Asymptotic Standard Error ^a	Approximate T ^b	Approximate Significance
Interval by Interval	Pearson's R	-.204	.080	-2.326	.022 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-.209	.082	-2.375	.019 ^c
N of Valid Cases		126			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

The results of the Chi-square test and correlation analyses indicate statistical significance ($p < 0.05$), providing empirical support for the tested hypotheses concerning the factors influencing the achievement of planned teaching content.

H2: The proportion of planned teaching content decreases in classes with a larger number of students.

H3: Inadequate implementation of planned teaching content is a consequence of the pervasive use of teaching material.

H4: The integration of information technology in teaching enhances the achievement of planned teaching content.

H5: Collaboration among teachers within a curricular area contributes to greater achievement of teaching content.

Central Hypothesis H1: The didactic triangle is significantly imbalanced, with an overemphasis on teaching content.

How much the teacher cooperates within the professional team * Approximate percentage of realization of teaching units during the school year Crosstabulation

Count		Approximate percentage of realization of teaching units during the school year					Total
		60-70%	70-80%	80-90%	90-100%	100%	
How much the teacher cooperates within the professional team	Regularly	0	10	10	20	16	56
	Sometimes	3	2	15	23	3	46
	Rarely	0	4	6	10	0	20
	I'm not cooperating	1	0	0	3	0	4
Total		4	16	31	56	19	126

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	33.413 ^a	12	< .001
Likelihood Ratio	36.621	12	< .001
Linear-by-Linear Association	3.963	1	.047
N of Valid Cases	126		

a. 11 cells (55.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .13.

Symmetric Measures

		Value	Asymptotic Standard Error ^a	Approximate T ^b	Approximate Significance
Interval by Interval	Pearson's R	-.178	.089	-2.015	.046 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman Correlation	-.188	.088	-2.130	.035 ^c
N of Valid Cases		126			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

The statistical significance of the HI-square and correlation in this case is less than 0.05; thus, we accept hypothesis H5, which claims that teachers who cooperate within a professional team have a higher percentage of realizing the planned content, as confirmed. Overall, the analysis shows that collaborative practices among teachers, combined with the use of suitable teaching resources, have a positive impact on the practical implementation of planned instructional content. Simultaneously, structural factors such as class size and the scope of teaching material remain critical determinants. These findings provide empirical support for targeted pedagogical strategies designed to optimize teaching effectiveness across various instructional contexts.

In response to the question. What do you think could improve the material processing percentage during a school year? The respondents provided answers that we will quote verbatim:

Good preparation of materials using all available means.

- The activity of parents. Frequent parent-teacher meetings.
- It is necessary to continuously monitor contemporary trends in technology that can contribute to the improvement of the teaching process..
- More practice.
- IT more.
- Homework assignments.
- To increase the number of English lessons.

- Continuous work of students.
- Collaborating with colleagues.
- Theoretical with practical learning.
- Gaining competence.
- Cooperation, student-teacher.
- Prepare annual, monthly, and weekly plans.
- Teachers' attention focused on the class and students is an indicator that a healthy educational path has been set.
- Cooperation between teachers, less activity in administrative tasks.
- Priority given to important lessons in review classes.
- More extra classes.
- Student discipline.
- Textbooks with supporting literature (grammar, workbooks, spelling).
- Better cooperation with parents.

CONCLUSION

All the results and indicators that emerged from this paper indicate the need for harmonization of all areas and subjects within the Kosovo curriculum. Cross-curricular connection is of key importance for planning teaching content because it significantly reduces the time allocated for implementing the planned teaching units, which is the result of cooperation and harmonization of teaching topics. The role of each teacher, all actors, and institutions involved in the teaching process is equally important, and good results can be achieved within a compact education system in which continuous cooperation and coordination of activities take place.

REFERENCES

- Ash, M. G. (2019). *Interdisciplinarity in historical perspective. Perspectives on Science*, 27(4), 619–642.
- Beane, J. A. (1997). *Curriculum integration: Designing the core of democratic education*. Teachers College Press.
- Clark, S. G., & Wallace, R. L. (2015). Integration and interdisciplinarity: Concepts, frameworks, and education. *Policy Sciences*, 48(2), 233–255. <https://doi.org/10.1007/s11077-015-9210-4>
- Dzogovic, S. A., & Bajrami, V. (2023). Qualitative Research Methods in Science and Higher Education. *Human Research in Rehabilitation*, 13(1), 156–166. <https://doi.org/10.21554/hrr.042318>

- Fullan, M. (2007). *The new meaning of educational change* (4th ed.). Teachers College Press.
- Klaassen, R. G. (2018). Interdisciplinary education: A case study. *European Journal of Engineering Education*, 43(6), 842–859. <https://doi.org/10.1080/03043797.2018.1442417>
- Lattuca, L. R., Voigt, L. J., & Fath, K. Q. (2004). Does interdisciplinarity promote learning? Theoretical support and researchable questions. *The Review of Higher Education*, 28(1), 23–48. <https://doi.org/10.1353/rhe.2004.0028>.
- Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Kosovo.(2016). Curriculum for primary and secondary education. Mest.
- Razzaq, J., Townsend, T., & Pisapia, J. (2013). Towards an understanding of interdisciplinarity: The case of a British university. *Issues in Interdisciplinary Studies*, 31, 149–173. Association for Interdisciplinary Studies. <http://hdl.handle.net/10323/4484>
- Young, M., & Muller, J. (2010). Three educational scenarios for the future: Lessons from the sociology of knowledge. *British Journal of Sociology of Education*, 45(1), 11–27. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2009.01413.x>
- Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Kosovo. (2016).

**Ajka ALJILJI &
Esma CANHASI KASEMI**

**INTERDISCIPLINARNA NEKOMPATIBILNOST U
SREDNJEM OBRAZOVANJU NA KOSOVU: ANALIZA
JEZIKA I KOMUNIKACIJE, I MATEMATIKE**

Obrazovanje je temeljna društvena aktivnost koja je podložna stalnim reformama usmjerenim na poboljšanje nastave i povećanje mogućnosti učenja. Tradicionalni modeli nastave zamijenjeni su pristupima koji učenika stavljaju u središte obrazovnog procesa. Ova studija analizira primjenjivost *Novog kurikulum*a u obrazovnom sistemu Kosova, s posebnim naglaskom na međupredmetne veze između područja jezika i komunikacije te matematike. Cilj je istražiti utjecaj kurikularnih promjena na didaktički trokut – ravnotežu između učenika, nastavnika i nastavnog sadržaja. Istraživanje uključuje pregled relevantne literature i anketu među nastavnicima. Rezultati ukazuju na preopterećenost sadržajem, nedovoljnu koordinaciju između predmeta i potrebu za boljom saradnjom nastavnika kako bi se poboljšala kvaliteta nastave. Ovi nalazi mogu poslužiti kao osnova za dalja istraživanja i poboljšanje obrazovnog planiranja.

Ključne riječi: *kurikulum, didaktički trougao, međupredmetna povezanost, nastavni sadržaj*

GRAĐA / MATERIAL

Preliminarno saopštenje
UDK 821.163.44.09Alačević M.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O ISTRAŽIVANJU ZBIRKE MIROSLAVA ALAČEVIĆA U ARHIVSKOJ ZBIRCI ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU

U ovome prilogu autori daju kratak opis zbirke usmenih lirskih pjesama Miroslava Alačevića koja se čuva u Arhivskoj zbirci Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Zbirka, pored ostalih usmenolirskih formi, sadrži i 60 počašnica, čiji je izbor prezentovan u dodatku članka.

Ključne riječi: *Miroslav Alačević, Boka Kotorska, pjesmarica, usmene lirika, počašnice*

Istražujući rukopisnu građu Arhivske zbirke Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu krajem novembra i početkom decembra 2022. godine registrovali smo nekoliko rukopisa u kojima se nalode usmenoknjiževne pjesme zabilježene u Boki Kotorskoj. Jedna od njih prepisana je rukom hrvatskoga historičara i folkloriste Miroslava Alačevića (1843–1927), kako proishodi iz rukopisne bilješke koja se nalazi na poleđini prve strane. U toj se napomeni potpisanoj s „A. (1938)“ navodi ovo: „Ovo nije Matičin zbornik Ante Alačevića, nego njegovog unuka Miroslava. Mnoge su pjesme prepisane iz Antinog rukopisa koji je ukraden iz ormara Matice hrvatske.“

Rukopisna zbirka Miroslava Alačevića pod naslovom „Narodne pjesme...“ nalazi se u arhivskome fondu Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod oznakom MH 177. Ispod naslova Narodne pjesme nalazi se i podatak „sakupili najviše po Primorju Makarskom i obližnjim Krajinam Neretvanskoj, Vrgorskoj, Imoskoj, Omiškoj i po obližnjim otocima Ante Alačević (...), Frane (...), Jerko (...), Miroslav (...), Jozica, žena Miroslava (...).“

U obimnome rukopisu pjesme zabilježene u Boki Kotorskoj nalaze se od strane 273 do strane 298, a pored drugih usmenolirskih vrsta u zborniku se nalazi i 60 počasnica. Iz napomene se saznaje da su počasnice, zajedno s drugim lirskim pjesmama iz Boke, „pribavljene“ iz Kotora 24. X 1863. godine od „popa Grga Zarbarinja“ koji „ne želi biti imenovan“. U prilogu ovoga izvještaja donosimo izbor iz počasnica zabilježenih u zbirci Miroslava Alačevića.

157. Peraške počasnice. I dio

Zeleni bore – na staroj zemlji,
Da drag li mi 'e vijenac od tebe,
Još mi je draža ljubav od tebe.
I oko i čelo – sve nam, braćo, veselo!

158. Sijedoj bradi

Sijeda brada – srebrna čaša,
Biser se runi – u čašu pada,
Svaka ga čaša sto dukat valja,
A si'eda brada tri b'jela grada,
I oko

159. Junaku

Junak junaka okom pogleda,
Da onđe bude – đe potrebuje,
A dobar junak svud potrebuje,
Pred gospodinom – među družinom.
I oko

160. Junaku

O junače – bio klobuč – što se ne ženiš?
Đevojka ti crnooka oko dvora ophodi.
Tebi junaku mlađahnom srce zanosi
Il' se ženiš il' ne ženiš tvoja će biti.
I oko

162. Sokolu

Sokoloviću, najlijevši tiću!
Što tako šediš? Ter lov ne loviš!
Ptice ti padoše u sinje more
A prepelice u ravno polje,
Ine ptičice tebi prid dvore.
Ober' sokole! Što ti je od bolje,
Od bolje ti 'e mlada devojka.
I oko

164. Bratu

A bratac mi brata vilom klikovaše
Na visoke – na planine.
Evo ti sam brate! strijele istreljao.
Samo ti se rukom branim
A bratac mi bratu tiho govoraše:
Ne boj mi se, brajo, moj mili braćene!
Sve su vrijedna braća oko tebe.
I oko itd.

165. Mladoženji

Dolećeše dva sokola – iza planine
Donesoše mladoženji – kitu masline,
Čestito ti mladoženja – novo veselje!
Čestita ti vjerenica – prvo veselje!
Čestita ti ljubi tvoja – drugo veselje!
Do godine mlado čedo – muško ti bilo!
I oko itd.

166. Konju

Uz ravno polje – na vrane konje,
Moja majka – Boga molila:
Da njegov konjić – najbrži bude
Prid gospodinom – među družinom.
I oko itd.

168. Junak i ljuba

Junaka je ljubi – glavom zaklinjala:
Za rano mi doma dođi! Moj junače
Ne mogu ti, ljubi moja – za ran' doma doć
S Peraštanom ere hoću – hladno vino piti
I još te mi ljubi moja – lijepo napijasmo
U Peraško dobro zdravlje
I oko itd.

169. Junaku

Oružan junak Dunaj prepliva,
Sedlan ga konjić pri br'jegu čeka.
Ne čudim se dobru junaku
Neg se čudim konja njegova
Da ga osedlan pri br'jegu čeka
Jošte treća što 'e najveća,
Doma ga ljubi s poštovanjem čeka.
I oko itd.

170. Bratu

Volio bi moga brata – nego tuđa dva,
Tuđa će me ostaviti – a moj nikada
Do velike do potrebe – majde nikada.
I oko itd.

171. Kakom Gosparu

Ovo 'e gospodar, velik boži dar,
Ko napit želi – da se veseli,
Veselio mu Bog – kuće i njegov dom,
I proljeće ga zdravo zastalo,
Zdravo zastalo, tere veselo.
I oko itd.

172.

Evo te prosim evo te molju!
Ne daj tvojemu sinku na volju;
Er otac sina kad vidi plaha,
Ima mu vazda dacati straha.
I oko itd.

173.

Junak na konju jabuku moli:
Jabuko l'jepa – prigni se doli,
Da te ulomim – da te poklonim,
Da te poklonim – đe ljubav nosim.
I oko

174.

Ah l'jepa vijenca – do tri mila braca!
Ah dršte se, dršte – ne razdijeli te se,
Vama neće n' jedna sila nahudit
I oko itd.

180.

Štitak junaku vas išekoše,
Ruse mu glave ne dotakoše,
Junak bo bješe, ne dadjaše se,
Ni sebe junak, ni dobre glave.
Štitak junaka šitkom zaštititi,
Ne štiti mene već štiti sebe.
Jošte će gora – jelā roditi,
Đe će junaci šitke periti.
I oko itd.

181.

Ne fali se, brajo! tuđom ogradinom,
Nego svojom milom braćom;
Jere će se, brajo! građe oboriti,
Svoja braća nigda nikadare.

Drugi dio – Šaljive

182.

Đevojka mi 'e poručila: dođi do mene.
Svila sam ti zelen v'jenac – ruže rumene.
Još ti hranim dv'je jabuke – kē su za tebe.
To će biti tvoja i moja – prava zabava.
I oko itd.

183.

Pukni na bokū – hoću đevojku.
Ma đe i koju? Baš eno onu!
Kā 'e to ona? En' ona ter ona.
Kā se posmjehnu – kā mi namignu,
A pak mi nogom nogu pritisnu.
I oko itd.

184.

Junak jezdi uz potok,
Konjic mu je putonog,
Stani konju, živ ti ja,
Dok đevojci celov dam,
Ako li ga i ne dam,
Biće nama što Bog da!
I oko itd.

185.

Prođoh proz goru – ne znam proz koju,
Sretah devojk – ne znam ni koju,
Stah joj na nogu – ne znam na koju,
Reče devojka: nuti đidije! đe ne miruje,
A za muku ja ću njemu dati,
Vidro vinovo a ne žmuljića,
Jare pečeno a ne nožića,
Neka đidija zubim zlopiti,
Kada mu bašta – dobro imati!
I oko itd.

186.

Sretah devojk s vedrom na vodu,
Pitah devojk: „Što ti 'e u njedrim?“
„Ali su dunjice? Ali su jabuke?“
„Ali si materi klupka ukrala?“
Reče devojka: „Nuti đidije!
„Nuti đidije – đe ne miruje,
„Što mene pita – ter me ne pita!“
I oko itd.

187.

Devojčica vodu gazi – noge joj se bijele,
Mlad je junak s brijega gleda – srce mu se smije:
„Gazi, gazi, devojčice, da bi pregazila,
„A kada bi pregazila – da bi moja bila,
„Ako ne bi moja bila – r'jeka te zanila.
I oko

191.

Bolje poje gungur ptica – nego dva slavića,
Bolje ljubi star devojk – nego dva mladića,
Toliko mu bog pomogao i današnji dan,
Koliko će i dva stara – ka i jedan mlad.
I oko

192.

Sijeda mu 'e brada a bijela glava,
I još su mu drage – tuđe žene mlade.
Polomio 'e zube – tuđe žene ljubeć,
Skočio 'e u žardin – polomio ružmarin
I onu dobru ružu i čemin.
I oko i

193.

Star đevojku ljubi sa svom ljubavi.
Čas je grli – čas je ljubi – čas je ostavi.

194.

Star se dede napravljaše – mladijem momami,
A mome se š njim rugahu: „Star si dede ti!“
Tebi dede oči kaplju a ruke tresu,
Noge ti se podlimljaju – stati ne možeš!
Na koljenu već klečati – drugo ne možeš.
I oko

199.

Đevojka mi je poručila: „Dođi do mene,
Skuhala sam četiri noge – ma su goveđe,
Doklen drago, poigramo – biće gotove!“
I oko

200.

Evo mi 'e poručila kadunina kći:
„Dođ' do mene, latinine, da me ljubiš ti,
„Bić' ti bolje mene ljubiti, no latinke tri,
„Ja ću ti se obrćati – kako hoćeš ti,
„Il' t' ovako il' onako – zgodimo se mi!“
I oko

203.

Ti koji se vučeš – svu noć tamo amo,
Čuvaj dobro leđa i večer i rano,
Ere su ti spravna tri drenova štapa,
Koji će dočekat momici na vrata.
I oko

Dio treći – Ženske

208.

Nevjestice mlada u novome piru,
Da bi uživala svē danke u miru,
Da bi se nazvala sedam sina majka,
Da bi porodila popa redovnika,
U čem bi ti bilo – svemu rodu dika,
Svemu rodu i plemenu – na veliku čia s',
A našem mladoženji sve u dobar čas.
I oko

209.

Prođoh gospođo, jelovu goru,
Čih od gospođe divnu bešedu,
Kad bi 'e čula i razumjela,
U njoj bi bila dokle si živa.
I oko

212.

Opasi se, sele moja, svilenijem pasom,
Ter iziđi među drugam – poštenijem glasom,
Veće valja pošten glas – neg na tebi svilen pas.
I oko

213.

Izjedrilo mi 'e – tanko b'jelo jedro.
Sinju mi moru na pučinu.
Ugledala ga je ljubovca,
Draga mi se je pofalila:
O blago vi meni, moje mile druge:
Evo mi zdravo – ... s puta grede,
A jošter blaže – moje mile druge!
Sa svom braćom i milom družinom.
I oko

214.

A ti mi si, sele, visokoga vrata,
Na glavu ti sjaju tri krune od zlata,
Da bi ih nosila u veljoj radosti,
Ne poznala sele, tuge ni žalosti,
Nego veselja i druge radosti.
I oko

217.

Đevojka se veseli – udaće se k jeseni.
Majka joj se kara – Nemam ćerce dara.
A ona se nasrdi – er pod pupak nju srbi.
I oko

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ

**REPORT ON RESEARCH ON THE COLLECTION OF
MIROSLAV ALAČEVIĆ IN THE ARCHIVES OF THE
DEPARTMENT OF ETHNOLOGY OF THE CROATIAN
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS IN ZAGREB**

In this paper, the authors provide a brief description of the collection of oral lyrical poems by Miroslav Alačević, which is kept in the archives of the Department of Ethnology of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb. The collection, in addition to other oral lyrical forms, also contains 60 drinking songs, a selection of which is presented in the appendix to the article. Key words: Miroslav Alačević, Bay of Kotor, song books, oral lyrics, drinking songs

PORTRETI / PORTRAITS

Stručni rad

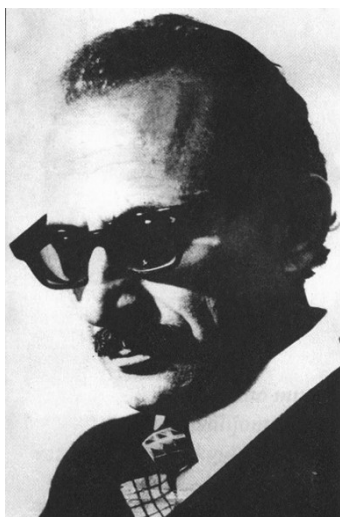
UDK 821.163.44:929Perović S.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

In memoriam

**Sreten Perović
(1932–2025)**

Odlaskom Sretena Perovića Crna Gora izgubila je ne samo jednog od najznačajnijih književnika, već i izuzetnoga kulturnog pregaoca te hrabroga intelektualca kojem je i u najtežim vremenima bastalo braniti crnogorski identitet, kulturu i jezik, ali i vrijednosti građanskoga i multikulturnoga društva.

Perović je rođen u Gornjoj Gorici 15. februara 1932. godine. Gimnaziju je završio u Titogradu, a Jugoslovensku i svjetsku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Za vrijeme studija jedan je od pokretača i urednika književne revije *Vidici* (1953) i predsjednik Književnoga kluba studenata Beogradskog univerziteta (1954). Nakon okončanja studija radio je kao profesor književnosti u titogradskoj Srednjoj tehničkoj školi (1956–1961), a istovremeno je bio i glavni urednik časopisa *Susreti* (1957–1962). U titogradskom izdavač-

ko-štamgarskom preduzeću Grafički zavod od januara 1963. urednik je više edicija i odgovorni urednik edicije „Luča“, antologijske biblioteke crnogorske književnosti. Od 1975. do 1981. odgovorni je urednik i direktor Izdavačke djelatnosti NIO Pobjeda, a zatim glavni urednik, zamjenik direktora (1981–1983) i direktor (1983–1991) Leksikografskoga zavoda Crne Gore i glavni urednik za oblast Kultura i prosvjeta u projektu Enciklopedije Crne Gore. Od početka 90-ih godina XX vijeka jedan je od osnivača crnogorskih kulturnih i naučnih institucija koje su se oprle kolonijalnim i anticivilizacijskim pokušajima satiranja crnogorske kulture i identiteta – Crnogorskoga društva nezavisnih književnika, Matice crnogorske, Crnogorskoga PEN centra i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti. Bio je generalni sekretar, a potom i višegodišnji predsjednik Crnogorskoga PEN centra. Jedan je od osnivača, a potom i dugogodišnji predsjednik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti. Bio je više od tri decenije pozorišni kritičar *Susreta* i *Pobjede*, a od velikoga je značaja i njegov rad na prevođenju i prepjevavanju makedonske poezije. Objavio je dvadesetak knjiga lirske poezije, četiri knjige iz domena književne istorije i kritike, četiri teatrološke knjige, priredio desetak, a uredio na stotine izdanja te objavio nekoliko desetina knjiga prijevoda i prepjeva. Kao pjesnik zastupljen je u brojnim antologijama i prevođen na tridesetak jezika. Preminuo je u Podgorici 17. avgusta 2025. godine.

Kao pjesnik Perović će biti upamćen kao jedan od najautentičnijih glasova crnogorskoga pjesničkog moderniteta, lirik čija poezija izrasta iz posnoga pejzaža zavičaja, transformišući ga u univerzalni poetski sistem simbola, pritom snažno humanistički angažovan.

Perovićev doprinos književnoj montenegristici ne ograničava se samo na njegove književnonaučne priloge objedinjene u četiri knjige, već se prostire i na širu njegovu djelatnost obilježenu borbom za afirmaciju crnogorskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta. Tu svakako spada i njegov dragocjeni urednički, priređivački i antologičarski rad. Kao urednik izdanja Grafičkoga zavoda, NIO Pobjede, Leksikografskoga zavoda, Crnogorskoga PEN centra i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti Perović je uredio na stotine vrijednih knjiga iz domena književne, jezičke i kulturne montenegrstike, uključujući i 71 tom Biblioteke „Luča“, prekretničkoga antologijskog izbora crnogorske književnosti. Priredio je izbore iz stvaralaštva Rista Ratkovića, Radonje Vešovića, Milutina M. Miljanovića te zajedno s Radoslavom Rotkovićem hrestomatiju *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, s Mommirom Markovićem *Dosije* o radu Crnogorskoga PEN centra od 1993. do 1997. godine i s Vojislavom P. Nikčevićem zbornik saopštenja s naučnoga skupa *Štokavski jezici u porodici slovenskih standardnih jezika* (2004). S Čedom Vukovićem, Ratkom Đurovićem, Jankom Đonovićem i Aleksandrom Ivanovićem

urednik je antologije *Lirika Crne Gore* (1962), samostalno je priredio *Antologiju najmlađe crnogorske lirike* (1971), u kojoj je predstavio 31 pjesnika, kao i antologiju *Crnogorskata poezija* (1984), objavljenu na makedonskome jeziku, dok je s Brankom Banjevićem, Radoslavom Rotkovićem, Miloradom Stojovićem i Čedom Vukovićem priredio i *Antologiju crnogorske književnosti IX–XX vijeka* (1976), koja je raskrstila s dotadašnjim kolonijalnim koncepcijama u okviru kojih je crnogorska književnost tretirana kao regionalni fenomen susjednih kultura, i ograničavana samo na teritorijalni opseg podlovcenske Crne Gore, a početke imala tek od vremena pojave Petrovića. Ne smiju se prevideti ni njegove dvije knjige teatroloških studija i prikaza *Darovi scene* (1986). Posebno mjesto u njegovu radu zauzima enciklopedijski rad. Prvo pod okriljem Leksikografskoga zavoda Crne Gore, đe je tokom 80-ih godina pripremljen alfabetar koji je brojao 12000 jedinica, a potom i u Dukljanskoj akademiji nauka i umjetnosti čiji je rad na Crnogorskoj enciklopediji rezultirao s 3500 obrađenih jedinica, od čega je sâm Sreten Perović kao glavni i odgovorni urednik Enciklopedije u *Crnogorskom književnom listu* objavio čak 67 jedinica koje potpisuje kao autor, no nijedan od ta dva kapitalna projekta, nažalost, nije okončan. Prvi je nakon gašenja Leksikografskoga zavoda Crne Gore 28. 6. 1991. godine povjeren Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti, đe je tragično skončao, dok za drugi nije bilo dovoljno sluha i logističke pomoći da bude finalizovan. Dodajmo tome da se Perović i u novije vrijeme aktivno angažovao u brojnim poslovima vezanim za afirmaciju crnogorske kulture, jezika i književnosti. Tako je 2012. godine bio jedan od recenzenata druge knjige kapitalne višetomne *Istorije crnogorske književnosti*.

Svoj je doprinos utemeljenju montenegrizike Perović davao i brojnim javnim istupima i saopštenjima. Kao sekretar Udruženja književnika Crne Gore učestvovao je u izradi saopštenja o jeziku Uprave Udruženja književnika Crne Gore iz 1971. godine, koje je označilo jasan diskontinuitet prema stavovima unifikatorske jezičke politike u SFRJ. Nedugo nakon pojave toga saopštenja, 1972. godine, ime Sretena Perovića našlo se u tzv. Bijeloj knjizi Komisije Saveza komunista Crne Gore i Opštinskoga komiteta SK Titograda, među autorima „prema čijemu radu treba ispoljiti visok stepen idejno-političke budnosti“. O brojnim pitanjima vezanim za crnogorski identitet, jezik i kulturu Perović se osobito često oglašavao tokom 90-ih godina XX stoljeća, bilo u ondašnjim opozicionim glasilima i kulturnim časopisima, bilo saopštenjima Crnogorskoga PEN centra. I ti su njegovi apeli za očuvanje i afirmaciju crnogorskoga identiteta, kao i protiv rata te progona manjina i neistomišljenika, povijesno svjedočanstvo kako zlih vremena, tako i jedne istinski humane i emancipatorske misije. A o njegovu ukupnome radu meritoran sud izrekao je naš potonji polihistor Radoslav Rotković: „Sreten Perović je svojim djelom i

djelovanjem obilježio u Crnoj Gori drugu polovinu XX i prvu deceniju XXI stoljeća. On je u isto vrijeme i čedo i stvaralac te epohe. I to ne samo kao pjesnik sa petnaestak zbirki, dramski pisac, pozorišni i književni kritičar i historičar, teatrolog i kulturolog, prevodilac dvadesetak zbirki makedonske poezije, leksikograf, enciklopedist, antologičar crnogorske književnosti, publicista, nego i kao – *pokretač*.“

S tekstovima Sretena Perovića sreo sam se još sredinom 90-ih godina XX vijeka, prateći pasionirano Monitorovu rubriku „U izlogu nove knjige“ u kojoj je neumorno predstavljao tekuću književnu produkciju i osvjetljavao u to vrijeme iz javnoga prostora izagnatu, apokrifnu struju crnogorske nauke i publicistike. Imao sam čast i privilegiju sarađivati s njim na brojnim projektima iz crnogorske kulture u posljednjih petnaestak godina. Bio je intelektualac širokoga obrazovanja, a svojom je gospodskom pojavom i blagom riječju ponajviše nalikovao beskompromisnome idealisti zalutalom u besudnu zemlju crnogorsku đe su daroviti, vrijedni i znaveni rijetko kad mogli dobiti priliku od konformista i samoreklamera. Sreten je birao drugačije puteve i njima je hodao aristokratski dostojanstveno i uspravno, ne štedeći se u borbi za humanističke vrijednosti.

Sreten Perović je za više od sedam decenija javnoga angažmana stizao da odmijeni nedostajuće institucije iz raznih oblasti kojima se bavio. Pokretao je izdavačku djelatnost, osvjetljavao zatomljene stranice našega kulturnog i književno-jezičkoga nasljeđa, priređivao i uređivao knjige, utemeljivao i vodio krupne leksikografske projekte i ustanove, ispisivao povijest drame i teatra, pratio tekuću pozorišnu i književnu produkciju, fundirao kulturne i naučne institucije i projekte, zbližavao crnogorsku kulturu s drugima, a kad je trebalo – hrabro ju je branio pred kolonijalnim i asimilacijskim udarima, ostvarivao se i kao pjesnik i dramski pisac, i za sobom ostavio zavidan opus, kojim će se baviti budući proučavaoci književne, jezičke i kulturne montenegristike.

Neka mu je vječna slava i hvala!

Stručni rad

UDK 821.163.44.09Crnogorčević N.

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)

Univerzitet Crne Gore

braveria56@gmail.com

PREVODILAC I PJESNIK NIKOLA NIKO CRNOGORČEVIĆ, POMORSKI KAPETAN

Ovaj rad se bavi biografijom Nikole Nika Crnogorčevića prevodioca iz druge polovine 19. vijeka. Do sada u literaturi njegova biografija nije predstavljena, a u ovom radu ona se detaljno izlaže. Osim što je bio prevodilac, bio je ugledni pomorski kapetan, pomorac i kulturni radnik i iseljenik u Južnoj Americi. Pisao je i pjesme, a njegova najpoznatija pjesma je iz 1896. godine, posvećena crnogorskoj princezi Jeleni Petrović-Njegoš.

Ključne riječi: *prevodilac, Nikola Crnogorčević, pomorski kapetan, pjesme*

Nikolu Nika Crnogorčevića kao prevodioca pominjali su Srđan Musić u svom radu „Nekoliko crnogorsko-bokeljskih prevodilaca Leopardija“, koji je objavljen u listu *Boka*, 1980. godine i Vesna Kilibarda u „Italijanskoj književnosti u Crnoj Gori do 1918“, koje je objavljeno u Nikšiću 1992. godine, ali bez detalja o njegovoj biografiji. U sklopu opširnog istraživanja o pomorskim kapetanima iz Crne Gore u inostranstvu sakupili smo podatke o Nikoli Crnogorčeviću, pomorskom kapetanu, privrednom činovniku, ustaniku, ali i prevodiocu. Nikola Niko Crnogorčević se kao prevodilac javlja veoma rano, još 1885. godine. Njegov prevod pjesme „Žukva“ objavljen je u *Stražilovu* IV, 1886, 19, str. 615–620 i 20, str. 651–655. Prevod ove pjesme Đakoma Leopardija (1798–1837) iz zbirke „Canti“ predstavlja najambiciozniji Leopardijev prevod iako sa dosta nedostataka. Kritike njegovih prevoda uslijedile su iste 1886. godine sa fokusom na kritici doslovnog prevođenja u desetercu. Goto-vo stotinu godina kasnije Srđan Musić smatra da se poznavanje italijanskog jezika kod Crnogorčevića ne može dovoditi u pitanje, a da njegova upotreba deseterca kod prevoda ne čudi kao ni upotreba lokalizama. Iako mu književnost i prevodilaštvo nijesu bili primarno zanimanje, bio je redovni pretplatnik brojnih listova iz Crne Gore, kao i član književnih zadruga. Pored prevoda pisao je i pjesme, od kojih je najpoznatija pjesma posvećena crnogorskoj prin-

cezi Jeleni iz 1896. godine. Ova pjesma objavljena je u Buenos Airesu, a zatim u *Glasu Crnogorca*, a u Argentini je štampana na posebnom pergamentu ćiriličnim pismom sa crnogorskim grbom i grbom Savoja, a zajedno sa zlatnom medaljom spomenicom sa početnim slovima mladenaca preko italijanskog konzula upućeno u Crnu Goru. Pjesma je pisana namjenski za svečanost sklapanja braka između dinastija Petrović-Njegoš i Savoja. Sastoji se od pet strofa sa devet do 14 stihova po strofama. Odiše patriotskim zanosom, prisutna je patnja za zavičajem. Ima nadahnute i svečarske elemente, sa brojnim željama i čestitkama. Ova prigodna pjesma obrađuje i pojedine istorijske elemente, a u njoj se pominje i Leopardi. Vidljiv je uticaj Leopardija i momenti lirskog realizma. U njegovoj zaostavštini nalazi se još prevoda i pjesama.

U ovom radu ekskluzivno donosimo njegovu detaljnu biografiju. Nikola Niko Crnogorčević rođen je oko 1865. godine u Herceg Novom u porodici kapetana Špira Ilijinog Crnogorčevića, vlasnika više brodova. Njegov otac Špiro je bio zapovjednik na brodovima „Maria“ (1847–1848), „Lucia“ (1857–1860), „Maria Francesca“ (1864). Brod tipa bark „Nicolos“ koji je nazvao po svom sinu Niku bio je u njegovom vlasništvu (1868–1870). Imao je udio i u vlasništvu broda bark „Milan“ (1875–1888) koji je bio u većinskom vlasništvu Milinovića iz Kumbora. Niko Crnogorčević je jedan u nizu pomorskih kapetana iz bratstva Crnogorčevića. Gimnaziju je učio u Kotoru. Rano je počeo da se bavi prevodilaštvom, a prevodio je pjesme poznatih autora sa italijanskog jezika. Učesnik je Krivošijskog ustanka 1881–1882. godine nakon čega je morao da prekine školovanje i skloni se kod knjaza Nikole na Cetinju. U Kotor se vratio 1885. godine i nastavio sa prevodenjem sa italijanskog jezika. Otišao je 1889. godine za Latinsku Ameriku i živio u Beunos Airesu. Od osnivanja radio je u broderskoj kompaniji Mihanovića sa kojim je uspio da od malog preduzeća, koje je prevozilo robu duž rijeke Rio de la Plata, stvori jednu od najvećih južnoameričkih kompanija. Ovo preduzeće je vremenom dostiglo svjetski glas i raspolagalo sa stotinama brodova. Aktivan je bio u iseljeničkim organizacijama. Učestvovao je kao jedan od darodavaca u izgradnji pravoslavne crkve u Buenos Airesu. Tokom balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata pomagao je rodni kraj. U Argentini je bio viši privredni činovnik i zakletni javni tumač. Od mladosti se bavio književnošću. Pisao je pjesme, a poznati su i njegovi prevodi među kojima i pjesma „Žukva, cvijet pustiće“ koju je spjevao Jakov Leopardi, a koja je 1886. godine objavljena u časopisu *Stražilovo*. Pored Leopardija, prevodio je i Karera. Povodom vjenčanja crnogorske princeze Jelene Petrović-Njegoš sa italijanskim princom Viktoriom Emanuelom napisao je u novembru 1896. godine u Buenos Airesu pjesmu posvećenu princezi Jeleni pod naslovom „Njezinom visočanstvu knjaginji Jeleni Petrović Njegoš“ (*Glas Crnogorca*, 1896, 3). Ova pjesma je u Buenos Airesu

ćiriličnog natpisa postavljena na pergamentu sa crnogorskim grbom i grbom Savoja. Smatran je za jednog od najuglednijih iseljenika iz Jugoslavije (*Vreme*, 1940, 4). Pjesma je objavljena u listu *La Patria degli Italiani*. Živio je na adresi Calle Cangallo 499, piso 8 u Buenos Airesu. Preminuo je 1940. godine nakon teške automobilske nesreće.

Literatura

- *Glas Crnogorca*, god. 47, 16. 11. 1896.
- Kilibarda, Vesna (1992). *Italijanska književnosti u Crnoj Gori do 1918*. Nikšić.
- *Stražilovo*, IV, 1886, 19, str. 615–620 i 20, str. 651–565.
- Privatna arhiva porodice Vukasović, Zloković i Crnogorčević iz Argentine.
- *Vreme*, 7. 10. 1940.

Srđa MARTINOVIĆ

TRANSLATOR AND POET NIKOLA NIKO CRNOGORČEVIĆ, SEA CAPTAIN

This paper deals with the biography of Nikola Niko Crnogorčević, a translator from the second half of the 19th century. Until now, his biography has not been presented in the literature, and in this work it is presented in detail. In addition to being a translator, he was a distinguished sea captain, sailor and cultural worker and expatriate in South America. He is known for the translations from the Italian language poem of Giacomo Leopardia, which he published in 1886. He also wrote poems, the most famous of which is a poem dedicated to Montenegrin princess Jelena Petrović-Njegoš from 1896.

Keywords: *translator, Nikola Crnogorčević, sea captain, poems*

PRIKAZI / REVIEWS

Stručni rad
UDK 930.85(438)

Milica LUKIĆ (Osijek)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

mlukic@ffos.hr

O ISKONIMA KULTURNE POVIJESTI I KULTURNOG IDENTITETA SLAVENSKIH NARODA

**(Aleksander Gieysztor, *Mitologija Slavena*, Fortuna, Zagreb, 2025;
prijevod s poljskog jezika: Slaven Kale)**

Mitologija Slavena istaknutoga poljskog povjesničara – medievista, profesora Varšavskoga sveučilišta Aleksandra Gieysztora (1916–1999) u hrvatskom prijevodu povjesničara Slavena Kalea, stručnjaka za hrvatsko-poljske kulturne i političke veze, (pre)važan je prilog za produbljivanje naših znanja o *iskonu* kulturne povijesti slavenskih naroda u cjelini i njihova slojevita kulturnog identiteta koji je u svojoj osnovi indoeuropski. Da je tomu tako, znademo još od pionirskih indoeuropeističkih – komparatističkih – istraživanja krajem 18. i tijekom 19. stoljeća.

Knjiga *Mitologija Slavena* najprije je u Poljskoj objavljena kao znanstveno-popularna publikacija u okviru serije „Mitologije svijeta“ izdavačke kuće Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, gdje je doživjela iznimnu popularnost, što pokazuje broj tiskanih primjeraka u dvama izanjima – 1982. i 1986. – od gotovo 200 tisuća. U svom trećem izdanju (Uniwersytet Warszawski/Varšavsko sveučilište, Varšava, 2006, dotisak 3. izdanja 2018), zahvaljujući urednici dr. sc. Aneti Pieniędzy, također povjesničarki medievistici, knjiga se profilirala u izvorno znanstveno štivo. Za Pieniędzy se može reći da je najbolja poznavateljica rukopisne ostavštine Aleksandra Gieysztora. Po smrti autora ona je knjigu uredila te pronašla zapise koji su omogućili da se dopuni autorovim izvornim bilješkama kojima je kanio obogatiti planirano, ali nikada realizirano, njemačko izdanje *Mitologije Slavena*. Upravo to i takvo izdanje s ukupno 906 bilježaka, u *neokrnjenu obliku*, prema riječima povjesničara Karola Modzelewskoga, autora predgovora trećem izdanju, prijevodnim je predloškom za (prvo) hrvatsko izdanje toga teksta. U to su izdanje uvršteni i neobjavljeni tekstovi Aleksandra Gieysztora posvećeni pretkršćanskoj religiji Slavena: referat s konferencije u Baranówu Sandomierskom (1995), tekst te-

levizijskog nastupa iz 1980. godine te zapis radijske emisije s početka 80-ih godina. Ti tekstovi utkani u tkivo monografije svjedoče o različitim autorovim pristupima svojoj istraživačkoj temi, koju je bio sposoban prilagođavati raznolikim skupinama recipijenata te ju čvrsto kanalizirati u znanstveni diskurs, ali i prilagođavati različitim popularizacijskim i promidžbenim formama. Jednako tako ti tekstovi svjedoče njegovu (pionirsku) hrabrost da iziđe izvan omeđenog prostora vlastite specijalizacije stručnjaka za srednjovjekovnu povijest te da se, kao što će u nas učiniti Radoslav Katičić i Ranko Matasović, uglati u jezičnorekonstrukcijskom postupku koji će ga voditi putem potvrđivanja jezično-genetske veze: (pra)indoeuropsko – (pra)slavensko – staroslavensko – pojedinačno slavensko. Knjiga je dakle i znanstveno i stručno relevantna za humanističko-društvenu znanstvenu zajednicu, za interdisciplinarna istraživanja i studije – napose slavističke i indoeuropeističke.

Uvodničar trećem izdanju Gieysztorove *Mitologije Slavena* Karol Modzelewski drži kako je najveće dostignuće ovog djela „gledanje na slavensku narodnu kulturu (koja je još i danas živa i koju su opisali etnolozi u prošlom stoljeću) kao na povijesni izvor koji se može, i koji treba, usporediti s pisanim izvorima otprije osamsto ili tisuću godina, pokušavajući zajedno interpretirati slične pojave, iako međusobno udaljene stoljećima“ (Gieysztor, 2025). Te riječi Modzelewskoga dostatno govore o znanstvenoj relevantnosti ovoga monumentalnog djela, a koju uostalom potvrđuju i ugledni recenzenti poljskoga izdanja: Lech Leciejewicz, Karol Modzelewski i Andrzej Szyjewski.

Knjiga je u prvom redu namijenjena znanstvenoj zajednici u okviru humanističkih i društvenih znanosti: filolozima, posebice specijaliziranim za slavensku filologiju, indoeuropeistiku, komparatistiku, povjesničarima, etnolozima, folkloristima kulturnim antropolozima, kulturolozima i dr. Također, može poslužiti i kao udžbenik – priručnik u visokoškolskoj nastavi, posebice na kolegiju Slavenska mitologija iz kojegod da se navedene polazišne znanosti taj kolegij predaje, ali i obrazovanoj široj zainteresiranoj javnosti, onima koji se zanimaju za slavensku kulturu i njezine početke, pa onda i nacionalnu kulturu i njezina izvorišta, drevnu (pra)slavensku religiju i kultove, slavenski panteon, mitološka bića, onima koji traže inspiraciju za pisanje književnih tekstova temeljenih na toj problematici, a može poslužiti i kao izvor inspiracije za druga područja umjetnosti – i visoke i popularne kulture.

Već je iz prethodećega objašnjenja o ciljanoj recipijentskoj skupini jasno da je društveni interes za objavljivanjem ovakve vrste djela velik i za znanstvenu i za izvanznanstvenu zajednicu. Interdisciplinarni karakter mitologije kao discipline, u ovom slučaju slavenske, koja čuva čvrsto izraženu vezu sa srodnim jezično-genetskim predajama, omogućuje pronicanje u materijalnu i duhovnu kulturu goleme populacije ne samo slavenskih naroda nego

i svih onih koji su podrijetlom (Pra)Indoeuropljani, u kulturne (pra)obrasce na kojima je izgrađen njihov jezično-svjetonazorno-običajni univerzum. A upravo je indoeuropska (jezična) zajednica danas najraširenije na svijetu (i najbolje proučena)! U posljednjih dvadesetak godina na hrvatskom su jeziku objavljene krucijalne knjige koje doprinose znanjima o vjerovanjima naših drevnih praslavenskih, staroslavenskih, pa i praindoeuropskih predaka, među kojima su svakako najznačajnije one hrvatskoga filologa, indoeuropeista, Radoslava Katičića, čijem je polazištem rekonstruktivna filologija koja se zaogrće drugim tumačenju pomoćnim disciplinama poput etnologije, folkloristike, kulturne antropologije. Te se knjige dakle temelje na rekonstrukciji i tumačenju svetih pjesama naše pretkršćanske starine utkanim u narodne običaje i obrede što ih je *supstituiralo* kršćanstvo: *Naša stara vjera*, 2017; *Vilinska vrata*, 2014, *Gazdarica na vratima*, 2011; *Zeleni lug*, 2010, *Božanski boj*, 2008. i obuhvaćaju stožerne elemente mitologije Slavena – njezine vrhovne bogove suprotnike Peruna i Velesa, žensko božanstvo Mokoš, djecu temeljnih bogova Jarila i Maru, (pra)slavensku kozmologiju i dr. Odnos prema mitskom, kako pokazuju navedene knjige, odčitava se i iz krajolika – njegove svete geometrije i toponima te iz magijskih obreda. Uz bok knjigama R. Katičića idu i knjige etnologa Vitomira Belaja (i Jurja) *Sveti trokuti – Topografija hrvatske mitologije*, 2014. te *Hod kroz godinu, pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*, 2007. One su se pojavile u hrvatskoj znanosti dugo nakon pionirskih pokušaja povjesničara Nikole Sučića (1943) i Natka Nodila da se dade (1981) iole sustavan pregled slavenskih mitoloških priča i vjerovanja živih u hrvatskom (i srpskom) narodu.

Knjiga Aleksandra Gieysztora metodološki je vrlo bliska Katičiću i Belaju, iako pisana iz pozicije povjesničara, neupitna autoriteta na području proučavanja srednjovjekovnih izvora, i ona je interdisciplinarna. Gieysztor se i prije ove dvojice (u čijoj je literaturi zabilježen) odvažio na unapređenje znanstvene paradigme, shvaćajući da samo historiografski pristup nije dovoljan te ga je kombinirao s etnološkim i lingvističkim. Ono što ćemo na početku novog milenija u hrvatskoj znanosti učiti od Belaja i Katičića, Gieysztor će ustvrditi još 80-ih godina 20. st.: da obredi predstavljaju trag koji vodi prema mitovima, jer je iza svakog obreda stajao nekakav mit te da je slavenski folklor osim stvaranja sinkretičkih likova gotovo do danas zadržao osnove tradicionalnog pogleda na svijet i njegove sakralne projekcije.

Članovi znanstvene zajednice iz područja humanističkih i društvenih znanosti kojima je u obzoru slavistika i indoeuropeistika, posebice komparatisti unutar navedenih disciplina, objavljivanjem ovoga djela na hrvatskom jeziku bit će na golemu dobitku (iako je pretpostavka da mnogi od njih razumiju i govore poljski jezik) jer će na vlastitu jeziku dobiti uvid u golemu riznicu

novih spoznaja koje šire kontekst njihova predmeta znanstvenog zanimanja, ili možda poznatih, ali viđenih iz još jedne polazišne perspektive – povijesne – u odnosu na onu Katičića (filološka) i Belaja (etnološka). Dakako, prijevođom na hrvatski jezik ovoga djela na dobitku je i cijela (slavenska) regionalna zajednica!

Ovo je opsežno djelo (449 stranica) u metodološkom smislu precizno i sustavno, analitički rasloženo na 13 poglavlja koja se dalje raščlanjuju u potpoglavlja kako bi se multiverzum složene problematike koju obrađuje mogao pratiti postupnim koracima, koji se slažu po logičnu slijedu: I. *Uvodne napomene*, II. *Povijest istraživanja* (Poljska istraživanja slavenske mitologije), III. *Slavenski panteon u svjetlu nove komparativne mitologije* (Indoeuropski model ljudi i bogova; Slavenstvo u novoj komparativnoj mitologiji), IV. *Slavenski narodi u starom vijeku*, V. *Vrhovna božanstva i mitovi* (Perun, bog nebesa i gromova; Izmjene Peruna: Svantevit, Rujevit s pratiteljima, Jarovit-Jarilo; Veles, bog magije, zakletve i onostranog. Istoznačna božanstva: Triglav i Trojan), VI. *Mit o stvaranju svijeta i održavanju harmonije u njemu*, VII. *Sunčana i vatrena božanstva: Svarog, Svarožić, Radigost, Dabog*, VIII. *Niža božanstva* (Hors, Stribog, Simargl i Pereplut), IX. *Ljudska zajednica, seosko gospodarstvo i zemlja u mitologiji* (Prema Olimpu Jana Długosza; Blizanci i ženska božanstva; Mokoš; Rod i vile suđenice. Usud i proročice sudbine), X. *Institucije kulta* (Dijelovi kulta; Sveta mjesta; Kipovi), XI. *Mitovi u cikličnim obredima*, XII. *Duhovi i demoni* (Vodeni duhovi; Duše umrlih i sablasti; Šumski i životinjski duhovi; Duhovi zraka; Duhovi doma, gazdinstva i njive), XIII. *Razvoj slavenskih vjerovanja* (Zajednica agrarne kulture; Nove koncepcije razvoja religije Slavena; Slojevi i njihovo prožimanje). Sadržajni autorski *appendix* u odnosu na prethodna izdanja čine i tri teksta Aleksandra Gieysztora koji se kreću smjerom od izvornoznanstvenoga do znanstveno-popularnih: *Istraživanje i upoznavanje slavenske mitologije i vjerovanja*, *O slavenskoj mitologiji i Vjerovanja i obredi Slavena*.

Metodološkoj jasnoći i ilustrativnosti predočene građe pridonose i 42 potpisane ilustracije, a znanstvena ozbiljnost ovjerava se i s nekoliko stotina bibliografskih jedinica zabilježenih abecednim redom na kraju knjige te bilješkama uz tekst kojih je ukupno 906. Bilješke su u prijevodu ostvarene kao i u originalu oksfordskim stilom, tj. u podnožnim napomenama u svim njihovim oblicima: bibliografskim, objasnidbenim i uputnim. Takve su i danas prema pravilima akademskoga pisma karakteristične za humanističke i društvene znanosti. Tekstu je pridodan i popis korištenih kratica. Uz te (očekivane) paratekstne jedinice koje i formalno potvrđuju znanstveni karakter izdanja, u monografsku su cjelinu (redundantno) uklopljeni i sljedeći tekstovi koji doprinose boljem razumijevanju Gieysztorova teksta i konteksta: *Uvod*

Karola Modzelewskoga, tekstovi Anete Pieniądz: *Znanstveni arhiv profesora Aleksandra Gieysztora i Urednička napomena te Pogovor* čijim je autorom Leszek P. Ślupecki.

Jezik prijevoda djela prikladno je oblikovan znanstvenim stilom hrvatskoga standardnog jezika i korištenjem odgovarajuće terminologije karakteristične za historiografska istraživanja te ona koja su u vezi sa slavenskom mitologijom znanstveno razradili prethodno navedeni hrvatski autori – filolog Radoslav Katičić i etnolog Vitomir Belaj u svojim radovima utemeljenim na interdisciplinarnosti, poglavito dakle na suodnosu filologije i etnologije, ali i drugih znanstvenih disciplina (folkloristika, arheologija, kulturna antropologija, povijest umjetnosti, povijest religija, teologija i dr.).

Svako razumijevanje sebe – bilo da je riječ o pojedincu ili kolektivu – narodu, kulturi, civilizaciji polazi od poznavanja svojih iskona. Za nas, slavenske narode, to je, među ostalim, sustav vjerovanja i djelovanja – kao duhovne i materijalne (mitološke) prakse – naših jezičnogenetskih predaka – (Pra)Slavena, podrijetlom (Pra)Indoeuroljana. Poznavati dakle iskonskomitološku pozadinu svoje kulture znači dolaziti do sustavnih spoznaja o samima sebi, svojim etnokarakteristikama, vrijednostima, tradicijskoj kulturi i vezama s drugima, sličnima. Ti *drugi, slični* učinili su da njihove mitološke priče budu već stoljećima prepoznatljive i dominantne kulturne odrednice njihovih nacionalnih identiteta poput starogrčke, staroegipatske, starorimske, nordijske i mnogih drugih, te da se *nametnu* na globalnoj razini, tj. postanu *globalna kulturna svojina*, u mnogome zahvaljujući i popularnoj kulturi te medijima, ali iskonski – temeljitim znanstvenim studijama. Prijevodna inačica knjige *Mitologija Slavena* Aleksandra Gieysztora, istaknutoga poljskog povjesničara – medievista u hrvatskom prijevodu povjesničara i istinskoga znalca hrvatsko-poljskih veza Slavena Kalea korak je bliže promjeni navedene paradigme i odlična dopuna postojećoj literaturi na hrvatskom govornom području, ali i one slavenskih naroda u regiji.

Slika 1. Naslovnica hrvatskoga izdanja *Mitologije Slavena* Aleksandra Gieysztor-a u čijem se središtu nalazi kip četveroglavoga boga Svantevita (poznat još i kao Svantovit, Svetovid, praslav. Svętovitъ). Prema vjerovanju pribaltičkih Slavena riječ je o „bogu nad bogovima“, čije se svetište nalazilo kraj rta Arkona, na otoku Rujani (danas Rügen).

Stručni rad
UDK 821.163.44-1.09

Andrijana NIKOLIĆ

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje
friendlyhand@t-com.me

„ASTRALNA KATARZA“ ILI LIRIKA METAFIZIKE KAO IZAZOV ZA RAZUMIJEVANJE I POLEMISANJE

Erudita, enciklopedijskog znanja, Borislav Jovanović predstavlja svojstvo sebe u novoj zbirci „Astralna katarza“.¹ Na samom početku književnik upoznaje čitaoca s temom svoga pjevanja koja je proizašla iz opservacija njegovog ontološkog i kosmičkog bića.

*Nemam višeg cilja od sebe
Čeznem da iščeznem u neizčeznutom
Oba su moja groba jedan pored drugog...
Izumireš li to i ti neizumrla materijo*

Pjesničko biće je biće uma i istovremeno je i fizičko i astralno, te ga je takvog nemoguće podvajati, stoga su misli i htjenja pjesničkog bića okrenuti ka svome unutrašnjem biću. Za pjesnika metafizičkih stihova ne postoje granice, pa se riječi „sele“ iz jednog u drugi svijet pjesnika tvoreći neraskidiv savez postojanja. Njega, jednoga, u prostoru i vremenu, kroz odnos uma i tijela u mogućim uzročno-posljedičnim odnosima. Književnik Jovanović jedan je od onih čija se pisana riječ sagledava u svojstvu filozofskog, književnog i istorijskog, ali i društveno-političkog, te je njegova najnovija knjiga izazov za razumijevanje i polemisanje. U svom prvom ciklusu „Tri ljetopisa“ (*Jutarnji, Podnevni, Večernji*) Jovanović se kroz poetizovanu meditativnu prozu bavi mišlju o bivstvovanju, o granici između života i smrti, o poetskom i estetskom. *Nadpoetsko* je *nadsmrtno* i zato je zemni pjesnik onaj dio nebeskog svoda (ako takav svod uopšte postoji) kojega ni smrt ne može rastaviti od svjetovnog, jer „smrt uvijek ima nešto da kaže“ (kroz pjesnikovu zaostavštinu) a „pomen joj čine poetika, semantika i estetika“. Zagledan u cvijet (*Jutarnji*) pjesnik je astralnim bićem obujmio kosmos, sajedinen sa svim onim što jeste priroda koju čini svojim atomom postojanja. U njegovom svijetu sve je u jednoj tački: trnov i lovorov vijenac; rodno i grobno mjesto, jer život nastane i nestane u

¹ B. Jovanović, „Astralna katarza“, Pegaz, Bijelo Polje, 2025. COBISS.CG-ID 34724356 ISBN 978-9940-9933-2-0

trenu, a putanja od trena do trena „traje“ koliko zamišljena vertikala od Pakla do Raja (ako postoje). Bodlerova zbirka „Cvijeće zla“ za Jovanovića je uvod u svijet poezije, a pjesma „Himna ljepoti“ u kojoj Bodler gradi sopstvenu moralnu viziju svijeta postavljajući pitanja o porijeklu ljepote („iz pakla ili iz raja“) za našega je književnika predstavila novi put poimanja u kosmičkim svjetovima poetskog iskaza (*Podnevni*). Filozofskim pitanjima kojima zadire u tajanstva ontološkog i kosmičkog, Jovanović je vizionar (Plutarhov Plutarh) koji smatra da svijet treba „vidjeti bez sebe“ (*Večernji*) jer stvoreni smo za „iskru pod nebeskom svjetlošću“.

U drugom ciklusu „Logos i sinhronizacije“ književnik kazuje da su „pjesnici probuđeni djelovi Atlantide“, odnosno, „kristali nastali iz sjemena smrti“, ono što dolazi poslije zemnog života, poslije fizike – metafizika. Pjesnik je ono mišljenje koje promišlja samoga sebe i koji je u svom promišljanju na ivici ovozemaljskog i onozemaljskog. On promišlja o smrti sa kojom ćemo se sresti „na davno viđen način, u onom što se nađe u kosmičkim epitafima“, čime podstiče na neka drevna neriješena metafizička pitanja indijskih filozofa iz 6. vijeka prije nove ere: „Da li je svijet konačan ili beskonačan“, jer ako je beskonačan, cirkularnim metafizičkim putanjama rađaju se novi – stari svjetovi. Uz Kantovu filozofiju o nezamislivom prostiranju svijeta u prostoru, Jovanović suprotstavlja svoju „od poetskog nihilizma do poetskog materijalizma“, smatrajući da je to potraga za beskonačnim, za estetskom sviješću. Stoga je vasiona za njega „sama po sebi, jedna velika, nenadmašna duhovnost, prvi i posljednji primjerak otvorene poetike“. Na fonu navedenoga objašnjavamo „ključ“ metafizike Jovanovićeve lirike. Po tvrdnjama grčkih filozofa priroda je umna tvorevina u kojoj vladaju zakoni po kojima sve djeluje i zato kosmos shvatamo isključivo umno, a ne samo čulno. Ova tvrdnja ide dalje, van granica čulnog ka bivstvujućem, što se poklapa sa Jovanovićevim pjevanjem po kojemu je ontološko početak (i svršetak) jer biće je neraskidivo vezano za uzročnost. Biće i mišljenje su jedno, navodi Jovanović kroz svoje stihove ili fragmente meditativne proze, jer um je osnovno sredstvo metafizike. Na ovu tvrdnju postavlja se logičko pitanje: „Ako um ima ograničene saznavne moći, da li metafizika može biti potpuno pouzdana nauka o onome što jeste?“ Odgovor se pronalazi u biću, ali ne u bilo kojem, već u biću pjesnika koje je koherentno po svojoj jedinstvenosti i univerzalnosti, u njemu su nataložene apstraktnosti i konkretnosti, u njemu se talože svjetovi van svakoga iskustva bića. Zato se i metafizika lirike radala iz bića pjesnika kao njegovo astralno biće (u sebi – iz sebe). Skriveni bitak pjesničkog bića nalazi se dalje i dublje od pojavne stvarnosti, i u tom bitku je metafizičko jezgro pjesnika. Metafizikom će biće pjesnika izgraditi nove svjetove, pobjeći u visine, zaroniti u dubine, njome će opjevati sopstvenu smrt u životu i život u smrti:

„Metafiziko, nadsmrtnice, nadzvjezdarnice moja. Nadgorbnice, postgorbnice i predgorbnice. Tekstu iznad i tekstu bez teksta. Nadvremene i vremenice, imenico zajednička u mom obraćanju i molitvi ka nečemu čega nema. A moje je iz dana u dan iz vijeka u vijek iz starozavjetnog u novozavjetno i obrnuto. Metafiziko moja, Biblioteko moja. Kućo sagrađena od sebe. Ili od nekoliko galaksija koje me pohode kako u svom snu tako i u svojoj isključenosti iz iskustva. Što vjekovnija to svjetonosnija.

Metafiziko, bespuće bez bespuća. Metafiziko, umrijeću prije svoje smrti.“ (*Logos i sinhronizacije*).

Sasvim je izvjesno da je Borislav Jovanović svojom najnovijom zbirkom najbliži konceptu „otvorenog djela“ Umberta Eka: „Svako uživanje je jedno tumačenje i jedno izvođenje, jer u svakom uživanju, umjetničko djelo oživljava se ponovo u originalnom pogledu“. ² Svakim novim iščitavanjem recipijent Jovanovićevih navoda iznalazi otvorene mogućnosti beskonačnih interpretacija jednoga teksta, kao što nam sam književnik nudi beskonačne mogućnosti sagledavanja duhovne snage i uma, kao što bi i Eko rekao da „shvatanje prvobitnog oblika zavisi potpuno od određenog individualnog pogleda“. ³

U trećem ciklusu „Post Vavilonski krugovi“ pjesnik propituje vlastito ontološko i kosmičko. Pitanje „vječitog“ zalazi u fenomene astralnog i vankosmičkog koji su povezani supstituenti neograničenog prostora.

Učini mi se ponekad da ni zvijezde nijesu to
Da tuga nije tuga, da ja nijesam bio
Da sam bolestan od svih bolesti ovoga svijeta
Da moja ljubav nije bila moja
Da moji lamenti nijesu bili moji
Da moja smrt nije bila moja
Da ništa nije bilo ništa
Da je kosmos nestao sa vidika
Da sam se rodio u poeziji koje nije bilo
I da me ona odnjihala i ostavila
Kao vankosmičko siročće
Negđe na kraju i početku Post-vavilonske pause
Da ću biti mrtavac koji nikad nije umro
Odživio sve sibirске snjegove
Na mojim travnatim stazama

² Umberto Eko, „Otvoreno delo“, Veselin Masleša, 1965, str. 35.

³ Isto, str. 34.

Ali nikako da udostojim tu vječitu povijest
Koji mi zakuca i na vrata grobnice
I kaže da sam živ
I da očekujem da ponovo umrem i ponovo se rodim
Taj polenov prah mi je uvijek ostao nejasan iako sam mislio da o njemu
sve znam
Iako mi ga je majka donosila za posip rana
U čistom vantežinskom stanju
Tako je to moj dvojniče
Skitnico nebeska
Posinče svega odsutnog
Kad si sebe zamijenio sa nekim ko nije ni postojao
I pozvao mene za svjedoka

Jovanović svojom zbirkom tekstova, bilo u prozi ili u stihovima simbolički artikuliše dubinom individue i može se reći da je na samom izvoru bića zahvaljujući povjerenju u um i humanističku viziju. Samo umom, čovjek može da dostigne nivoe Jovanovićevih poruka, jer u prostoru u kojem nema Boga postoji čovjek kao centar svih postojanja i kao centralna osovina svega što jeste oko njega, on svojim umom može da bude tajanstvenost života i smrti. Suština stvari je neuhvatljiva mišljenju, zato Jovanović umjetnošću nudi neponovljivost i tajanstvo metafizičkih zagonetki koje nijesu jednostavne za odgonetnuti ili su apsolutno neodgonetnute. Svoja znanja on je preoblikovao u umjetnički tekst visokih estetskih vrijednosti u kojima je u neponovljivom obliku sajedinio ljudski duh i materiju, odakle god da je ona proistekla. Svojim je duhom oblikovao materiju koja svjedoči o ljudskoj egzistenciji kroz umjetničko djelo koje je iznad smrti. Kao što pjesnik na više mjesta progovara o sebi „iznad smrti“ ili o „mrtvacu koji nikad nije umro“, on prenosi poruku da se smrt prevazilazi poput besmisla, jer smislenost života je u umjetničkom djelu koje ostaje nakon umjetnika. Njegova duhovna snaga je istovremeno snaga uma, pokretača svih statičkih elemenata koji združeno čine metafizički svijet književnika Borislava Jovanovića.

Stručni rad
UDK 323.15:81(497.113)

Ivan G. ILIEV (Kardzhali)
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Kardzhali Branch "Lyuben Karavelov"
ivan_iliev20002000@yahoo.com

MINORITY LANGUAGES IN VOJVODINA

Marija Mandić (ur.), *Manjinski jezici u Vojvodini.*
***Jezička obrazovna politika, ideologija i praksa.* Novi Sad:**
Akadska knjiga, 2024. 447 str. ISBN: 978-86-6263-558-7

(Marija Mandić (ed.), *Minority languages in Vojvodina. Language*
***education policy, ideology and practice.* Novi Sad:**
Akadska knjiga, 2024. 447 pp. ISBN: 978-86-6263-558-7)

The Autonomous Province of Vojvodina forms the northern part of the Republic of Serbia. Approximately two out of three inhabitants are Serbs, the rest belong to other ethnic minorities. This means that it is a very heterogeneous region, in which linguistic diversity is particularly notable. By far the largest population group after the Serbs are the Hungarians. Hungarian is an important language in many places and is used officially. Large cities in Vojvodina, such as Subotica and the surrounding area, are characterized by a strong visibility of the Hungarian language for centuries. All other languages are less common but are still relevant at a local level. Croatian, for example, is cited locally by many people as their mother tongue and is passed on to the next generation in educational institutions. However, it must be said that it is hardly different from Serbian and is therefore stable in its existence. The situation is different for smaller minority languages. Special school programs and concepts must be developed for them so that the legally prescribed and guaranteed language maintenance can be implemented. This applies to Romanian and Rusyn, for example. While Romanian is supported by the neighboring country of Romania and can be studied at the University in Novi Sad, Rusyns cannot hope for similar financial support from Ukraine, as they have created their literary language. Although it is very similar to Ukrainian, it uses its written variants in different countries (cf. in detail in Kokaisl et al., 2023). Another important minority language in the area is Slovak, which has

been very well preserved in some localities. Nowadays, it is also easier than in the past to obtain support from Slovakia (for further details see Соколовић, 2017a). This makes it possible to maintain a certain vitality of Slovak, which is much more difficult for Czech, for instance.

According to the legal situation in Serbia, ethnic minorities have the opportunity to receive education and other services in their mother tongue. These include, for example, television broadcasts, newspapers, media, and support from their national council. One of the most important goals for most minorities is the preservation of their own culture and the transmission of their language to the next generation. In the recent past, numerous studies have been carried out on both ethnic and linguistic minorities in this region, in connection with the question of what prospects and challenges language preservation currently faces. Reference should be made, for example, to the numerous works of Dalibor Sokolović, a colleague from the University of Belgrade who has dealt intensively with the issue of the Slovakian community and published important studies on this topic (Соколовић, 2017a). The Rusyns are also a strong focus of academic attention. They are being studied from a comparative perspective in several countries, for example in a recent book published in Prague (Kokaisl et al., 2023).

The book in our hands aims to cover selected minorities and shows how their languages manifest in the education system. Before reviewing the volume, we would like to give a personal note, emphasizing that we have been working with the issue of ethnic and linguistic minorities for quite a long time, and for good reason. In our city, as well as in the entire surrounding area, there is a Turkish majority whose dialects have been researched by numerous experts from both Bulgaria and Turkey. We have always valued the vibrant presence of two languages – Bulgarian and Turkish – as an enormous cultural enrichment in our environment, and we were also able to realize numerous expeditions throughout Southeast Europe and to produce publications on Muslim minorities in the region (e.g., Илиев, Михайлов, 2016; Илиев, Петков, 2019). Since then, we have taken up the important dialectological preliminary work of Todor Boyadzhiev (Бояджиев, 1991) and many other specialists, verifying it anew and supplementing it with empirical data. Moreover, we have conducted research in the dialects of the Albanian minority in Bulgaria and have concluded that genuine linguistic features have been preserved in a heterogeneous cultural context. Several trips then took us to Ukraine, where we analyzed not only the Albanian community but above all the Bulgarian settlers and their language in the past and present (for more background information on minority languages in Ukraine, we recommend the critical introduction elaborated by (Csernicskó et al., 2020)). And finally, we have documented the

Bulgarian language in Banat on both sides of the Romanian-Serbian borderlands (for more details, see Илиев, 2017; Илиев, 2019). That is why we think we are permitted to formulate our modest opinion on minority languages in Southeast Europe.

So, our academic background led us to realize with great interest that a further volume on the subject of linguistic and ethnic minorities has recently been published, namely on the Serbian north. Vojvodina is the most ethnically and linguistically heterogeneous region there. It is to be expected that the range of linguistic diversity will be represented in genuine studies. In the following, we will therefore have a look at which of the local languages are in the scope of the editor Marija Mandić and her contributors. What can we expect from this book, which is divided into six major sections?

The first section is a very comprehensive introduction by the editor Marija Mandić (pp. 13–70), a specialist in minority issues. She provides a basic overview of the linguistic situation in the Republic of Serbia with a special focus on Vojvodina. In addition, particular emphasis is placed on language policy and language planning. For example, we find the figures from the latest censuses with reference to people's mother tongue as well as an overview of the current legal situation regarding the use of minority languages (pp. 35–40). The length of this text is quite appropriate because it deals with the complex interaction of politics and society in a multi-ethnic region.

In section two, we find three articles dedicated to the topic of language policy against an international and national background. Belgrade professor Ranko Bugarski gives a brief overview of the spirit of the Charter for European Minority and Regional Languages (pp. 73–82). Next, Ljudmila Popović addresses the same document (pp. 83–120), but in the context of local needs, which are applied in Serbia and elsewhere (pp. 108–113), before Katinka Beretka describes the legal aspects related to education in a minority language in Serbia (pp. 121–154).

Section three is followed by two papers on linguistic ideology. These are not tailored to individual languages but highlight complex mechanisms in a heterogeneous linguistic environment. Danijela Radović and Stanislava Popov explore a very exciting question. They examine how multilingualism, social factors and psychological well-being are linked to children and young people in Vojvodina (pp. 157–182). They include helpful tables in their study (pp. 163–177), presenting different parameters that have an impact on the research question. It is undoubtedly an important step forward for research to address this topic in depth. The significance of multilingualism in the family environment is similarly relevant. Against this backdrop, Karolina Landál-Kabók examines the cultural system underlying ideas of a language of education

in the home environment (pp. 183–208). She specifically selects ethnically mixed marriages in which Hungarian and Serbian are spoken.

This is followed in the fourth section on languages in education, which are already eagerly awaited after the many theoretical but very important prefaces. Edita Andrić starts off by explaining the role of the Hungarian language, its change of status and language teaching (pp. 211–237). Hungarian is undoubtedly one of the most important languages in Central Eastern Europe, and not only from a historical perspective but also with respect to its particular cultural role and the traditionally high level of education imparted in Budapest. What is important is that it is a language that, due to the shifting of state borders, is still vibrant today in practically all of Hungary's neighboring states, where it is embedded in very different socio-political conditions (Csernicskó, 2020). Dalibor Sokolović, who has already made a lasting contribution to research into Slovaks and is therefore considered one of the most important experts in this field, takes a refreshing look at the Slovak language community in Vojvodina (see also Sokolović, 2017a). He sheds light on this language in local education (pp. 239–258). We find his approach very successful, and it is helpful that he uses geographical maps to visualize the settlement area of the Slovaks in Serbia (p. 242). Then, in her remarks, Mirjana Ćorković documents the Romanian regional education system. She provides a historical overview of the development and highlights the state of art (pp. 259–295). This is followed by a contribution by Mihajlo Fejsa on Rusyn (pp. 297–322). This language has been spoken in Vojvodina since the 18th century and, unlike the languages mentioned so far, is not a state language, but a language without a fatherland. For this reason, the Rusyns were not supported by another state in the development of their school system but were always dependent on domestic conditions. Today, this language is taught at the Faculty of Philosophy at the University of Novi Sad, among other places (p. 309). Marija Aleksandrović outlines the challenges involved in teaching the Romani language and cultural interdependencies (pp. 323–351), before Jelena Kostić Tomović presents current trends in the acquisition of German as a minority language and as a foreign language (pp. 353–396). While Romani is spoken in several countries, it is also true for this language that it does not have a home state, but that the speaker group must be supported by the respective country in which it lives. The situation is different for German, and financial support from rich and wealthy Germany is of course more than realistic. On the other hand, the group of German speakers in Vojvodina was very large before 1945 and has shrunk to a minimum today.

The fifth section is devoted to the question of multilingualism in the past and present. It deals with the Banat region and multilingualism in the

documentary prose by Tibor Várady (pp. 399–436). After an introduction to the author, there is an extensive interview with the volume's editor, before the sixth and final section consists of sources and appendices (pp. 439–446).

Now, let us summarize our findings. The book is a very nice piece of academic work and a strong result of intellectual production, and some portions of the content are elaborated with deep insights. It is well worth reading and the qualified authors have gone to great lengths to present minority issues and ethnically mixed communities in detail. However, despite the commendable content of the volume, the question remains as to why this book focuses on those minorities for which most studies already exist. There are countless papers and books on the Hungarian minority, which are also produced in Hungary, or on the Rusyns. In this respect, the present volume contributes to the completion of these approaches, but we do not find in the volume a study on those minorities whose roles in the education system are much less known. For example, it would have been interesting to focus more closely on the role of the small Polish community. There have only been a few studies on this to date (e.g., Sokolović, 2017b), and the enormous challenges for this group are obvious. The reader also misses a study on the Bunjevci, as this local community is less cohesive than, say, the Slovaks or the Hungarians. Moreover, the Bunjevci community had to deal with strong difficulties for a long time before their language could even be used in education (Henzelmann, 2016; Henzelmann, 2017). It would therefore have been interesting to take stock of the new developments in this small ethnic group and to critically evaluate the steps taken so far in the education system. The questions of their legal status would also certainly have been interesting. Furthermore, a case study on the Czechs is absent but would also have been desirable, as this small group has so far been researched primarily from the Czech Republic. Due to the small number of people who declare themselves to be ethnic Czechs and still speak the language, the challenges for shaping the future are all the more serious. In principle, interesting insights into the linguistic conception and its mediation among the Banat Bulgarians would have been worth reading, too (e.g., Илиев, 2017). Due to the distribution of the group across the countries of Serbia and Romania, there are very different requirements for language acquisition, but also for passive knowledge of Bulgarian. This is relatively easy with a solid knowledge of Serbian, while those Banat Bulgarians who grow up in a Romanian-dominated linguistic environment do not automatically acquire this passive competence. Not to mention the Croats, who have been able to make a strong mark in the education system. It is attractive and has a long tradition, although of course it has to manage various difficulties, such as a lack of funding, emigration and low birth rates. Other minorities, such as the Albanians

or Montenegrins, who moved to this region in the last century due to internal migration in Yugoslavia, are also not included in the work, but these are just my subjective thoughts in terms of completing the picture.

We notice that the reader will undoubtedly benefit from reading this volume, and that is what counts in the end. We gain insights into the latest developments in the education system and its tasks in Serbian Vojvodina. More, we get an overview of the different minorities living in this region and how they can organize the maintenance of their language. It is quite clear that it will never be possible to cover all groups to the same extent, especially when it comes to such heterogeneous structures as in the north of Serbia. Therefore, we hope that this book will be widely distributed and would like to suggest the production of a second part that focuses on those minorities that have been given less attention in this volume. As we all know, those of us who study the languages of ethnic minorities, there is still a lot of work to be done. We should always see this as our main challenge and never forget: *Fortes Fortuna Adiuvat*.

REFERENCES

- Бояджиев, Т. (1991). *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София: УИ „Климент Охридски”.
- Csernicskó, I. et al. (2020). *Ukrainian language policy gone astray*. Törökbálint: Termini Egyesület.
- Henzelmann, M., (2016). Der Ausbau des Bunjewatzischen zu einer süd-slavisches Mikroliteratursprache. *Zeitschrift für Slawistik*, 61/2, 353–368.
- Henzelmann, M. (2017). How the South-Slav Microlanguages (don't) Appear: Production of Language Planning, Frames and Difficulties (on the Example of Bunjevac and Pomak languages). *Balkanistischen Forum. Balkanistic Forum*, 17/3, 34–49.
- Илиев, И. Г., Михайлов, М. (2016). Говорът на село Главки, Ксантийско (Фонетични особености). *Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура*, 3, 82–98.
- Илиев, И. Г. (2017). Съществува ли относително местоимение за количество качето в езика на банатските българи? *Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура*, 3, 129–134.
- Илиев, И. Г. (2019). За произхода на едно антропонимично явление в българските говори в Бесарабия. *Онгъл*, 16, 33–38.
- Илиев, И. Г., Петков, П. Д. (2019). Бележки за формите на две бъдещи времена в българския преселнически говор в Узункьоприйско. *Онгъл*, 16, 92–102.

- Kokaisl, P. et al. (eds.) (2023). *In the footsteps of the Rusyns in Europe: Ukraine, Slovakia, Serbia, Poland and Hungary*. Prague: Nostalgie.
- Соколовић, Д. (2017а). Језичка лојалност и етнојезичка солидарност припадника словачке језичке заједнице у Војводини. *Јужнословенски филолог*, 73, 1/2, 155–169.
- Sokolović, D. (2017b). *Poljaci u Srbiji = Poles in Serbia = Polacy w Serbii*. Beograd: Ambasada Republike Poljske.

Stručni rad

UDK 821.163.42:003.349.1/2

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

vbazevic1@ffos.hr

**NA NOVI ŽIVOT PRIZVANO
SLAVONSKO GLAGOLJAŠTVO**

**(Milica Lukić, *Gagulanska slava*, Sveučilište Josipa
Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2025)**

Osječka paleoslavistica i paleokroatistica Milica Lukić javnosti je poznata ne samo po svojim vrsnim znanstvenim priložima kojima se produbljuje poznavanje hrvatske ćirilometodske znanosti i istoimenoga crkvenoga te kulturno-političkoga pokreta, najaktivnijega tijekom druge polovice 19. stoljeća, nego i po novom interdisciplinarnom i transdisciplinarnom istraživanju glagoljičnoga pisma, poglavito njegova filozofsko-simboličkoga ustroja, ali i popularizacijskim projektima kojima – praćena nekolicinom suradnika s *prijateljskih* odgojno-obrazovnih, kulturnih i poslovnih ustanova – javnosti otkriva i jedinstveno tumači odabrane fenomene iz bliže i dalje povijesti hrvatskoga glagoljaštva, s naglaskom na glagoljaške teme koje imaju zavičajni karakter pa se određenim sastavnicama odnose na slavonsko-(zapadno)srijemski kulturni prostor.

Čitavo je desetljeće tako posvećena popularizacijskom projektu *Glagoljaška večer(a)* koji u cjelinu povezuje filološka i povijesno-znanstvena istraživanja hrvatskoga glagoljaštva s rekonstrukcijom svakodnevnoga života u srednjovjekovnom benediktinskom ili franjevačkom glagoljaškom samostanu, kako u odijevanju i ishrani tako i kroz prezentaciju bogate odgojno-obrazovne djelatnosti svećenika glagoljaša koja se ponajprije tiče njihova doprinosa razvoju hrvatske i svjetske pismenosti radom u samostanskim arhivima i skriptorijima. U red poznatijih interaktivnih i intermedijalnih projekata toga tipa može se uvrstiti *Glagoljaška večer(a) I: Gaštronomija dijaka grišnoga fra Karla, z Osika, slavonskoga glagoljaša* održana na Filozofskom fakultetu u Osijeku 2015. godine kao *omaz* Branku Fučiću i njegovoj postmodernističkoj knjižici glagoljaških recepata *Gaštronomija grišnoga fra Karla z Dubašnice* (1996). Potom *Glagoljaška večer(a) II: Gastronomia Zriniana glago-*

litanska iz 2016. godine koja je bila inspirirana glagoljašima *plemičke krvi* – Zrinskima i Frankopanima – točnije njihovom rukopisnom kuharicom na mađarskom jeziku iz 17. stoljeća, ali i knjigom *Hrana, kuhinja i blagovanje u doba Zrinskih* (2015) osječškoga autora Darka Varge. Godine 2017. održana je *Glagoljaška večer(a) IV: Gastronomica Cyrillomethodianska* koja je bila posvećena svim sastavnicama hrvatske *Cyrillomethodiane* i čija je kvaliteta prepoznata ne samo na lokalnoj nego i na nacionalnoj razini pa je već iduće godine nagrađena Nagradom Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske u kategoriji popularizacije i promidžbe znanosti. Iz predočenih se crtica što oblikuju profesionalnu biografiju autorice Milice Lukić može prepoznati usmjerenost na dvostruko zanemarenu hrvatsku filološko-kulturološku problematiku: s jedne strane vidljiva je zainteresiranost za teme novodobnoga glagoljaštva koje uglavnom izmiču dominantnim filološko-povijesnim istraživačkim nazorima, a s druge pak uočljivo je njihovo smještanje u jednako tako zanemaren kulturni prostor, barem kada je o primarnim (udžbeničkim) definicijama hrvatskoga glagoljaštva riječ, a taj je slavonsko-(zapadno)srijemski. Dodanu vrijednost podrazumijeva multidisciplinarni pristup, činjenica da se biranim temama bavi filološki i kulturološki, pa i umjetnički, nastojeći – što je svojstveno *neoglagolizmu*, kako ga je definirao Josip Bratulić (1995.¹) – glagoljici i glagoljaštvu *prišiti* oznaku *potonuloga* pa *izronjenoga kulturnoga dobra* koje ima nove društveno-političke, kulturno-kreativne, znanstveno-nastavne i izvedbeno-umjetničke potencijale.

Isti su nazori usmjerili oblikovanje *potonje* znanstveno-popularne publikacije koju pod naslovom *Gagulanska slava* autorica Milica Lukić objelodanjuje 2025. godine, njome prateći znanstveno-kulturnu i kazališno-gastroonomsku manifestaciju *Glagoljaška večer(a) VI: Glagoljaška večera biskupa Strossmayera – Gagulanska slava* kojom je 16. rujna 2025. svečano otvoren baštini posvećen Treći Festival održivosti, i to u Auli glagoljice na Ekonomskom fakultetu u Osijeku.² Tu je visokoškolsku ustanovu sveučilišna profesoric, književnica pa i suurednica motrene publikacije³ Jasna Horvat – postavljanjem murala meandrirane glagoljice – promovirala u najveću suvremenu glagoljičnu galeriju u domovini, ali i šire.

Festival održivosti rezultat je sinergije Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Sveučilišta u Splitu, Sveučilišta u Dubrovniku i Sveučilišta Sjever sa sjedištem u Varaždinu, a prema viziji koju je još 2023. godine

¹ Bratulić, J. (1995). *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb: Minerva, str. 122.

² *Glagoljaški jelovnik* manifestacije također je osmislila Milica Lukić, a u izvedbu su se uključili profesori i učenici Ugostiteljsko-turističke škole u Osijeku.

³ Uz Jasnu Horvat *Gagulansku slavu* uređuje Vera Blažević-Krezić, a recenzentima su Tanja Kuštović, Adnan Ćirgić i Leszek Malczak.

u djelo proveo donedavni osječki prorektor za međuinstitucijsku suradnju te aktualni prorektor za kulturu, umjetnost i sveučilišno izdavaštvo prof. dr. art. Robert Raponja čija je koordinacija usmjerila i izvedbeni i knjižni oblik *Gagulanske slave*.

Kako stoji u *Uvodniku* (str. 4) knjižice, ona ima poslužiti promociji „slavonskih kulturnoidentitetskih temelja – glagoljaškoj (održivoj) baštini“ koja međuriječje Save, Drave i Dunava nastanjuje od srednjega vijeka pa sve do suvremenosti i čiju je *liniju života* u drugoj polovici 19. stoljeća zasigurno *produžio* veliki ćirilometodijanac, đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer po kojemu je nazvano osječko sveučilište. U *Uvodniku* je ujedno pojašnjeno značenje izraza *gagulica* i *gagulan* koji su sinonimni standardojezičnim izrazima *glagoljica* i *glagoljaš*, a karakteristični su za slavonski dijalekt vinkovačkoga areala, poglavito za mjesni govor Komletinaca, sela u kojem je živio i djelovao znameniti novovjekovni glagoljaš don Luka Sučić. Došavši iz Splitske biskupije, godine 1790. postao je prvim župnikom tek utemeljene Župe Komletinci, u sastavu Đakovačke i Srijemske biskupije, u kojoj je don Luka Sučić djelovao sve do svoje smrti godine 1827.

Budući da knjižica problematiku glagoljaštva u Slavoniji problematizira na popularno-znanstveni način, u uvodnim su poglavljima (*Slavonska glagolitica*, str. 5–22) zastupljeni rezultati filološko-povijesnih istraživanja kojima je utvrđen glagoljaški predznak slavonsko-srijemskoga prostora, kako u srednjem vijeku tako i tijekom čitavoga novovjekovlja, sve do suvremenosti, a u užem smislu sve do konca 19. i početka 20. stoljeća kada je – nastojanjem biskupa Strossmayera – objelodanjen *Rimski Misal slavenjskim ezikom* u redakciji glagoljaša i filologa Dragutina Antuna Parčića (poslije i Josipa Vajsa) čije se treće izdanje iz 1905. drži posljednjom hrvatskoglagoljskom liturgijskom knjigom (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893; 1896; 1905).

Srednjovjekovna *slavonska glagolitica* promotrena je iz perspektive sekundarnih i primarnih izvora, može se čak učiniti (i jest) obrnutim redoslijedom jer su nam sekundarni izvori na raspolaganju bili prije primarnih. Autorica ističe povijesne i književne izvore dokumentarističke snage koji *prijetursku* Slavoniju opisuju kao glagoljaški prostor. Već se iz crkveno-povijesnoga portreta svetoga Metoda koji ga, između ostaloga, stavlja na čelo Panonsko-moravske nadbiskupije sa sjedištem u Sirmiju (današnjoj Sremskoj Mitrovici u Republici Srbiji) može oblikovati pretpostavka prema kojoj je slavonsko-srijemski teren glagoljaški još od ćirilometodskoga *iskona*, što će u drugoj polovici 19. stoljeća uvelike popularizirati i uvažavati biskup Strossmayer nazivljući se Metodovim nasljednikom na srijemskoj biskupskoj stolici. Spominju se, nadalje, sada već dobro poznati 18-stoljetni stihovi iz *Satira* Matije Antuna Reljkovića kojima se ćirilometodska baština neizostavno

vezuje uz Slavoniju *prijeturskoga* vremena, dakle srednjega i ranoga novoga vijeka. Povijesna svjedočanstva s istim dokaznim postupkom (pa i Reljkovićevim stihovima) prate se u 19. i – posebice – 20. stoljeću, što potvrđuju radovi filologa i povjesničara poput Luke Jelića, Rudolfa Strohala, Tome Matića, Franje Fanceva, Svetozara Ritiga, Dragutina Kniewalda, Josipa Hamma, Branka Fučića, Eduarda Hercigonje, Josipa Bratulića, Stjepana Damjanovića, Benedikte Zelić-Bučan, Milice Lukić i drugih.

Sve što danas znamo o benediktincima kao čuvarima glagoljice i hrvatskostaroslavenskoga jezika u Hrvatskoj, poglavito duž Istre, Kvarnera i Dalmacije, posredno se odnosi na neveliko gradivo kojim u vezi s njima raspolažemo za Panonsku Hrvatsku.⁴ Ondje se od 11. i 12. stoljeća formiraju dvije skupine benediktinskih samostana⁵: prva, brojnija nalazila se u Srijemu, što korespondira s *mapiranjem* Metodove nadbiskupije i informacijama o slavonskom glagoljaštvu koje su posredovane sekundarnim izvorima; a druga zahvaća teren oko Požege i središnji dio Slavonije, koji je – što je opet vrlo zanimljivo – dijelom podudaran s prostorom pronalaska najstarijih primarnih potvrda slavonskoga glagoljaštva, hrvatskoglagoljskih epigrafskih nalaza duž današnje Požeške biskupije,⁶ točnije u srednjovjekovnim crkvicama u Brodskom Drenovcu, Lovčiću i drugdje. Tragove glagoljično-ćirilичne epigrafike – natpisa i grafita – duž slavonsko-srijemskoga prostora Milica Lukić dobrim dijelom pronalazi, sve ih – bez obzira na pronalazak – sustavno dokumentira, a ovom publikacijom još jednom u cijelosti prikazuje i komentira tako da se njome u prvome redu mogu poslužiti znanstvenici – filolozi i (crkveni) povjesničari, no i drugi zainteresirani poznavatelji zavičajne kulturne povijesti, čak i organizatori i provoditelji programa kulturnoga turizma i moguće ćirilometodske rute koja bi – uz priobalni – morala uvažavati i krbavsko-lički te slavonsko-srijemski krajolik. Iz kataloga primarnih potvrda srednjovjekovnoga slavonskoga glagoljaštva izdvajam romaničku crkvicu sv. Martina u Lovčiću iz 13. stoljeća s dva glagoljična grafita te crkvicu sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu iz 14. stoljeća s čak devet glagoljskih grafita (npr. U

⁴ Ostojić, I. (1963). *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. 3. Split: Slobodna Dalmacija, str. 9–14.

⁵ Ti su samostani bili zadužbine kraljeva ili zemaljskih velikaša: npr. samostan sv. Demetrija blizu Mitrovice, samostan sv. Križa u Mandelosu, samostan sv. Grgura blizu Grgurevaca, samostan sv. Jurja u Dubovu, samostan sv. Stjepana u Banoštoru i samostan sv. Duha kod Nuštra (prva grupa), a u odnosu na drugu grupu, od Požege do Daruvara, izdvaja se primjerice benediktinska opatija sv. Mihaela u Rudini, sv. Margarite u Bijeloj, sv. Helene u Podborju itd.

⁶ Crkvice sv. Martina u Lovčiću (najkasnije 13. st.), crkva sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu (12. do 14. st.), nekadašnja benediktinska opatija u Rudini (13. st.?), crkva sv. Luke u Srednjemu Lipovcu (14. ili 15. st.), crkva sv. Luke Evangelista u Novskoj (14. st.).

DRÊNOV | ÊCE | TO E PISALŔ | BR(A) | T RÊČÍĆ/b/) te nekoliko ćirilinih i latiniinih zidnih zapisa, ali i crkvicu sv. Martina u Martinu kraj Našica s očuvanim (zapadno)ćirilinih grafitom upisanim na kamenoj podlozi njezina južnoga pročelja (PISA IA FRA BLAŽ ... BAĴ ...). Autorica je pružila njihovu paleografsku i jezikoslovnu analizu s mnogim kulturološkim implikacijama, a na samom je kraju poglavlja, držeći do ravnoteže kvalitativnoga i kvantitativnoga pristupa, te do načela zornosti, priložila zbirni tablični prikaz praćen slikovnim potvrdama i latiničnim prijepisom jezičnoga (glagoljičnoga) materijala, uz naznačenu ubikaciju i dataciju.

Poglavlje *Novovjekovni slavonski glagoljaši (zaključno s prvim desetljećem 20. st.)* (str. 15–20) usmjereno je na portretiranje slavonskih svećenika glagoljaša koji su na području Đakovačke i Srijemske biskupije djelovali od 18. do početka 20. stoljeća. Njihov bi nam rad i doprinos slavonskoj književno-jezičnoj i kulturnoj povijesti bio nepoznat da nije bilo višegodišnjih istraživanja Milice Lukić. Autorica u naznačenom poglavlju *Gagulan-ske slave* ističe da su njihovi filološki portreti uvršteni u knjigu *Divanimo, dakle postojimo* pod zajedničkim nazivom *Glagoljaši među Šokcima* (Lukić & Blažević-Krezić, 2014: 171–300)⁷ te da se ovdje donosi iznobljen pogled na njihov doprinos novodobnoj *slavonskoj glagolici*. U *poslijeturskoj* Slavoniji staroslavensko-glagoljičnu službu Božju njegovali su već spomenuti kompletinački župnik don Luka Sučić, njegov učenik Vid Maslač, župnik iz Rajeva Sela Matiša Sladojević, potom gorjanski župnik Adam Filipović, profesor đakovačke bogoslovije i gradištanski župnik Mato Topalović, vinkovački dekan Karla pl. Stručić i drugi. Posebna je pozornost poklonjena *dalmatinskim pionirima* među *glagoljaškim Šokcima* – don Luki Sučiću iz Komletinaca i Matiši Sladojeviću iz Rajeva Sela, pa gorjanskom župniku Adamu Filipoviću Heldentalškom i vinkovačkom glagoljašu Jakovu Stojanoviću. *Šećer na kraju* rezerviran je za jedinoga biskupa među glagoljaškim Šokcima – J. J. Strossmayera – koji se uz Franju Račkoga drži utemeljiteljem hrvatske *Cyrillomethodiane* kao filološko-povijesne znanosti, ali i javnoga (crkveno-kulturnoga) pokreta. Filološko portretiranje zavičajnih novodobnih glagoljaša utemeljeno je u crkveno-povijesnom arhivskom građivu, analizi njihovih autorskih publikacija kakva je, primjerice, knjiga Adama Filipovića iz 1850. (*Prigled u knjigu pod imenom Istorija vostočno-slavenskog bogoslužnja i kirilskog knjižestva kod Slavenah zapadne cerkve koju je razbistio Adam, župnik Gorjanski*, Osijek) ili Jakova Stojanovića iz 1904. (*Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu*, Vinkovci), ali i tekstova – od ćirilometodskih okružnica do romansiranih biografija – objelodanjivanih

⁷ Lukić, M. & Blažević-Krezić, V. (2014). *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.

u onodobnim crkveno-teološkim časopisima, ponajprije *Glasniku biskupije Đakovačko-Srijemske* od 1873. naovamo.

Prije negoli se zaključi taj znanstveno-stručni dio publikacije autorica upozorava da su slavonski glagoljaši, u užem crkveno-znanstvenom i širem duhovnom, umjetničkom i kulturnom smislu, vrlo aktivni i u suvremenosti, što se može oslikati primjerom franjevca trećoredca glagoljaša fra Marka Japundžića nekada kojemu danas na tragu djeluje fra Mirko Mišković,⁸ ili pak filološkom linijom koju zapodijevaju Josip Hamm i Stjepan Ivšić, a nastavlja ju Stjepan Damjanović, Milica Lukić pa i Jasna Horvat.

Drugi dio publikacije – *Sveta (sliko)priča o temeljima hrvatske Cyrillomethodiane* (str. 23–42) – naslovljen je citatnom igrom, tj. parafrazom koja upućuje na naslov ćirilometodskoga epilija *Sveta priča o solunskoj braći, slovjskim apostolima sv. Cirilu i Metodu* autora Ivana Trnskoga, objavljenoga 1863. u povodu prve velike ćirilometodske obljetnice u 19. stoljeću (*tisućnice* velikomoravske misije Sv. braće). Epilij je dijelom interdisciplinarnoga zbornika sazdanoga od znanstvenih i umjetničkih ćirilometodskih tekstova u kojem se pod krovnim naslovom *Tisućnica slovjskih apostolah sv. Cirila i Metoda* s priložima, uz Trnskoga, javljaju Ivan Kukuljević Sakcinski, Franjo Rački, Vatroslav Jagić, Matija Mesić i Petar Preradović. Budući da je ćirilometodijancima od samoga početka bilo važno znanstvene tekstove, čija je komunikativnost ograničena, pretočiti u umjetničke koji su puku razumljiviji i bliži, tom se manirom rukovodi i – kao autorica *Gagulanske slave* – njihova najbolja poznavateljica u suvremenosti, nudeći nakon znanstvenoga uvoda prijemljiv umjetnički kod za uvod u ćirilometodske slavonske studije. Ovoga puta to je slika praćena povijesnim tekstom ili njegovim suvremenim komentarom. Kao autorica ilustracija iz 2017. godine prepoznaje se Ivona Kolundžić, ondašnja studentica Hrvatskoga jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Osijeku koja je pohađala izborni kolegij *Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma* kod profesorica Milice Lukić i Vere Blažević-Krezić i izrađivala ilustracije za ćirilometodski strip koji je pratio program *Glagoljaške večere/večeri IV: Gastronomija Cyrillomethodianska*. Ilustracije opisuju imenovanje Josipa Jurja Strossmayera biskupom bosansko-đakovačkim i srijemskim te njegovo svečano ustoličenje 1850. godine, potom početak njegova angažmana u obnovi staroslavenske službe Božje i njezinu proširenju na čitav hrvatski

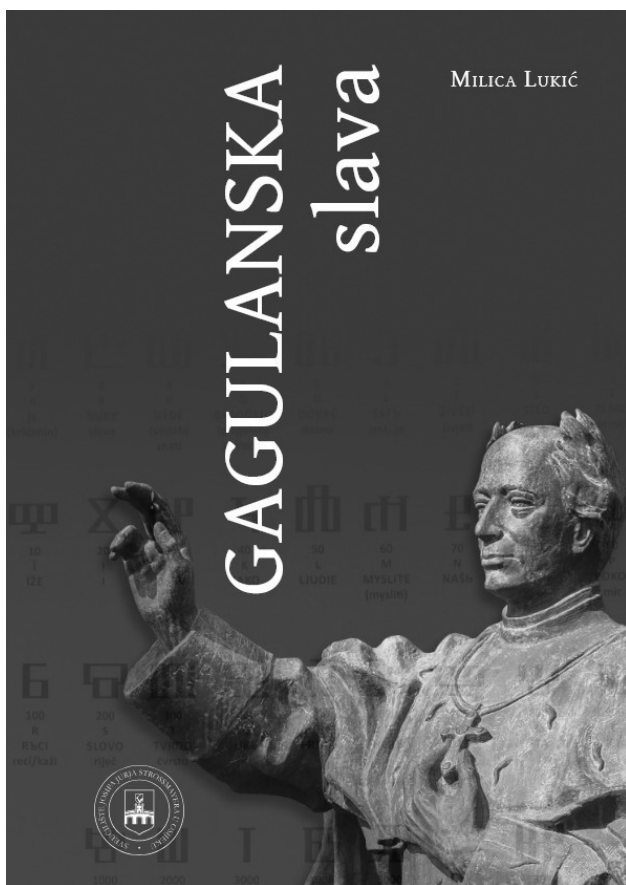
⁸ I danas je, naime, aktivan jedan biskup glagoljaš: na čelu Požeške biskupije od 2024. nalazi se fra Ivo Martinović, član hrvatske Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša i njihov nekadašnji provincijal. Od 1966. franjevci trećoredci glagoljaši vode Župu sv. Josipa Radnika u slavonskom mjestu Belišće. Danas je to jedini glagoljaški samostan u Slavoniji (najistočniji u Hrvatskoj) u kojem se liturgija kadšto služi na staroslavenskom jeziku (na blagdan titulara župe sv. Josipa Radnika, o sv. Jeronimu, o spomendanu Sv. braće i sl.).

(pa i južnoslavenski) prostor kojemu su k tomu bile potrebne nove (glagoljične) liturgijske knjige, ali i njegov doprinos utemeljenju temeljnih hrvatskih znanstvenih, obrazovnih i kulturnih institucija (JAZU/HAZU, Sveučilište u Zagrebu), *slikopriča* također komentira segmente kolosalne korespondencije koju je Strossmayer vodio sa svojim najbližim suradnikom Franjom Račkim, pa njegov udio u pripremi i otiskivanju temeljne hrvatskostaroslavenske liturgijske knjige (tzv. *Parčičeva misala* iz 1893), konačno i pregalaštvo u podizanju i listopadskoj posveti ćirilometodske katedrale u Đakovu godine 1882. itd.

Na samom kraju (str. 43–57) doneseni su notni i zvučni zapisi poeme *Ars Glagolitikum* čiji tekst potpisuje Jasna Horvat, a glazbu Martin Raguž. Naslov poeme jezična je igra autorice koja označuje „umijeće življenja poetiziranog fenomena glagoljice sačuvanog i osvijetljenog umnošću humanista i umjetnika“ (str. 43).

Umjesto pogovora čitatelju je ponuđen komentar suurednice *Gagulanske slave* Jasne Horvat pod naslovom *Gagulansko herojstvo* koji u rekonstruiranom svijetu slavonskoga glagoljaštva, predvođenoga biskupom Strossmayerom, prepoznaje (proto)glagoljični otisak Konstantina Ćirila. Ćirilometodska slavonska popudbina njome prerasta svoje znanstvene i knjižne okvire, pretačući poučni tekst u slikovni i glazbeni kod, a najzad i u kazališnu izvedbu i gastronomski doživljaj. *Herojstvo* glagoljaškoga kulturnoga sadržaja Jasna Horvat prepoznaje i u činjenici da se njegovim umnažanjem i izdašnom potrošnjom jamči održivost ćirilometodskoga nasljeđa kao rijetkosti koja predstavlja hrvatsku identitetsku dragocjenost, danas i ubuduće.

Objelodanjena kao knjižna pratnja Trećem Festivalu održivosti *Gagulanska slava* posvećena je sustavnom prikazu fenomena slavonsko-srijemskoga glagoljaštva u čijem se središtu nalaze ćirilometodski prinosi đakovačkoga biskupa J. J. Strossmayera po kojemu je nazvano osječko sveučilište kao ovogodišnji domaćin Festivala održivosti, ali i ustanova koja je dužna obilježiti 210. obljetnicu rođenja i 120. obljetnicu smrti svoga *titulara*. Ovom se publikacijom to čini na dostojan način koji njeguje glagoljašku baštinu zavičaja, a kroz nju i kulturu pamćenja te osnovne postavke suvremene – otvorene – znatnosti, novim medijima usmjerenoga visokoga školstva i, uopće, samosvjesnoga i tolerantnoga društva.

Slika 1. Naslovnica *Gagulanske slave* autorice Milice Lukić (2025) s prikazom fonta *alkar* (dizajniranoga znakovlja *meandrirane glagoljice* autora Jasne Horvat i Jasmina Miškovića) i detaljem skulpture biskupa J. J. Strossmayera smještene na glavnom đakovačkom trgu (ak. kipar Marijan Sušac, 1996, prema skici Roberta Valdeca).

Stručni rad
UDK 811.163.42'36(091)

Božena BURAZIN (Split)
Filozofski fakultet u Splitu
burazin@ffst.hr

IZJAVA, UPIT, USKLIK – OD ŽELJE DO ZAPOVIJEDI

Josip Galić, *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2023, 392 str.

Knjiga *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku* djelo je autora Josipa Galića, nastala na temelju njegova doktorskog rada *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima*. Misli, ideje i proizašle zaključke autor je dopunio rezultatima novoga istraživanja, uključivši i liturgijske zbornike. U novu podrobniju analizu uvršteni su najstariji glagoljicom pisani tekstovi, fragmenti, liturgijski kodeksi, spomenici pisani hrvatskim, odnosno hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom.

Nakon autorova predgovora slijedi popis svih glagoljičnih izvora. U Uvodu se govori o motivaciji i ideji istraživanja, o dotada provedenim istraživanjima i njihovim autorima te o samoj strukturi knjige. Drugo poglavlje autor započinje definiranjem imperativnih rečenica ukazavši na problematiku njihove prirode i određivanja. Važnost je pridana činjenici da ne postoji pravilno i uvijek jasno formiranje imperativnih rečenica kako u hrvatskom tako i u drugim jezicima. Iako se izdvaja kao jedan tip rečenice, istaknuto je kako se imperativ može izraziti i izjavnim i upitnim te uskličnim i eliptičnim rečenicama. Nadalje, autor uočava da nema konkretne jezične formule kojom se imperativ uvijek u pravilu izražava te da je u tom slučaju od iznimne važnosti i kontekst, zahvaljujući kojem se pojedina rečenica određuje kao imperativna. Ističe se postojanje pravih imperativnih oblika kojima se ostvaruje imperativna rečenica te onih zamjenskih (npr. glagolski oblici posuđeni iz drugih glagolskih načina (konjunktiv, futur) ili upotreba modalnih/pomoćnih glagola, veznika ili čestica). Napominje se kako je iznimka da u jeziku postoji jedinstvena imperativna paradigma, a pravilo je da je ona sastavljena od više različitih elemenata. U potpoglavlju 2.1. iznesena su morfosintaktička svojstva imperativnih rečenica. Stoga se u potpoglavlju 2.1.1. autor osvrnuo na kategoriju lica u

sintaksi imperativnih rečenica. Konstatira da u suvremenome hrvatskom jeziku pravi imperativni oblici postoje u 1. licu množine te u 2. licu jednine i množine, dok se u 3. licu jednine i množine u pravilu formira česticom *neka* i prezentom. Nakon problematike kategorije lica, u potpoglavlju 2.1.2. autor je uputio na fakultativnosti leksičkog izražavanja subjekta oslonivši se na primjere iz engleskoga jezika koji inače izražava subjekt, a u imperativnim ga rečenicama ipak ispušta. U potpoglavlju 2.1.3. autor je zasebno opisao niječne konstrukcije kao specifične i posebnije od jesnih imperativnih konstrukcija. Posebnost stoji u činjenici da se niječni obilježivači uglavnom ne podudaraju s pravim imperativnim oblicima, zbog čega se poseže za drugim, jedinstvenim niječnim obilježivačima ili za drugim glagolskim oblicima, koji bi se slagali s uobičajenim niječnim obilježivačem. U skladu s navedenim autor nudi četiri moguća načina formiranja imperativa: (a) da su niječni obilježivač i glagolski oblik kompatibilni, (b) da niječni obilježivač i glagolski oblik nisu kompatibilni, pa se upotrebljava posebni niječni obilježivač, (c) da također nisu kompatibilni, ali se upotrebljava drugi glagolski oblik, (d) da nisu kompatibilni, pa se upotrebljava i posebni niječni obilježivač i drugi glagolski oblik. Provedena autorova istraživanja pokazuju da 80% jezika niječne imperative oblikuje na poseban način. U ovoj knjizi nisu objašnjeni i analizirani svi mogući načini niječnog oblikovanja, već je naglasak na uočavanju zamjenskih imperativa, što su u ovome slučaju glagolski oblici koji, zbog nekompatibilnosti pravih imperativa s niječnim obilježivačem, formiraju niječne imperative rečenice. Posljednje je morfosintaktičko svojstvo u potpoglavlju 2.1.4. iskazivanje, odnosno neiskazivanje vremenskih opreka. Budući da su imperative rečenice usmjerene na buduću radnju, nije uobičajeno „iskazivanje vremenskih opreka gramatičkim sredstvima“. Autor navodi kako postoje imperativi u prošlosti koji se npr. u čakavskom narječju izražavaju pomoću „posebnih imperfektnih oblika glagola *biti* i infinitiva“: *Bīšeš manje spati pa bi bī stīga*. (Murter). Nadalje ističe nedoumicu lingvista o pitanju trebaju li se ovakvi primjeri smatrati imperativima ili se izdvojiti u zaseban rečenični tip. Upravo je zbog toga autor u potpoglavlju 2.2. pisao o funkcionalnoj raznolikosti imperativnih rečenica. Imperativom se podrazumijeva izražavanje naredbi i zapovijedi, ali jednako tako služi i za izražavanje molbi, poticaja, zabrana, upozorenja, savjeta, uputa, ali i želja, prokletstva, nadanja. Stoga, iako generalno smatrane nositeljicama direktivnog obilježja, Galić zaključuje kako imperative rečenice izlaze iz okvira takva mišljenja, što se vidi upravo na primjeru izražavanja jednostavnih želja.

Treće je poglavlje podijeljeno na četiri potpoglavlja: o korpusu, ciljevima, metodologiji, teorijskom okviru. Za ostvarivanje cilja sustavnog opisivanja imperativnih rečenica odabrani je korpus obuhvatio 62 hrvatskoglagoljič-

na spomenika koja datiraju u razdoblje od 12. do 17. st. Uz osnovnu metodu izdvajanja pojmova iz teksta, autor se koristio i komparativnom metodom bilježeći morfofonološke, ortografske i leksičke razlike između različitih izvora. Izdvojeni primjeri slikovito su dočarali hrvatski crkvenoslavenski jezik. Usporedne je primjere autor pretraživao i s pomoću baze podataka *Beram* za čije je postojanje zaslužan Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo. Primjeri iz građe koja nije unesena u program *Beram* autor je pronalazio s pomoću digitalne bibliografske baze podataka *bib.stin.hr*. Za ostvarivanje prvoga cilja istraživanja autor je nastojao utvrditi postoje li razlike između imperativnih rečenica sjevernih i južnih liturgijskih kodeksa, upozorivši pritom na nemogućnost povlačenja čvrstih granica te na poligenetičnost. Sekundarni je cilj istraživanja bio utvrditi intenzitet govorenoga jezika unutar sintakse imperativnih rečenica. Pritom su najviše poslužili neliturgijski tekstovi pisani tzv. amalgamom čakavskog (hrvatskog) i crkvenoslavenskog jezika. Oslonivši se na strukturnu srž sintakse, autor je usporedio sintaktičke osobitosti imperativnih rečenica hrvatskog crkvenoslavenskog jezika s imperativnim rečenicama starocrkvenoslavenskog jezika. Za izvođenje navedenoga cilja analizirani su pojedini starocrkvenoslavenski izvori iz stranih, istočnih redakcija. Istraživanje je provedeno u okviru teorije načela i parametara. Opis je imperativnih rečenica ostvaren prema postavkama minimalističkoga i kartografskoga istraživačkoga programa. Autor je opisao postavke dvaju programa, njihove prednosti i mane te njihovu prilagođenost proučavanju sintakse imperativnih rečenica.

U četvrtom poglavlju deskriptivno su predstavljeni imperativni oblici, odnosno pravi i zamjenski imperativi koji su pritom oprimjereni građom iz glagoljičnih tekstova.

Peto poglavlje *Sintaksa pravih i zamjenskih imperativa* podijeljeno je na četiri potpoglavlja. U prvome su potpoglavlju analizirani pravi imperativi prema rečeničnoj snazi koju posjeduju. Prikazani su slučajevi kada je imperativ izrečen i u pozdravnim formulama i pojedinim zavisnim surečenicama. To su rjeđe namjerne, posljedične i dopusne, a češće uvjetne, dopumbene i odnosne surečenice. Svaki glagoljični primjer potkrijepljen je latinskim, a ponegdje i grčkim izvornikom. Kroz prethodno predstavljen teorijski okvir autor je odredio položaj pravih imperativa u strukturi rečenice. Uzevši u obzir pojam topikalizacije i fokalizacije, pomicanje s nižeg položaja na viši unutar rečenice, direktivno i modalno obilježje imperativa, autor je razložio i protumačio druge teorije i pretpostavke koje je odobrio ili odbacio ovisno o rezultatima vlastite analize. U drugom je potpoglavlju autor analizirao zamjenski imperativni oblik 'da + prezent' te istaknuo posebnosti čestice *da* i njezinu polifunkcionalnost koja utječe na položaj u strukturi rečenice. U trećem je pot-

poglavljju analiziran zamjenski imperativni oblik ‘*neka* + prezent’. U četvrtom su potpoglavljju, kao zaključku, izneseni rezultati o obilježjima i položaju imperativa u rečenici. U šestom poglavljju *Subjekti imperativnih rečenica* autor je istaknuo posebnosti subjekta i opisao slučajeve kada je dopušteno njegovo leksičko neizražavanje. U sedmom poglavljju temeljito su opisane i popisane niječne imperativne konstrukcije. Analiza kroz teorijski okvir generativne gramatike potvrdila je upotrebu zanijekanih pravih imperativa i to pomoću glagola *moći*, *hotěti*, i *brěći*. Pozornost se posvetila i kategoriji vida, točnije odabirom nesvršenih ili svršenih glagola u imperativnim konstrukcijama. U osmom poglavljju *Imperativno-izjavne sastavne i rastavne strukture* autor je istaknuo da su one češće formirane koordinatorom *i*, a rjeđe *ili*. Protumačio je njihovu sličnost i povezanost s uvjetnim konstrukcijama i interpretacijama te obrazložio sekundarni položaj direktivne snage. Detaljnije je o direktivnosti izrečenoj prezentskim i infinitivnim oblicima autor pisao u devetom poglavljju, posljednjem poglavljju analize.

Autor je provedenom generativnom analizom istumačio strukturu imperativne rečenice, dokazavši kako njezino glavno obilježje, direktivna snaga, ne djeluje u skladu s očekivanim postavkama generativne gramatike tj. kartografskog pristupa. Dokazano je da direktivna snaga proizlazi „iz dalekometnog odnosa sročnosti između glagola i glave“. Ujedno je dokazano i da se direktivno obilježje ne nalazi uvijek na istom položaju u strukturi rečenice, budući da se ostvaruje i u nedirektivnim imperativnim oblicima. Potvrđeno je i da se direktivno i modalno obilježje ne nalaze na istom položaju. Analizom strukture zamjenskih imperativnih oblika utvrđeno je da su čestice *da* i *neka* zapravo modalni obilježivači, a ne tek dopunjači. Provjerom obilježja i postavki subjekta u imperativnim rečenicama uspostavljena je teza da vokativne imenske skupine nisu sintaktički subjekti. Izveden je zaključak da se subjekti ne identificiraju nužno s adresatom, a pitanje je obilježja praznih subjekata ostalo otvoreno. Analizom je niječnih imperativnih konstrukcija dokazano da je niječni obilježivač uvijek kompatibilan s pravim imperativima. Štoviše, dopušta i tvorbu zanijekanih imperativnih oblika. U ovome je kontekstu specifičnost hrvatskog crkvenoslavenskog jezika u činjenici da se negacija imperativa ostvaruje češće uz nesvršene glagole, što nije slučaj u drugim slavenskim jezicima. Specifičnost je i u tome da su nesvršeni glagoli upotrijebljeni na mjestima gdje bi se očekivali svršeni (npr. u molbama i molitvama). Pronađene imperativno-izjavne strukture uglavnom su sastavne, a određivanje njihovih obilježja uvjetovano je kontekstom. Izdvajaju se dva tipa neimperativnih konstrukcija, koji nose direktivnu snagu, od kojih su češće potvrđene prezentske konstrukcije nego korijenjske infinitivne rečenice.

Ostvarivanje sekundarnih ciljeva analize uputilo je na neznatnu razliku sjevernih i južnih glagoljičnih kodeksa. Utjecaj govorenoga jezika, tj. čakavštine vidljiv je iz upotrebe zamjenskog imperativa '*neka*+prezent' isključivo u neliturgijskim zbornicima, te iz upotrebe nesvršenih glagola u negativnim imperativima. Češća upotreba modalnih glagola u imperativnim konstrukcijama učinila je sintaksu hrvatskog crkvenoslavenskog razrađenijom i bogatijom od sintakse starocrkvenoslavenskog jezika. Na svojevrsan način vidljivi su i grčki i latinski utjecaji, grčki u pozdravnim dijelovima, a latinski u zaniječanim konstrukcijama.

Ovaj izniman rad obogatio je literaturu generativnih gramatičara. Rijedak primjer kartografskoga pristupa analizi sintakse na hrvatskom prostoru poticaj je i za nova istraživanja. Stoga smatramo da će ova knjiga poslužiti znanstvenicima i lingvistima, a kao svojevrsan udžbenik, i profesorima i studentima. Autor je ovim radom približio studentima osnovne koncepte generativne gramatike, štoviše, konkretizirao ih je na specifičnoj građi. Na temelju ove analize analogijom se mogu provoditi analize i na drugim korpusima. Knjiga će zasigurno biti od koristi i proučavateljima sintakse hrvatskoga, ali i drugih svjetskih jezika.

Stručni rad

UDK 821.163.42:003.349.1/.2“13“

Barbara ĆATIPOVIĆ (Split)
Filozofskog fakulteta u Splitu
bcatipovic@ffst.hr

HRVATSKOGLAGOLJSKA BIBLIJA U NOVOM IZDANJU

Brevijar Vida Omišljanina: hrvatskoglagoljski rukopis iz 1396. godine. I. dio, svezak I: faksimil. Ur.: Vida Vukoja, Heinz Miklas. Računalna obrada: Franjo Kiš. Zagreb: Staroslavensko institut; Beč: Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA), 2023.

Brevijar Vida Omišljanina: hrvatskoglagoljski rukopis iz 1396. godine. I. dio, svezak II: preslovljeni tekst. Ur.: Vida Vukoja. Preslovlili: Jagoda Jurić-Kapel, Guido Kapel. Uredili: Jagoda Jurić-Kapel, Guido Kapel, Jozo Vela. Zagreb: Staroslavenski institut, 2023, 1019 str.

Austrijska nacionalna knjižnica u Beču (*Österreichische Nationalbibliothek*) pod signaturom *Cod. slav. 3* čuva knjigu zlatnoga doba hrvatskoga glagoljštva – *Brevijar Vida Omišljanina*, rukopisni kodeks iz 1396. godine. Glagoljaški je velikan Vid iz Omišlja brevijar započeo pisati *let' g(ospod)nih' 1396 m(ê)s(e)ca marča 11 d(a)n'* (8r, 2023: 15) po narudžbi istarske crkve sv. Bartolomeja i crkve sv. Antona u Roču. Djelo je napisano na 468 pergamenih listova (35 x 27) za čiju je izradu bilo potrebno čak 117 ovaca. Brevijar Vida Omišljanina prema svome je sadržaju *temporal* – sadrži molitvene službe za nedjelje i Kristove blagdane kroz godinu (*Proprium de tempore*), a namijenjen je za kler i svećenstvo. Pisan je po običaju Rimskoga dvora (*v ime b(o)žie počenet' čin' brivêla po zakonu rimskomu b(la)ž(e)n(a)go p(e)tra i pavla*) (8b, 2023: 99). Obiluje opširnim biblijskim čitanjima zbog čega je zaslužen stekao naziv hrvatskoglagoljska Biblija. Poznat je kao najneujednačeniji brevijar s obzirom na prepoznate bosanske, latinske i grčke utjecaje te živoga čakavskoga govora što ga čini izvrsnim istraživačkim korpusom.

Brevijar Vida Omišljanina, bez kojega nije moguće opisati povijest hrvatske pisane kulture, 2023. godine je izašao u novom izdanju zahvaljujući zajedničkim snagama Staroslavenskoga instituta i Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA). Do sada su objavljena dva sveska: faksimil i preslovljeni tekst. Svesci su svjetlo dana ugledali uz potpo-

ru Staroslavenskoga instituta, Ministarstva znanosti i obrazovanja, Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Općine Omišalj i Primorsko-goranske županije. Uz odobrenje Austrijske nacionalne knjižnice na osnovi digitalnoga snimka pripremljeno je faksimilno izdanje čiji su glavni urednici Vida Vukoja i Heinz Miklas. Faksimilno izdanje vjerno prikazuje izgled *brevijara* koji je napravljen zahvaljujući kvalitetnim digitaliziranim prikazima projekta suradnika Tehničkog sveučilišta u Beču. Prenijeti *brevijar* u njegovu izvornom obliku nije bio nimalo lagan zadatak, no Franjo Kiš iz dizajnerske kuće ArTresor i Tiskare Zelina odradili su izvrstan posao, pruživši javnosti reprezentativan prikaz ovog značajnoga djela.

Brevijar Vida Omišljanina pisan je dvostupačno, ustavnom glagoljicom koja se koristila u liturgijskim tekstovima. Njegova su slova crne i crvene boje, a na pojedinim su mjestima crna slova ispunjena crvenom bojom. Na ornamentalno ukrašenim inicijalima uz crnu i crvenu boju prisutna je i zlatno-žuta boja. Ornamentiku brevijara karakteriziraju geometrijsko pleterni inicijali i manji stilizirani biljni inicijali te sitni grafijski ornamenti koji se nalaze uz rubove slova. U brevijaru se nalaze zanimljive iluminacije evanđelista: sv. Luka evanđelist (minijatura bika), sv. Ivan evanđelist (minijatura orla) i sv. Marko evanđelist (minijatura lava). Karakteristična je sporadična upotreba ćirilinih i latiničnih slova u glagoljičnoj grafiji, što pokazuje kako se Vid Omišljanin simultano koristio trima pismima. Ćirilica se javlja na iluminacijama, natpisima evanđelista, inicijalima i unutar teksta. Latinica se ponajviše javlja u inicijalima, ali se također mjestimično nalazi unutar teksta. Ikonografija, ornamentika i sporadična uporaba latinice i ćirilice upućuju na korištenje bospanskih i latinskih predložaka koje je Vid Omišljanin rabio prilikom priređivanja i dotjerivanja izdanja brevijara. Ovo je ujedno izvrstan primjer dualizma hrvatskoglagoljske kulture i tradicije, koji je zapravo obilježio jedno čitavo tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva.

I. dio, II. svezak, preslovljeni je tekst brevijara čija je glavna urednica Vida Vukoja. Djelo su preslovlili Jagoda Jurić-Kappel i Guido Kappel, a uredili Jagoda Jurić-Kappel, Guido Kappel i Jozo Vela. Na početku je knjige *Predgovor* (5), riječi urednika kojima je opisan izvornik brevijara, naznačen znanstveni doprinos autora i suradnika na novom izdanju, naveden je način financiranja i potpore izdanja, a naposljetku je izraz zahvale sudionicima izdanja, recenzentima i svima onima koji su podržali projekt. Predgovor II. sveska prikazan je trima jezicima: hrvatskim, njemačkim i engleskim jezikom. Predgovor slijede *Načela preslovljavanja* (8–9) koja su urednici također prikazali na istim trima jezicima (8–13). *Načela preslovljavanja* transliteriranoga teksta podijeljena su na četiri manja odjeljka: *Opća načela*, *Naknadni dodatci tekstu*, *Boje i veličine*, *Razvezivanje kratica i rekonstrukcija teksta*. Autori su se rukovodili uobičaje-

nim načelom: slovo za slovo, znak za znak. Tako je, prema uobičajenim načelima Staroslavenskoga instituta, *jat* transliteriran kao *ê*, *ju* kao *û*, *šta* kao *ć*, *ižica* kao *î*, *iže* kao *î*, *štapić* kao *ь* te *apostrof* kao *'*. Autori su pri transliteraciji vodili računa o bojama slova izvornika koje su vjerodostojno prenijeli u transliterirani tekst. Osim boja i znakova, istaknuti su inicijali, posebice važnijih poglavlja, a tekst je rekonstruiran kako bi ga čitatelji olakšano mogli pratiti. Posebno je poglavlje posvećeno marginalnim zapisima koja su podijeljena potpoglavljima nužnima za razumijevanje i proučavanje sadržaja brevijara. Unutar *marginalnih zapisa* izdvajaju se *Kulturno-povijesni važni zapisi* (15–24) podijeljeni na: a) *Kronike* (15–16) i b) *Biblija* (16–24). Četverostupačno raspoređene, kronike zapisivača kronološki su uređene, gdje su redom zapisani datumi, zapisivači, stranica i tekst zapisa. Iz kronika se saznaje autor brevijara *vid iz omišla* (8r) spomenut u uvodnome dijelu ovoga prikaza. Osim vremena početka pisanja, Vid Omišljanin obznanjuje visinu novčane naknade koju prima za njegovu izradu te zaziva božju pomoć svima koji svojim radom pridonesu izradi brevijara. Kronike obogaćuju brevijar dodatnim slojem značenja, one su svjedoci interakcije djela i čitatelja te podsjećaju kako su rukopisi bili živi artefakti u svome vremenu. Bogate su značenjima i povijesnim kontekstom. Zapisi sadrže fragmente vezane uz pojedine povijesne događaje (*1471 kada pridoše turci v te zemle v kran' (...) i takoe v istriû (...) turci vzeše lûdi koparske (...) (468v)*), što omogućuje razumijevanje povijesnoga konteksta u kojem je djelo nastalo i vremena u kojem se koristilo. Važnost kronika očituje se kroz zapise popova i žakana koji su se njime koristili i koji su u njemu ostavili povijesni trag svojim komentarima. Njihovi zapisi daju uvid u društvenu, duhovnu ali i osobnu svakodnevicu glagoljaša. Svoje prisustvo i suodnos s brevijarom zabilježila su imena od autora *vid iz omišla* (8r) preko popova: *pop andri koludar* (1v), *pop iliê pečarić* (1v), *pop kocê(n)* (468v) i žakana: *er(o)lim žakan* (468v) i *martiь ž(a)kan* (468v). Spomenuto je ime izvrsnoga kaligrafa i hrvatskoga glagoljaškoga pisca Šimuna Grebla (*to pisa er(olim) žakan' kada staše poli (gosp)od(ina) simuna grebla* (468v)). Navedena imena svjedoče o važnosti Roča kao glagoljaškoga središta u zlatnom dobu hrvatskoga glagoljštva odakle se širilo naukovanje popova, žakana i svjetovnjaka. Biblijske je dijelove brevijara zabilježio nepoznati zapisivač koji je pisao glagoljicom i ćirilicom, a zaslužan je za intervencije i pojedine dopune u tekstu brevijara. Priređivači novoga izdanja dali su *zapise tehničke naravi* (24–26) koje su podijelili na *upute uvezivaču* (24–25) i *upute iluminatoru / tumač iluminacija* (26). Upute slijede *Izmjene i dopune* (27–36) koje nisu izravno unesene u preslovljeni tekst, a podijeljene su na *izmjene* (27–34) i *glose* (34–36), koje slijede *ostali zapisi* (36). Navedeni su dijelovi važni za postizanje visoke kvalitete, očuvanja stila i konzistentnosti izrade i očuvanja djela. Autori su prikazali bibliografiju brevi-

jara (37–38) uz dodatne napomene strukturiranja, načina organiziranja i navođenja izvora u bibliografiji. S obzirom na narav brevijara, posebno je izveden njegov sadržaj koji čitateljima omogućava olakšano praćenje, razumijevanje i orijentaciju u djelu. Napravljen je popis sadržaja koji uključuje *Proprium de tempore* (39–67), *Lectioines biblicae* (68–70), *Homiliae et sermones* (71–79), *Capitula* (80–82) i *Hymni* (83–84) nakon čega slijedi opsežna *Transliteracija* (87–1019). *Proprium de tempore* sadrži tekstove vezane uz crkvene blagdane i periode kroz godinu, dok *Lectioines biblicae* sadrže biblijska čitanja prilagođena različitim danima, a čitaju se tijekom liturgije. Biblijska su čitanja važna jer približavaju puku Božju riječ. Prate ih *homiliae et sermones* koji obuhvaćaju tekstove namijenjene propovijedi koji pobliže tumače i upotpunjuju biblijska čitanja. *Capitula* su kratki tematski tekstovi, najčešće preuzeti iz Biblije i patriističkih spisa čija je namjena duhovno i tematsko usmjeravanje vjernika. *Hymni* su liturgijske pjesme koje se pjevaju tijekom obreda i neizostavni su dio liturgijskoga slavlja. Navedeni dijelovi brevijara čine cjelovit sadržaj obavljanja liturgije kroz godinu. U svojoj opsežnosti i sadržajnom bogatstvu ovaj brevijar čini temeljno duhovno i obrazovno vjersko djelo koje pridonosi boljem razumijevanju duhovnoga života, književnoga stvaralaštva, pisane riječi i jezika srednjega vijeka.

Transliteracija brevijara doprinosi očuvanju jezika i kulturnoga identiteta, a od iznimne je važnosti za lingvistička istraživanja. Istraživanje teksta i jezika brevijara omogućuje dublje razumijevanje njegove jezične slojevitosti. Brevijar Vida Omišljanina glasi za najnetipičniji hrvatski glagoljski brevijar kojega karakterizira arhaičan jezik što je vidljivo na tekstološkoj i leksičkoj razini. Njegov je leksik bogat grecizmima, latinizmima i dijalektalnim čakavskim izrazima što ga čini bliskim narodnome govoru. Grčki je utjecaj, osim na leksičkoj razini, primjetan i na sintaktičkoj i fonološkoj, dok se bosanski i latinski najviše razvide u pismima (ćirilica i latinica), ikonografiji (iluminaciji) te arhaičnosti. S obzirom na znanstveni i kulturni doprinos brevijara, koji omogućuje razumijevanje srednjovjekovne kulture, jezika i pisma, ovo je djelo ujedno istraživačko blago filolozima i istraživačima hrvatske kulturne baštine.

Novo izdanje Brevijara Vida Omišljanina otvara brojne mogućnosti daljnjega sustavnog istraživanja liturgijskih djela i hrvatske srednjovjekovne pisane kulture. Ovim će se visokovrijednim paleografskim izdanjima u skoro vrijeme pridružiti treći svezak izdanja Staroslavenskoga instituta koje sadrži znanstveno-stručne priloge o brevijaru Vida Omišljanina, a čiji su urednici Vida Vukoja i akad. Mateo Žagar. Željno iščekivano djelo pridonijet će povijesti hrvatske filologije i zasigurno baciti novo svjetlo na buduća filološka istraživanja.

ARHIVA / ARCHIVE

Sreten PEROVIĆ

IPAK SE KREĆE*

Crnogorski jezik kao lajtmotiv međunarodne aktivnosti Crnogorskoga PEN centra

Deklaracijom 60. kongresa Internacionalnoga PEN-a u Santijago de Kamposteli, u Galiciji, početkom devedesetih godina prošloga vijeka, pokrenuta je globalna akcija zaštite ugroženih malih jezika. Naglašena je tada obaveza PEN-a da „problem ugroženosti jezika tretira kao jedan od glavnih prioriteta u odbrani savremene kulture i literature“. Ta deklaracija podstakla je Crnogorski PEN centar da 1994. donese Deklaraciju o ustavnom položaju crnogorskog jezika, kojom je zatraženo da se u Ustav Crne Gore umjesto srpskoga u službenu upotrebu uvede crnogorski jezik. Već sljedeće 1995. godine naš PEN je formirao Odbor za kodifikaciju crnogorskog jezika i zadužio ga da što prije sačini Pravopis crnogorskoga jezika. Taj fundamentalni posao obavio je prof. dr. Vojislav Nikčević, a njegov Pravopis, kao priručnik za opštu upotrebu, objavio je naš PEN centar 1997. godine.

Predstavnici više evropskih PEN centara na 62. kongresu Internacionalnog PEN-a, održanom u Pertu (Australija) 30. i 31. oktobra 1995. godine, na inicijativu naših delegata, usvojili su Rezoluciju sljedeće sadržine: „Duboko zabrinuti politikom srpske i crnogorske države na planu asimilacije u Crnoj Gori (Skupština PEN-a) skreće pažnju tim državama na međunarodne obaveze koje su potpisale i saglasile se da štite i poštuju kulturni identitet i lingvistička prava“.

Rezolucija „poziva srpsku i crnogorsku državu, u ime obaveza i principa Povelje OUN, UNESCO-a i Internacionalnog PEN-a, da zaštite i promoviraju lingvistička i ljudska prava svih stanovnika Crne Gore“.

Rezolucija Crnogorskoga PEN centra iz 1994. i podrška koju smo dobili Rezolucijom Internacionalnog PEN-a na Kongresu u Pertu učinile su da odbrana crnogorskoga jezika postane predmetom pažnje međunarodne kulturne elite, a narednih godina i institucija za ostvarenje osnovnih ljudskih prava. Na regionalnim konferencijama i na kongresima PEN-a obezbijedena je pro-

* Tekst je objavljen u: *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi: zbornik saopštenja*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 23–25.

hodnost naših intervencija za efikasniju internacionalnu zaštitu crnogorskoga jezika, crnogorske crkve i ukupnoga crnogorskog kulturnog nasljeđa.

(Želim i ovom prilikom još jednom da zahvalim delegatima našega PEN-a na Kongresu u Pertu – predsjedniku dr Jakovu Mrvaljeviću i bilin-gvalnoj pjesnikinji Dubravki Velašević, koji su svojim umijećem i upornošću uspjeli da animiraju delegate drugih PEN centara i dobiju opštu podršku pri izglasavanju Rezolucije o odbrani crnogorskoga jezika).

Od tih značajnih događaja u našem PEN-u pažljivo je razmatrano da li je korisnije i politički prihvatljivije ponuditi javnosti postupno usvajanje specifičnosti crnogorskoga jezika (i tako jačati bazu onih koji će taj proces praktično podržati), ili slijediti radikalnije rješenje, tj. stalno isticati da se ne radi o jedinstvenome četvoimennom jeziku, već o četiri sasvim odjelita sociolingvistička jezika s mnoštvom međusobnih fonetskih, morfoloških, sintagmatskih, semantičkih i drugih razlika i specifičnosti.

Akademik Vojislav Nikčević i autor ovoga saopštenja inicirali su i organizovali nekoliko međunarodnih stručnih i naučnih skupova o (crnogorsko-me) jeziku, te stalnim komuniciranjem sa slavistima i drugim zainteresovanim ličnostima i institucijama u svijetu budili zanimanje i podsticali interes za ovaj „vrući crnogorski problem“. Mnoge slavističke katedre i mnogi studenti slavisti tražili su od nas objašnjenja i odgovarajuću literaturu, kako bi pravilnije i pravičnije razumjeli i tumačili društvene i lingvističke probleme koji prate položaj i funkcionisanje crnogorskoga jezika. Uz pomoć elektronske komunikacije i naših istupanja na međunarodnim skupovima (ne samo PEN-a), respektabilan broj tih mlađih naučnika pristupio je akribičnome proučavanju moderne socijalizacije crnogorskoga jezika i njegovih osobenosti, ali i ukupne književnoistorijske baštine crnogorskoga naroda. Rezultati tih inicijativa vidljivi su, no punu i adekvatnu pomoć zainteresovanim ustanovama i pojedincima u svijetu može pružiti jedino nedavno ustanovljeni državni Institut za crnogorski jezik i književnost, kojim rukovodi osvjedočeni i cijenjeni mladi naučnik, prvi doktor crnogorskoga jezika gospodin Adnan Čirgić.

Ovom prilikom, konkretnim povodom, još jednom se osvrćem na najzaslužnijega crnogorskog lingvistu, na našega prijatelja i temeljnoga naučnog pregaoca – profesora Vojislava Nikčevića (1935–2007). Sve akcije o crnogorskome jeziku, ne samo u PEN-u, predvodio je Vojo Nikčević. On je iza sebe ostavio kapitalna djela, koja se danas proučavaju na mnogim slavističkim katedrama u svijetu. O njemu će se, zahvaljujući i njegovim darovitim nasljednicima, govoriti sve više i sve stručnije, a opštem poštovanju njegova kapitalnog doprinosa crnogorskoj kulturi priključiće se, svakako, i svi oni koji su ga u proteklm godinama neuspješno osporavali.

Dakle, na osnovu dogovora i procjene koje smo smatrali prikladnim, Vojo je iz svojega priručnika „Piši kao što zboriš“ (objavljen 1993) napravio validni sažetak koji smo nazvali Minimum crnogorskoga jezičkoga standarda. Oslanjajući se na preliminarna testiranja, taj dokument je, po našem mišljenju, trebalo da kao „pilot-projekat“ posluži štampanim i elektronskim medijima, pozorišnim i sličnim kolektivima, akademikima i akademijama, i prosvjetnim ustanovama – da se postepeno priviknu na formalno nove, a u svakodnevnome govoru građana ustaljene i žive oblike crnogorskoga jezika. Taj naš minimum pravopisnih normi podrazumijevao je mogućnost da se u prelaznome periodu može ravnopravno koristiti i dosadašnja, tzv. novosadska norma SH/HS jezika, što su, nezavisno od toga prihvatile državne komisije za kodifikaciju crnogorskoga jezika.

Crnogorski jezik je, evo, dobio svoje ustavno mjesto. Zvanično su usvojene i objavljene temeljne knjige – Pravopis crnogorskoga jezika i Gramatika crnogorskoga jezika! Ali praksa u zvaničnome jezičkom saobraćaju u Crnoj Gori i dalje je ozbiljan problem. Prećutna opstrukcija mnogih državnih institucija, dijela elektronskih i štampanih medija i većine nastavnika maternjeg jezika u osnovnim i srednjim školama te oponentni stav nastavnika na Filozofskome fakultetu u Nikšiću (najžešće na Katedri za crnogorski jezik i književnost!) – sve to odaje neprijatan utisak i proizvodi dugoročne negativne posljedice.

Pa ipak, ja vjerujem da će se politički otpor crnogorskome jeziku radikalno smanjivati, te s pouzdanjem navodim Galilejev stav: *Eppur si muove!*

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su također dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori također garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Ljudmila VASILJEVA Jezikoslovna područja interesa Ivana Franka: Ukrajinsko-južnoslavenske paralele	3
Jelena ŠUŠANJ Njeguški govor i Njegošev jezik: paradigma glagola <i>razdvâjū</i>	21
Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ Ćirilometodske teme u prepisci barskoga nadbiskupa Šimuna Milinovića i hrvatskoga glagoljaša Dragutina Antuna Parčića	35
Gordana ČUPKOVIĆ & Petra BUŠELIĆ Conceptualization of Quantity in the Glagolitic Twitch Divination Text (<i>Trepetnik</i>) in Comparison With Other Slavic Texts.....	73
Sandra LUKŠIĆ & Marta RADALJ Životinjsko nazivlje kao leksička komponenta u psovka i pogrđnim izrazima u hrvatskom i njemačkom jeziku: Poredbena analiza.....	93
Alexis MANASTER RAMER Danube Bulgar Тутхонь (a place either identical or near to Ankhialo(s)/Pomorie, Bulgaria).....	125
Марія ФІЛІПЧУК & Лілія ГАЖУК-КОТИК & Наталія ПОПОВИЧ Етнолінгвістичний аспект дискурсу народного мовлення.....	133
Ірина ПРОЦИК Лексичні новації в українській мові футболу наприкінці XX – на початку XXI століть.....	157

Ivana MITROVIĆ Specifičnost forme pripovjedaka Luke Jovovića	185
Andrijana NIKOLIĆ Poučno i fantastičko u odabranim djelima za djecu Slobodana Vukanovića	199
Dejan VARGA Traženje pravde – o konceptu pravde i pravednosti u romanu <i>Slučaj vlastite pogibelji</i> Kristiana Novaka	211
Jasmina NIKČEVIĆ Oksimoron – esencija poezije Šarla Bodlera	231
Christopher E. KOY Talking About Vortices to the Next Generation: Striking Similarities in the Initiation Plots of William Faulkner and Saul Bellow	243
Esko MURATOVIĆ Egzistencijalno-dijaloška konstitucija jezika i njegovo onto-etičko utemeljenje u okviru Šarčevićeve komunikativne etike	259
Barbara ŽAJA St. John of Trogir in the Traditional Culture of the Trogir Region.....	295
Suada A. DŽOGOVIĆ & Driton SYLQA Curriculum and Academic Strategy Transformation in Higher Education: A Case Study of Socioeconomic Impac.....	325
Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ & Mina MAVRIĆ Samra DEČKOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ Legal and Psychological Aspects of Abortion With Special Emphasis on Public Attitudes Toward Forced Termination of Pregnancy.....	343

Binasa ŠABANOVIĆ & Irma KOCA-DAĞLI Stavovi o vještačkoj inteligenciji i motivacija za postignućem kod učenika srednjih škola.....	375

Ajka ALJILJI & Esma CANHASI KASEMI Interdisciplinary Incompatibility in Secondary Education in Kosovo: An Analysis of Language and Communication, and Mathematics.....	391

GRADA

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izvještaj o istraživanju zbirke Miroslava Alačevića u arhivskoj zbirci odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu	407

PORTRETI

Aleksandar RADOMAN In memoriam Sreten Perović	421
Srđa MARTINOVIĆ Prevodilac i pjesnik Nikola Niko Crnogorčević, pomorski kapetan	425

PRIKAZI

Milica LUKIĆ O iskonima kulturne povijesti i kulturnog identiteta slavenskih naroda	431
Andrijana NIKOLIĆ „Astralna katarza“ ili lirika metafizike kao izazov za razumijevanje i polemisanje.....	437
Ivan G. ILIEV Minority Languages in Vojvodina.....	441
Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ <i>Na novi život prizvano</i> slavonsko glagoljaštvo.....	449

Božena BURAZIN	
Izjava, upit, usklik – od želje do zapovijedi.....	457

Barbara ĆATIPOVIĆ	
Hrvatskoglagoljska Biblija u novom izdanju.....	463

ARHIVA

Sreten PEROVIĆ	
Ipak se kreće	469

TABLE OF CONTENTS

Liudmyla VASYLYEVA Ivan Franko's Linguistic Areas of Interest: Ukrainian-South Slavic Parallels	3
Jelena ŠUŠANJ Njeguši Dialect and Njegoš's Language: The Paradigm of the Verb <i>Razdvâjũ</i>	21
Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ Cyrillomethodian Topics in the Correspondence of Šimun milinović and Dragutin Antun Parčić.....	35
Gordana ČUPKOVIĆ & Petra BUŠELIĆ Conceptualization of Quantity in the Glagolitic Twitch Divination Text (<i>Trepetnik</i>) in Comparison With Other Slavic Texts.....	73
Sandra LUKŠIĆ & Marta RADALJ Animal Names as Lexical Components in Swear Words and Derogatory Expressions in Croatian and German: Comparative analysis	93
Alexis MANASTER RAMER Danube Bulgar Тутхонь (a place either identical or near to Ankhialo(s)/Pomorie, Bulgaria).....	125
Maria FILIPCHUK & Liliya HAZHUK-KOTYK & Nataliya POPOVYCH Ethnolinguistic Aspect of Folk Speech Discourse	133
Iryna PROTSYK Lexical Innovations in the Ukrainian Language of Football in the Late 20th and Early 21st Centuries	157

Ivana MITROVIĆ The Specificity of the Form of Luka Jovović's Stories.....	185
Andrijana NIKOLIĆ The Didactic and the Fantastic in Selected Works for Children by Slobodan Vukanović	199
Dejan VARGA Searching for Justice – About the Concept of Justice and Righteousness in the Novel <i>Šlučaj vlastite pogibelji</i> by Kristian Novak	211
Jasmina NIKČEVIĆ Oxymoron – The Essence of Charles Baudelaire's Poetry	231
Christopher E. KOY Talking About Vortices to the Next Generation: Striking Similarities in the Initiation Plots of William Faulkner and Saul Bellow.....	243
Esko MURATOVIĆ Existential–Dialogical Constitution of Language and Its Onto–Ethical Foundation within Šarčević's Communicative Ethics	259
Barbara ŽAJA St. John of Trogir in the Traditional Culture of the Trogir Region.....	295
Suada A. DŽOGOVIĆ & Driton SYLQA Curriculum and Academic Strategy Transformation in Higher Education: A Case Study of Socioeconomic Impac.....	325

Maida BEĆIROVIĆ-ALIĆ & Mina MAVRIĆ Samra DEČKOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ Legal and Psychological Aspects of Abortion With Special Emphasis on Public Attitudes Toward Forced Termination of Pregnancy.....	343

Binasa ŠABANOVIĆ & Irma KOCA-DAĞLI Attitudes About Artificial Intelligence and Achievement Motivation Among High School Students.....	375

Ajka ALJILJI & Esma CANHASI KASEMI Interdisciplinary Incompatibility in Secondary Education in Kosovo: An Analysis of Language and Communication, and Mathematics.....	391

MATERIAL

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Report on Research on the Collection of Miroslav Alačević in the Archives of the Department of Ethnology of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb	407

PORTRAITS

Aleksandar RADOMAN In memoriam Sreten Perović	421

Srđa MARTINOVIĆ Translator and Poet Nikola Niko Crnogorčević, Sea Captain.....	425

REVIEWS

Milica LUKIĆ On the Origins of Cultural History and Cultural Identity of Slavic Peoples	431

Andrijana NIKOLIĆ “Astral Catharsis” or the Lyricism of Metaphysics as a Challenge for Understanding and Debate.....	437

Ivan G. ILIEV	
Minority Languages in Vojvodina.....	441

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ	
Slavonian Glagolitism <i>Called to New Life</i>	449

Božena BURAZIN	
Statement, Question, Exclamation	
– From Wish to Command.....	457

Barbara ĆATIPOVIĆ	
The Croatian Glagolitic Bible in a New Edition.....	463

ARCHIVE

Sreten PEROVIĆ	
It's Still Moving	469

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Za izdavača / For the Publisher

Aleksandar Radoman

Lektura i korektura / Proofreading and Editing

Katarina Milonjić

Prijelom / Layout and Design

Milutin Marković

Štampa / Printing

Golbi – Podgorica

Tiraž / Print Run

100

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

Lingua Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja =
Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues /
urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008)

Dva puta godišnje

ISSN 1800-7007

ISSN (Online) = ISSN 2704-5277

COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)